

YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ VE SANAT TARİHİ ANABİLİM DALI

ARTVİN'DEKİ MİMARİ ESERLER
I

DOKTORA TEZİ

51230

Danışman
Prof. Dr. Abdüsselâm ULUÇAM

Hazırlayan
Osman AYTEKİN

VAN-1996

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Bu çalışma, jürimiz tarafından..... Arkeoloji ve Sanat
Tarihi.....

Anabilim Dalı'nda ~~YÜKSEK LİSANS/DOKTORA-SANATTA YETERLİK TEZİ~~
olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan

Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU

Üye (Danışman)

Prof. Dr. Abdüsselâm ULUÇAM

Üye

Yrd. Doç. Dr.
Recai KARAHAN

Üye

.....

Üye

.....

Onay: Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerin olduğunu onaylarım.

...../...../.....

.....

Müdür

ÖNSÖZ

Neolitik dönemle birlikte yerleşilen Kültür ve Medeniyet diyarı güzelim Anadolu'nun, serhat illerinden biri olan Artvin, henüz gizemliliğini korurken; arkeoloji lisans eğitimimle gelişen, sanat tarihindeki mastır çalışmamla da pekişen geçmişteki özelemlerim, dört yıl önce gerçeğe dönüşerek Artvin ve ilçelerinde bulunan, Ortaçağ'dan Osmanlıların sonuna kadar geniş döneme yayılan ve sanat değeri taşıyan tüm mimari eserler, bu çalışmamızın konusunu teşkil etmektedir.

Artvin'deki bütün eserleri dönemlere ayırmadan inceleyen bir bilimsel araştırma bulunmadığı gibi, Osmanlı öncesi Ortaçağ dönemine ait incelemelerin ekseriyeti yabancılara ait olmak üzere yetersiz, XVI. yy.'dan sonrasına ait araştırmalar ise, yok denecek kadar azdır. Tesbit edilen bu olgudan hareketle Artvin'in zengin bir mimari mirasa sahip olduğunu, her türlü zorluğu göze alarak ve özverili bir şekilde çalışmak suretiyle açığa çıkarmaya çalışılmıştır. Araştırmamızın bilim alemine faydalı olacağı umudundayız.

Bizleri, yoğun faaliyetlerine rağmen fedakarlık göstererek çalıştıran, yön veren ve bugüne taşıyan; maddi ve manevi destek veren hocam Prof. Dr. Abdüsselâm ULUÇAM'a; zaman zaman yardımlarına başvurduğum Prof. Dr. Hamza GÜNDOĞDU'ya, Yrd.Doç.Dr. Recai KARAHAN'a, Arş.Gör. Mehmet TOP'a, Arş.Gör. Ahmet Ali BAYHAN'a, Arş.Gör. Ali BORAN, Arş.Gör. Rafet ÇAVUŞOĞLU ve Arş.Gör. Emin ÖKTEN'e; bölgeye bizzat gelerek benim için her türlü zorluğa katlanan ve çizimlerime yardımcı olan mimar Öğtm.Gör. Şahabettin ÖZTÜRK'e; Osmanlıca kitabelerin okunmasında yararlık gösteren Öğtm.Gör. Erdoğan ÇAVUŞOĞLU'na ve Arş.Gör. Abdülhamit TÜFEKÇİOĞLU'na; Bölümümüz ve Merkezdeki (VASTAM) diğer tüm arkadaşlarıma; literatür temininde yardımlarını esirgemeyen Dr. Mine KADİROĞLU (Leube)'na, Prof.Dr. Yıldız ÖTÜKEN'e, Doç.Dr. Sacit PEKAK'a, Doç.Dr. Ali Osman UYSAL'a, Uz. Ali KILCI'ya, Çiğdem ALTUN'a, Kemal ERTEKİN'e ve Murat AĞARI'ya; bölgedeki incelemelerimiz esnasında ulaşım ve barınma başta olmak üzere, çeşitli yardımlarını gördüğüm Kars Valiliği'ne, Artvin Valiliği ve İl Kültür Müdürlüğü'ne, İl Turizm Müdürlüğü'ne, PTT Baş Müdürlüğü'ne, İl Sivil Savunma Müdürlüğü'ne, İl Tarım Müdürlüğü'ne, İl Sağlık Müdürlüğü'ne, Mal Müdürlüğü'ne, Köy Hizmetleri Müdürlüğü'ne, 202. Jandarma Komutanlığı'na; İlçe Kaymakamlıklarına; Artvin

Belediye Başkanlığı'na, Ardanuç Belediye Başkanlığı'na, Arhavi Belediye Başkanlığı'na, Hopa Belediye Başkanlığı'na, Yusufeli Belediye Başkanlığı'na, Yusufeli-Kılıçkaya Beldesi Belediye Başkanlığı'na; Artvin Orman İşletme Müdürlüğü'ne, Arhavi Orman İşletme Müdürlüğü'ne, Borçka Orman İşletme Müdürlüğü'ne, Yusufeli Orman İşletme Müdürlüğü'ne; Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne; Trabzon Müzesi Müdürlüğü'ne, Erzurum Müzesi Müdürlüğü'ne ve Kars Müzesi Müdürlüğü'ne; yöredeki araştırmalarımız sırasında ekibimize şahsen yardımcı olan İnşaat Müh. Bedrettin CANERER'e, Şaban BOYACI Bey'e, Mehmet KAY'a Bey'e, Dursun SARAÇ'a, Ayhan GÜLTEKİN'e, Tahsin TURAN ile ailem, hemşerilerim, fedakar şoförlerine ve ayrıca tezin bilgisayarla yazılmasında yardımlarını gördüğüm Nadir Bilgisayar ve elemanlarına en içten teşekkürlerimi ve saygılarımı sunmayı kendime borç bilirim.

Van, Şubat 1996

Osman AYTEKİN

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	III
KISALTMALAR.....	X
1. GİRİŞ	
1.1. KONUNUN NİTELİĞİ VE ÖNEMİ	1
1.2. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR	4
1.3. METOD VE DÜZEN.....	6
2. ARTVİN'İN COĞRAFİ DURUMU VE TARİHÇESİ	
2.1. COĞRAFİ DURUM.....	8
2.2. TARİHÇESİ	9
3. KATALOG (ARTVİN MERKEZ VE İLÇELER)	
3.1. MANASTIRLAR	
3.1.1. Artvin (Merkez), Bağcılar (Opiza) Manastırı	15
3.1.2. Artvin (Merkez), Pırnallı (Hndzta-Porta) Manastırı	19
3.1.3. Artvin (Merkez), Hamamlı (Dolishana) Manastırı.....	27
3.1.4. Artvin (Merkez), Kaçkal (Khanzda) Manastırı.....	33
3.1.5. Ardanuç, Bulanık (Yeni Rabat) Manastırı.....	36
3.1.6. Şavşat, Cevizli (Tbeti) Manastırı.....	42
3.1.7. Yusufeli, Dağyolu (İşhan) Manastırı	52
3.1.8. Yusufeli, Altıparmak (Parhal) Manastırı	72
3.1.9. Yusufeli, Tekkale (Dörtkilise) Manastırı	80
3.1.10. Yusufeli Dağ Manastırı.....	91
3.2. KİLİSELER	
3.2.1. Artvin (Merkez), Cuma Camii [Kilise-Camii]	94
3.2.2. Borçka, İbrikli (Ebrika) Kilisesi	97
3.2.3. Şavşat, Söğütlü (Satlel) Kilise-Camii	99
3.2.4. Şavşat, Kemalpaşa Kilise-Camii.....	103

3.3. CAMİLER

3.3.1. Artvin (Merkez), Çarşı (Merkez) Camii.....	107
3.3.2. Artvin (Merkez), Balcıoğlu Camii	110
3.3.3. Artvin (Merkez), Orta Camii	113
3.3.4. Artvin (Merkez), Çayağzı (Salih Bey) Camii	117
3.3.5. Artvin (Merkez), Zeytinlik (Merkez) Camii	122
3.3.6. Artvin (Merkez), Oruçlu Camii	130
3.3.7. Artvin (Merkez), Aşağı Maden (A. Hod) Camii.....	134
3.3.8. Ardanuç, İskenderpaşa Camii-Türbe Kompleksi.....	138
3.3.9. Ardanuç, İncilli Camii	146
3.3.10. Ardanuç, Anaçlı Camii	149
3.3.11. Arhavi, Merkez (Çarşı) Camii	152
3.3.12. Arhavi, Ulukent Camii	157
3.3.13. Arhavi, Ortacalar Merkez Camii.....	160
3.3.14. Arhavi, Dikyamaç Camii	164
3.3.15. Borçka, Muratlı Merkez Camii	168
3.3.16. Borçka, Camili Camii.....	176
3.3.17. Borçka, Fındıklı Camii	180
3.3.18. Borçka, Düzköy Merkez Camii	183
3.3.19. Hopa, Orta Hopa Camii	186
3.3.20. Hopa, Aşağı Sundura Camii	189
3.3.21. Hopa, Sugören Camii.....	192
3.3.22. Murgul, Erenköy Camii.....	195
3.3.23. Şavşat, Cevizli Camii.....	198
3.3.24. Şavşat, Kocabey Camii.....	203
3.3.25. Şavşat, Zor Mustafa (Zortona) Camii	208
3.3.26. Yusufeli, İnanlı Camii.....	211
3.3.27. Yusufeli, Öğdem Merkez Camii	214
3.3.28. Yusufeli, Kılıçkaya Camii	217
3.3.29. Yusufeli, Bakırtepe Camii	221
3.3.30. Yusufeli, Yaylalar Camii	225
3.3.31. Yusufeli, Esendal Camii	229

3.4. TÜRBELELER

- 3.4.1. Artvin (Merkez), Aşağı Türbe 236
 3.4.2. Artvin (Merkez), Yukarı (Uçurum Kenarı) Türbe 238
 3.4.3. Şavşat, Zor Mustafa (Zortana/Zoro) Bey Türbesi 241

3.5. HAMAMLAR

- 3.5.1. Artvin (Merkez), Artvin (Şehir) Hamamı 243
 3.5.2. Ardanuç, Kale Hamamı 246
 3.5.3. Yusufeli, Konak Hamamı 248

3.6. ÇEŞMELER

- 3.6.1. Artvin (Merkez), Çelebi Efendi Çeşmesi 250
 3.6.2. Artvin (Merkez), Saîd Bey Çeşmesi 252

3.7. KALELER

- 3.7.1. Artvin (Merkez), Artvin (Livane) Kalesi 255
 3.7.2. Ardanuç, Gevhernik Kalesi 258
 3.7.3. Şavşat, Şavşat (Satlel) Kalesi 262

3.8. KÖPRÜLER

- 3.8.1. Artvin (Merkez), Berta Köprüsü 265
 3.8.2. Arhavi, Çiftekemer Köprüsü 267
 3.8.3. Borçka, Beğlevan Kemer Köprüsü 269
 3.8.4. Hopa, Esenkıyı (Meçeğali) Köprüsü 271
 3.8.5. Yusufeli, Yaylalar Köprüsü 273

3.9. EVLER VE KONAKLAR

- 3.9.1. Artvin (Merkez), Mustafa Karşioğlu Evi 274
 3.9.2. Şavşat, Hemsioğulları Konağı 278
 3.9.3. Şavşat, Zor Mustafa Bey Konağı 281

4. DİĞER MİMARİ ESERLER

4.1. HALEN MEVCUT OLAN ESERLER

- 4.1.1. Artvin Merkez İlçede 283

4.1.1.1. Kiliseler	283
4.1.1.1.1. Ortaköy, Çifte Kilise.....	283
4.1.1.1.2. Alabalık Köyü Kilisesi	283
4.1.1.1.3. Okumuşlar Kilisesi	284
4.1.1.2. Camiler	284
4.1.1.2.1. Yukarı Maden Camii.....	284
4.1.1.2.2. Sarıbudak Camii.....	284
4.1.1.2.3. Dokuzoğul Camii	285
4.1.1.3. Köprüler	285
4.1.1.3.1. Alabalık Kemer Köprüsü	285
4.1.1.4. Kaleler	286
4.1.1.4.1. Okumuşlar Kalesi	286
4.1.1.4.2. Sümbüllü ve Bakırköy Kalesi.....	286
4.1.1.4.3. Yukarı Maden Kalesi.....	286
4.1.1.4.4. Sarıbudak Kalesi	287
4.1.1.5. Evler.....	287
4.1.1.5.1. Eski Askerlik Şube Binası.....	287
4.1.1.5.2. Kadastro Müdürlüğü Binası.....	287
4.1.1.5.3. Adliye Binası.....	288
4.1.1.5.4. Sağlık Müdürlüğü İdari Bina	288
4.1.1.5.5. Sağlık Müdürlüğü Lojmanı (I).....	289
4.1.1.5.6. Sağlık Müdürlüğü Lojmanı (II)	289
4.1.1.5.7. Tekel Baş Müdürlüğü Binası	290
4.1.1.5.8. Tekel Baş Müdürlüğü Deposu	290
4.1.1.5.9. Vehip İrmiş Evi.....	291
4.1.1.5.10. Hasan Bayramoğlu Evi.....	291
4.1.1.5.11. İbrahim Demirözün Evi.....	291
4.1.1.5.12. Erdal Taşkan Evi.....	292
4.1.1.5.13. Ortayol Sokaktaki Ev	292
4.1.1.5.14. Turan Kaya Evi.....	293
4.1.1.5.15. Ali Rıza Gürbüz Evi	293
4.1.1.5.16. Müfit Bey Evi	294
4.1.1.5.17. Kaydı Aslantürk Evi	294
4.1.1.5.18. Ali Rıza Demiröz Evi	294

4.1.1.5.19. Mete Aksakal Evi.....	295
4.1.1.5.20. İsmail Özgün Evi.....	295
4.1.1.5.21. Ömür Özgün Evi.....	296
4.1.1.5.22. Rasim Köksal Evi.....	296
4.1.1.5.23. Sakıp Sabancı Sok.taki Ev.....	297
4.1.2. Ardanuç İlçesinde	297
4.1.2.1. Kiliseler	297
4.1.2.1.1. Aydın Kilisesi.....	297
4.1.2.2. Camiler.....	298
4.1.2.2.1. Aydın Camileri.....	298
4.1.2.3. Çeşmeler.....	298
4.1.2.3.1. Aydın Çeşmesi	298
4.1.2.4. Kaleler	298
4.1.2.4.1. Aydın Kalesi	298
4.1.2.4.2. Kutlu Kalesi	299
4.1.2.4.3. Kilarcet Kalesi.....	299
4.1.2.4.4. Ferhatlı Kalesi.....	300
4.1.3. Arhavi İlçesinde.....	300
4.1.3.1. Köprüler	300
4.1.3.1.1. Orçi Deresi Kemer Köprüsü	300
4.1.3.1.2. Derecik Köprüsü.....	300
4.1.3.1.3. Aşağı Şahinler Köprüsü.....	301
4.1.3.2. Kaleler.....	301
4.1.3.2.1. Ciğa Tepesi Kalesi.....	301
4.1.4. Borçka İlçesinde	301
4.1.4.1. Camiler.....	301
4.1.4.1.1. Düzköy Camii.....	301
4.1.4.2. Köprüler	302
4.1.4.2.1. Demirciler Köprüsü.....	302
4.1.4.2.2. Aralık Köprüsü	302
4.1.4.2.3. Vaniti Köprüsü.....	302
4.1.4.2.4. Düzköy Köprüsü.....	303
4.1.4.2.5. Güreşen Köprüsü	303
4.1.4.2.6. Efeler Köprüsü.....	303

4.1.5. Hopa İlçesinde	303
4.1.5.1. Camiler	303
4.1.5.1.1. Sarp Camii	303
4.1.5.2. Köprüler	304
4.1.5.2.1. Esenkıyı Köprüsü	304
4.1.5.2.2. Sugören Köprüsü	304
4.1.5.2.3. Köprüce Köprüsü	304
4.1.5.2.4. Kemalpaşa Köprüsü	305
4.1.6. Murgul İlçesinde	305
4.1.6.1. Camiler	305
4.1.6.1.1. Molla Hamit Cana Hoca Camii	305
4.1.6.2. Köprüler	305
4.1.6.2.1. Gevül Köprüsü	305
4.1.7. Şavşat İlçesinde	306
4.1.7.1. Camiler	306
4.1.7.1.1. Çağlıyan Camii	306
4.1.7.2. Türbeler	306
4.1.7.2.1. Atabek Türbesi	306
4.1.7.3. Köprüler	306
4.1.7.3.1. Ilıca Köprüsü	306
4.1.7.4. Kaleler	307
4.1.7.4.1. Eskikale Kalesi	307
4.1.7.4.2. Hanlı-Karaağaç Kalesi	307
4.1.7.4.3. Kireçli Kalesi	307
4.1.7.4.4. Parih Kalesi	307
4.1.7.4.5. Sebzeli Kalesi	308
4.1.8. Yusufeli İlçesinde	308
4.1.8.1. Camiler	308
4.1.8.1.1. Demirkent Camii	308
4.1.8.2. Kaleler	308
4.1.8.2.1. Peterek Kalesi	308
4.1.8.2.2. Öğdem Kalesi	309
4.1.8.2.3. Esendal Kalesi	309
4.1.8.2.4. Dörtkilise Kalesi	309

4.1.8.2.5. Köprügören Kalesi (I).....	309
4.1.8.2.6. Köprügören Kalesi (II).....	309
4.1.8.2.7. Kılıçkaya Kalesi	310

4.2. KAYITLARDA ADI GEÇEN ESERLER

4.2.1. Artvin (Merkez) İlçede.....	310
4.2.1.1. Kiliseler	310
4.2.1.1.1. Ortodoks Kilisesi.....	310
4.2.1.1.2. Çayağzı Kilisesi	310
4.2.1.2. Köprüler	311
4.2.1.2.1. Çidil Köprüsü.....	311
4.2.1.2.2. Çoruh Köprüsü	311
4.2.1.3. Evler.....	311
4.2.1.3.1. Çoruh İlkokulu Binası	311
4.2.1.3.2. Eski Vali Konağı.....	311
4.2.2. Hopa İlçesinde.....	312
4.2.2.1. Camiler.....	312
4.2.2.1.1. Çamlıköy Camii	312

5. DEĞERLENDİRME	313
6. SONUÇ	351
7. ÖZET (ZUSAMMENFASSUNG).....	354
8. KAYNAKLAR	355
9. ÇİZİM LİSTESİ	362
10. RESİM LİSTESİ	366

1. GİRİŞ

1.1. KONUNUN NİTELİĞİ VE ÖNEMİ

Yüzölçüm ve nüfus bakımından küçüklüğü kendisine yazgı olurcasına, zengin kültürel mirası; içe kapanık, kıymetinden habersiz günden güne yok olurken, bir elin uzanarak ve adeta üzeri küllenmiş kor yığınlarının, bilim adına alevlendirilmesi gereği bilinci ve sorumluluğuyla, gücümüzü zorlayarak, Artvin'in tüm yerleşim yerlerindeki mimari eserler tanıtılmaya çalışılmıştır.

Rıfat Paşa'nın yıllar önce söylediği gibi "*Gidemediğin yer senin değildir*" hükmünce, kendilerini coğrafik çevre içinde gizleyen o güzelim eserleri tanıyıp tanıtmaya yolunun bizzat yanlarına gitmekte yattığı bilinciyle hareket edilmiştir.

Artvin Valiliği başta olmak üzere, İl Kültür Müdürü Mustafa YILMAZ Bey ve diğer yöneticilerin konuya göstermiş oldukları hassasiyet bizleri fazlasıyla memnun etmiş, çalışma tempomuzu artırmıştır. Özellikle bizler için görevlendirilmiş kurum şoförlerinin gayret ve mesayi dışındaki hizmetleri takdire şayandır.

Artvin'in halen bir müzesi yoktur. Çerive illerin müze uzmanlarınca yürütülen sanat eserlerine yönelik çalışmalar, ister istemez bazı eksiklikler doğurmuştur. Öyleki, henüz Kültür Bakanlığı kayıtlarına geçmeyen yani '*tescil*' edilmeyen çeşitli mimari eserler bulunmaktadır.

Artvin İl Merkezine gelen bir yabancı, Köprübaşı Mevkii'ndeki anakayanın üzerinde yükselen Ortaçağ dönemine ait Livane Kalesi dışında bir sanat eserini göremeyince ve o yöredeki eserleri bilinçli olarak tanıtacak birini de bulamayınca ister istemez edindiği olumsuz kanaatla geri dönmektedir. Ancak, Trabzon'daki Sümela Manastır'ını yerli-yabancı duymayan yok gibidir. Bu araştırmamız sözünü ettiğimiz boşluğu gidermeyi amaçladığı gibi, sözkonusu yörenin bu sanat eserleri yönünden hiç de azımsanmayacak bir potansiyele sahip olduğunu ortaya koymadı da hedeflemektedir.

Bilimsel araştırma yapan bizlere ne kadar görev ve sorumluluk düştüğü, yöredeki çalışmalarımız esnasında karşılaştığım iki anımla sanırım anlaşılacaktır: 1994 yılının Temmuz ayıydı. Ekibimizle birlikte Yusufeli İlçesi'nin Tekkale Köyü'ndeki Dağ Manastırını incelemek üzere özel aracımızla yoldaydık. Henüz ilçeden köye ulaşmamıştık ki arkasında sırt çantası ve fotoğraf makinasıyla teçhizil yayan olarak tek

başına yokuş tırmanan bir turiste rastladık. Aracımıza onu da aldık ve tanıştık. Scut adındaki bu turist, Avustralyalı bir arkeoloji öğrencisiydi. Bölgedeki Bagratid Karlılığı'na ait mimari eserlerini incelemek üzere tüm zorlukları göze alarak, Artvin'in en ücra köşesine gelmeyi başararak ufkunu genişletmeye çalışan bu delikanlı, bana o gün çok şey düşündürmüştü... İkincisi ise, İslâmi eserlerimizin özellikle camilerimizin kimliklerini belirleyen üç-beş satırlık Osmanlıca kitabelerin ne manaya geldiğini, fazla geç değil; bir yüzyıl sonrasındaki aynı geçmişin torunları okuyamıyordu. Hatta, yıllardır görev yaptığı caminin imamı bile "*geçenlerde camimize bir turist gelmişti. Kapıdaki kitabeyi ona sordum okudu, hayret ettim*" diyordu!

Yukarıda anlatılan iki somut örnekten duyulan sorumluluğun yanısıra, yöredeki sanat yapılarının çeşitli sebeplerle özelliklerini yitirmeyen ve günden güne yok olmaya yönelik değişik tehditlerle karşı karşıya oluşu araştırmamızın önemini bir kaç daha artırmaktadır.

Artvin ve çevresinin günümüze ulaşan en eski mimari eserler Ortaçağ dönemine ait olan manastır yapılarıdır. Yörede uzun süre devam eden Hıristiyan (Gürcü) medeniyetinin hakimiyeti sırasında Artvin (Merkez), Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli ilçelerine bağlı köylerde gerçekten insanı hayrette bırakacak büyüklük ve güzelliklerde on adet manastır yapılmıştır. Bunlardan en erkeni Artvin (Merkez)-Bağcılar (Opiza) Köyü'ndeki manastır olup VIII.yy.'a aittir. Oldukça tahrip olan bu manastırın yanısıra özellikle camiye dönüştürülen Artvin (Merkez) - Hamamlı (Dolishana) ve Yusufeli-Altıparmak (Parhali) manastırları dimdik ayaktadır. Yusufeli-Dörtkilise Manastırının büyüklüğü, Yusufeli-İşhan ve Şavşat-Cevizli (Tbeti) manastırlarının süslemeleri gerçekten görülmeye değer niteliktedir. Artvin (Merkez) Pırnalı-(Porta) Manastır Ortçağ dini merkezlerinin özünde bulunan tüm birimleriyle bize ulaşan gerçekten görülmeye değer saklı bir yerdir.

Manastırlarla hemen hemen aynı zamanda ve aynı kültür tarafından inşa edilen kalelerin ekseriyeti askeri amaçlar için kurulmuş gözetleme ve karakol yapılarıdır. Sanat tarihi açısından asıl kale, içkalesiyle birlikte Ardanuç-Gevhernik Kalesi'dir. Hemen hemen tüm kaleler anakayaların üzerine ulaşılması zor yerlere inşa edilmiştir.

Türk Dönemi'nin yani, İslam medeniyetinin yöredeki yapılaşması XVI. yy.'la birlikte başlamıştır. İlk etapta kiliseler camilere çevrildiği için Ardanuç-Adakale'deki İskenderpaşa Camii hariç, diğer camilerin ekseriyeti XVIII. yy.'dan sonra

yapılmışlardır. Köylülerin kendi gayretleriyle inşa edilen bu yapıların bir kısmı tümüyle ahşap iken, diğerlerinin sadece iç kısımları ahşaptır. Ahşabın dayanma gücü göz önüne alındığında, günümüzdeki durumlarını tahmin etmek zor olmayacaktır. Bu durumda Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce veya yöre sakinlerinin kendi imkanlarıyla bazıları tamir edilmiş, bir kısmı da tümünden sökülerek betonarme olarak yenilenmiştir. Ancak, orijinal durumunu koruyan camilere de rastlamak bizi fazlasıyla memnun etmiştir. Aynı zamanda ağaç oymacılığının güzel örneklerini sergileyen en önemli örnek Borçka-Muratlı ve Artvin (Merkez) Zeytinlik'deki camileridir.

Yörede türbe mimarisi gelişmemiştir. Katalog'da tanıttığımız üç türbeden ikisinin tarihi tartışmalı iken, diğeri Osmanlı dönemine aittir. Ardanuç-İskenderpaşa Camisi'nin yanında olan diğeri türbeler, geç Osmanlı dönemine ait olup, cami ile birlikte ele alınmıştır.

İlin halen faaliyette olan bir tarihi hamamı bulunmaktadır. Diğer iki hamam ise, kısmen tahrip olmuştur.

Ortaçağ'dan günümüze ulaşan çeşme Artvin (Merkez) Pırnalı (Porta) Manastırı içinde bulunmaktadır. Diğer çeşmeler geç Osmanlı dönemine aittir.

İki tanesi hariç diğeri tüm köprüler yayalar için yapılmıştır. Derin vadilerden akan derelerin üzerinde bulunan bu köprüler, sellerin tehditi altındadır. Ayrıca, araç yolunun girmesiyle birlikte betonarme olarak yapılan yeni köprülerden dolayı tarihi köprüler, kendi kaderleriyle başbaşa kalmışlardır.

Ortaçağ'dan günümüze, sivil mimarlık örneklerinden olan ev veya konaklar ulaşmamıştır. Bunun sebebi de malzeme olarak ahşabın kullanılmış olmasıdır. Çevredeki tarihi evler XVIII. yy.'dan sonrasına aittir. Artvin şehir merkezinde yoğunluk gösteren bu tür evler, yeni inşaat anlayışının tehdidiyle karşı karşıyadırlar. Bir kısmı tescilli olan bu yapılar, kültür politikamız değişmedikçe yok olup gideceklerdir. Şavşat'ta yer alan iki konak oldukça haraptır.

Bu çalışmamızda Hıristiyan kültürüne ait Manastırlar, Kiliseler, Kaleler; Türk kültürünün ise, Camiler, Türbeler, Hamamlar, Çeşmeler, Köprüler, Evler ve Konaklardan oluşan mevcut mimari eserlerin tamamına yakın kısmı araştırılmıştır. Ancak katalogta tanıtılmayan diğeri Köprüler, Kaleler ve Evler üzerinde gelecekte kapsamlı bir araştırma yapmayı planlamaktayız.

1.2. KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Artvin Tarihi'ni içeren bilimsel bir kitap bulunmadığı gibi tüm mimari eserleri tanıtan yerli veya yabancı bir kaynak yoktur.

Gittiği yerlerden uzun uzadıya bahseden ünlü seyahimuz Evliya Çelebi bile, XVII. yy.'ın ortasında, Artvin'deki birkaç kaleden çok kısa olarak bahseder. Bu suskunluk epey zaman daha devam eder. 1889'da yayınlanan Kamus'ul-Âlam'daki yetersiz bilginin ardından, Hicri 1339 (M. 1923) yılında Ustaoglu Mahmud Mithat'ın hazırlayıp Trabzon'da basılan 27 sayfalık '*Batum ve Artvin Tarihi*' adlı Osmanlıca risalesiyle yöre tarihine bir nebze ışık tutulmaya çalışılmıştır. Osmanlı dönemindeki bu eksiklik Artvin'de eğitimci olarak görev yapan Muvahhid Zeki'nin dikkatini çeker. Yörede görev yaptığı süre içerisinde çevreyi dolaşarak yerinde tesbit ettiği bilgileri İstanbul'a dönüşünde '*Artvin Viayeti Hakkında Mağlumati Umumiye*' adlı Osmanlıca eseri 1927 yılında yayınlanır. Artvin tarihine yönelik bu çalışmada kısa da olsa il ve ilçelerinde bulunan tarihi kalıntılardan söz eder ve bir kısmının fotofrağlarını verir. Epeyce bir aradan sonra, Prof. Dr. Fahrettin KIRZIOĞLU'nun 1950'li yıllarda '*Kars Tarihi*' peşine de '*Osmanlılar'ın Kafkas Elleri Fethi*' çalışması sırasında Artvin'in tarihine de yeni bilgiler ekler. 1967 yılında yayınlanan Artvin İl Yılığında Dr. Fahrettin KIRZIOĞLU '*Başlangıcından Selçuklulara Kadar Artvin'in Tarihçesi*'ni yazar. Bölgenin geçmiş medeniyetleri belirlendikçe, mevcut sanat eserlerinin yorumlanması gündeme gelir. Sözü edilen yılda, Artvin'deki tarihi eserlerin bir bölümü kısaca tanıtılır ve fotoğraflarına yer verilir. Böylece çeşitli tanıtım eserlerinde, birbirlerinden alıntılı Artvin'deki mimari eserlere rastlamak mümkündür.

1982 yılında Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nca görevlendirilen uzmanlar Artvin'de çalışma yaparak, çoğu merkez ilçede olmak üzere 37 adet çeşitli mimari eseri korunması gerekli '*eski eser*' olarak belirleyerek tescilini yapar. 1987 yılında yoğunlaşan bu tescil faaliyetleri halen Trabzon, Kültür ve Tabiat Varlıkları Kurulu'nca yürütülmektedir. Bu arada Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün çalışmaları olur ve çoğusu cami 28 eserin tanıtıldığı '*Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*' çerçevesi içinde '*Artvin İli*' adı altında 1984 yılında 56 sayfalık bir kitapçık yayınlanarak, ilk kez Artvin'de de İslami kültürün değerli yapıları olduğunu ortaya konur.

Üniversitelerimiz bünyesinde, Artvin'deki sanat eserlerine duyulan ilgi 1980'li yıllardan sonrasına rastlamaktadır. Bugüne kadar sırasıyla Hacettepe, Atatürk Üniversitesi, Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi ve Yüzüncü Yıl Üniversitesi bünyesinde 1 doktora, 2 yüksek lisans, 3 adet de lisans seviyesinde olmak üzere 6 adet bilimsel araştırma yapılmıştır. Bunlardan ilk çalışma Hacettepe Üniversitesi'nden Mine KADİROĞLU'nun 1984 yılında hazırladığı '*Oltu Tao Bölgesinde 9.-11. Yüzyıl Kiliseleri*' adındaki yüksek lisans tezi olup, burada Yusufeli-İşhan Kilesisi'ne yer verilmiştir. Hemen peşine aynı üniversiteden Orhan DEDEBEK 1985'de '*Dört Kilise Manastırı ve Parhal Kilisesi*' adı altında, iki önemli manastırı, ulaşabildiği kadar Rus kaynaklarıyla tanıtmaya çalışır. Bölgeyi tanıma fırsatı bulan Dr. Mine KADİROĞLU, bu kez doktora çalışması olarak 1989'da tamamladığı '*Doğu Anadolu'da IX. - XI. Yüzyıl Manastır Topulukları İşhan Manastırı*' konulu tezinde Erzurum ve Kars illerindeki gürcü manastırlarını tanıtırken, Artvin topraklarındaki manastırlara da kısaca değinir. Çok iyi literatür taraması yapan KADİROĞLU, özellikle Avrupa'da yayınlanan makalelerin hemen hemen tümüne ulaşmayı başarmıştır. Her iki tezinde de ele aldığı İşhan Manastırı'na özel ilgi duyar ve son çalışmasında gerçekten doyurucu bilgiler sunar. Bu eseri 1991'de '*The Architecture of the Georgian Church at İşhan*' ismiyle İngilizce olarak Avrupa ve Amerika'da bastırılır. Epeyce geç kalan Atatürk Üniversitesi bünyesindeki ilk çalışma Vehip İRMİŞ tarafından 1990'da '*Yusufeli-İşhan, Tortum-Öşk Vank Kiliseleri- Olur Çataksu Külliyesi*' adlı lisans tezidir. Burada çok yetersiz olarak İşhan Kilesisi'ne yer verilmiştir. Hıristiyan kültürüne ait bu çalışmaların ardından 1992 yılında Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nden Zehra ABBAN '*Artvin Türbeleri*' adlı lisans tezinde Artvin (Merkez)-Zeytinlik ve Ardanuç-İskenderpaşa Camisi yanındaki toplam 5 adet türbeyi kısaca tanıtır. Bu araştırmaların ardından tarafımızca 1993 yılında '*Artvin'deki Kiliseler*' konulu yüksek lisans tezi hazırlanmış olup, burada 6 adet manastır kilisesi incelenmiştir. 1992'de yörede başlattığımız araştırmalara hiç ara verilmeden sürdürülmüş, bugüne kadar yapılanlar dikkate alınarak, kapsamlı bir çalışmaya gidilmiştir.

Yabancı bilim adamlarının yöredeki araştırmaları bizden çok önceleri başlamıştır. Gürcü minaresine yönelik olarak yapılan bu yöndeki faaliyetler, Artvin ve çevresinin 1878'de Ruslara terkedilmesiyle anlam kazandığı görülmektedir. Bunlardan ilk olarak rus arkeolog N. MARR yörede incelemeler yaparak, 1911 yılında yayınlanan makalesinde '*Dolishana, Opiza, Porta ve Rabat*' manastırları hakkında

bilgiler verir. Bunun peşine yine aynı ülkeden arkeolog E. TAKAŞHVİLİ ekibiyle birlikte Artvin'e gelerek İşhan, Parhal ve Dörtkilise manastırları üzerinde kapsamlı bir çalışma yapmışlardır. Plan, çizim ve fotoğraflarının yer aldığı bu incelemeler '1917 Yılında Gürcistan'ın Güneyi'nde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar' adı altında 1952'de Rusça, 1960'da da Gürcüce olarak Tiflis'te basılmıştır. Çalışmalarımızda sözkonusu kaynağın planlarının yanısıra, kitabelerinden de önemli ölçüde yararlanılmıştır. E. TAKAŞHVİLİ'nin ve 1918'deki J. STRZYGOSKI'nin genel tanıtımları, 1950'li yıllarda yörenin önemini yabancı kamuoyunun gündemine sokar. Buradan hareketle 1959-1970 yılları arasında Avrupalı araştırmacılardan N-M. THIERR, D. WINFIELD, N.G. GUTSCHOW, A. KHATCHATRIAN ve W. DJABADZE gibi bilim adamları zaman zaman bölgeyi ziyaret eder, elde ettikleri Hıristiyan dini mimarisine ait tesbitlerini makaleler şeklinde başta Fransa olmak üzere çeşitli ülkelerde yayınlarlar. 1970 yılından sonra, W.E. KLEINBAUER, E. NEUBAUER, U. BOCK, V. BERİDZE, R. MEPIŞAŞVİLİ, V. ZİDANTE ve Ş. AMİRANAŞVİLİ gibi bir kısmı Gürcü araştırmacılar makalelerin yanısıra, basılan eserlerinde de yer vermişlerdir. Biz, bunların tamamına yakın kısmını inceleyerek, gerektiği zaman faydalanılmıştır.

1.3. METOD VE DÜZEN

Çalışmamızın ilk aşaması, döküman ve kaynak toplamakla başlamıştır. Kaynak temininde Artvin'le ilgili bugüne kadar çıkan tüm eserlere ulaşmak hedeflenmiştir. Bu amaçla Üniversitemiz ve Van İl Kütüphanesi, Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Hacattepe Üniversitesi Kütüphanesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Kütüphanesi, Ankara-Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi ve Milli Kütüphane ve Artvin İl Halk Kütüphanesi taranmıştır. Bu kütüphanelerde bulunamayan eserler, tesbit edilip, arkadaşlarımızın yardımlarıyla diğer üniversite ve kütüphanelerden temin edilmiştir. Rusça ve Gürcüce kaynaklar Gürcistan'dan, orada okuyan Türk öğrencilerin yardımıyla getirilmiştir.

Artvin İl Kültür Müdürlüğü, Van, Erzurum, Kars ve Trabzon müze müdürlüklerinden temin edilen Artvin'deki tescil edilmiş mimari eserlerin '*Anıt Fişleri*' ve '*Raporları*' incelenmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün arşivinde çalışılmıştır.

1992 yılında başlattığımız mahallindeki arazi çalışmalarına 1994 ve 1995 yıllarında devam edilmiştir. Araştırmalarımız esnasında tanıtımını yaptığımız tüm sanat

eserlerinin fotoğrafları çekilmiş, yarısından çoğunun planları olmadığından ölçümleri yapılmıştır. Bir kısım mimari plan ve rölöveler Vakıflar Genel Müdürlüğü'nden temin edilerek, mahallinde kontrol edilmiştir. Bu arada, bölgedeki eserleri daha iyi tanımlayabilmek için Erzurum ve Kars illerinde arazi çalışması yapılmıştır.

Elde edilen bilgiler ışığında ilk olarak *'Artvin'in Coğrafi Durumu ve Tarihçesi'*ne yer verilmiştir. Tarih bölümü Neolitik'ten başlatılarak, Cumhuriyetin kuruluşuna kadar özlü bir şekilde tanıtılmıştır.

Asıl Konu *'Katalog'* başlığı altında, tarihi seyri gözönüne alınarak Manastırlardan başlanmıştır. Manastırlar, dini ve sosyal yapılarıyla birlikte aynı yerde tanıtılmıştır. Peşine Kiliselere yer verilmiştir. Buradan tarihi seyrini atlayarak camilere geçilmiştir. Camileri; türbeler, hamamlar, çeşmeler, kaleler, köprüler, ev ve konaklar izlemiştir. Yapıların sıralanması Artvin (Merkez)'den başlayarak ilçelerin harf önceliklerine göre yapılmıştır.

Katalogda ele alınan tüm eserler *'Tarihçesi'*, *'Kitabeleri'* ve *'Yapının İncelenmesi'* şeklindeki başlıklarla tanıtılmıştır. Böylece okuyucuya yapıyı ilk fırsatta tanıma kolaylığı sağlanmıştır. Mevcut kitabelerin hemen hemen hepsi, orijinal durumlarıyla verilirken, her türlü araştırmacıyı da düşünerek okunuşları ve Türkçe anlamlarına da yer verilmiştir. Yapı incelenirken tüm eserler aynı sistem içerisinde ele alınmıştır. Ancak izlenen tanıtımda ayrı ayrı alt başlıklar kullanılmamıştır. Burada eser ilk önce plan bazında tanıtılmıştır. Peşine cepheler doğu yüzeyinden başlayarak, kuzey cephesinde bitirilmiştir. Çatı tanıtımından sonra iç mekanına geçilmiştir. Daha sonra varsa süslemesi tanıtılmış, malzeme ve teknikle anlatıma son verilmiştir. Katalogdaki tüm eserler fotoğraflarla belgelenirken, birkaçı hariç tümünün de plan çizimleri verilmiştir.

Dördüncü bölümdeki *'Diğer Mimari Eserler'* ana başlığı altında ise, kataloğa dahil edilecek düzeyde olmayan ve kapsamlı olarak araştırılamayan yöredeki diğer mimari eserler bu kez kısaca, tiplerine göre değil, buldukları yerlere göre tanıtılmıştır. Dipnot numaralanması bölüm bölüm ele alınmış olup, okuyucuya kolaylık sağlamak amacıyla dipnotlar geçtiği sayfanın hemen altına verilmiştir.

Beşinci bölümde konumuzun kapsamına giren tüm eserler özlü bir şekilde değerlendirilerek, sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

2. ARTVIN'İN COĞRAFİ DURUMU VE TARİHÇESİ

2.1. COĞRAFİ DURUM

Karadeniz Bölgesi'nin doğu ucunda yer alan Artvin, kuzeydoğudan Kars, güneydoğudan ve güneyden Erzurum, batıdan Rize illeriyle; kuzeyden Karadeniz, kuzeydoğudan Gürcistan Cumhuriyeti topraklarıyla çevrelenmiş serhat ilimizdir (Çiz.1).

Ülkemizin yüzölçüm ve nüfus bakımından küçük illeri arasında yer alan Artvin,¹ idari yönden merkez ilçesinin dışında Ardanuç, Arhavi, Borçka, Murgul, Hopa, Şavşat ve Yusufeli olmak üzere yedi ilçeye ayrılmıştır.²

Artvin topraklarının büyük bir bölümü sarp ve geçit vermeyen dağlarla kaplanmıştır.³ Bu dağlar, kimi yerde daralıp, kimi yerde de genişleyerek uzanan Çoruh Irmağı⁴ vadisiyle iki bölüme ayrılmıştır. Mevcut dağların çoğu yerde, geniş vadi oluşumlarına meydan vermeyecek şekilde yükselmeleri, sözkonusu vadilerin son derece derin ve dik olmalarını doğurmuştur. Bu özellik, bölgede; tarıma elverişli toprakların geniş alanlara yayılmasını engellemiştir.⁵

Mevcut yüzey şekillerinden dolayı 'ova' olarak nitelenebilecek düzlükler görülmezken, yörede 'karagöl' adıyla anılan küçük göllere sıkça rastlanır. Bu göllerin ekseriyeti buzul vadilerin diplerinde oluşmuş müren, krater ve set gölleridir.⁶

Artvin ve çevresinde tipik Doğu Karadeniz İklimi görülür. Kıyı kesimleri (Arhavi-Hopa) ılık ve yağışlı, iç kesimlerde kışlar sürekli ve bol karlı, yazlar serin

¹ Toplam 7436 km²'lik alana sahi plan ilin 1990 yılına ait nüfus sayımına göre tüm nüfusu 212.226'dır. Bu nüfusun 65.891 kişisi ilçe merkezlerinde, 146.335'i ise köylerde yaşamaktadır. Artvin ilçe merkezinin nüfusu 20.238'dir. Bkz. DİE Kayıtları (1990).

² Artvin İl Yıllığı (1967; 1973), 45-47; 67 v.d.

³ İlin tanınmış en yüksek dağı Karçkar'dır (3937 m.).

⁴ Yurdumuzun önemli ırmaklarından biri olan Çoruh, Mescit Dağı eteklerinden doğar. Bayburt ve Erzurum topraklarından geçerek Artvin'e ulaşır ve Borçka-Muratlı'dan sınırlarımızı terkederek Batum yakınlarında Karadeniz'e dökülür. 376 km. uzunluğa sahip olan bu ırmak, uluslararası düzeyde Kano-rafting, sporu için müsait olduğu gibi, hidroelektrik enerji üretimine elverişlidir. Sözkonusu enerji santralının kurulmasına yönelik baraj tesisi için etüd çalışmaları tamamlanmıştır.

⁵ İl arazisinin tarıma elverişli kısmı %6 iken, işe yaramayan araziler %39'ünü teşkil etmektedir. Bkz. M.T. Tarkan, Orta ve Aşağı Çoruh Havzası (1973) 7; B. Meriç, Artvin İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Basılmamış Atatürk Ün. Ziraat Fak. Tarım Ekonomisi Böl. Lisans Tezi 1993) 17 v.a.

⁶ K. Yılmaz-N. Özdemir, Artvin İl Turizm Envanteri Geliştirme Planı "tarihsiz" 10.

geçer. İklim ve toprak yapısının elverişliliği, zengin ormanlık alanlarının oluşumunu sağlamıştır.⁷

Artvin'de gelişmemiş bir şehirciliğin hakim olduğu görülür. Bir bölge şehiri olmadığı gibi, morfolojik özelliği bakımından da genişleme ve kalkınma şansına pek sahip değildir.⁸

Zengin maden yataklarına⁹ sahip olmasına rağmen sanayisi kısıtlı, tarımı da yetersiz olduğundan göç kaçınılmaz olmuştur. Son yıllarda, Hopa-İran bağlantılı transit taşımacılığın Artvin güzergahını kullanması, BDT'na açılan Sarp Sınır Kapısı'nın faaliyete geçmesi, Çoruh Irmağı üzerinde yapılması planlanan hidroelektrik amaçlı barajların yanısıra, doğal güzellikleri, folklorik değerleri ve sanat eserlerinin turizme açılması halinde yöre, ekonomik yönden canlılık kazanacaktır.¹⁰

2.2. TARİHÇESİ

2.2.1. NEOLİTİK DÖNEMDEN ORTAÇAĞ DÖNEMİNE KADAR

(İ.Ö. 8000-İ.S.476)

Artvin il sınırları içerisinde '*Yazılı Tarih Öncesi ve Sonrasını*' aydınlatacak arkeolojik kazılar yapılmadığı gibi, yüzey araştırmaları da henüz yeni başlamıştır. Ancak, tarihi ve coğrafi yakınlığı bulunan Kafkaslar ve Kars çevresinde saptanan Neolitik dönem (İ.Ö. 8000-5500) yerleşimlerine dayanarak, Artvin ve çevresinin de bu çağla birlikte iskan edildiği düşünülebilir.¹¹ Ne yazık ki, Şavşat-Meşeli ve Yusufeli-Demirköy'de tesadüfi olarak köylülerce bulunan bronz baltalar hariç, geçmişe ait elimizde arkeolojik bir veri bulunmamaktadır.¹²

Sözü edilen baltalar, İ.Ö. 3 binli yıllara tarihlenerek Anadolu'nun bilinen ilk uygarlığı olan Hattilerin ve daha sonra aynı toprakları paylaşan Hurrilerin Artvin ve çevresine de yerleşmiş olabilecekleri; buradaki zengin maden yataklarını işletmeye

⁷ a.g.e., 4-6, 15.

⁸ Tarkan a.g.e. (bkz.dn.5) 102.

⁹ Ülkemizin zengin bakır madeni yatakları Murgul ilçesi sınırları içerisinde bulunmakta olup işletilmesine devam edilmektedir. Ayrıca son yıllarda yapılan araştırmalarla Artvin (merkez) Kafkasör Milli Park çevresinde zengin altın yatakları tesbit edilmiştir. Comicco adlı Kanadalı bir şirketin işletme teşebbüsleri bulunmaktadır.

¹⁰ K. Öztürk ve bşk., Çoruh Havzası Turizm ve Rekreatyon Geliştirme Projesi-Rapor (1994) 2 v.d.

¹¹ İ.K. Kökten, BELLETEN, VII, 1943, 601-613; a.y., BELLETEN, VIII, 1944, 659-680.

¹² K. Bittel, TTAED, I, 1933, 150-156.

açtıkları varsayılmaktadır.¹³ İ.Ö. 2 binli yılların başında, Orta Anadolu Bölgesi'ne yerleşen Hititlerle; yörede yaşadıkları varsayılan Hurrileri kendilerine bağımlı kılan Mittanilerin bölgedeki etkinlikleri henüz netlik kazanmamıştır.¹⁴

İ.Ö. 1190'lı yıllarda dönemin güçlü devletlerinden biri olan Hitit İmparatorluğu'nun batıdan gelen '*Deniz Kavimleri'nce*' feci şekilde yıkılması sonucu, Anadolu'da 300-400 yıllara varan ve uzmanlarınca '*Karanlık Çağ*' diye nitelenen süreçte, Anadolu'dan; Artvin'in de irtibatlı olduğu Kafkaslara, emniyet açısından göçler olur. Böylece, yerli halk olarak vurgulanan bugünkü Gürcülerle, göç sonucu buralara gelmiş Anadolu halkları kaynaşır.¹⁵

Van başkent olmak üzere Doğu Anadolu Bölgesi'nde İ.Ö. IX. yy.'ın başında devlet kuran Urartular Dönemi'nde (860-580), stratejik açıdan daha önce Kafkasların çeşitli vadilerine yerleşen yöre sakinleri, İ.Ö. VIII. yy.'ın içinde tekrar Anadolu'ya; yurtlarına dönerler. Bu yurda dönüş sırasında Artvin ve dolaylarında bulunanlar, Asur kaynaklarında '*Daineni*', Urartularda '*Diauehi*', Yunan kaynaklarında ise '*Taokhoi*'ler olarak geçmektedir.¹⁶

Urartuların yıkılmasına sebep olan Kimmer ve İskit saldırılarından etkilendikleri anlaşılan yöredeki halklar tekrar Kafkaslara dönerler ve buradaki çeşitli ırklarla birleşerek '*Kartvelebi*' adını alırlar. Çok geçmeden (İ.Ö. IV. yy.) bu birliktelikten '*Sokartvelo Krallığı*' oluşarak sınırlarını Çoruh Irmağı vadilerine kadar genişletir.¹⁷ Bu krallık ileride güçlenerek, İ.Ö. IV-I. yy.lar arasında Yusufeli-Bereket çevresinde Klarjethie, Savşat'ta Savşeti gibi eyaletler kurar. Bunlardan Erzurum-Oltu'da oluşturulan Tao ile Yusufeli'ndeki Klardjethie giderek önem kazanarak Artvin'in de içinde bulunduğu bölge '*Tao-Klardjethie*' diye anılır olur.¹⁸

¹³ A. Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular (1984) 16-18.

¹⁴ E. Akurgal, Anadolu Uygarlıkları³ (1990) 30-48.

¹⁵ D.M. Lang, The Georgians (1966) 56.

¹⁶ Ksenophon'a göre, Karadeniz'in doğusundaki geniş topraklar Kolhis adı taşımakla birlikte, yörede Kolklar, Makaronlar ve Taoklar'ın yaşadıkları belirtilmektedir. Bkz. Ksenophon, Anabasis (1976) 134; Lang a.g.e. (bkz.dn.15) 57.

¹⁷ İ.Ö. V. yy.da Kafkasya'da oluşturulan bu birliğin içinde yer alan Gürcülere; Ermeniler Vvasti, Türkler Gürcü, İranlılar Gürdi, Araplar Kürj, Batılılar ise Georgian olarak adlandırmaktadır. Bkz. Lang a.g.e. (bkz.dn.15) 18-56.

¹⁸ İ.Ö. I. yy.'da yaşayan coğrafyacı Strabon'a göre yöre Pontus Kralı Mithridates Eupator tarafından ele geçirilir. Ancak çok geçmeden Roma Kayseri Pompeius'a yenilince bu hakimiyet kalkarak yerel krallıklar işlevlerine devam ederler. Bkz. TDVİA, III, 1991, 420-422 (M. Fayda); K. Salia, BK. X/XII, 1961, 41-62.

Yukarıda sözü edilen eyaletlerin de bağlı olduğu birlik, İ.Ö. I.yy.'la birlikte İberya ve Kolhid diye ikiye ayrılır. Tao-Klardjethie beylikleri İberya Krallığı'na bağlı kalarak etkinliklerini sürdürürler. Öyle ki, İberya Kralı Vahtang Goraslan (İ.S. 449-499) Ardunuç'u (Arhanuji) başkent yapar. Böylece, daha önce Gürcistan topraklarında bulunan Mtsheta ve Tiflis'e bağımlı olarak yaşayan Artvin ve çevresi, sosyo-kültürel açıdan önemini artırır.¹⁹

2.2.2. ORTAÇAĞ DÖNEMİ'NDEN CUMHURİYETE KADAR

(İ.S.476-1924)

Ardanuç'u kendilerine merkez edinen İberya Krallığı VI. yy.'da İranlıların (Sasaniler) saldırısına uğrar ve krallık yıkılır. Ancak, Yusufeli topraklarında bulunan Klardjethie Beyliği bağımsızlığını devam ettirir.

İran'ın bölgeye hakim oluşu Bizanslıların çıkarlarını zedeler ve bölgede karşılıklı güç denemeleri olur.²⁰

VII. yy.'ın ikinci yarısında, Müslüman Arap akınları başta Doğu Anadolu Bölgesi'ne olmak üzere Gürcistan'a kadar ilerler. Kafkaslara geçiş güzergahında olan Artvin 645'de bu akınlara maruz kalarak, geçici de olsa yaptırımlarına boyun eğer.²¹

Gürcistan'daki halklar, güçlü Arap akınlarına direnemezler ve Tiflis kentinde tüm Doğu Gürcistan'ı '*Halife*' adına yönetecek Arap Emirliği'nin kurulmasını kabul ederler.²²

Arap hakimiyeti sırasında Gürcistan ve Ermenistan topraklarında kendilerini Davud Peygamberin soyundan geldiklerini savunan '*Bagratid Sülalesi*' siyasi nüfuz kazanır.²³ Bu sülalenin Tao-Klardjethie koluna mensup Büyük Aşot, ya da I. Aşot (786?-826/830), Ermenistan'dan ayrılarak Artvin yöresine gelir. Ardından, daha önce İranlıların hakimiyetine geçen Ardanuç'ta yeniden İberya Krallığını kurar.²⁴

¹⁹ Ana Brinatnca Ansiklopedisi, X, 1988, 205-207.

²⁰ E. Honigmann, Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı (1970), 50-52; G. Ostrogorsk, Bizans Devleti Tarihi (1986) 46 v.d.

²¹ Doğuşundan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, 1989, 199.

²² M.F. Brosset, Histoire de lâ Georgie, II (1849), 232-238.

²³ a.g.e., 216-217.

²⁴ Brosset a.g.e. 273; Y. Öztuna, Devletler ve Hanedanlar, III (1990), 487-491.

Bizans yönetimi, Müslüman Araplar ve İranlılar'a karşı, stratejik önem arzeden Artvin topraklarındaki Bagratlarla dostluk ilişkilerinin geliştirilmesini çıkarlarına uygun bulurlar. Öyleki, I. Aşot, Bizans tarafından, önemli bir nişan olan '*Kurapalat*' ünvanı ile taltif edilir.²⁵

VII. yy.'da Müslüman Araplar'ın bugünkü Gürcistan topraklarının bir kısmında hakimiyet kurmaları, burada yaşayan yerli Hristiyan halkın kendileri için emin gördükleri Artvin ve çevresine göç etmelerini sağlar. IX. yy.'da Ardanuç'ta Bagratların yönetiminde oluşturulan İberyia Krallığı, sözünü ettiğimiz olguyu daha da artırır. Ancak, daha önce sahibi oldukları topraklarda devam eden '*Müslüman*' idaresine karşı besledikleri kinlerini, IV. David Dönemi'nde (1089-1125) fiiliyata dönüştürerek, 1122 yılında Tiflis'teki Arap Emirliğini yıkarak, ikinci kez ülkelerinin yönetim merkezi konumuna getirirler.²⁶ Böylece, Gürcistan'ın sosyo-kültürel zenginliği, Tao-Klardjethie bölgesinden, Tiflis ve çevresine kayar.

XI. yy.'da önemini bir hayli yitiren Artvin yöresi, 1018'de başlayan Büyük Selçukluların Anadolu'ya yönelik akınlarıyla başbaşa kalır. 1050 tarihinde Tuğrul Bey'in Bizans'a karşı kazandığı zaferin ardından 1068'deki Sultan Alparslan'ın bölgeye yönelik fetihleri gerçekleşir.²⁷ 1071'deki Malazgirt Zaferi'nin ardından Melikşah döneminde gerçekleştirilen Kafkasya Seferi'yle bu olgu pekiştirilir.²⁸ Daha sonra Sultan Alparslan'ın direktifleriyle Ebu'l-Kasım'a Erzurum ve çevresinde kurdurulan Saltuklu Beyliği, çevredeki hakimiyeti sürdürür.²⁹

XIII. yy.'da Kafkaslar ve tüm Anadolu'da esen Moğolların yıkıcı fırtınasından Artvin'de olumsuz yönde etkilenir. Moğolların ardından İlhanlılar, Celayirliler, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler ve Timur gibi Türk Devletleri, Artvin yöresine ya doğrudan egemen olmuşlar, ya da bunların koruması altında beyliklerce yöneltmiştir.³⁰

²⁵ Bagradid sülalesinin yöneticileri çeşitli kaynaklarda farklı tarihlerle verilmektedir. Bkz. Öztuna a.g.e. 464.

²⁶ Lang a.g.e. (bkz.dn.15) 110-112.

²⁷ O. Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi (1984) 14-21; M.F. Kırzioğlu, Kars Tarihi (1953) 349-357.

²⁸ İ. Berkok, Tarihte Kafkasya (1958) 325.

²⁹ Turan, Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi (1980) 20 v.a.; Kırzioğlu, Anı Şehri Tarihi (1982) 34 v.d.

³⁰ İnönü Ansiklopedisi, III, 1949, 419, v.a.; TDVİA, III, 1991, 420 (Fayda); Muvahhid Zeki, (1927) 181; M. Eröz, Hristiyanlaşan Türkler (1983) 4, 14-16; Öztuna a.g.e. (bkz.dn.24) 491.

Ortaçağ sonrasında yöreye; Fatih döneminden başlayarak Osmanlı akınları başlar³¹ Özellikle 1453'deki İstanbul fethinin ardından, 1461 tarihinde Trabzon-Rum İmparatorluğunun yıkılması ile, bölgenin Batı Hıristiyan Dünyası ile bağlantıları kesilir. Yavuz Sultan Selim'in Gürcistan (1510) ve Doğu (1515) seferleri neticesinde, bölgedeki Hıristiyan beyler iyice sıkışır. Hatta, Artvin çevresinde yaşayan Ortodoks Atabekler, Osmanlılara itaatlerini bildirdikleri gibi inançlarını da değiştirme eğilimini gösterirler.³²

1549'da Kanuni'nin Veziri Kara Ahmet Paşa tarafından Yusufeli-Çevreli ve Artvin-Livana kaleleri itaat altına aldıktan sonra, Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa 1551'de Atabeklerin başkenti durumundaki Ardanuç Kalesini alarak Osmanlı egemenliğini kesinleştirir.³³

9 Ağustos 1578 itibariyle Hopa ve Borçka Trabzon'a; Artvin (Merkez), Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli ise merkezi Ahışa olan Çıldır Eyaleti'ne bağlanır.³⁴ 1828'de Osmanlıların Ruslara yenilmesi sonucu, daha önce Çıldır'a bağlı Artvin'deki merkezler Erzurum Eyaleti'ne bağlanır.³⁵

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ya da '*Doksanüç Harbi*' diye bilinen savaşta Osmanlılar yenik düşünce, 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastafanos Anlaşması gereğince, savaş tazminatı olarak Kars, Ardahan ve Batum livaları Ruslara terkedilince Artvin (Merkez), Ardanuç, Borçka, Şavşat ve Hopa'nın Kemalpaşa Bucağı sukunetle işgal edilir. Yörenin bu yeni kaderi 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Anlaşması ile de pekiştirilir.³⁶

1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik ihtilalinin etkisiyle, Ruslar Artvin çevresinden kendiliğinden çekilir. 40 yıl süren bu esaret, 3 Mart 1918'de onaylanan Brest-Litovsk Anlaşması gereğince yapılan '*Halk Oylaması*' neticesinde son bulur.³⁷ Bundan sonra geçici sürelerle Artvin yöresinde 17 Aralık 1918-Nisan 1920 arasında İngilizlerin, peşine Gürcülerin işgalleri olur. TBMM'nin girişimleri ile 23 Şubat

³¹ Kırzioğlu, Osmanlılar'ın Kafkas-ellerini Fethi (1976) 21 v.d.; İ.H. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III (1988), 105.

³² M. Zeki a.g.e. (bkz.dn.30) 191 v.a.; M.A. Özder, Çoruh-Şavşat (1945) 50.

³³ Kırzioğlu, Bursa Hakimiyet Gazetesi (29.3.1964-18.4.1964) 1-10.

³⁴ T. Baykara, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I (1988), 104-109.

³⁵ Artvin İl Yıllığı (1967) 45; Özder, Artvin ve Çevresi (1971) 46.

³⁶ Ustaoglu Mahmut Mithad, (1923) 26 v.a.

³⁷ Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz (1960) 785; Özder a.g.e. (bkz.dn.35) 178.

1921'de Artvin Anavatana kavuşur. Bu sevinç 16 Mart 1921'de imzalanen Moskova Anlaşması ile kesinlik kazanır.³⁸

7 Temmuz 1921'de Sancak olarak kurulan Artvin, 24 Nisan 1924'de İl'e dönüştürülür.

---

³⁸ Yurt Ansiklopedisi, II, 1982, 899-908.

KATALOG

KATALOG NO : 3.1.1.
YAPININ ADI : BAĞCILAR (OPİZA) MANASTIRI
BULUNDUĞU YER : ARTVİN (MERKEZ) BAĞCILAR KÖYÜ
RESİM : 1-3
ÇİZİM : 2-4 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : HAZİRAN 1992-TEMMUZ 1994

TARİHÇESİ

Manastırın günümüze ulaşan kitabesi yoktur. Yazılı kaynaklardan edinilen bilgiye göre buradaki yapılar ilk kez, Ardanuç Kalesi'ni İbery Krallığı merkezi haline getiren Kral Vahtang Gorgaslan (449-499) tarafından kurulur. VII. yy.'da Müslüman Arapların bölgeye yönelik akınları sırasında tahrip edilir. Daha sonra, Rahip Gripor Kannda tarafından, Bagrathlı Krallarından I. Aşot'un (786-830) yardımları ile yapı topluluğu yeniden onartılarak, XIV. yy.'a kadar işlevini sürdürür.¹ Günümüzde herhangi bir amacı, için kullanılmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Genel

Köyün girişindeki meyilli arazinin düzeltilmesi sonucu elde edilen alan üzerinde kurulan manastır; kilise, şapel ve diğer yapılardan oluşmakta olup, zamanımıza oldukça harap bir şekilde ulaşmıştır (Çiz.2; Res.1).

KİLİSE

Manastırın odak noktasını teşkil eden yapı serbest haç planlı olup, 24.80x10.40 m. dış ölçülere sahiptir (Çiz.3).

Yapı, yöredeki kiliseler içerisinde en fazla tahrip görmüşlerin başında gelmektedir (Res.2). Kilisenin kuzey cephe duvarı, batı cephe duvarının bir bölümü,

¹ N. Marr, Grigol Hantstenis Sovreba, Tao-Klarjetida Şavşatı Ekbetisa (1911) 157; V. Beridze, Monumets'de Tao-Klardjetie dans L'histoire de L'architecture Georgienne (1981) 160 v.d.; M. Kadiroğlu, Doğu Anadolu'da IX-XI Yüzyıl Manastır Toplulukları İşhan Manastırı (Basılmamış Hacettepe Ün. Sos. Bilm. Ens. Doktora Tezi 1989) 12 v.a.

pastoforion odalarının bir kısmı haricinde tüm mimari elemanları yıkılmıştır.² Bu yüzden mevcut kalıntılarla kilisenin cephelerini ayrıntılı bir şekilde tanımlayabilmek oldukça zordur. Ancak yapı ile ilgili literatüre geçmiş araştırmalar bize tanımlamada kolaylık sağlamaktadır.³ (Çiz.4). Bu çizime göre, apsisin doğu cephesi üçgen alınlığa sahiptir. Cephe, eşit yüksekliklere sahip üç adet yuvarlak kemerli dikdörtgen nişlerle hareketlendirilmiştir. Yan nişler sağır, orta nişin ekseninde bir adet yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Apsisten daha kısa tutulmuş olan pastoforion odalarının her birinde (doğu cephelerinin eksenlerinde) birer adet yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu küçük pencere yer alır.⁴

Kuzey cephesinin büyük bir bölümü, arazinin meyilli olmasından dolayı toprağa dayandırılmıştır. Bu cephenin, kuzey haç koluna ait yuvarlak kemerli ve dikdörtgen bir adet penceresi haricinde, mimari özelliği kalmamıştır. Diğer cephe duvarları (batı, güney) günümüzde tanımlanabilecek durumda değildir.

Apsis dıştan çift pahlı (semerdam), pastoforion odaları ise tek pahlı çatılarla örtülmüştür. Diğer haç hallarının da çift pahlı çatılarla örtüldüğü anlaşılmaktadır.

Merkezi mekan, yüksek kasnaklı, içten kubbe, dıştan kesik piramidal külahla örtülmüştür. Kasnak, haç kollarına ait çatıların üst seviyesinden başlayarak yükselir ve oniki eşit köşeden oluşmaktadır. Bu eşit kısımlar, herbiri köşelere gelecek şekilde düzenlenmiş çifte sütüncelerle taşınan yuvarlak kemerli arkadlarla hareketlendirilmiştir. Arkadlı nişler içinde birer atlamalı olarak düzenlenen yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu altı adet pencere yerleştirilmiştir. Kasnağın diğer arkadları sağırdır. Oluklu kemik piramidal örtüye sahip olan külah, oluk ve köş sayılarına eşit zikzak şeklinde saçağa sahiptir.

4.00x4.00 m ebatındaki merkezi mekanın doğusunda, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bema bulunmaktadır. Bemanın doğusunu apsis çevreler. Apsis içten yuvarlak, dıştan ise düz bir duvarla kuşatılmıştır. Bemanın ve

² Buradaki tahribin en önemli sebebi 1960'lı yıllarda köye ulaştırılan karayolunun kilisenin ortasından geçecek şekilde etüd edilmesidir.

³ Beridze a.g.e. (bkz.dn.1); P. Zakaraya, 30 ECTBO TAO-K AP ET (1992) 65-73, Res.61-65.

⁴ Pastoforion veya pastoforyon diye de adlandırılan bu mekanlar, Erken Hıristiyan ve Bizans Mimarisi'nde 'Diakonikon' ve 'Prothesis' diye bilinmektedir. Diakonikon önceleri kiliseye sunulan eşyalar için kullanılırken, daha sonra arşiv ve kitaplığa dönüştürülmüştür. Prothesis ise 'Men' ayınınına ait malzemenin harlanması ve saklanması işlevine sahiptir. Gürcü Hıristiyan mimarisinde bu odaların hangi amaçla kullanıldıkları tam olarak bilinmemektedir. Tanımlamalar için bkz. M. Sözen-U.Tanyeli, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü (1986) 187.

apsisin her iki yanında, apsis doğu cephesinden kısa tutulmuş pastoforion odaları bulunmaktadır. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan bu odaların herbiri 2.00x1.40 m. iç ölçülere sahiptir.

Naos'un orta mekanı, duvardaki payeler üzerine oturan pandantif geçişli ve yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Kasnakta bulunan altı adet yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere açıklıkları, bu bölümün aydınlatılmasını sağlar.

Bema bölümü ve apsis, apsisin ekseninde bulunan ve dışarıya doğru daralan yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu pencere açıklığı ile ışıklandırılmıştır. Buradaki pencere açıklığının her iki yanında, simetrik olarak yerleştirilmiş iki adet yuvarlak kemerli niş bulunmaktadır. Apsis yuvarlığı içten yarım kubbe ile örtülmüştür.

Pastoforion hücrelerine kuzey ve güney haç kollarından girilmektedir. Her ikisinin de doğu duvarlarında yuvarlak kemerli ve dışa doğru daralan, dikdörtgen formlu ve küçük tutulmuş birer pencere açıklıkları yer alır. Bu odalar, doğu-batı doğrultusunda beşik tonozlarla örtülmüştür.

Kuzey ve güneyde birbirine eş, batıda ise diğerlerinden daha derin tutulmuş haç kolları bulunmaktadır. Batı haç kolu 10.80x4.80 m iç ölçülerindedir. Burası duvardan taşıntı yapan payeler üzerine oturan dört takviye kemeri ile kuzey-güney doğrultusunda beş bölüme ayrılmıştır. Bu bölümün kuzeyi narteks, güneybatı kısmı ise şapelle çevrelenmiştir.⁵

Kuzey ve güney haç kollarının dik eksenlerinde karşılıklı olarak düzenlenmiş, yuvarlak kemerli dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan birer pencere açıklıkları yer alır. Bu bölümler diğer kısımlardan farklı olarak kuzey-güney doğrultusunda beşik tonozlarla örtülmüştür.

Diğer haç kollarından daha derin tutulmuş olan batı haç kolunun kuzey ve güney duvarları sağır olup, ışığını naosun yanısıra, batıdaki nartekse açılan pencereden sağlamaktadır. Burası, doğu-batı doğrultusunda olmak üzere, diğer haç kolları gibi beşik tonozla örtülmüştür. Ayrıca tonozu, eşit aralıklarla sıralanan beş adet kemerle desteklenmiştir.

⁵ Ölçüleri verilen plan J. M. Thierry'den alınmıştır. Bazı tanımlamalarda ise, V. Beridze'nin yapı ile ilgili plan ve kesit çizimlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca bkz. A Khatchatrian C. ARCH, 17, 1967, 206.

Batı haç kolu ile irtibatlı olan narteksin kuzey ve batı duvarları dışarıya kapalıdır. Bu kısım, doğu duvarındaki kapı ve pencere açıklığı ile kilisenin iç mekanına; güney duvarındaki kapı açıklığı ile yapının dışına açılmaktadır. Bu bölümün üst örtü yönü bilinmemekle birlikte tonoz olmalıdır.

Kilise, oldukça tahrip olduğundan, yapıya ait herhangi bir mimari plastik ve fresk kalıntısı günümüze ulaşmamıştır.⁶

Beden duvarları 0.90 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama duvarın ortası harçla tutturulmuş, moloz taş malzeme ile kuvvetlendirilmiştir. Kapı ve pencere açıklıklarında; paye, kemer, geçiş elemanları, kasnak ve kubbede düzgün kesme taş, diğer kısımlarda ise tek tarafı düzeltilmiş ve farklı boyutlardan oluşan kaba yonu taşları kullanılmıştır.

ŞAPEL

Kilisenin batı haç kolunun güneybatı cephesinde, bu kolun yarısı kadar ebatta, tek nefden oluşmaktadır. Üç adet kapısı bulunmaktadır. Bu kapılarla narteks ve kilise ile irtibatlandırılmıştır.

Şapelin doğusunda bulunan yuvarlak formlu apsis, dıştan düz cephe duvarıyla sınırlandırılmıştır. Günedoğu ve doğu duvarlarında birer adet yuvarlak kemerli ve dışa doğru daralan, dikdörtgen formlu pencere açıklıkları yer almaktadır. Doğu-batı doğrultusunda beşik tonoz örtüye sahiptir.

Herhangi bir süslemesi günümüze ulaşmamıştır. Malzeme ve teknik açıdan kilise ile benzeşmektedir.

DİĞER YAPILAR

Manastırın değişik zamanlarda yapılaşma geçirdiği bilinmektedir. Ancak, günümüzde buradaki yapılaşma sürecini ve kullanım amaçlarını tesbit etmek mümkün değildir.

Kilisenin batısında sadece beden duvarlarının bir kısmı ayakta olan birbiriyle bağlantılı iki yapı dikkati çekmektedir. Batıdaki diğerinden daha büyüktür. Özellikle güney cephesinin alt bölümü daha büyük ebatlı ve fazlaca düzgün olmayan taşlarla örülmüştür (Res. 3).

⁶ 1959'da yapıda araştırma yapan N. Thierry, kubbe kasnağı ve kubbenin o yıllarda ayakta olduğunu belirterek, bu kısımlarda çeşitli fresklerden söz etmektedir. Bu fresklerden kubbedekinin Hz. İsa Peygamberin göğü yeksilişini içerdiğini belirtir. Ayrıca, kasnağın (dıştan) kör arkad nişleri içerisine yerleştirilmiş çeşitli figürlerin varlığından söz eder. Bkz. N. Thierry, Peinture Ge'ogienne en Turqui (1983?) 133 v.a.

KATALOG NO	: 3.1.2.
YAPININ ADI	: PIRNALLI (HANDZTA-PORTA) MANASTIRI
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ) BAĞLIK MEZRASI
RESİM	: 4-10
ÇİZİM	: 5-9 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: HAZİRAN 1992-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Manastırın Çam Kulesi cephesinde bulunan kitabesine ve yazılı kaynaklara göre buradaki ilk yapılaşma rahip Kanzda'nın önderliğinde Bagratlı Kralları'ndan I. Bagrat (826-876) tarafından gerçekleştirilmiştir. Daha sonra I. Aşot'un torunu prens Khaohi (896-918) tarafından sürdürülen yapılaşma, Kral Gurgen'in (918-941) saltanatı sırasında son şeklini aldığı anlaşılmaktadır.⁷

Böylece, günümüze ulaşan kilise ve diğer yapıların X. yy.'ın içinde son şeklini aldığı görülmektedir.

Tao-Klarjethie bölgesinin önemli kültür ve dini merkezlerinden biri olarak işlevini, diğerleri gibi XIV. yy.'a kadar sürdürmüş olmalıdır.⁸ Günümüzde herhangi bir amaç için kullanılmaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Genel

Manastır; köyün güneybatısında, iki vadinin arasında kalan ve kuzeyden-güneye doğru alçalan sırt üzerinde kurulmuştur.

Araç yolu yoktur.

Manastır; kilise, çan kulesi, şapel-çeşme ve diğer yapılardan oluşmaktadır (Çiz.5). Etrafi mezra evleri ile çevrelenmiş olan manastır, yöredeki Ortaçağ yerleşmesini günümüze en iyi yansıtan yer özelliğini taşımaktadır (Res.4).

⁷ Marr a.g.e. (bkz.dn.1) 147; Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3). 57-63; N. M. Thierry, B.K., 25, 1968, 56-58; Kadiroğlu, a.g.e. (bkz.dn.1) 17.

⁸ G. Nozazde, B.:K., 11/12, 1961, 79.

KİLİSE

Manastırın önemli yapılardan biri olan kilise, 18.50x12.70 m. dış ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen çerçeve içine yerleştirilmiş, iki destekli kapalı yunan haçı planına sahiptir (Çiz.6).

Yapı, تنها bir mahalde bulunduğundan dolayı, terkedildikten sonra herhangi bir amaçla kullanılmamış bu yüzden de tahrip, kaçınılmaz olmuştur (Res.5). Cephelerine ait düzgün kesme taş kaplamaların bir kısmı, kubbe kasnağına ait düzgün kesme taş kaplamaların ekseriyeti, piramidal külahı örten taş plakaların tümü yerlerinden sökülmüştür. Cephelerde ve kasnakta bulunan pencerelerin birçoğu bozulmuştur. Haç kollarının ve bemanın tamamıyla, apsisin ise kısmen üst örtüleri yıkılmıştır. Kubbe kasnağının kuzey cephesindeki pencere tamamıyla bozulmuş ve bu bölüm bilezikten külahın üst kısmına kadar yıkılmıştır. Yapının içinde de çeşitli tahripler olmuştur.

Kilisenin doğu cephesi, alanın yapısından dolayı kuzey-güney doğrultusunda uzanan istinad duvarı üzerine oturtulmuştur. Cephe, apsis ve pastoforion odalarının bu yöndeki yüzlerinden oluşmaktadır. Üçgen alınlıklı apsis cephesinin ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu penceresi bulunmaktadır. Pencere, üstten dışa fazla taşıntı yapmayan atnalı biçimindeki taç kemerle kuşatıldığı anlaşılmaktadır. Bugün pencere kemeri ve taç kemerin ekseriyeti bozulmuştur. Pastoforion odalarının da eksenlerinde birer adet, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereleri bulunmaktadır. Etrafında herhangi bir süslemesi olmayan bu pencerelerin soldakinin üst bölümü tahrip görmüştür. Bunların yanısıra, apsis penceresinin taç kemeri alınlığında iki blok taştan oluşturulduğu anlaşılan ve halen yatay olanı yerinde korunan haç motifi haricinde tüm cephe sadedir.

Güney cephesi ise; güney haç kolu, güney yan mekan ve diakonikon yüzeylerinden oluşmaktadır. Üçgen alınlıklı olduğu anlaşılan bu haç kolunun ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Pencerenin alınlığı yıkılmış olmasına karşın, apsis penceresine benzer taç kemerle kuşatılmış olması gerekir. Diakonikon yüzeyi sağdır.⁹ Güney yan mekanın güneydoğu köşesinde kiliseye giriş sağlayan kapı bulunmaktadır. 1.40 m. genişlikte ve yuvarlak kemere

⁹ Literatürde kiliselerin güneydoğu köşesinde bulunan küçük odaları 'Diakonikon' olarak anılmaktadır.

sahip olan bu kapı oldukça sade tutulmuştur. Kapının günümüze ulaşan herhangi bir kanadı bulunmamaktadır.

Batı cephesi, batı haç kolu ve her iki yanında bulunan yan mekanların yüzeylerinden oluşmaktadır. Batı haç kolunun ekseninde bulunan pencere haricinde bu cephe sağırdır. Buradaki pencerenin üst bölümü de yıkılmıştır.

Kuzey cephesine gelince, kuzey haç kolu, prothesis, kuzey yan mekan ve buraya eklenmiş ek bölümün yüzeylerinden oluşmaktadır. Kuzey haç kolunun ekseninde bir pencere yer almaktadır. Bunun dışında prothesis ve kuzey yan mekanın yüzeyleri sağırdır.¹⁰ Ek bölümün kuzeydoğu yüzünde basit işçilikli 1.40 m. genişliğinde kapı bulunmaktadır.¹¹ Buranın diğer yüzeyi ise dışa kapalı tutulmuştur.

Haç kolları çift pahlı, pastoforion odaları ile kuzey ve güney yan mekan bölümleri tek pahlı çatılarla örtülmüşlerdir. Merkezi mekan ise, dıştan yüksek kasnakla taşınan piramidal külahla sonlanmaktadır.

Kubbe kasnağı, çatı seviyesinde üçgen prizmalarla geçilen ve haç kollarına ait çatıların üst seviyesinde ikili bilezikle çevrelenen oniki eşit köşeden oluşmaktadır. Bu kısımlar, her biri bir köşeye gelecek şekilde yerleştirilen ve çifte sütüncelerle taşınan yuvarlak kemerli arkadlarla hareketlendirilmiştir. Cephe yüzeyinden dışa taşıntı yapan arkad kemerleri iki kademeli ve üç köşeli üzengi taşlarına oturtulmuştur. Üzengi taşların altında yarım daire şeklinde sütünce başlıkları ve bileziğe oturan gülle şeklinde papuçları vardır. Arkadan dik eksenlerinde, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu olmak üzere birer adet pencere bulunmaktadır. Diğer arkadlar ise sağırdır. Zik-zak şeklinde başlayan çatı kornişi, birbirine eşit oniki oluklu külahla sonlanmaktadır.¹²

Kilisenin cepheleri ve iç örtü sistemleri çeşitli sebeplerle yıkılmış olduğundan yapıya ait herhangi bir mimari plastik ve fresk günümüze ulaşamamıştır.

Beden duvarları 1.00 m. kalınlığına sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama duvarın ortası, harçla tutturulmuş moloz taşlardan oluşan malzeme ile kuvvetlendirilmiştir.

¹⁰ Yine, bu tür yapıların kuzeydoğu köşesinde bulunan ve plan açısından Diakonikon'lara benzerlik arzeden yapılara da 'Prothesis' adı verilmektedir.

¹¹ Kuzey cephesindeki ek bölümün yapılış nedeni, kuzey yan mekan odası cephesinde bulunan kapıyı sel baskınlarından koruma ve emniyet açısından olmalıdır.

¹² Piramidal külahın tanımı için bkz. H. Gündoğdu, Doğubeyazıt İsa Paşa Sarayı (1991) 46.

Yapının cephelerinde, kubbe kasnağında (iç-dış) ve pencere açıklıklarında, destek ve taşıyıcı elemanlarında, tonoz kaplamalarında düzgün kesme taş, diğer kısımlarda ise tek tarafı düzeltilmiş kaba yonu taşları kullanılmıştır.

Cephelerde sarı renkli ve boyutları birbirine yakın volkanik taşlar kullanılmıştır. Kasnağın iç ve dış yüzeylerinde farklı renk ve ebatlardan oluşan taş malzeme görülmektedir. Çatıda muhtemelen düzgün taş plakalar kullanılmıştır.

4.80x4.80 m. ölçüsündeki merkezi mekanın doğusunda; kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bema bulunmaktadır. Bemanın doğusunu apsis çevreler. Apsis, içten yuvarlak, dıştan ise pastoforion odaları ile birlikte düz bir duvarla kuşatılmıştır. Bemanın ve apsisin her iki yanında, 4.30x1.95 m. iç ölçülerine sahip, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı pastoforion odaları yer almaktadır.

Dıştaki tahribatin yanısıra iç mekanda olumsuz yönde etkilenmiştir. İç bölümler, üst örtünün çökmesiyle oluşan moloz taş yığınları ile dolmuştur. Kubbenin oturtulduğu serbest ayaklardan, kuzeydekinin alt kısmı yıkılmıştır. Bu yüzden kubbe her an göçme tehlikesi ile karşı karşıya gelmiştir (Res.6).

Naos'un orta mekanı, doğu yönünde duvar payelerine, batı yönünde ise iki serbest ayak üzerine oturan kemerlerle taşınan ve hareketlendirilmiş pandantifle geçilen yüksek kasnaklı kubbe ile örtülmüştür. Kasnağın iç yüzeyi, dış cephesinden farklı olarak düzenlenmiştir. Burada arkadlı ve kemerli elemanlara yer verilmemiştir. Sade tutulmuş sekiz yüzeyden oluşmaktadır. Bu yüzeylerin dik eksenlerinde basık kemerli ve dikdörtgen formlu birer pencere açıklıkları bulunmaktadır.

Bemanın sağır duvarlarının yanısıra, apsisin ekseninde bulunan yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan pencere açıklığı bu bölümün aydınlığını sağlamaktadır. Bema bölümü konsollara oturan bir kemerle desteklenen beşik tonoz örtüye sahiptir. Apsis ise yarım kubbe ile örtülmüştür.

Apsisin her iki yanında bulunan pastoforion odaları kuzey-güney köşelerinde bulunan kapılarla kuzey ve güney haç kollarına açılırlar. Her odanın doğu duvarı ekseninde yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan küçük tutulmuş pencere açıklığı bulunur. Üst örtüleri, doğu-batı doğrultusunda olmak üzere beşik tonozdur.

Kuzey ve güneyde birbirine eş, batıda ise diğerlerinden daha derin tutulmuş haç kolları bulunmaktadır. Batı haç kolunun her iki yanında, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı iki yan mekan bulunmaktadır. Her iki yan mekan batı haç kolunun kuzey ve güney ekseninde bulunan kare ayaklarla bölünerek iki kemer açıklığı ile batı haç koluna irtibatlanmaktadır. Yapının bu kısmı üç nefli bir görünüm kazanmıştır.

Kuzey ve güney haç kollarının eksenlerinde simetrik olarak yerleştirilen yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Her iki kol doğu yönünde bulunan kemer açıklıkları ile yan mekanlara açılmaktadırlar. İkisi de güney ve kuzey doğrultusunda konsollara oturan birer kemerle desteklenen beşik tonozlarla örtülmüştür.

Batı haç kolu, batı ekseninde bulunan yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan penceresi ile ışıklandırılırken, kuzey ve güney yönlerinde bulunan iki kemer açıklığı ile yan mekanlara açılmıştır. Yan mekanları batı haç koluna ulaştıran yuvarlak biçimli kemerler orta yerde 0.90x0.90 m. ölçülerindeki kare ayaklara oturmaktadır. Geri kalan kanatları ise doğu yönündeki kubbeyi taşıyan ayaklara, doğu yönünde duvara oturtulmuştur. Üstü, konsollara oturan iki kemerle desteklenen beşik tonozla örtülmüştür.

Kuzey ve güneydeki yan mekanların, kuzeydekinin kuzeybatı köşesinde, güneydekinin ise güneybatı köşesinde karşılıklı simetrik olarak düzenlenmiş, aynı ölçülerde ve sade işçilikli birer kapı açıklıkları bulunmaktadır. Her ikisinin üzeri doğu-batı doğrultusunda beşik tonozlarla örtülmüştür.

Cephelerdeki kesme taşlar düzgün sıralar halinde, derz aralıkları oluşturulmadan uygulanmıştır. Kasnakta taş ebatlarının farklı oluşu bu sıralamayı bozmuştur. Kaba yonu taşların kullanıldığı kısımlarda düzgün sıralamaya uyulurken, ister istemez dolgu malzemenin kullanılması ile birlikte, yatay ve dikey derz aralıkları oluşmuştur.

Yapının içten sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Çatıda kullanılan taş plakaların yerleştirilişi ve ebatları günümüze ulaşmadıklarından dolayı belirlenememiştir.

ÇAN KULESİ

Kilisenin güneybatısında bulunan yapı iki bölümden meydana gelmiştir. 4.80x4.55 m. ölçüsündeki, kare planlı alt katın üzerinde, onaltıgen planlı ikinci kısım yer almaktadır (Çiz. 7; Res. 7).

Alt katın zaman içinde çeşitli değişiklikler geçirdiği anlaşılmaktadır. Düzgün olmayan taşların kullanımı ile gerçekleştirilen bu kısmın batı cephesinde muhtemelen sonradan yapılan kapısı bulunmaktadır. Kuzey cephesinin ekseriyeti toprakla dolmuştur. Güney cephe arazi meyilli olduğundan istihad duvarına oturtulmuş olup, dışarıya kapalıdır. Doğu cephesi, üstten yarısına kadar iki kademeli yuvarlak kemer açıklığına sahiptir.

Onaltı yüzeyden oluşan ikinci kata, üstten ve alttan birer bilezikle sınırlanan silindirik kaideden sonra geçilmektedir. Bir yıl önce, bu bölümdeki düzgün kesme taş kaplamaların dışında sağlam olan yapı, kaza sonucu çıkan yangınla bir hayli tahrip olmuştur.¹³

Onaltıgenden oluşan üst katın yüzeylerine birer atlamalı olarak 2.05x0.57 m. boyutlarında, iki kademeli yuvarlak kemerli, sekiz adet pencere yerleştirilmiştir. Kapısı belirlenemeyen yapının kuzeydoğudaki sağır cephelerinde iki adet Gürcü Alfabesinden¹⁴ oluşan yazıtı bulunmaktadır¹⁵ (Tb.1; Res. 8-9).

İç kısım yangından bir hayli etkilenmiştir. Beden duvarından bir bilezikle ayrılan kubbenin tam ortasında dairevi boşluk bulunmaktadır. Boşluğun içerisinde tahrip edilmiş şekilde duran seramik küp yerleştirilmiştir. Çanın asılı olduğu aksan dururken, çan yerinden alınmıştır.

Alt katın üstü düz örtüye sahipken, gövde içten kubbe, dıştan piramidal külahlı örtülmüştür. Külahın tepe noktasında, günümüzde tahrip olan haç kaide altlığı dikkati çekmektedir.

¹³ 1994 yılında meydana gelen yangında, yapının doğu cephesine bitişik olarak yapılan mezra evi yanmıştır. Yangın öncesinde yapının alt katı ahır olarak, üst kısmı ile samanlık olarak kullanılıyordu.

¹⁴ Tb.1'de görüldüğü üzere Gürcü Alfabeti, kendisine özgü 38 harften oluşmaktadır. Artvin'deki manastır yapılarında bulunan yazıtlar, ilk dönemlerde kullanılan büyük harflerden alınan alfabe ile yazılmıştır. Zamanla kendi içinde değişikliğe uğrayan alfabe, günümüzdeki şekline dönüşmüştür.

¹⁵ Sağlam olarak verilen buradaki yazıtlara ait resimler tarafımızdan 1992 yılındaki çalışmamız sırasında çekilmiştir. Bugün ekseriyeti tahrip olmuştur.

Yapıya ait herhangi bir mimari plastik ve süsleme bulunmamaktadır.

Üst katın beden duvarları 0.70 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Teknik yönden kilise ile benzeşirken, alt katın pek önemsenmediği anlaşılmaktadır. Üst katın cephelerinde değişik ebat ve renklerden oluşan volkanik taşlar, iyi bir işçilikle yerleştirilmiştir. İkinci hatın iç kısmında da cephesine göre daha büyük boyutlardan oluşan düzgün kesme taşlar kullanılmıştır.

Çatıda, köşeleri oluk şeklinde yükselti yapan ve yukarıdan aşağıya doğru genişleyen düzgün taş plakalar kullanılmıştır. Birbirine çok iyi şekilde monte edilmiş olan bu plakalar, ayrıca demir çivilerle zemine çıkarılmıştır.

ŞAPEL-ÇEŞME KOMPLEKSİ

Manastırın bir elemanı olarak aynı dönemde inşa edildiği anlaşılan yapı, kiliseden yaklaşık 150 m. uzaklıkta; batı yönündeki vadinin, mezraya gelen patika yolla kesiştiği alanda, iki ayrı işlevin bir arada temsil edildiği örneği sergilemektedir (Res.10).

5.70x4.35 m. boyutlarındaki şapelin, doğu cephesinde 2.70 m. eninde ve 0.40 m. derinliğine sahip 'çeşmesi' bulunmaktadır (Çiz. 8-9).

Önden bakılınca adeta gözetleme kulesini hatırlatan şapelin doğu cephesi üçgen alınlıkla bitmektedir. Cephesinin ortasında çok dar ve basit işçilikli mazgal pencere yer almaktadır. Alt kısım çeşme ile hareketlendirilmiştir.

Güney cephesi sağırdır. Batı cephesi ise üst bölümüne kadar moloz taş yığınları ile dolmuştur. Kuzey cephesinin batı köşesine yakın kısmında, günümüzde moloz taş ve toprak yığınları ile kapanmış, düz atkı taşlı giriş kapısı bulunmaktadır.

Yapı, örtüye geçiş kısmından sonra hayli tahrip olmuştur. Doğu-batı doğrultusunda beşik tonoz örtünün bir kısmı ayaktaadır.

İçten doğu duvarı yarım daire şeklindeki apsisle vurgulanmıştır. İçerisi de yarısına kadar, vadiden gelen sellerin etkisiyle toprakla dolmuştur.

Dıştaki kaba, içteki düzgün kesme taşlarla oluşturulan iki kademeli kemerle vurgulanan çeşme, halen orijinal özelliğini korumakta olup, mezranın içme ve sulama ihtiyacını karşılamaktadır. Suyu hayli uzaktan, toprak borularla getirilmiştir. Su,

yekpare taştan oluşan aynalık kısmına açılan iki göze ile akıtılmıştır. Bugün, kuzeydeki işlevini halen sürdürmektedir.

0.80 m. kalınlığındaki duvar, düzgün olmayan blok taşların, harçla tutturulmasıyla örülmüştür.

DİĞER YAPILAR

Günümüzde bir hayli tahrip olan diğer yapıların ekseriyeti kilisenin güney cephesinden başlayarak, aşağıya doğru alçalan meyilli arazi üzerine yerleştirilmiştir. Tanımlanabilecek durumda olmayan bu yapılar, manastır işlevi ile ilgili oldukları açıktır. Cephelerinde, düzgün olmayan ve farklı ebatlardan oluşan taş malzeme kullanılmıştır.

Bunların yanısıra, Şapel-Çeşme kompleksinin yaklaşık 50 m. kuzeyinde, tamamiyle toprak seviyesinin altında inşa edilen, dikdörtgen planlı ve tek odadan oluşan bir yapı daha vardır. Sadece üst yandan küçük bir girişi bulunan yapının içine girilemediğinden hangi amaçla inşa edildiği ve boyutlarını belirlemek mümkün olmamıştır. Yörede, şekli itibarıyla 'Zindan' diye anılmaktadır.

KATALOG NO : 3.1.3.
YAPININ ADI : HAMAMLI (DOLİSHANA) MANASTIRI [KİLİSE-CAMİİ]
BULUNDUĞU YER : ARTVİN (MERKEZ) HAMAMLI KÖYÜ
RESİM : 11-17
ÇİZİM : 10 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1992-AĞUSTOS 1994

TARİHÇESİ

Manastır, kilisede bulunan kitabelere göre, İberya Krallığının (Bagrat Krallığı) Tao-Klardjethie'de 954-958 tarihleri arasında krallık yapmış olan Sumbath tarafından mimar Gabriel'e yaptırılmıştır. XIV. yy.'a kadar manastır olarak faaliyetini sürdüren yapı, XVI. yy.'da camiye dönüştürülmüştür. 1958 yılında kısmen tamir geçirerek, son şeklini almıştır. Halen Hamamlı Köyü'nün camisi olarak işlevini devam ettirmektedir.¹⁶

KİTABELER

Manastır kilisesinin günümüze ulaşan iki adet kitabesi bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kasnağın güney cephesinde yer alan maket şeklindeki kilise kabartmasının hemen altında iki satırdan oluşan Gürcüce yazıttır (Res. 11). Burada "*İsa, bizim kralımız Sumbath'ı korusun*" ifadesine yer verilmiştir.

Diğer kitabe ise, güney haç koluna ait pencerenin yuvarlak kemerini bordür şeklinde çevrelemektedir. İki satırdan oluşan yazıt, Gürcücedir (Res. 12).

YAPININ İNCELENMESİ

Genel

Manastır olarak inşa edilen yapının, günümüzde sadece kilisesi mevcuttur (Res. 13).

¹⁶ Marr a.g.e. (bkz.dn.1) 184; Beridze a.g.e. (bkz.dn.1) 146 vd.; Thierry a.g.e. (bkz.dn.7) 54; Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 24; Zaharaya a.g.e. (bkz.dn.3) 77-81, Res. 73-74; Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler Artvin İli (1984) 16 v.a.

Kilise

Yapı dışardan 20.20x13.20 m. ölçülerindeki doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen; içten ise serbest haç planına sahiptir (Çiz.10).

Kilise-Camii, köyün girişinde olup, meyilli arazinin bir nebze düzeltilmesi sonucu elde edilen alan üzerine kurulmuştur. Yakın zamanda, güney haç kolunun dış cephesine bitleştirilmiş imam lojmanı bulunmaktadır.

Yapı günümüze sağlam denilebilecek bir şekilde ulaşmıştır.¹⁷ Sadece, batı haç kolunun batı bölümü, güneyindeki yan mekanın güney cephesi ile kuzey yan mekanla birlikte bu kısımların üst örtüleri tahrip olmuştur. Ayrıca, kilisenin camiye dönüştürülmesi sırasında bazı tadilatlar yapılmıştır. İçteki bu değişiklikler yeri geldikçe anlatılacaktır.

Kilisenin, doğu cephesini pastoforion odaları ve apsisin yüzeyleri oluşturmaktadır. Üçgen alınlıklı apsis cephesinin ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu penceresi bulunmaktadır. Pencere üstten, dışa taşıntı yapan atnalı şeklindeki taç kemerle kuşatılmıştır. Ayrıca pencere alınlığı eşit ölçülerden oluşan değişik renklerdeki taş kullanımı ile ikinci bir kemer şeklinde hareketlendirilmiştir. Pastoforion odalarına ait pencereler genişletilerek kapılara dönüştürülmüştür. Günümüzde caminin odunluğu olarak kullanılan bu odalar, basit işçilikli ahşap kanatlı kapılara sahiptir.

Yapının güney cephesi ise; güney haç kolu, diakonikon ve güneydeki yan mekan yüzeylerden oluşmaktadır. Üçgen alınlıkları olan güney haç kolu cephesinin ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu penceresi bulunmaktadır. Pencere, üstten doğu cephesine benzer şekilde dışa doğru taşıntı yapan atnalı biçimindeki taç kemerle kuşatılmıştır. Taç kemerin yüzeyi bitkisel motiflerle hareketlendirilmiştir. Pencere açıklığını kemer biçiminde çevreleyen Gürcü harfleriyle kazıma tekniğinde gerçekleştirilen iki satırlık kitabe bulunmaktadır. Bu yazı kuşağı ile taçkemer arasında kalan pencere alınlığı, apsis penceresinde izlediğimiz gibi, renkli taşlarla gerçekleştirilen yalancı bir kemer daha bulunmaktadır. Ayrıca, taçkemerin üzerine cepheden dışa taşıntı yapacak şekilde yerleştirilen, üzeri bitkisel motiflerle süslü haçın dikey kolu, pencerenin her iki yan yüzlerinde simetrik olarak yerleştirilen kabartmalar,

¹⁷ Ankara Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 20.3.1987 tarih ve 3058 sayılı kararı ile yapı tescil edilmiştir.

bu cepheye ayrı bir anlam kazandırmıştır. Diakonikon cephesi sade ve sağırdır. Güneydeki yan mekan cephesi yıkılmış olduğundan tanımlaması yapılamamıştır.

Batı cephesini, batı haç kolu ve her iki yanında bulunan ek mekanlar oluşturmaktadır. Ekseriyeti yıkılmış olan cephenin üçgen alınlığa sahip olduğu ve orta ekseninde tahrip olmuş yuvarlak kemerli kapısı ile kapının solunda ve üstünde pencerelerin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kuzey cepheye gelince; bu cephe kuzey haç kolu, prothesis ve yan mekan yüzeylerinden oluşmaktadır. Cephe, bugün kapı eşiğine kadar toprağa gömülmüştür. Kapının üzerinde,¹⁸ cepheden çıkıntı yapacak şekilde yerleştirilmiş kireç taşı bloku bulunmaktadır. Üzerinde bozulmuş olarak haç motifinin izlerini taşımaktadır. Prothesis ve yan mekan yüzeyleri sade ve dışarıya kapalıdır.

Haç kolları çift pahlı, pastoforion odaları ve yanlarda bulunan mekanlar tek pahlı çatılarla örtülmüştür. Merkezi mekan ise, dıştan yüksek kasnak üzerinde yer alan konik külahla sonlanmaktadır.

Kubbe kasnağı, haç kollarının üst çatı seviyesinden dışa taşıntı yapan bilezik şeklinde kaide üzerine oturtulan oniki eşit yüzeyden oluşmaktadır. Bu kısımlar, herbiri bir köşeye gelecek şekilde yerleştirilen ve çifte sütuncelerle taşınan dışa taşıntı, yuvarlak kemerli arkadlarla hareketlendirilmiştir. Arkad kemerlerinin oturtulduğu sütunceler altta papuçlarıyla, üstte ise başlıklarıyla vurgulanmıştır. Arkadın dik eksenlerinde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu dört adet pencere yer alır. Diğer arkadları sağırdır. Kasnaktan külaha geçiş iki kademeli silmeden oluşan saçakla sağlanmıştır.

5.40x5.40 m. ölçüsündeki merkezi mekanın doğusunda apsis, apsisin her iki yanında ise pastoforion odaları bulunmaktadır. Birbirine eşit olan odalar 2.90x2.40 m. iç ölçülerine sahiptir. Apsis içten yuvarlak, dıştan ise yanlardaki odalarla birlikte düz bir duvarla sınırlanır.

Naos, duvardaki payeler üzerine oturan yuvarlak kemerlerin taşıdığı pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Pandantiflerin herbiri ikisi küçük, biri büyük olmak üzere, üstü yuvarlak kemerlerle kuşatılan nişlerle hareketlendirilmiştir. Yüksek

¹⁸ 1958 yılında yapılan tadilat sonucunda buradaki pencere genişletilerek, bugünkü caminin giriş kapısı şekline dönüştürülmüştür. Kapının kemer ve çerçevesi ile ikili ahşap kanatları bu dönemde yapılmıştır.

tutulmuş kubbe kasnağı, dışta olduğu gibi derinlemesine bir bileziğe sahiptir. Kasnak içte, dış cephesinden farklı olarak köşeli değil, silindirik yapılmıştır. Fakat arkad düzenlemesi çok az farkla aynen korunmuştur. Arkad kemerleri çok az dışa taşırıldığı gibi, tek sütüncelere oturtulmuştur. Kasnağın dik eksenlerine yerleştirilen pencere açıklıkları basık kemerli ve dikdörtgen forma sahiptirler.

Günümüzde ikiye bölünmüş olan apsis yarım yuvarlağının ekseninde, yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan pencere açıklığı bulunmaktadır. Üzeri yarım kubbe ile örtülmüştür.

Apsisin her iki yanında bulunan pastoforion odaları kuzey ve güney köşelerinde bulunan kapılarla kuzey ve güney haç kollarına açılırlar. Her iki odanın orijinalde doğu duvarlarının eksenlerinde olmak üzere dışarıya doğru daralan pencere açıklıklarının varlığı bilinmektedir. Üst örtüleri beşik tonozdur.¹⁹

Kuzey ve güneyinde birbirine eş, batıda ise diğerlerinden daha derin tutulmuş haç kolları bulunmaktadır.²⁰ Batı kolunun kuzey ve güney yönlerinde, doğu-batı doğrultusunda uzanan 9.20x3.30 m. ölçülerindeki yen mekanları yer almaktadır.

Kuzey ve güney haç kollarının üst bölümleri cami²¹ olarak kullanıldığı için burada bir kısım değişiklikler yapılmıştır. Bu kolların eksenlerinde bulunan yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan pencere açıklıklarından güneydeki orijinalliğini muhafaza etmesinin yanısıra, bugünkü caminin de mihrap işlevini görmektedir. Kuzeydeki kapı açıklığına dönüştürüldüğünden özelliğini yitirmiştir. Burada mevcut mimariyi bozmadan bazı eklemeler yapılmıştır. Şöyle ki, kuzey haç koluna ahşaptan manfil katı oluşturulmuştur. Güney haç kolunun sol köşesine ahşaptan vaaz kürsüsü ve kitaplık, sağ köşesine ise yine ahşaptan basit işçilikli minber yerleştirilmiştir. Bu kollar, kuzey-güney doğrultusundaki beşik tonozlu üst örtüsünü muhafaza etmektedir (Res. 14).

¹⁹ İç mekandan bu odalara açılan giriş kapıları, yapının camiye dönüştürülmesiyle birlikte taş örgü ile kapatılmıştır.

²⁰ Batı haç kolunun orta kısmına temelden tonoz kadar duvar örülerek, camiye elverişli mekan elde edilmiştir.

²¹ İlk cami mekanı olarak batı haç kolunun ayakta olan kısmı ile kuzey-güney haç kolları ve apsisten oluştuğu öğrenilmiştir. Camiye giriş batı haç kolu üzerinde bulunan kapı ile sağlanmıştır. Isıtma ve aydınlatma problemi doğmuş olmalı ki, köylüler yeni bir mekan arayışına girmişlerdir. Bu amaçla, yapının elverişliliğini de dikkate alarak, batı haç kolunun bir kısmı dışındaki mekanı iki kat haline dönüştürmüşlerdir. 4.00 m. yüksekliğe sahip olan ikinci kat ahşap direklerle taşınan ve ahşap hatullar üzerine çakılan tahtalarla gerçekleştirilmiştir. Alt kat bodrum olarak kullanılmaktadır.

Orijinalde diğer haç kollarından daha derin tutulmuş olan batı haç kolunun batı kısmı tonoz seviyesine kadar kapatılmıştır. Bugünkü alt katın kuzey batı köşesinde güney yan mekana geçişi sağlayan 1.40 m. genişliğinde düz atkı taşlı orijinal kapı yer almaktadır. Ayrıca, üst katın oluşturulduğu dönemde bu kolu bölen duvara basık kemerli ve ahşap kanatlı kapı ile, buranın üst iki yanına kareye yakın iki pencere açılmıştır.²² Üst örtüsü eskisi gibi beşik tonozdur.

Batı haç kolunun cami olarak kullanılan kısmının batısında kalan diğer bölümler ekseriyetle yıkılmıştır.

Kuzey ve güneydeki yan mekan odaları da hayli tahrip olmuştur. Güneydekinin doğu duvarında niş bulunmaktadır. Üst örtülerinin çok az kısmı korunmakta olup, doğu-batı doğrultusunda beşik tonozdur.

Cami olarak kullanılan yapının minaresi yoktur. Ezan, konik külâhının tepesine yerleştirilen iki hoparlörle duyurulmaktadır.

Yapı süsleme açısından hayli zengindir. Mimari plastik ve fresko şeklinde karşımıza çıkan bu süslemelerin başında kubbe kasnağının, güneydoğu kısmında bulunan kör arkad kemerinin içinde bulunmaktadır. Yüksek kabartma şeklinde gerçekleştirilen buradaki sahnede ayakta duran kral figürünün iki eliyle tuttuğu kilise maketini sunma olayı işlenmiştir. İnsan figürü ve kilise maketinin bazı kısımları tahrip görmesine rağmen hala canlılığını muhafaza etmektedir (Res. 15).

Yapının diğer kabartmaları, güney haç koluna ait pencerenin yan yüzeylerinde bulunmaktadır. Alçak kabartma şeklinde yapılmış bu süslemeler; simetrik olarak yerleştirilmiş birbirine bakışlı olarak duran melek figürlerinden oluşmaktadır. Ayrıca sağdakinin yanına bir insan maskı ve her iki figürün altına da pano şeklinde altı kollu yıldızların işlendiği görülmektedir (Res.16).

Diğer bir kabartma da güney yan mekanın doğu duvarında yer alan apsis şeklindeki nişin sağında bulunmakla olup, üçgen biçimli blok taşın üzerine işlenen insan maskından ibarettir.

Bu kabartmaları dışında, güney haç kolu cephesinde, '*Güneş Saati*' bulunmaktadır. Cephenin batı yönündeki kaplama duvar içine yerden 2.50 m.

²² Günümüzde kullanılmayan bu kapı açıklığının, halihazırda kullanılan kapıdan önce mi, sonra mı yapıldığı tesbit edilememiştir.

yükseklikte 0.55x0.42 m. ölçüsündeki düzgün kesme taşın yüzeyine kazınarak işlenen saat, günümüze orijinal olarak ulaşmıştır (Res. 17). Saat, günün 12 saatını belirleyen, eşit aralıklardan oluşan 12 dilimden oluşmaktadır. Dilimlerin birleştiği merkez noktaya bir çubuk konmuştur. Bu çubuğa vuran güneş, gölge oluşturmakta ve soldan sağa ilerleyerek, güneş batımına kadar işlevini sürdürmektedir. Saati belirleyen rakamlar Gürcü harflerinin o dönemdeki sayısal değerlerini yansıtmaktadırlar.²³

Cephelerde izlenen mimari plastiğin yanısıra, iç duvarların da çeşitli fresk sahneleri ile süslendiği anlaşılmaktadır. Ancak, yapı kiliseden camiye çevrilirken burada bulunan freskler badana ile kapatılmıştır. Yine de; batı haç kolunun kapı alınlığında, apsiste, kubbe ve kubbe kasnağında sözkonusu freskli süslemelerin varlığı yer yer gözlemlenebilmektedir.²⁴

Beden duvarları 1.00 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama duvarın ortası, harçla tutturulmuş moloz taşlardan oluşan malzeme ile kuvvetlendirilmiştir.

Kapı ve pencere açıklıklarında, taşıyıcı ve geçiş elemanlarında, örtü sistemi ve kubbe kasnağında dikdörtgen formulu ve farklı renkler içeren volkanik kayalardan elde edilen düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Geri kalan cephe duvarlarında (içte-dışta) tek tarafı düzeltilmiş ve farklı boyutlardan oluşan kaba yonu taşları kullanılmıştır. Yapıda yer yer tuğlaya da rastlanır. Orijinalde tuğla, batı haç kolunun kuzeyindeki yan mekanın tonozunda görülmektedir. Ancak, daha sonraki dönemlerde yapılan onarımlar sırasında, cephelerin belirli yerlerinde tuğla malzemeye yer verilmiştir. Çoğu bozulmuş olmakla birlikte çatılarda alaturka kiremitler dikkati çekmektedir.

İç duvar yüzeylerinin tümü, dış cephe duvarlarının ise sadece kaba yonu taşlarının bulunduğu kısımların sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Cami olarak kullanılan bölümler günümüzde badanalıdır. Ayrıca cami olarak kullanılan iç mekanda ahşap malzeme görülmektedir.

²³ Tb. 1'de görüleceği üzere Gürcüler Ortaçağda sayıları harflerden oluşturmuşlardır. Güneş saatlerinin değişik medeniyetlerde özellikle dini yapılarda kullanıldıkları bilinmektedir. Geniş bilgi için bkz. N. Çam, Osmanlı Güneş Saatleri (1990) 1 v.d.

²⁴ 1964-1967 yılları arasında bölgede çalışan Thierry'ye göre apsiste, Havarilere ve taht üzerine oturmuş Hz. İsa Peygamber'e ait resimler bulunmaktadır. Kubbe kasnağında Hz. İsa Peygamber'in ve Petrus'un figürleri, kubbe yuvarlağında ise Hz. İsa Peygamberin göğe yükselişini simgeleyen sahnelerin varlığından söz etmektedir. Geniş bilgi için bkz. Thierry a.g.e. (bkz.dn.6) 135-141.

KATALOG NO : 3.1.4.
YAPININ ADI : KAÇKAL (KHANZDA) MANASTIRI
BULUNDUĞU YER : ARTVİN (MERKEZ) ALABALIK KÖYÜ
RESİM : 18-19
ÇİZİM : 11 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : AĞUSTOS 1994

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmayan yapının, bölgede önemli dini faaliyetlerde bulunan Rahip Grigor Kannda tarafından muhtemelen VIII. yy.'ın sonunda Bagratlılar Dönemi'nde kurulduğu o döneme ait yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır.²⁵ Etkinliğinin ne kadar sürdüğü bilinmemektedir. Yer yer tahrip olmasına rağmen halen ayakta olan yapı, herhangi bir amaç için kullanılmamaktadır.²⁶

YAPININ İNCELENMESİ

Genel

Köyünün (Verebağ) Dere Mahallesi (Ahalt) sınırları içerisinde, meskun mahalden uzak, oldukça meyilli arazi üzerinde yükselen kaya kütlesi eteğine, mimari beceri ve zorlamalarla inşa edilen yapı, sadece kiliseden ibarettir (Res. 18).

KİLİSE

Yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen çerçeve içerisinde bazilikal planlı olup, dıştan 10.30x7.60 m. ölçülere sahiptir (Çiz. 11).

Kilisenin doğu cephesi, istinad duvarı üzerine oturtulmuş olup, apsis ve pastoforion odalarının bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Üçgen alınlıklı apsis cephesinin ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu oldukça dar tutulmuş pencere bulunmaktadır. Apsisin her iki yanında bulunan pastoforion hücrelerinin

²⁵ Marr a.g.e. (bkz.dn.1) 31 v.d.; Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 15.

²⁶ Köylülerce yapı, Kiyalet Kilisesi olarak bilinmektedir.

yüzeylerinde de daha küçük tutulmuş birer adet dikdörtgen formlu pencere yer almaktadır (Res.19).

Oldukça yüksek istinad duvarı üzerine oturtulmuş olan güney cephe orta ve güney nefin bu yöndeki iki kademeden oluşmuş yüzeylerinden meydana gelmektedir. Cephe, orta eksenine yakın yerde bulunan dikdörtgen formlu penceresi haricinde dışı kapalıdır.

Yapının batı cephesi, orta nef ve yan nefin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Orta nefin kuzeye kayan ekseninde 1.15 m. genişliğinde, dikdörtgen formlu ve düz altlı taşlı, basit işçilikli kapısı bulunmaktadır. Kapının üzerinde, üst üste yerleştirilmiş, oldukça dar tutulmuş dikdörtgen formlu iki adet pencereye yer verilmiştir.

Kuzey cephe tamamıyla anakayayla birleştirildiği için tanımı yapılamamıştır.

Ana nef çift pahlı, yan nef ise tek pahlı çatı ile örtülmüştür. Apsis yarım kubbesinin bir kısmı ile örtüyü taşıyan destekler tahrip görmüştür. Zemin bozulmuş, çatının kaplaması özelliğini yitirmiştir.

Bulunduğu alanın yetersizliği yüzünden sözkonusu planın uygulanmasında çeşitli aksamalar olmuştur. Bütün bunlara rağmen mevcut şartlar zorlanarak iki nefli bazilikal plan elde edilmiştir.

Kuzeydekinden daha dar tutulmuş olan güney nef doğu-batı doğrultusunda uzanan ve duvar payelerine oturtulan kemerle belirlenmiştir. Nef, güney duvarındaki dirdörtgen pencere ile aydınlatılırken, doğusunda bu bölümden girilen diakonikon yer almaktadır. Buranın üzeri doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür.

Güney nefin üç katı büyüklüğündeki kuzey nefin kuzey yönündeki duvarı dışı kapalıdır. Ancak doğu köşesinde prothesise açılan kapı açıklığı bulunmaktadır. Nef, kuzey-güney doğrultusunda duvar payelerine oturan takviye kemerleriyle desteklenmiş, doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür.

Kuzey nefin doğusunu apsis çevreler. Yarım daire şeklindeki apsisin eksenine dikdörtgen formlu pencere açıklığı bulunmaktadır. Ayrıca apsis ekseninde yuvarlak, güney yanında ise kare şeklinde iki niş açılmıştır.

Apsisin güney yanında bulunan diakonikona yan neften, düz atlı taşlı kapı açıklığı ile girilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planında olan oda, ekseninde bulunan pencere ile dışa açılmaktadır.

Kayaya oyularak oluşan prothesis, yerin yetersizliğinden dolayı üçgenimsi bir plan arz etmektedir. Biri apsisin yanından, diğeri kuzey nefden buraya iki kapıyla girilmektedir. Doğu cephesinin kuzeye kayan ekseninde dikdörtgen formlu pencere açıklığı bulunmaktadır.

Yapıdan günümüze herhangi bir süsleme ulaşmamıştır. İç mekandaki halen mevcut sıvalardan freskli süslemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Beden duvarları 0.90 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama olan duvarın ortası harçla tutturulmuş moloz taşlardan oluşan malzeme ile kuvvetlendirilmiştir.

Güney cephesinde düzgün kesme taş, diğeri cephelerinde ve iç mekanlarda ise farklı boyutlardan oluşan kabu yonu taşları ile düzgün sıralar oluşturacak biçimde kaplanmıştır.

KATALOG NO : 3.1.5.
YAPININ ADI : **BULANIK (YENİ RABAT) MANASTIRI**
BULUNDUĞU YER : **ARDANUÇ-BULANIK KÖYÜ-ÇAMLIK MAHALLESİ**
RESİM : 20-21
ÇİZİM : 12 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : **HAZİRAN 1992-AĞUSTOS 1994**

TARİHÇESİ

Literatürde önemli bir manastır olarak adı geçmeyen yapının, günümüze ulaşan kitabesi bulunmamaktadır. Ancak yöredeki manastır-kiliselerle olan plan ve mimari benzerliği nedeniyle Bagratlılar Dönemi içinde X-XI. yy.lara tarihlemek mümkündür.²⁷ Diğerleri gibi, XIV. yy.'dan sonra önemini yitiren manastır, yörenin 1878 Rus işgali sırasında kısmen tamir edilerek kilise olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde herhangi bir amaç için kullanılmamaktadır.²⁸

YAPININ İNCELENMESİ

Genel

Manastır olarak inşa edilen yapının, günümüzde sadece kilisesi mevcuttur (Res. 20).

KİLİSE

Yapı, serbest haç planlı olup, dıştan 19.00x13.00/7.50 m. ölçülere sahiptir (Çiz. 12).

Köyden bir hayli uzakta olmak üzere, mahallenin en elverişli yerinde inşa edilen yapı, uzun yıllar kendi kaderi ile başbaşa kaldığından ister istemez bazı tahribatlara maruz kalmıştır.²⁹ Tahripler yeri geldikçe anlatılacaktır.

²⁷ Marr a.g.e. (bkz.dn.1) 103; Thierry a.g.e. (bkz.dn.7); Beridze a.g.e. (bkz.dn.1) 193; Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) 85-88, Res. 75; Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 19.

²⁸ Yapı kalabalık mahalde bulunmadığından diğer yerlerde olduğu gibi camiye dönüştürülmemiştir.

²⁹ Tescil tarihi ve sayısı öğrenilmeyen yapı, Trabzon müzesi elemanlarınca 30.12.1982'de rapor edilmiştir.

Kilisenin doğu cephesi, apsis ve pastoforion odalarının bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Üçgen alınlıklı apsis cephesinin ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu penceresi bulunmaktadır. Pencere üstten atnalı şeklindeki taç kemerlerle (kuşatma kemeri) sınırlandırılmıştır. Pastoforion odalarının eksenlerinde de birer adet yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereler bulunmaktadır. Bu odalara ait pencerelerin her iki yanında, simetrik olarak yerleştirilen yuvarlak kemerli üçgen nişlerle (çirtma) cepheye hareketlilik kazandırılmıştır. Cephenin düzgün kesme taş kaplamalarının yanısıra, üçgen nişler, pencere formları ve üçgen alınlığı özelliğini yitirmiştir.

Güney cephesi ise; batı haç kolu, güney haç kolu ve diakonikonun bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Cephe tümüyle, cephe yüksekliğinin yarısı seviyesinde yuvarlak kemerlerle oluşturulan dikdörtgen nişlerle hareketlendirilmiştir. Batı haç kolunun batıya kayan ekseninde, kiliseye giriş sağlayan kapı bulunmaktadır. 100 m. genişliğindeki kapının kemeri ve yan yüzleri bozulmuş olduğundan orijinal yapısı hakkında somut bir şey söylemek mümkün değildir. Batı haç kolu cephesinin dışa taşıntı yapan güney haç kolunun üçgen alınlıklı cephesinin ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu ikiz pencereler dikkati çekmektedir. Pencereler cephe yüzeyinden dışa taşıntılı bir şekilde yerleştirilmiştir. Her iki pencere üstten atnalı biçimindeki kemerle kuşatılmıştır. Pencerelerin etrafı ve taç kemerin yüzeyi geometrik ve örgü motifleri ile hareketlendirilmiştir. Diakonikon yüzeyi ise, nişleri haricinde sadedir. Cephenin düzgün kesme taş kaplamaları, yuvarlak kemerlerden oluşan arkadları ve üçgen alınlığı tahrip görmüştür.

Batı cephesi de, kuzey ve güney haç kollarının bu yöndeki yüzeyleri ile batı haç kolu yüzeyinden oluşmaktadır. Kuzey ve güney haç kollarının doğu yönündeki cephe yüzeyleri yuvarlak kemerlerden oluşan ikişer adet arkad haricinde sadedir. Üçgen alınlığa sahip olan batı haç kolu cephesinin ekseninde altta kapı, üstte iki penceresi bulunmaktadır. 1.00 m. genişlikteki kapının kemer ve yan yüzeyleri tamamiyle bozulmuştur. Kapının her iki yanı ikişerli yuvarlak kemerlerden alınan dikdörtgen arkadlarla hareketlendirildiği görülmektedir. Kapının hemen üzerinde bulunan pencere ise, tıpkı güney haç kolu cephesindeki pencereler gibi cephe yüzeyinden dışa taşınmıştır. Yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere, üstten atnalı şeklindeki taç kemerle kuşatılmıştır. Pencerenin etrafını çeviren bordür ve taç kemer, geometrik ve örgü motiflerinden oluşan süslemelere sahiptir. Bu pencerenin

sağında, cephenin ikinci penceresi bulunmaktadır. Diğerinden daha küçük tutulmuş olan pencere dikdörtgen formlu olup, diğerleri gibi cephe yüzeyinden dışa taşırılmıştır. Herhangi bir süslemeye sahip olmayan pencerenin kemeri ve sağ yan yüzeyi bozulmuştur. Cephe taş kaplamaların yanısıra, üçgen alınlığı tahrip görmüştür.

Kuzey cephesi de; batı haç kolu, kuzey haç kolu ve prothesisin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Cephe, diğer cephelerde izlediğimiz gibi yuvarlak kemerli arkadlarla hareketlendirilmiştir. Üçgen alınlığa sahip olan kuzey haç kolu ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Pencerenin düzenlenişi ve süslemesi, diğer cephelerindekilerle aynıdır. Batı haç kolu ve prothesisin nişleri haricinde diğer kısımlar sadedir. Cephenin kesmetaş kaplamalarının yanısıra, arkadlar ve üçgen alınlığı tahrip görmüştür.

Haç kolları çift pahlı, pastoforion odaları ise tek pahlı çatılarla örtülmüştür. Merkezi mekan ise, yüksek kasnakla taşınan içten kubbe, dıştan konik külahla örtülmüştür.

5.30x5.30 m. ölçüsündeki merkezi mekan doğusunda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planında ve çok dar tutulmuş beması bulunmaktadır. Bemanın doğusunu apsis çevreler. Apsis içten yuvarlak dıştan ise pastoforion odaları ile birlikte düz bir duvarla sınırlandırılmıştır (Res. 21).

Naos, duvar payeleri üzerine oturan sivri kemerlerin taşıdığı, pandantif geçişli ve yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. İki kademedan oluşan sivri kemerler, aynen oturduğu payelere de yansımıştır. Pandantiflerin her biri içbükey nişlerle hareketlendirilmiştir. Bu nişler üstten farklı kalınlıklardaki kemerciklerle kuşatılmıştır. Kubbe eteğinin üst kısmı üç kademeli silmelerle belirlenmiştir. Kasnak, kubbe eteğinin iç kısmına oturduğundan, burada bir insanın dolanabileceği kadar bir alan oluşmuştur. Kubbe kasnağının iç yüzeyi yuvarlak kemerlerin oturtulduğu oniki adet arkadla hareketlendirilmiştir. Arkadların dik eksenlerine birer adet basık kemerli ve dikdörtgen formlu pencere açılmıştır.

Bema, duvar payelerine oturan ve sivri kemerlerle belirlenen oldukça dar tutulmuş bir alandan ibarettir.

Apsisin ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere açıklığı, burayı yeterince ışıklandırmaktadır. Bu pencerenin alt tabanı hizasında sağlı ve solu

olarak yerleştirilen kare biçimli iki adet niş bulunmaktadır. Apsis yarım yuvarlağı, yarım kubbe ile örtülmüştür.

Apsisin her iki yanında bulunan pastoforion odaları, batı yönlerinde bulunan basık kemerli ve basit işçilikli kapılarla kuzey ve güney haç kollarına açılırlar. Her iki odanın apsis eksenlerinde dışa doğru daralan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu küçük tutulmuş pencere açıklıkları bulunmaktadır. Odaların üst örtüleri beşik tonozdur.

Kuzey ve güneyde birbirine eş, batıda ise diğerlerinden daha derin tutulmuş haç kolları bulunmaktadır. Batı haç kolu biri tam ortada, diğeri ise batı köşesine yakın yerde bulunan plasterlerle iki eşit bölüme ayrılmıştır. Duvardan taşıntı yapan bu plasterlerin üzerine, beşik tonozu destekleyen kemerler oturtulmuştur.

Kuzey ve güney haç kollarının eksenlerinde kuzeydekinde bir, güneydekinde ise iki adet yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan pencere açıklıkları bulunmaktadır. Kuzeydeki pencere açıklığı sonradan tamamiyle moloz taş duvarla kapatılmıştır. Güneydeki pencere açıklıklarının da alt kısımları moloz taş duvarla örülmüştür. Her iki haç kolu, iç kısımlarda duvar payelerine, duvar yönünde ise konsollara oturan sivri kemerlerle desteklenen kuzey-güney doğrultusunda beşik tonozlarla örtülmüştür.

Batı haç kolu, batı ekseninde ve güneybatı köşesinde bulunan iki adet yuvarlak kemerli kapı açıklıkları ile dışa açılmaktadır. Bu kolun pencere açıklıkları, batı duvarında bulunmaktadır. Biri tam kapının üzerinde, diğeri ise, bu pencerenin sol yanına yerleştirilmiştir. İkisi de yuvarlak kemerli, dikdörtgen formludur. Cephe ekseninde bulunan pencere açıklığı, diğerinin iki katı boyundadır. Dışa doğru daralan bu pencere açıklığı, yarısına kadar moloz taş duvarla kapatılmıştır. Küçük pencere açıklığı dışa pek daralma yapmaz. Bunu da alt kısmı moloz taş duvarla örülmüştür. Kol, duvar payelerine oturan sivri kemerle desteklenen, doğu-batı yönünde beşik tonoz örtüye sahiptir.

Dış cephelerde izlenen tahribattan iç mekanlar da bir hayli etkilenmiştir. Yapının taban döşemelerine ait düzgün taş plakaların tümü yerlerinden alınmıştır. Kubbeyi taşıyan kemerlerin oturtulduğu payelere ait düzgün kesme taşların yarısına yakın bölümü yerlerinden sökülmüştür. Pastoforoion odalarının kapıları kısmen bozulmuş, diğer yüzeylerine ait düzgün kesme taş kaplamaların ekseriyeti yerlerinden

alınmıştır. Diakonikonun güney duvarı yıkılmıştır. Kapı açıklıkları ve apsis penceresi bozulmuştur. Batı, kuzey ve güney haç kollarına ait beşik tonozlarla apsis yarım kubbesinin bir kısmı yıkılmıştır. İç bölümlerin tüm yüzeyi, yangın isinden oluşan bir tabaka ile kaplanmıştır.

Kubbe kasnağının kaidesi, haç kollarına ait çatıların aralarına yerleştirilen üçgen pirizmalarla sekizgene dönüşür. Buradan çatıların üst seviyesine kadar silindirik şekilde yükselerek, cephe yüzeyinden taşıntı yapan bilezik şeklindeki bir silmeyle kasnağa geçilir. Asıl kasnak yüzeyi, bilezikten başlayarak üstten tek taş sırasına kadar tüm cepheyi kuşatan yirmidört adet arkadla hareketlendirilmiştir. Arkad kemerleri üzengi taşlarına oturtulmuştur. Yivli sütünceler ise, güle biçiminde başlık ve papuçlara sahiptir. Arkadın dik eksenlerinde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu birer adet pencere bulunmaktadır. İki pencere arasında kalan kısımlar; çırtma niş, sağır yüzey ve çırtma niş şeklinde düzenlenmiştir. Kasnaktan külaha, kaytan motiflerinden oluşan iki kademeli saçakla geçilmektedir.

Çatıları örten taş kaplamaların tümü yerlerinden alınmıştır. Çatı yer yer çökmüştür. Kubbe kasnağının cephe kaplamalarına ait düzgün kesme taşların bir kısmı sökülmüş, konik külaha örten kaplamaların ise ekseriyeti bozulmuştur.

Kilisenin herhangi bir yerinde figürlü kabartmalardan oluşan süslemesi yoktur. Fakat, apsis ve haç kollarına ait pencere çerçeveleri ve bu pencerelere ait kuşatma kemerlerinin yüzeyleri ile içte kasnak eteğini çevreleyen silmenin plastik motiflerle süslandikleri görülmektedir.

Sözü edilen pencerelerin tüm yüzeylerini kapsayacak şekilde düzenlenen ve tümünde aynen tekrarlanan motif, kaytan silmelerle çerçevelenen hasır örgülü, düğümlü geçmelerden oluşmaktadır. Bu pencerelere ait taç kemerlerin yüzeylerinde de, yan yana dizilmiş konsantrik dairelerin içlerine yerleştirilen ve dik üçgenlerden oluşan süslemeler görülmektedir. Kasnak eteğini çevreleyen silmede ise tek sıradan oluşan dil motifleri dikkati çekmektedir.

Literatürde ve günümüzde yapı ile ilgili olarak freskli süslemelere rastlanmamıştır.

Beden duvarları 1.00-1.20 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama olan bu duvarın ortası, harçla tutturulmuş moloz taşlardan oluşan malzeme ile kuvvetlendirilmiştir.

Yapının cephelerinde, kubbede, kubbe kasnağında (iç-dış) kapı-pencere açıklıklarında, destek ve taşıyıcı elemanlarında, tonoz kaplamalarında ve apsis kubbesinde düzgün kesme taşlar, geri kalan kısımlarda ise tek tarafi düzeltilmiş kaba yonu taşları kullanılmıştır. Ayrıca batı haç kolunun batı ve güney cepheleri ile güney haç kolu cephesinin bir kısmında devşirme malzemeye yer verilmiştir. Bugün tümüyle yerlerinden alınmış olsalar da çatılarda ve konik külahta düzgün kesme taş plakalar kullanılmıştır.

Cephe duvarlarının düzgün kesme taş kaplamaları farklı ebatlardan oluşmaktadır. Bu yüzden belirli bir sıra izlenememiştir. Fakat, iyi bir işçilikle, harcı dışa taşırmadan kaplama gerçekleştirilmiştir. Kasnaktaki taşlar ise, cephelere nazaran daha küçük ebatlardan oluşmaktadır. Bu yüzden burada belirli bir sıra gözetilmemiştir. İşçiliği cephe ile aynıdır.

İç bölümlerin yüzeyleri sıvasızdır.

KATALOG NO : 3.1.6.
YAPININ ADI : CEVİZLİ (TBETİ) MANASTIRI
BULUNDUĞU YER : ŞAVŞAT-CEVİZLİ KÖYÜ
RESİM : 22-25
ÇİZİM : 13-14 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : HAZİRAN 1992-AĞUSTOS 1995

TARİHÇESİ

Yapının günümüze ulaşan herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır. Ancak, yazılı kaynaklarda manastıra ait bilgiler mevcuttur. Şöyle ki; yapı 899-914 yılları arasında bölgede egemen olan Bagrathlı prenslerinden Aşud Koh (Aşot Koukhi) tarafından yaptırılmıştır.³⁰

XI. yy.'dan sonra, yörenin önemli dini merkezleri arasında anılan yapı XII. ve XV. yy.larda tamir geçirdiği bilinmektedir.³¹

Bölgenin İslâmlanması ile birlikte cami olarak kullanılan yapı, 1885 yılında kubbesine ve haç kollarına yıldırım düşmesi sonucu hasar görmüş ve 1889 yılında terk edilmiştir.³² Kendi haline kalan yapı, 1953 yılında kubbesi çökünce iyice harabeye dönmüştür.

Günümüzde herhangi bir amaç için kullanılabilir durumda değildir.³³

YAPININ İNCELENMESİ

Genel

Köyün içinde, düz bir arazi üzerinde kurulan manastır, günümüze kilise ve şapeli ile ulaşmıştır. Ayrıca, güney haç kolunun batı bölümünde, kareye yakın dikdörtgen planlı ek bölümün varlığı bilinmektedir (Çiz. 13, Res. 22).

³⁰ Thierry a.g.e. (bkz.dn.7) 59; Beridze a.g.e. (bkz.dn.1) 176, 309; Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) 91-99; Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1).

³¹ Beridze a.g.e. (bkz.dn.1) 309.

³² K. Algan ve bşk., Çoruh-Şavşat (1945) 101.

³³ 23.12.1985 tarihinde Erzurum Müzesi uzmanlarınca rapor edilen yapı, Ankara Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulunun 20.3.1987 tarih ve 3058 sayılı kararı ile kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

Yapı günümüze gelen şekli ile serbest haç planlı olup, dıştan 26.00x25.50 m. ölçülere sahiptir.³⁴

Kilise, meskun mahalde bulunmasına rağmen çeşitli sebeplerle oldukça tahrip olmuştur. Sözkonusu tahriplere yeri geldikçe değinilecektir.

Kilisenin doğu cephesi, apsis, pastoforion odaları ve diğerleri daha geride olmak üzere kuzey haç kolu ve yanındaki şapelle, güney haç kolunun bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır.

Ortada apsis, yanlarda ise prothesis ve diakonikon odaları ile ortak olan yüzey, üçgen alınığa sahiptir. Burası ortadaki biraz yüksek ve geniş, yandakileri birbirine eşit atnalı biçimindeki kemerlerden oluşan üçlü arkadlarla hareketlendirilmiştir. İki kademeli kemerler dıştaki ikiz, içteki tek kaval silmeyle çerçevelenmiştir. Bu kemerler aynı şekilde kademeleme yapan duvar payelerine, yastıklar yardımı ile oturtulmuştur. Arkad kemerlerini kuşatan kaval silmeler, duvar payelerinin dış yüzeylerinde ikiz, aralarında ise birer sütunce üzerinde yükselmektedir.

Cephenin duvar arkadları ortada bir, yanlarda ise ikili (alt-üst) pencerelere sahiptir. Bunlardan apsis penceresi yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formludur. Pencerenin etrafı ve üzerindeki atnalı biçimli taç kemer, kabartma motifleri ile hareketlendirilmiştir. Pencerelerin herbiri yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formludur.

Arkadlı yüzeyin üzerinde simetrik olarak yerleştirilmiş etrafı kabartma motifleri ile çevrilmiş üç adet yuvarlak formlu havalandırma açıklıkları bulunmaktadır. Bunların dışında biri saçak altında, diğeri orta arkadın sol üstünde, diğerlerinden küçük ve sade tutulmuş iki delikçik daha dikkati çekmektedir.

Kuzey haç kolunun ve yanındaki şapelin doğuya bakan yüzeyleri çift pahlı çatının başlangıç seviyesine kadar yükselmektedir. Şapel kısmı, yuvarlak kemerden alınan duvar arkadı ile hareketlendirilmiştir. Arkad kemeri, üstten ikiz kaval silme ile kuşatılmıştır. Bu silme ve kemer, iki kademeli yastıklara oturtularak, yanlarda ikiz sütunce, içte ise payeden oluşan desteklerle taşınmaktadır. Arkadın ekseninde şapele ait yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Pencere üstten, üzeri kabartma motifleri ile hareketlendirilmiş taç kemerle kuşatılmaktadır. Kuzey haç

³⁴ Kalın çizgilerle gösterilen kısımlar kilisenin ilk planına aittir. Güney ve batı haç kollarına dıştan eklenmiş kısım ise daha geç dönemlerden olması gerekir. Plan için ayrıca bkz. Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) 92; Çiz. 38.

kolu, şapel penceresinden daha yukarıda büyükçe tutulan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereye sahiptir. Pencere üstten, üzeri kabartma motifleri ile hareketlendirilmiş taç kemerle kuşatılmıştır.

Güney haç kolunun doğuya bakan yüzeyinin güney bölümü, şapelin doğu cephesinde izlenen duvar arkadına sahiptir. Arkadın sağında kalan kısmı yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve etrafı kabartma motifleri ile hareketlendirilmiş penceresi bulunmaktadır.

Yapının güney cephesi güney haç kolu, diakonikon, batı haç kolu ve ek bölümün bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Bunlardan güney haç kolu cephesi üçgen alınlığa sahiptir. Buranın yüzeyi, doğu cephesinin üçgen alınlıklı kısmında izlediğimiz üçlü duvar arkadı ile hareketlendirildiği görülmektedir. Ancak, arkad düzenlenmesi farklıdır. Şöyle ki, ortadaki duvar arkadı, yandakilerden daha yüksek tutulmuştur. Yine kemerlerin oturtulduğu yastıkların üstünde, sütünce altlıklarına ve üzeri kabartma motifleri ile süslü rozetlere yer verilmesinin yanısıra, ortadaki duvar payelerine yerleştirilen ikili sütünce burada üçe çıkarılmıştır. Orta arkadın ekseninde eşit ölçülere sahip, düz atkı taşlı, yanyana yerleştirilmiş iki pencere bulunmaktadır. Bu pencereler, üçlü sütüncelerden oluşturulan pervazlarla hareketlendirilmiştir. Sütüncelerin köşeleri, arkad kemerlerinde izlediğimiz kareye yakın ölçülerdeki rozetlere (panolar) sahiptir. Pencereye ait sütünceden sadece ortadaki panoların ise tümü değişik kabartma motifleri ile süslenmiştir. Yanlarda bulunan duvar arkadlarının yüzeyleri sağırdır. Arkadların üzerinde kalan kısımda, sağlı-sollu yerleştirilen iki adet havalandırma açıklığı bulunmaktadır. Yuvarlak formlu olan bu açıklıkların etrafı kabartma motiflerinden oluşan bordürlerle hareketlendirilmiştir.

Batı haç kolunun güneye bakan kanadı tamamen yıkılmış olduğundan buraya ait cephe düzenlemesini bilemiyoruz.

Diakonikonun güneye bakan cephesi ekseninden doğuya kayan kısmı ikili kaval silmelerden oluşturulan ve duvar arkadına benzetilen bir düzenlemeyle hareketlendirilmiştir. Bu kanat, tümüyle dışa kapalıdır.

Kilisenin batı cephesini oluşturan kısımlardan sadece güney haç kolunun batıya bakan bölümü kısmen ayaktadır. Diğer cepheler tümüyle yıkılmıştır. Günümüze ulaşan cephenin ekseninde yuvarlak kemerden alınan apsise benzer bir niş bulunmaktadır.

Kilisenin kuzey cephesi ile şapel, yan bölüm, batı haç kolu ve prothesisin bu yöndeki kanatlardan oluşmaktadır. Bunlardan prothesisin cephesi aynen diakonikonun güneye bakan yüzünde izlediğimiz ikili kaval silmeyle oluşturulan duvar arkadına benzetilen düzenlemeye sahiptir. Şapel ve yanındaki yan mekanın ortak olan cepheleri, üçgen alınlıklı olduğu ve tüm yüzeyin diğer cephelerinde izlediğimiz üçlü duvar arkadı ile hareketlendirildiği anlaşılmaktadır. Bu arkadlardan ancak eksenin doğu yönüne kalan yan arkad kısmen ayaktaadır.

Batı cephesinin yanısıra, kuzey cephesinin ekseriyeti, doğu ve güney cepheleri de kısmen yıkılmıştır. Haç kollarına ve diğer tüm mekanlara ait çatıların çoğunluğu, merkezi mekanı örten yüksek kansaklı kubbenin ise tamamı çökmüştür. Genel durumu belirlenen yapının ayrıntılarına göz attığımızda, doğu cephesinin odak noktasını oluşturan apsis ve pastoforion cephelerinin tüm olumsuzluklara rağmen yaşama mücadelesi verdiği görülür. Fakat, apsis cephesi arkad kemerine kadar açılmıştır. Sol taraftaki üçgen alınlığı çevreleyen saçağın tümü yıkılmıştır. Apsisin orta arkad ekseninde bulunan pencerenin alt yarısı yıkılmış, burası tabana kadar açılmıştır. Orta arkad kemerinin orta bölümüne ait taş düşmüştür. Prothesisin alt katına ait pencere orijinalliyini yitirmiş, pencere alanı genişleyerek tabana kadar yıkılarak açılmıştır. Bu cephenin bölümleri olan kuzey haç kolu ve yanındaki şapelin pencereleri kısmen tahrip olmuştur. Bunların dışında cephelere ait düzgün kesme taş kaplamalar yer yer sökülmüştür.

Güney cephesinin, güney haç koluna ait kısmı, kilisenin en sağlam yerini teşkil etmektedir. Orta arkadın üzerindeki düzgün kesme taşla sağındaki saçağından sökülen düzgün taşların haricinde burası, orijinalliyini muhafaza etmektedir. Fakat bu kısmın batısında yer alan ek bölümle, batı haç kolu cepheleri tamamıyla yıkılmıştır. Diakonikonun bu yöne bakan yüzü de sağlamdır.

Kuzey cephesini oluşturan prothesis köşesi sağlamdır. Şapelin bir kısmı haricinde, diğer bir cepheye ait yüzeyler tamamen yıkılmıştır.

Yapının çatısı tümüyle yıkılmış olmasına rağmen, daha önce çekilen fotoğrafına dayanarak örtü sistemi hakkında bilgi vermek mümkün olmuştur³⁵ (Res. 23). Buna göre, Kilisenin merkezi mekanı hariç, diğer kısımlar aynı seviyedeki iki pahlı çatı ile örtülmüştür. Bunlardan doğu cephesinin üçgen alınlığı üzerinde bulunan

³⁵ Resim 1888 yılında çekilmiştir. Bkz. Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) Res. 76.

saçak, kabartma motifleri ile hareketlendirilmiş üç kamedeli kornişten oluşmaktadır. Diğer yöndeki saçakların ekseriyeti sadedir.

Merkezi mekanın üzerinde bulunan kubbe, kasnağı çatıların arasına yerleştirilen üçgen pirizmalarla oluşturulan sekizgen üzerine oturmaktadır. Kasnak içten kubbe, dıştan konik külaha sahiptir. Fotoğraftan belirlendiğine göre, kasnak onaltı köşeli yüzeye sahiptir. Bu köşelerin her biri sütuncelerle taşınan yuvarlak kemerli arkadlarla hareketlendirilmiştir. Bu arkadların aksenlerine birer atlamalı olarak yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereler yerleştirilmiştir.

Merkezi mekanın doğusunda, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve çok dar tutulmuş beması bulunmaktadır. Bemanın doğusunu apsis çevreler. Apsis içten yuvarlak, dıştan ise pastoforion odaları ile birlikte düz bir duvarla sınırlanmaktadır.

Bemanın ve apsisin her iki yanında farklı plan ve ölçülerden oluşan pastoforion odaları bulunmaktadır. Bunlardan prothesis 4.00x1.50 m. iç ölçülerde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Diakonikon ise 4.00x1.20/0.50 m. iç ölçülerde, doğu-batı doğrultusunda tam dikdörtgen olmayan plana sahiptir.

Bugün tamamen yıkılmış olan naos sivri kemerlerle taşınan ve köşelerdeki serbest ayaklara, konsol ve silmelerle oturtulan pandantif geçişli, yüksek kasnaklı kubbe ile sonlanmaktadır (Çiz. 14). Kubbe ayakları daire planlı kaidelere sahiptir. Pandantiflerin istiridye kabuğu şeklinde hareketlendirildiği ve üstten kemer biçimli silmelerle kuşatıldığı dikkati çekmektedir. Kasnak eteğini çevreleyen silmeler haricinde, elimizde görüntü veya çizim olmadığından buradaki düzenlemeyi aktarmak mümkün olmamıştır.

Üzeri yıkılmış olan bemanın ardından apsis gelmektedir. Apsisin akseninde yuvarlak kemerli dikdörtgen formlu ve dışa doğru hafifçe daralan penceresi bulunmaktadır. Burası yarım kubbe ile örtülmüştür.

Apsisin her iki yanında iki hatlı pastoforion odaları bulunmaktadır. Odalara, bema bölümüne açılan kapılarla girilmektedir. Odaların kapı formalı bozulmuştur. Doğu duvarlarında, apsis yönündeki köşelerinde yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan küçük tutulmuş pencere açıklıkları ile burası aydınlatılmıştır. Üst örtüleri doğu-batı doğrultusunda beşik tonozdur.

Kuzey, güney ve batı haç kolları farklı ölçülerden oluşmaktadır. Kuzey haç kolunun kuzeyine doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı şapel yerleştirilmiştir. Ayrıca, şapelin batı cephesini çevreleyen kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlı yan mekanın varlığı dikkati çekmektedir.

Güney haç kolu 7.20x5.00 m. iç ölçülerinde, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plana sahiptir.

Batı haç kolunun batı bölümü, duvardan taşıntı yapan iki duvar payesine oturan takviye kemerleri ile kuzey-güney doğrultusunda iki eş bölüme, bunlardan batıdaki ortasına yerleştirilen taşıyıcı sütunla, karşısındaki duvardan taşıntı yapan duvar payesi ile tekrar bu bölüm kendi içinde iki bölüme ayrılmıştır. Bunların dışında batı ve güney haç kollarının cephelerine eklenmiş ek bölümü bulunmaktadır.

Beden duvarları haricinde üst örtüsü tamamen yıkılmış olan kuzey haç kolu, doğu ekseninde bulunan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere açıklığı haricinde sağırdır. Planda izlendiği üzere, kuzeydoğu köşesinden yanındaki şapele açılan kapının sonradan yapılan değişiklikler sırasında kapatıldığı anlaşılmaktadır. Buranın üst örtüsü kuzey-güney doğrultusunda beşik tonoz olup köşelerdeki duvar payeleri üzerine yastık ve silmelerle oturtulan kemerle desteklendiği anlaşılmaktadır. Planda görüleceği gibi, şapelin batısında bulunan yan mekan odasına ait tüm beden duvarları yıkılmış olduğundan tarifi yapılamamıştır.

Güney haç kolu, ekseninde bulunan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formul iki pencere ile dışa açılmıştır. Bunlardan başka, tonoz kemerlerinin başlangıç seviyelerinde beden duvarlarına yerleştirilen iki adet yuvarlak formlu havalandırma açıklıkları bulunmaktadır. Üst örtüsü köşelerdeki duvar payelerine yastık ve silmelerle oturtulan iki kademeli iki sivri kemerle desteklenen beşik tonozla örtülmüştür.

Batı haç kolu tamamen yıkılmış olduğundan kesin olmamakla birlikte, duvardan taşıntı yapan duvar payelerine oturtulan kemerlerle desteklenmiş beşik tonoz örtüye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Planda gösterilen kapı açıklığından günümüze hiçbir şey ulaşmamıştır.

Kilisenin cephelerinde zengin plastik süslemelerin yanısıra, iç mekanların uygun yerlerine işlenen fresklerle, dışa-için dengesi sağlanmaya çalışılmıştır.

Cephelerde sözünü ettiğimiz plastik süslemelerin ekseriyeti çeşitli bitkisel motiflerden oluşmaktadır. Bu motifler pencerelerin etrafında ve taç kemerlerinde, arkad kemerlerinin başlık ve altlıklarında, havalandırma açıklıkların çevresine ve saçaklarda yoğunlaşmıştır. Bunların yanısıra, yapının figürlü kabartmalara da sahip olduğu çeşitli kaynaklarda vurgulanmaktadır. Ancak günümüze hiçbiri ulaşamamıştır.³⁶

Doğu cephesinin apsis penceresi çevresinde iki şerit ile birbirine geçme olarak örülmüş sepet örgüsü şeklinde süsleme bulunmaktadır. Pencereye ait taç kemerin üzerinde ise, kıvrık dallardan oluşturulan bordür bulunmaktadır. Bu taç kemerle duvar arkadına ait kemeri arasındaki boşlukta zencerek bordürü ile doldurulmuştur.

Diakonikonun arkad kemeri ekseninde, altı kollu geçmeli yıldız motifi bulunmaktadır. Yıldıza ait kolların biri zencerek motifi ile süslenirken, diğeri sadedir. Yıldırım ortasında gülbezek, kolları arasına ise birer adet çam kozalakları yerleştirilmiştir.

Bu cephenin (doğu) üçgen alınlıklı yüzeyin üzerinde yer alan havalandırma açıklıklarından kuzey ekseninde bulunanın çevresinde iki şerit ile birbirine geçme olarak yapılan kalp motifleri bulunmaktadır. Kalp motiflerinin içleri yaprak motifleri ile doldurulmuştur. Güney ekseninde bulunan havalandırma açıklığının çevresinde ise yine iki şeritle oluşturulan dairesel çerçeve içine yerleştirilen ve geçme örgü şeklinde oluşturulan halkalar bulunmaktadır. Bu halkaların içleri ve çerçevenin köşeleri yaprak ve çiçek motifleri ile doldurulmuştur. Ortadaki havalandırmanın çevresinde de, yine iki şeritten oluşturulan daire çerçeve içerisinde dört halka şeklindeki zincir motifi bulunmaktadır. Bu bölümün saçağına ait içte kalan kornişte, palmete benzer yaprak motifi, üzerinde burmalı bir silme, peşine de dil motiflerinden oluşan süsleme gelmektedir.

³⁶ Kilisede daha önce araştırma yapan uzmanların çeşitli zamanlarda çektikleri fotoğraflara bakılınca, doğu cephesi üçgen alınlıklı kısım arasında bani kabartması, güney cephesi orta arkadın kemeri üzerinde ayakta Hz. İsa Peygamber'in portresi, kuzey cephesi alınlığında muhtemelen Koç figürü ile kasnak cephesi pencerelerinin üst hizasında kasnak şeklinde çeşitli plastik kabartmaların varlığı tesbit edilebilmektedir. Ayrıca, yapıyı gören yerli araştırmacılar da sözünü ettiğimiz süslemelerden kısmen bahsetmektedirler. Özellikle Hz. İsa Peygamber'e ait kabartmanın 1976 yılında define avcıları tarafından yerinden alındığı vurgulanmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) Res.76-77, 79; C. Bozkurt, TARİH MECMUASI, XI-2, 1968, 82; D. Özdede ve bşk. a.g.e. (bkz.dn.30) 122.

Güney haç kolunun doğu cephesine ait penceresinin yuvarlak kemer bordüründü üzüm salkımları ve yapraklarından oluşan asma dalı motifi bulunmaktadır. Bu pencerenin alt yan yüzeylerinde de baklava dilimi şeklindeki motifler izlenmektedir.

Kuzey haç kolunun doğu cephesine ait pencerenin taç kemerlerinde iki şeritten oluşan ve kenarları halka biçiminde geçmelerden meydana gelen örgü motifinin yanısıra, kemerin silmesinde zencerek motifi dikkat çekmektedir.

Güney cephesinin diakonikonun düz saçağı, doğu cephesinde izlediğimiz saçak motiflerinden biraz farklı olarak düzenlenmiştir. Şöyle ki, alt kornişinde geometrek motifler bulunmaktadır. Bundan sonra gelen burmalı silme ve dil motifli bölüm, doğu cephesinde gördüğümüz düzenlemeye uymaktadır.

Bu cephenin zengin süslemeleri, güney haç kolu yüzeyinde yoğunlaşmaktadır (Res. 24). Buradaki iki pencerenin sütuncelerden oluşan pervazların köşelerinde bulunan dikdörtgen panolar, geçmelerden oluşan çeşitli örgü motifleri ile süslenmiştir. Bunların yanısıra, orta sütuncelerin yüzeyleri de geçme örgülerden oluşan motiflerin dantel şeklinde işlenmesi ile oluşturulmuştur. Ayrıca, pencerelerin üzerinde kuzey-güney kolları uzun, doğu-batı kolları kısa tutulmuş örgü ve yapraklarla oluşturulmuş haç motifi kabartması bulunmaktadır.

Arkad kemerlerini kuşatan kaval silmelerin oturtulduğu panolarda da çeşitli geçme örgülerden ve yaprak motiflerinden oluşan süslemeler dikkat çeker. Bu silmeleri taşıyan ikili ve üçlü sütuncelerin altlarında bulunan panolarda ise altı kollu yıldız, geçme örgü motifi, dallardan oluşturulan haç motifi ve çapraz olarak yerleştirilmiş iki yaprak motifinden oluşan süslemeler görülmektedir.

Duvar arkadlarının üzerinde bulunan açıklıkların çevreleri de geçme örgü motifi ile süslenmişlerdir. Cephenin doğu ekseninde bulunan açıklık, diğerinden biraz daha farklı süslemeye sahiptir. Bunun dairevi çerçevesi üzerine taç kemer şeklinde yaprak motifinden oluşan süsleme eklenmiştir. Ayrıca, cephe saçağının birleştiği noktanın altında kalan kısımda asma dalından oluşan kabartma bulunmaktadır.

Dış cephelerde izlenen yoğun plastik süslemelerin yanısıra, iç mekana ait sütun altlıkları ve başlıklarının duvar payelerindeki yastık ve silmelerin çeşitli plastik motiflerle süslandikleri anlaşılmaktadır. Ancak günümüze kuzey ve güney haç

kollarının batı köşelerinde yer alan duvar payelerinin başlıklarına ait geçme örgülerinden oluşan plastik süslemeler ulaşabilmiştir.

Daha önce sözünü ettiğimiz gibi, yapının iç mekanlarında zengin freskli süslemelerin varlığı bilinmektedir.³⁷ Ne varki, kilisenin geçirmiş olduğu evrelerde fresklerinin çeşitli nedenlerle bozuldukları görülmektedir. Buna rağmen apsiste havarilere ait olabilecek freskli süslemenin günümüze ulaşmış olması dikat çekicidir (Res. 25). Bu kısımdaki bir figür halen tanımlanabilecek durumdadır. Figür cepheden verilmiştir. Üzerinde uzunca tunik, altında ise entari bulunmaktadır. Ayağında desenli çorapları vardır. Turuncu ve mor rengin hakim olduğu süslemenin zemini beyazdır. Elbisesinin üzerinde turuncu, mor, sarı ve beyaz renklerden alınan çeşitli desenler işlenmiştir.

Beden duvarları 1.00-1.50 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama olan bu duvarın ortası harçla tutturulmuş (kireç harcı) moloz taşlardan oluşan malzeme ile doldurulmuştur.

Yapının iç ve dış kısımlarının tümünde düzgün kesme taş kaplama görülmektedir. Geçirdiği tamiratlar nedeni ile, iç beden duvarlarında az da olsa devşirme malzemeye yer verilmiştir.

Düzgün kesme taş kaplamaların ekseriyeti kirli beyaz ve saraya yakın renklerden oluşmaktadır.

Tüm kaplamalarda farklı ölçülerdeki dikdörtgen taşlar kullanılmıştır. Yatay olarak düzgün sıralar gözetilerek yapılan kaplama, iyi bir işçiliğe sahiptir. Harç yüzeyden dışa taşırılmamıştır.

Çoğunluğu bozulmuş olsa da iç mekanların, hiç olmazsa bir bölümünün sıvanmış olduğu anlaşılmaktadır.

Çatıların düzgün taş plakalarla kaplanmış olduğu anlaşılmaktadır.

ŞAPEL

Kuzey haç kolunun kuzeyinde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plana sahiptir. Özellikle kuzey cephesi yuvarlak kemerlere sahip arkadlarla hareketlendirilmiştir. Doğu cephesi ve kuzey cephesinde yuvarlak kemerli ve

³⁷ Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) Res. 80-81.

dikdörtgen formlu birer penceresi bulunmaktadır. Batı cephesi kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı yan mekanla sınırlanmıştır.

Yapının, güney ve batı cephesinden iki adet kapısı bulunmaktadır. Batıdaki kapı yıkılmış, güneydeki duvarlarla kapatılmıştır.

İçten şapelin doğusu yuvarlak bir apsisle çevrelenmiştir. Apsis ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu penceresi bulunmaktadır.

Şapelin kuzey ve batı beden duvarları tamamen yıkılmıştır. Üzeri, içten doğu-batı doğrultusunda tonoz, dıştan ise tek pahlı çatı ile örtülmüş olmalıdır.

Herhangi bir süslemesi günümüze ulaşmayan yapının malzeme ve teknik açısından kilise ile benzeşmektedir. Fakat, güney duvarındaki kapı ve çevresinde izlenen düzenleme ve duvar dokusu farklı dönemlerdeki yapılaşmayı ortaya koymaktadır.

KATALOG NO : 3.1.7.
YAPININ ADI : DAĞYOLU (İŞHAN) MANASTIRI
BULUNDUĞU YER : YUSUFELİ-DAĞYOLU KÖYÜ
RESİM : 26-39
ÇİZİM : 15-18 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : HAZİRAN 1992-AĞUSTOS 1994

TARİHÇESİ

Yapı, ilk kez VII. yy.'ın ortasında inşa edilmiştir.³⁸ Zamanla yıkılan ilk yapının yerine, 951 tarihli bir el yazmasına göre IX. yy.'ın ilk yarısında, Bagratlıların yönetiminde Rahip Saba'nın önderliğinde bugünkü manastır kurulmuştur. Bunu kuzeybatı ek mekanda bulunan ve 954/955 tarihlerine verilen Gürcüce kitabe de desteklenmektedir. Bu kitabeden anlaşıldığına göre manastır; 917 yılında faaliyettedir ve muhtemelen kuzeybatı ek mekan 954/955 yılında kiliseye eklenmiştir.³⁹

Güneybatıdaki şapel, portalinde bulunan kitabesine göre 1006 yılında '*Aziz Meryem Ana*' adına Kral I. Gurgen (975-1008) tarafından yaptırılmıştır.⁴⁰

Kilisenin güney portalini; üzerinde bulunan kitabeye göre 1014-1027 yılları arasında eklenmiştir. Güney cephesinde yer alan 1032 tarihli bir başka kitabeye göre de kilisenin çeşitli yerleri onarım geçermiş, manastır XI. yy.'ın başından itibaren Piskoposluk makamına yükseltilmiştir.⁴¹

XVII. yy.'a kadar işlevini sürdürdüğü kabul edilen manastır, Osmanlı-Rus harbinden önce bir süre kışla olarak kullanılmıştır. XIX. yy.'ın sonlarında, batı haç kolu camiye dönüştürülerek, 1983 yılına kadar ibadet yeri olarak değerlendirilmiştir.⁴² Günümüzde kilise ve yanındaki Meryem Ana Şepeli herhangi bir amaç için

³⁸ Beridze a.g.e. (bkz.dn.1) 152, 290; Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 60 v.a.; a.y., *The Architecture of the Georgian Church at İşhan* (1991) 10 v.d.

³⁹ E. Takaşvili,

(1960) 15-17; Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) 26; Kadiroğlu a.g.e.

(bkz.dn.1) 56 v.a.

⁴⁰ Takaşvili a.g.e. (bkz.dn.39) 29 v.a.; Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) 40 v.a.; Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 57 v.a.; a.y., *Oltu (Tao) Bölgesinde 9.-11. Yüzyıl Kiliseleri* (Basılmamış Hacettepe Ün. Sosyal Bilim Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tar. Anabilim Dalı Y. Lisans Tezi 1984) 98 v.a.

⁴¹ Takaşvili a.g.e. (bkz.dn.39) 10-14; Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) 26 .a.; Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 26 v.a.

⁴² Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 64; Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 51-53.

Türkçe Anlamı:

"Kronikon 187 (=917)'nin 7 Eylül'ünde, İsa'nın yardımı ve kutsal katolik kilisenin inayeti ile ve Gürcü Kralı Adernese'nin iradesi ile rahmetli Pederimiz Patrik Vasili (İşhan'dan) tayin edilmiş ve bu kutsal kiliseye 19 yıl verimli bir çalışma ve sağlam bir inanç ile hizmet ettikten sonra ruhunu bir cuma günü 26 Aralık'ta Tanrı'ya teslim etmiştir. İsa ruhuna sükun versin. Amin. Ondan sonra ünlü ve değerli kralımız -Tanrı, Gürcü Kralı David'e ve kuropalat Aşot'a ve Magistros Bagrat'a ve Antipratic Sumbat'a huzur ihsan etsin. Tanrı yükseltsin- çok saygıdeğer ve kıymetli Peder Stefan'ı Yunan ülkesi Trabzon'a gönderdiler ve orada Tanrı'nın ve çok saygıdeğer Yunanlı Patriklerin takdis ettiği Başpiskopos'u (İşhan'dan), bir pazar günü, Mart'ın 1'inde. Tanrı ona... versin, ki her zaman... rahmetli (Katalikos) Kartli (Gürcü)".⁴⁸

II. Kitabe: Yapının batı haç kolunun güney cephesi üzerinde bulunan portalın alınlığında bulunmaktadır. Eksende beş harf, bunun etrafında yarım daire şeklinde genişleyen sekiz satır ve taç kemeri üzerinde de bir satırdan oluşmaktadır.⁴⁹

Asıl Metin:

Türkçe Anlamı:

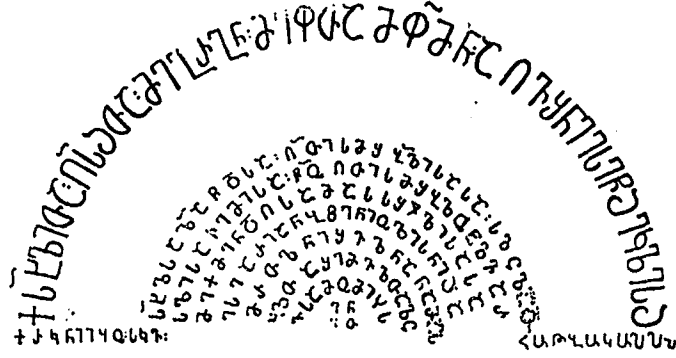
"Kutsal İsa, her iki dünyada da Kral Grigor ve çocuklarını kutsa. Amin. Tanrı adına, ben naçiz Antoni, İşhan Piskoposu, İşhan Katolik, Kilisesi'nin bu portalini yenilettim, kralların şanı için: Kral Grigor ve çocuklarının, Kuropalat Begrat'ın ruhuna dua etmek için, günahlarımızın affi için. Bu kutsal katolik kilise bize yardım etsin ve Tanrı tarafından şefaet ve Hesap Günü'nde, o korkunç günde, hakim (koruyucu)

⁴⁸ Kadiroğlu, a.g.e (bkz.dn.1) 53.

⁴⁹ Takashvili a.g.e. (bkz.dn.39) 11, Şek.1.

Asıl Metin:

Türkçe Anlamı:

"Tanrı adına, ben, krallar kralı Gurgen, bu kutsal kiliseyi aziz Meryem Ana için yaptırdım iki ruhuma dua edilsin diye. Kutsal Meryem Ana bana son hesap gününde koruyucu (sığınak) olsun. Bu efendiler kapısıdır ve buradan haklılar geçip gidecektir. Herkes, buraya gelen sizler, dualarımızda beni hatırlayın. Bu kronikon 226 (=1006) yılındaydı. Ermeni takvimine göre 45 (=1006)".⁵⁴

YAPININ İNCELENMESİ

Genel

Köyün içinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan düz bir arazinin üzerinde kurulmuş olan manastır; günümüze kilise ve kuzeybatı yanında bulunan şapelle ulaşmıştır. Ayrıca, kilisenin batı haç kolunun kuzey cephesine bitleştirilmiş ek mekanı bulunmaktadır (Çiz. 15; Res. 26).

KİLİSE

Manastırın odak noktasını teşkil eden haçvari planlı olup,⁵⁵ dıştan 34.95x20.75 m. ölçülere sahiptir (Çiz. 16).

⁵⁴ Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 54.

⁵⁵ Kilisenin günümüze kadar farklı dönemlerde iki adet planı çizilmiştir. Bunlardan ilk E. Takashvili ekibince, diğeri ise M. Kadiroğlu'nun doktora çalışmasında, 1987 yılında çizdirilmiştir. Çalışmamızda yapının orijinal ve günümüzdeki durumunu daha iyi değerlendirebilmemiz için sözü edilen her iki planda kullanılmıştır. Ayrıca bkz. Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) 24; Çiz.10.

Kilisenin doğu cephesi, üç kademeli bölümden oluşmaktadır. Dışta, dehlizin alt katı ile yanlardaki pastoforion odalarına ait ortak cephe bulunmaktadır. Ortada, apsis ve dehlizin üst katına ait oda cepheleri, içte ise kuzey ve güney haç kollarının bu yöndeki cephelerinden oluşmaktadır (Res. 27).

Dehlizin alt katına ait yüzeyde ortadaki biraz daha geniş tutulmuş yan yana dizilmiş üç adet yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Her iki pencere üstten atnalı biçimindeki taç kemerle kuşatılmıştır. Bunlardan eksenden, kuzeyde kalan pencere sonradan kapatılmıştır. Bunların dışında, pastoforion odalarının da birer adet yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu; dehliz pencerelerinden daha aşağıda ve küçük tutulmuş iki adet penceresi bulunmaktadır.

Üçgen alınlıklı bölümün yüzeyi ortadaki geniş ve yüksek, yanlardaki eşit yüksekliklerdeki arkadlarla hareketlendirilmiştir. Ortadaki arkad, iki kademeli sivri kemerden oluşmaktadır. Kemerler dıştan ikili kaval silmelerle kuşatılmıştır. Ayrıca, iki kemerin arası, bir kaval silme ile doldurulmuştur. Kemerler, aynı şekilde kademeleme yapan duvar payelerine yastıklarla oturtulmuştur. Arkad kemerlerini kuşatan kaval silmeler ortada üç, yanlarda iki, aralarda ise birer sütunce ile taşınmıştır.

Ortadaki duvar arkadının ekseninde, apsis e ait yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere yerleştirilmiştir. Üzerinde atnalı biçimli taç kemeri bulunmaktadır.

Yandaki duvar arkadlarına yuvarlak kemerli üçgen nişler (çirtma) yerleştirilmiştir. Nişlerin kavsaraları yelpaze şeklinde hareketlendirilmiştir. Ayrıca, buradaki arkadların üzerine gelecek şekilde, üçgen alınlıkta üç adet dilimli havalandırma delikleri dikkat çekmektedir.

Kuzey ve güney haç kollarının doğuya bakan cepheleri aynı özellikler gösteren duvar arkadları ile hareketlendirilmiştir. Sivri kemerleri üzerinde simetrik olmayan yuvarlak formlu birer havalandırma açıklıkları bulunmaktadır.

Güney cephe; güney haç kolu, güneydoğu yan mekan, diakonikon, dehlizin üst katı güneybatı köşe odası ve batı haç kolunun bu yöndeki cephelerinde oluşmaktadır. Cephe kendi içinde dört farklı kademeleme göstermektedir (Res. 28).

Cephenin dışta kalan kısmı üçgen alınlığa sahiptir ve güney haç kolu ile güneydoğu yan mekanın bu yöndeki ortak yüzeylerini içermektedir. Burada; ortadaki sivri ve yüksek, yanlardaki yuvarlak ve eş yükseklikteki kemerlerden oluşan üçlü

arkadlar görülmektedir. Duvar arkadlarının düzenlenişi, doğu cephesindekilerle aynıdır. Her bir arkadın eksenine, ortadaki daha yukarıda ve büyük, yanlardaki eşit seviyelerde olmak üzere yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereler yerleştirilmiştir. Pencereler, atnalı biçimindeki taç kemerlerle kuşatılmıştır. Ortadaki pencere diğerlerinden farklı olarak taç kemeri, burmalı çifte sütüncelerle taşınmıştır. Ayrıca, pencerenin üstünde arkad kemerinin eksenine yerleştiriliş yuvarlak formlu havalandırma açıklığı dikkat çekmektedir.

Diakonikonun bu yöndeki ceplesi sağırdır. Arkasındaki dehlizin güneye bakan yüzünde, sivri kemerli ve üzeri iki silme ile kuşatılan tekli arkad bulunmaktadır. Arkadın batıya kayan kısmında, yuvarlak formlu havalandırma açıklığı yer almaktadır.

Güneybatı köşe odasının güney cephesinde ise, yuvarlak kemerli tekli duvar arkadı bulunmaktadır. batı haç kolunun bu yöndeki yüzeyi de üçlü arkadlarla hareketlendirilmiştir. Yuvarlak kemerlerden oluşan bu arkadlardan batıdaki küçük, diğer ikisi eşit yüksekliğe sahiptir. Kemerlerin ve taşıyıcı elemanların düzenlenişi, diğer cephelerde izlediğimiz duvar arkadları ile aynıdır. Arkadların eksenlerinde ortada büyük, yandakiler eşit büyüklükte olan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereler yerleştirilmiştir. Pencerelerin her bir atnalı biçimindeki taç kemerlerle kuşatılmıştır. Bu taç kemerler ikili burmalı sütüncelerle, sütünceler de profilli konsollara oturtulmuştur. Taç kemerler ve sütüncelerin içinde kalan çerçeve zengin plastik süslemeye sahiptir. Orta arkadın ekseninde düz atlı taşlı, iki kademeli yuvarlak kemerlerden oluşan taç kemerle kuşatılan 1.95 m. genişlikte dikdörtgen bir portal bulunmaktadır. İçteki taç kemer burmalı çifte sütüncelerle desteklenmiştir. Dıştaki taç kemer ise, konsollara oturtulmuştur. Günümüzde kapı, moloz taş duvarla kapatılmıştır (Res.29).

Batı cephe; batı haç kolu, kuzeydeki ek mekan, kuzeybatı ve güneybatı köşe odaları ile kuzey ve güney haç kollarının bu yöndeki cephelerinden oluşmaktadır. Cephe, diğerlerinde olduğu gibi kendi içinde dört farklı kademelenme yapmaktadır (Res.30).

Batı cephesinin en dışta kalan kısmı üçgen alınlığa sahip olup, bu kısım, batı haç kolunun yüzeyini içermektedir. Burası, doğu cephesinin üçgen alınlıklı kısmında izlediğimiz gibi, üçlü arkadlarla hareketlendirilmiştir. Ortadaki yuvarlak ve yüksek, yanlardaki atnalı biçimli ve eş yükseklikteki arkadlarla hareketlendirilen cephenin orta

arkadı eksenine yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere yerleştirilmiştir. Pencere cephe yüzeyinden dışa taşırılmıştır. Pencerenin üstü öncekilerden farklı olarak, içbükey olarak yerleştirilmiş bir şerit ve üzerinde iki kademeli korniş bulunmaktadır. Pencerenin altında aynı eksende 1.95 m. genişlikte yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu kapı bulunmaktadır. Kapı daha sonra duvarla örülerek kapatılmıştır ve üzerinde yarım kubbeli bir sundurmaya sahip olduğu, günümüze ulaşan kalıntılarla anlaşılmaktadır. Yandaki arkadlara ait kemerlerin eksenlerinde yuvarlak kemerli üçgen birer niş bulunmaktadır. Bu nişlerin kavsaraları, doğu cephesinin üçgen nişlerinde izlenen tipte hareketlendirilmiştir.

Batı cephesi içerisinde yer alan kuzeydeki ek mekanın bu yöndeki yüzünde, eksenin kuzeyinde olmak üzere bir kapı, üstünde eksenin güneyinde bir pencere bulunmaktadır. Kapı, yapının cami olarak kullanıldığı dönemde açılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Kuzeybatı ve güneybatı köşe odalarının doğuya bakan yüzleri sağırdır. Ancak, bu yöndeki kuzey ve güney haç kollarının cephe düzenlenişi birbirine benzemektedir. Kuzeydeki çift kademeli ve yuvarlak kemerli, güneydeki tek kademeli ve sivri kemerden oluşan duvar arkadları şeklindeki bu kemerler, üstten ikili kaval silme ile kuşatılmıştır. Kemerler, zeminde üç basamaklı kaide üzerine yerleştirilen taş bloklara oturtulmuştur.

Kuzey cephe; kuzey haç kolu, kuzeydoğu yan mekan, kuzeybatı ek mekan, prothesis, dehlizinin üst katı kuzeybatı köşe odasının bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır.

Sözü edilen cephenin dışta kalan kısmı üçgen alınlığa sahiptir ve kuzey haç kolu ile kuzeydoğu yan mekanın bu yöndeki ortak cephelerinden meydana gelmiştir. Burada; ortadaki yüksek yanlardaki eşit yüksekliklerde olmak üzere, beşik kemer şeklinde yuvarlak kemerlerden oluşan üçlü arkadlar bulunmaktadır. Buradaki duvar arkadlarının düzenlenişi, güney cephesinin üçgen alınlıklı kısmıyla aynıdır. Her bir arkadın ekseninde, ortadaki daha büyük ve yüksek, yanlardaki eş yüksekliklerde olmak üzere, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereler yerleştirilmiştir. Ortadaki duvar arkadının ekseninde bulunan pencere üstten yuvarlak biçimli taç kemerle kuşatılmıştır. Taç kemer, profilli konsollara oturan yivli ikiz sütuncelerle taşınmaktadır. Bu pencerenin üzerinde, arkadın ekseninde, yuvarlak formlu

havalandırma açıklığı bulunmaktadır. Diğer pencereler üstten atnalı biçimli kemerlerle kuşatılırken, bunların taşıyıcı elemanları bulunmamaktadır. Ayrıca, eksenenden doğu yönüne kayan kısımda, saçığın altına gelecek şekilde yuvarlak formu bir adet havalandırma delikliği yer almaktadır. Bu kısmın bir diğer dikkat çeken mimari elemanı, doğu yönündeki arkadın eksenine daha sonra açıldığı anlaşılan 1.75 m. genişliğindeki kapısıdır.

Kuzeybatı ek mekan ve prothesisin kuzey cepheleri sade ve sağırdır. Dehlizin üst katının bu yöndeki yüzü ise sivri kemerli ve üzeri iki kaval silme ile çevrilmiş tekli duvar arkadına sahiptir. Buradaki kemerin üstünde, eksenin batısında olmak üzere yuvarlak formu bir havalandırma açıklığı bulunmaktadır.

Batı haç kolunun kuzeye bakan cephesinde eşit yüksekliklerden oluşan yan yana yerleştirilmiş üç kemer görülmektedir. Batıdaki kemerin düzenlenişi, diğer ikisinden farklı tutulmuştur. Kuzeybatı ek mekan sözü edilen cephenin tamamına yakın kısmını kapladığından bahsedilen düzenlemeyi dışarıdan izlemek mümkün olmamaktadır.

Kilisenin dış cephelerinde görülen değişiklikler ve tahripler şu şekilde özetlenebilir: Batı haç kolunun güney cephesindeki kapı, taş duvar örgüyle kapatıldığı gibi, kapının üzerine ve batı kısmına cami için dikdörtgen formu iki adet pencere açılmıştır. Batı haç kolunun batısına ve güneyine sonradan eklendiği anlaşılan ek bölüm tamamen yıkılmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi buradaki kapı duvar örgü ile kapatılmış, üzerine cami için dikdörtgen formu bir pencere açılmıştır. Batı haç kolunun, batıya bakan üçgen alınlıklı kısmın güney yönündeki arkad, saçaktan tabana kadar çatlayarak açılmıştır.

Batı haç kolu boyunca eklenen ek mekanın kuzey cephesine ait taş kaplamalar yer yer sökülüş, orta eksenindeki duvarın bir kısmı yıkılarak, yarı açılmıştır.

Yapının üstü; üçgen alınlıklı kısımlardan meydana gelen mekanlar çift pahlı, diğer tüm birimler ise tek pahlı çatı ile örtülmüştür.

Merkezi mekanın üzerinde bulunan kubbe kasnağı, çatıların arasına yerleştirilen üçgen prizmalarla oluşturulan sekizgen üzerine oturmaktadır. Kasnak içten kubbe, dıştan konik külaha sahiptir (Res. 31). Kasnağın eteği dışa taşıntı yapan ve farklı şekil ve ebatlardan oluşan üç silme ile çevrelenmiştir.

Kubbe kasnağının yüzeyi eş yüksekliklerdeki ik ikademeli, yuvarlak kemerlerden oluşan duvar arkadları ile hareketlendirilmiştir. Arkadları oluşturan bu kemerler, her biri köşelere gelecek şekilde yerleştirilen başlıklı ve papuçlu çifte burmalı sütuncelerle taşınmaktadır. Kemerlerin eksenlerine birer atnalı olarak; yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve cephelerde gördüğümüz yuvarlak formlu havalandırma deliklerine benzeyen toplam onaltı adet pencere yerleştirilmiştir.

Kasnaktan külaha, yüzeyden dışa taşıntı yapan üç farklı endeki silmelerle geçilmektedir. Konik çatı, koyu gri ve bordo renklerinden oluşan süslü kiremitlerle kaplanmıştır. İki renkten meydana gelen bu kiremitler, yukarıdan aşağıya doğru genişleyen ve üçgen biçimini oluşturan birer atlamalı şeritler halinde düzenlenmiştir. Bu şeritlerin bordo olanı dar, diğeri ise daha geniş tutulmuştur. Külahın çatısı oldukça dik olduğundan, kiremitler kaburga boşluklarından geçirilen tellerle tutturulmuştur. Tepe noktasında olasılıkla haç yer alıyordu.

Merkezi mekanı örten içten kubbe, dıştan konik külah, apsisin doğusunda bulunan dehlizin alt katı, prothesis ve kuzeydeki ek mekanın örtüleri haricinde yapının tüm üst örtüleri yıkılmıştır. Bütün bunlara rağmen içte, üst örtüye ait moloz yığınlarına rastlanmamaktadır.

Doğudan-batıya 6.85 m., kuzeyden-güneye 6.30 m. ölçülerindeki, kubbe ile örtülü merkezi mekanın doğusunda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, dar tutulmuş bema yer almaktadır. Bemanın doğu yönü eksedralı apsisle kuşatılmıştır. Bemanın ve apsisin çevresinde doğuda; kuzey-güney doğrultusunda, kuzey ve güneyde ise doğu-batı doğrultusunda, dikdörtgen planlı dehliz, yerleştirilmiştir (Res.32). Dehlizin her iki yanında doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı pastoforion odaları bulunmaktadır. Eşit planlı olması gereken bu odalardan, günümüze sağlam olarak ulaşan diakonikon 4.90x1.80 m. ölçülere sahiptir. Odaların her ikisi de içten apsis, dıştan ise dehlizin dış cephesi ile ortak tutulan düz bir duvarla kuşatılmıştır.

Pastoforion odalarının batısında birer adet yan mekan bulunmaktadır. Kareye yakın dikdörtgen planlı bu mekanlar, kuzey ve güney haç kollarını doğu yönünde belirlemektedirler. Kuzeydekinin kuzey, güneydekinin güney beden duvarları pastoforion odalarından daha dışarıda olmak üzere, buldukları haç kolları ile aynı seviyede tutulmuştur.

Orta mekanı oluşturan naos, köşelere yerleştirilen payeler üzerine oturan iki kademeli sivri kemerlerin taşıdığı, pandantif geçişli ve yüksek kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür (Çiz. 17). Bu payelerin doğudakileri sekizgen, batıdakileri ise haç biçiminde olup, yuvarlak kaidelere sahiptirler. Kaideler çifte sütuncelerle ve plastik motiflerle hareketlendirilmiştir.

Batıdaki payelerin doğuya bakan yüzlerinde, dışa doğru çıkıntı yapan kısımlar bulunmaktadır. Bunlardan kuzeybatıdakinin üzerine, yuvarlak kemerli dikdörtgen bir niş yerleştirilmiştir. Güneybatıdakinin yüzeyi düzdür ve üstten yuvarlak bir biçimde sonlanmaktadır.

Kubbeyi taşıyan kemerler, payelerdeki yastık ve silmelere oturmaktadır. İki kademeli, olan bu kemerlerin iç mekana kalan bölümleri kaval silmelerle doldurulmuştur. Buna benzer doldurma batıdaki haç biçimindeki payelerde, yarım sütunceler şeklinde izlenmektedir.

Geçiş elemanı olarak kullanılan pandantiflerin herbiri üstten iki kademeli silme ile kemer şeklinde kuşatılmıştır. İçleri, yelpaze şeklinde açılan dış bükey şeritlerle hareketlendirilmiştir. Kubbe eteğinin üst kısmı, iki kademeli silmelerle belirlenmiştir. Kasnak, kubbe eteğinin iç kısmına oturduğundan, burada, bir insanın dolaşabileceği kadar bir alan oluşmuştur.

Kasnağın iç yüzeyinde eşit büyüklüklerden oluşan onaltı adet dairevi nişler bulunmaktadır. Bu nişlerin yuvarlak kemerli, kesik piramidal başlıklar üzerine oturan çifte sütuncelerle taşınmaktadır. Her nişin altına gelecek şekilde yerleştirilen birer atlamalı olarak düzenlenmiş, iki farklı cinsden oluşan toplam onaltı adet pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu pencere açıklıkları sıralı olarak basık kemerli ve dikdörtgen formu, diğeri ise daire formu olarak uygulanmıştır.

Noos'a göre daha yüksek katta bulunan doğu haç kolunun (bema) doğusunda bulunan apsis yarım yuvarlağı bir duvarla sınırlanmaktadır. Bu duvanın üzerinde kare planlı kaideleri bulunan ve iki kademeli atnalı biçimindeki kemerlerle birbirine bağlanan sekiz sütundan oluşan galeri bulunmaktadır. Buradaki kemerlerden her iki baştaki diğerlerinden daha yüksek tutulmuştur. Galeriye oluşturan sütunlardan sağ ve sol baştakiler kompozit, diğerleri ise kesik piramidal tipinde başlıklara sahiptir.

Apsis üzerinde üç pencere açıklığı bulunmaktadır. Biri, doğu duvarının ekseninde olup, yuvarlak kemerli, dikdörtgen formu ve dışa doğru daralmaktadır.

Diğer ikisi ise, kuzey ve güney duvarındaki ikiz pencerelerdir. Dehlizin üst katına açılan bu pencerelerin her birinin iki kademeli ve atnalı şeklinde kemerli bulunmaktadır. Bu kemerler ortada sütunlara, yanlarda ise pencere pervazlarına oturmaktadır. Bunların dışında apsisin doğu duvarında; kubbe ile çatı arasında kalan kısımda üç havalandırma açıklığı yer almaktadır.

Apsisi çevreleyen iki katlı dehlizin alt katına bema ve kuzey-güney haç kollarından geçilmektedir. Bu açıklıklar bir taraftan doğudaki serbest payelere, diğer taraftan ise duvar payelerine konsollar yardımı ile oturtulan yuvarlak kemerlerle birbirine bağlanmıştır.

Apsisin doğusunda bulunan dehliz tek katlı, kuzey ve güneyde bulunan kısımları ise çift katlıdır. Doğudaki dehlizin doğu duvarında ortadaki daha yüksek ve geniş, yanlardaki eşit büyüklüklere sahip üç adet pencere açıklığı yer almaktadır. Bu pencereler duvar payeleri ile konsollardan yükselen kör kemerlerle kuşatılmıştır. Buranın üzeri, kuzey-güney doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür. Kuzey ve güneyde bulunan dehlizler sağırdır. Üzerleri, doğru-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür.

Kuzey ve güneydeki dehlizlerden güney ve kuzeyde bulunan iki katlı yan mekanlara geçilmektedir. Güneydeki yan mekan odasının alt katının batı ve güney duvarları sağırdır. Üzeri, doğru-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür. Tonozun kuzeybatı köşesinde bulunan açıklıkla ikinci katına, muhtemelen seyyar merdiven yardımları ile çıkış sağlanmıştır. Burası, güney duvarındaki dikdörtgen formlu pencere açıklığı ile dışa, batı duvarındaki ikiz pencere ile de güney haç koluna açılmaktadır. İkinci katın kuzey duvarı üstünde bulunan bir açıklıkla yanındaki dehlizin ikinci katına geçilmektedir. Dikdörtgen planına yakın bu dehliz odasının batı duvarında güney haç koluna açılan yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu, kuzey duvarında da apsise açılan ikiz pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzeyde bulunan yan mekan ve ikinci kat dehliz yıkılmış olmalarına rağmen düzenlenişleri güneydekiyle aynı olmalıdır.

Kuzey ve güney yan mekanların doğusunda bulunan pastoforion odalarından diakonikon sağlamdır. Diakonikon'a giriş yan mekanın doğu duvarından sağlanmaktadır. Apsis ekseninde yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu bir penceresi bulunmaktadır. Pencere üstten yuvarlak bir kemerle kuşatılmıştır. Üzeri, doğru-batı

doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür. Ekseriyeti ile yıkılmış olan prothesisin de düzenlemesi aynı olduğu anlaşılmaktadır.

Kuzey ve güneyde birbirine eş, batıda ise daha uzun tutulmuş haç kolları yer alır (Res. 33). Batı haç kolunun batısında birbiri ile simetrik kare planlı, iki adet köşe odası bulunmaktadır. Batı haç kolunun batıya uzatılan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı kolu, duvardan taşıntı yapan payeler üzerine oturan iki takviye kemeri ile eşit olmayan üç bölüme ayrılmıştır. bu bölümün kuzeyinde yer alan ek mekan, doğu-batı doğrultusunda uzanmaktadır ve doğusunda kareye yakın dikdörtgen planlı bir bölümü bulunmaktadır. Burası, kuzey ve güney duvarındaki duvar payeleri üzerine oturan kemerlerle eşit olmayan dört bölüme ayrılmıştır.

Kuzey ve güney haç kollarının düzenlenişi birbiri ile aynıdır. Kuzeydeki haç kolu güneydoğu ve güneybatı köşelerinde karşılıklı simetrik olarak düzenlenen açıklıklarla doğu yönünde dehlize, batı yönünde ise köşe odasına açılmaktadır. Bu açıklıklar duvar payelerine ve serbest payelere konsollar yardımı ile oturan kademeli kemerlerle sınırlanmaktadır. Batıdaki kemerin üzerinde, dehlizin ikinci katına açılan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Kolun takviye kemerine ait duvar payesinin sınırladığı doğu ve batı duvarlarında yuvarlak kemerli birer niş yer almaktadır. Batıdaki niş sağır bırakılırken, doğudaki nişin ekseninde kuzey yan mekanın ikinci katına açılan ikiz pencere yerleştirilmiştir. Kuzey duvarında ise zeminden eş yüksekliklerde, eksenden doğu ve batıya kayan kısımlarda yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan iki pencre açıklığı yerleştirilmiştir. Doğudaki daha büyük olan pencere açıklığının üzerinde yuvarlak bir açıklık yer alır.

Kuzey haç kolunun doğu duvarı kısmen yıkılmış olmasına karşın, güney haç kolunun duvarları daha iyi korunmuştur. Her iki haç kolu duvar payelerine oturan birer takviye kemeri ile desteklenerek, kuzey-güney doğrultusunda beşik tonozlarla örtülmüştür.

Batı haç kolu diğer haç kollarından farklı olarak düzenlenmiştir. Kuzey ve güney beden duvarlarında üçlü kademelerden oluşan dörder nişle hareketlendirilmiştir. Yuvarlak kemerli olan bu nişler farklı genişliklerde olmalarına karşın, yükseklikleri aynı seviyede tutulmuştur. Güney duvarında, batıdan ikinci nişin ekseninden doğuya kayan kısımda, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu orijinal kapı açıklığı taşla

örülerek kapatılmıştır. Nişlerin üzerinde farklı boyutlardan oluşan uyvarlak kemerli ve dikdörtgen formu üç pencere açıklığı bulunmaktadır.

Batı haç kolunun kuzey duvarındaki nişlerde iki kapı açıklığı bulunmaktadır. Doğudan ilk nişin ekseninde bulunan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formu kapı açıklığı orijinal yapıya aittir ve içi daha sonra duvarla örülerek kapatılmıştır. Batıdan ikinci nişin ekseninde bulunan kapı açıklığı ile kuzeydeki ek mekana geçiş sağlanmaktadır. Yine, kolun doğu ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen kapı açıklığı bulunmaktadır. Burası daha sonra örülerek kapatılmıştır. Kapının üstünde iki pencere açıklığından alttaki sonradan oluşturulmuştur. Üstteki uyvarlak kemerli, dikdörtgen formu ve dışa doğru daralan pencere açıklığı orijinal yapıya aittir. Kol, kuzey ve güney duvarlarındaki konsollara oturan sivri kemerli iki takviye kemeri üzerinde, doğu-batı doğrultusunda beşik tonoz ile örtülmüştür.

Batı haç kolunun duğusunda bulunan köşe odaları iki yönden haç kollarına açılmaktadır. Üzerleri, doğu-batı doğrultusunda beşik tonozlarla örtülmüşlerdir.

Kuzeydeki ek mekanın batı duvarında, eksenden kuzeye kayan kısımda dikdörtgen formu bir kapı açıklığı, üstünde de yuvarlak kemerli, dikdörtgen formu bir pencere bulunmaktadır. Güney duvarı batı haç kolunun kuzey duvarı ile ortak olup, eş yüksekliklerde fakat farklı büyüklüklerden oluşan üç nişle hareketlendirilmiştir. Doğudaki nişin ekseninde, yuvarlak kemerli, dikdörtgen formu kapı, orijinal yapıya aittir ve içi taşla örülerek kapatılmıştır. Orta nişin eksenine, sonradan açılan dikdörtgen formu kapı açıklığı ile batı haç koluna geçilmektedir. Buranın kuzey duvarı ise, eş yüksekliklerde fakat farklı boyutlardan oluşan yuvarlak kemerli dört niş bulunmaktadır. Batıdaki nişin önünde kare planlı kaide üzerine oturtulan bir sütun dikkati çekmektedir. Mekan, yuvarlak takviye kemerlerle desteklenen ve doğu-batı doğrultusuna sahip beşik tonozla örtülmüştür.

Yapının dış cephelerinde izlediğimiz tahrip ve değişikliklerden iç mekanlar da etkilenmiştir. Şöyle ki; zeminin kaplama taşları tamamıyla yerlerinden sökülüştür. Prothesisin kuzey ve doğu beden duvarları haricindeki diğer kısımları tamamen yıkılmıştır. Prothesisin batısında bulunan kuzeybatı yan mekanın kuzey beden duvarı dışında kalan kısmı yıkılmış, kuzey duvardaki kapı açıklığı kısmen tahrip olmuştur. Eksedranın kuzeyinde kalan ve doğu-batı doğrultusunda uzanan dehlizin alt katı, apsisle ortak olan güney beden duvarı haricinde yıkılmıştır. Üst katın apsisle açılan ikiz

pencerenin doğu yönündeki kemeri tahrip olmuştur. Tehlizin doğu duvarında, kuzey ve güney haç kolalarının ve bu haç kollarına ait duvar payelerinin taş kaplamaları yer yer sökülmüştür.

İçte en çok etkilenen bölüm batı haç kolu olmuştur. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu bölüm bir zaman cami olarak kullanıldığından ister istemez bazı değişikliklerin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Bunların dışında batı haç kolunun batıya devam eden uzantısının başlangıç noktasına kuzey-güney doğrultusunda 6.00 m. yüksekliğinde yatay katıllarla desteklenen bir duvar örülerek, ana mekanla irtibatı kesilmiştir. Bu kolun batı duvarı ekseninde bulunan yuvarlak kemerli kapı açıklığı taş örgü ile kapatılmış, üzerine dikdörtgen formlu bir pencere açıklığı açılmıştır. Yine, kuzey duvarının doğudan birinci nişin üzerinde bulunan ve kuzeydeki ek mekana geçmeyi sağlayan orijinal kapı açıklığı duvarla örülerek kapatılmış, bunun yerine aynı duvarın batısındaki ikinci nişin üzerine, dikdörtgen bir kapı açılmıştır. Kolun, güney duvarının batıdan ikinci nişin ekseninde bulunan yuvarlak kemerli orijinal kapı taş duvarla kapatılmıştır. Buranın doğu yönünde bulunan nişin eksenine duvarla oluşturulan yuvarlak kemerli mihrap nişi yerleştirilmiştir. Mihrap nişinin batısında kalan orijinal nişlerin kemer eksenlerine dikdörtgen formlu birer pencere açılmıştır. Batı haç kolunun cami olarak kullanıldığı ve üst örtüsüne ait olmak üzere batı, kuzey ve güney duvarlarında hatıl yuvaları bulunmaktadır. Eskiden çekilmiş fotoğraftan anlaşılacağı gibi, bir zamanlar köy camisi olarak kullanılan bu mekan; ahşap döşemeli tavana ve iki kademededen oluşan hatıllarla desteklenen çift pahlı ahşap çatıya sahipti (Res. 35).⁵⁶ Bugün, sözünü ettiğimiz çatı tümüyle yıkılmıştır. Ayrıca, batı haç kolunun üçgen alınlıklı apsisin üstten eksenine yerleştirilen basit işçilikli ve kısa tutulmuş ahşap minare de zamanımızda yıkılmıştır (Res. 36).⁵⁷ Beden duvarlarında izlenen sıvaların ekseriyeti bozulmuştur.

Yapı, zengin mimari plastik ve fresklere sahiptir. İyi işçilikli plastik motifler kilisenin iç ve dış yüzeylerinin çeşitli yerlerinde rastlanmaktadır. Bu motifler mimari plastiği oluşturan silmeler, başlıklar kaideler, yastık, konsol ve taç kemerlerinin yanısıra cephelerde, portalinde, pencere ve havalandırma açıklıklarının bordürlerinde, üçgen nişlerin kavsaralarında, kasnaktaki pencerelerin bordürlerinde, kemerlerinde ve

⁵⁶ Fotoğrafın çekiliş tarihi tesbit edilememiştir. Orijinalde siyah-beyaz olan fotoğraf: Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) Res. 21'den alınmıştır.

⁵⁷ (Fotoğraf) a.g.e. (bkz.dn.3) Res. 10'dan alınmıştır.

saçağında görülmektedir. İçte ise, apsisi çevreleyen duvar üzerindeki sütun başlıklarında, kubbeyi taşıyan desteklerin başlık ve kaidelerinde, yan mekan odalarına ait sütun başlıklarında izlenmektedir.

Doğu cephesinde zengin plastik süslemeler bulunmaktadır. Güney cephesinde ise plastik süslemelerin yanısıra, figürlü süslemeye de yer verilmiş olması bu cepheye ayrı bir önem verildiğini ortaya koymaktadır. Batı haç kolunun güney cephesinde yer alan portalin ve üzerindeki üç pencerenin plastik süslemeleri de bu görüşümüzü desteklemektedir. Bunlardan doğuda kalan pencerenin, alt pervazı şeklinde yerleştirilmiş '*Arslan-Ejder*' mücadelesini içeren kabartma halen canlılığını muhafaza etmektedir (Res. 36). Yüksek kabartma şeklinde yapılan figürlü sahnede arslan profilden verilmiştir. Ağzı açık olup sağ ayağını kaldırmış olarak ejdere saldırmaktadır. Ejder ise, arslanın ayakları altında kalmıştır. Kuyruğunu arslanın dışta kalan ayağını sarmalamıştır. Baş, arslanın pençesini kapacak şekilde sola kavis yapmaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi plastik süslemeler batı ve kuzey cephelerinde yer verildiği gibi, içte de çeşitli birimler de aynı zenginlikte olmasa da görülmektedir. Bunlardaki yirmiyi aşkın kabartma motifi, çeşitli bitki ve gometrik şekillerden meydana gelmektedir. Ayrıca, kilisenin doğu ve güney haç kolları cephelerinde birer haç motifi ile portalinde, kasnakta ve külahta sade boyadan oluşan süslemeler rastlanmaktadır.

Kilisenin iç mekanlara ait beden duvarları, pencere açıklıklarının içe bakan pervazları, kubbe ve kasnağını tüm yüzeylerini kapsayacak şekilde fresklerle süslediği anlaşılmaktadır.⁵⁸ Ancak bu fresklerin ekseriyeti bozulmuştur. Günümüze en iyi şekilde ulaşan freskler kubbe, kasnağı ve buradaki pencere açıklıklarının iç yüzlerinde görülmektedir (Res. 37).

Kubbenin göbeğinde daire içine alınmış, üzeri çeşitli renklerden oluşan mücevherlerle süslü, dört kolu birbirine eşit tutulmuş haç motifi bulunmaktadır. Haçın kolları pembe, zemnini ise mavinin tonlarını içermektedir. Haçın merkezinden çıkıp, haç kollarının çapraz eksenlerinden geçerek dış çerçeveye kadar devam eden ışınlar görülmektedir. Haçı çevreleyen dış kuşağının doğu ve batı yönlerinde ikişer halka bulunmaktadır. Halkalar birbiri ile simetrik olarak yerleştirilmiştir. Bu halkaların her biri, birer melek figürü tarafından tutulmuş olup '*kutsal haçın göğe yükseltilişi*'

⁵⁸ Thierry, CARH, 24, 1975, 86-105.

sahnesini içermektedir. Melek figürlerinin üçü yeşil-beyaz, birisi ise mavi-beyaz giysilere sahiptir. Meleklerin kanatları üzerine gelecek şekilde ve uçuş pozisyonunda verilmiştir. Haçın çevresi gökyüzü olarak tasarlanmıştır. Günümüzde canlılığını halen muhafaza eden bu bölümde mavi zemin üzerinde beyaz renkle ay ve yıldızlar resmedilmiştir.

İkinci önemli sahne, kubbe eteğinde; nişlerin hemen üzerinde olmak üzere, mavi zemin üzerine simetrik olarak yerleştirilmiş '*Zekeriya'nın rüyasındaki dört atlı araba*' sahnesidir. Sahneyi oluşturan kompozisyonun herbiri, iki tekerlekli ve tek sürücüden oluşan arabanın, dört adet kanatlı at tarafından çekilişini içermektedir. Sürücü ayakta durmaktadır. Üzerinde kısa tutulmuş tunik bulunmaktadır. Atlar koyu gri, yeşilleri siyah, kanatları ise bej renkleri ile verilmiştir. Her arabanın üzerine gelecek şekilde düzenlenmiş ve kazıma tekniği ile yazılmış tek satırdan oluşan kitabeleri bulunmaktadır.⁵⁹

Bunların yanısıra, kubbe kasağının üst kısmında, madalyonlar içinde onaltı adet melek portresi, arkadların sınırladığı ve daire formlu pencerelerin bulunduğu kısımda ayakta duran peygamber figürleri, dikdörtgen formlu pencerelerinin basık kemerlerinin içlerinde asker aziz büstlerini içeren frekli süslemelere rastlanmaktadır.⁶⁰

Beden duvarları 1.00 m. kalınlığa sahip olup dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama olan bu duvarın ortası harçla tutturulmuş moloz taşlarından oluşan malzeme ile doldurulmuştur.

Yapının kuzeydeki ek mekanın ve batı haç kolunun kuzey cepheleri ile iç beden duvarları haricindeki tüm birimlerindeki duvar kaplamalarında düzgün kesme taş kullanılmıştır. Diğer kısımlarda ise, tek tarafı düzeltilmiş iyi işçilikli düzgün yonu taşları kullanılmıştır.

Düzgün kesme taşların ekseriyeti volkanik kayalardan elde edilmiştir. Cephelerde, pembe ve sarı renkli düzgün kesme taşlar görülmektedir.⁶¹

⁵⁹ Büyük Gürcü harfleri ile Gürcüce olarak yazılmış bu kitabelerde (kuzey) ilk arabaya siyah, batı tarafta beyaz atlar, güneydekine kestane rengi, doğudakine alaca atların koşulduğu vurgulanmaktadır. Bkz. Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 128.

⁶⁰ a.g.e. (bkz.dn.1) 127-130.

⁶¹ Yapıda kullanılan taşların volkanik kayalardan meydana geldiğini ve pembe olanların traki-dasit, sarıların dasit, gri renktekilerin andezit, kirli beyazların ise tüf çeşitlerini içerdiği tesbit edilmiştir. Bunların yanısıra, kireç taşına da rastlanmaktadır. Bu volkanik kayaların hayli uzaktan (yaylalardan) getirildiği ve ısı yalıtımlı olmalarına özen gösterildiği anlaşılmaktadır. Bkz. Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 90, 112.

Kilisenin cephelerinde, kubbe kasnağında ,payelerde, kemerlerde, kapı ve pencere sövelerinde, tonoz ve kubbede farklı ölçülerdeki dikdörtgen taşlar görülmektedir. Yatay düzgün sıralar gözetilerek yapılan örgü iyi bir işçiliğe sahiptir. Harç yüzeyden dışa taşırılmamıştır.

Kuzeydeki ek mekan ve batı haç kolu cepheleri ile iç beden duvarlarında ise genişlikleri birbiri ile eş, dikdörtgen taşların kullanımı gözlenirken, örgüde yatay ve dikey derz aralıkları oluşmuştur.

Apsisi sınırlayan duvar, batı haç kolunu ana mekandan ayıran duvar ile sonradan açılan ve kapatılan (kapı-pencere) duvar örgüleri, orijinal duvar dokusundan farklı malzeme ve teknik dikkat çekmektedir.

Çoğunluğu bozulmuş olsa da iç mekanların tümü sıvanmıştır. Konik külahta, iki renkten oluşan kaburgalı tuğla kullanılmıştır. Yapının diğer mekanların çatılarında ne tür malzeme kullanıldığı, günümüze gelemediği için tesbit edilememiştir. Ancak, kiremit veya taş plakalara sahip olduğu söylenebilir.

MERYEM ANA ŞAPELİ

Kilisenin güneybatısında bağımsız olarak yer alan şapel,⁶² doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, 10.30x5.70 m. ölçülerinde, tek nefden oluşmaktadır⁶³ (Çiz. 18; Res. 38).

Üçgen alınlıklı olan doğu cephesinin ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Pencere üstten taç kemerle kuşatılmıştır. Çift pahlı çatıya, farklı boyutlardan ve şekillerden oluşan dört silme ile geçilmektedir.

Yapının güney cephesi dışa kapalı olduğu gibi herhangi bir dikkat çekecek elemanı yoktur.

Üçgen alınlıklı olan batı cephesinin ekseninde de yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu penceresi yer almaktadır. Pencere, doğu cephesinde olduğu gibi üstten taç kemerle kuşatılmıştır. Çatıya geçiş silmeleri doğu cephesi ile aynıdır.

⁶² Tek nefden oluşan küçük kiliselere şapel adı verilmektedir. Bu tür yapılar ya kiliselere eklenmekte, veyahut tek başına inşa edilmektedir.

⁶³ Takashvili a.g.e. (bkz.dn.39) 29 v.d.; Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) 39 v.a.; Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 99-101.

Kuzey cephesinin batı ekseninde düz atkı taşlı ve üzeri taç kemerle kuşatılan, dikdörtgen formlu kapısı bulunmaktadır. Kapı üzerindeki silmesinde, daha önce belirttiğimiz gibi, kitabe yer almaktadır (Res. 39).

İki pahlı çatıya sahip olan yapının, düzgün taş plakalarla örtüldüğü anlaşılmaktadır.

İç mekanın doğusunda yuvarlak apsisi bulunmaktadır ve yarım kubbe ile örtülüdür. Mekanın üstü, ortadaki duvar payelerine oturan kemerle desteklenen, doğu-batı doğrultusunda beşik tonoz örtüye sahiptir. Cephelerde belirttiğimiz gibi doğu ve batı duvarlarında, simetrik olarak yerleştirilen ve dışa doğru daralan iki pencere açıklığıyla aydınlığı sağlanmıştır.

Günümüzde herhangi bir amaç için kullanılmayan ancak, yanındaki kilisenin cami olarak kullanıldığı dönemde burasının da odunluk olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır. Kapısının üzerinde halen bulunan ahşap sövelerin bu dönemde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Halihazırda kiliseye göre daha sağlam olan şapelin doğu cephesinde bulunan penceresi kısmen bozulmuş, pencerenin ve alt hizasından güney kısmını düzgün taş kaplamaları yerlerinden alınmıştır. Zamanla, buradaki açıklık ,moloz taş örgü ile gidirmeye çalışılmışsa da günümüzde, bu son örgü de kısmen yıkılmıştır. Buna benzer bir başka bozulma da batı cephesinde izlenmektedir. şöyle ki; pencerenin iki taş alt hizasından, eksenden güneye kayan bölümünün düzgün taş kaplamaları sökülmüş, burada kapıya benzer bir açıklık elde edilmiştir. Zamanla, moloz taş örgüyle kapatılmaya çalışılmışsa da günümüzde, bu örgünün ekseriyeti bozulmuş, genişçe bir yarık açılmıştır. Güney cephesinin kaplama taşları kısmen tahrip olmuştur. Eksenden doğuya kayan kısımda yıkılıp, sonradan kapatılan bir açıklık bulunmaktadır. Taban döşemesi bozulmuştur.

Yapıdan günümüze freskli süslemesi ulaşmamıştır. Ancak, kapısındaki ve pencerelerinde bulunan plastik süslemeler günümüze ulaşmıştır.

Kuzeydeki kapının yuvarlak kemerle sınırlanan alınlığında; yazıtın çevresini kuşatacak biçimde yerleştirilen stilize edilmiş bitkisel motif ile taç kemerin yüzeyine bordür şeklinde işlenmiş, çeşitli hayvan figürlerinden oluşan süsleme görülmektedir. Yine, pencerelerin pervazlarında ve taş kemerlerin yüzeylerinde geometrik ve örgü

motifleri bulunmaktadır. Ayrıca, batı cephenin pencere üstüne bir haç motifi yerleştirilmiştir.

Yapının, malzeme ve teknik uygulaması kilise ile aynıdır. Ancak, sonrasına ait onarımlarda farklı uygulamalar görülmektedir.

KATALOG NO	: 3.1.8.
YAPININ ADI	: ALTIPARMAK (PARHAL) MANASTIRI [KİLİSE-CAMİİ]
BULUNDUĞU YER	: YUSUFELİ-ALTIPARMAK KÖYÜ
RESİM	: 40-46
ÇİZİM	: 19-20 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1992-AĞUSTOS 1995

TARİHÇESİ

973 tarihinde yazıldığı bilinen '*Parhal İncili*'ne göre manastır '*Vaftızcı Yahya*' adına, Bagratlı Krallarından II. Bagrat (958-994) döneminde inşa edilmiştir. Büyük Aleksandır zamanında (1412-1442) kilisenin güney cephesine kapı sundurması eklenmiştir. Yine, kilisenin güney cephesinin üst arkadlarında bulunan kitabelere göre XV. yy.'da yapı tamirat geçirmiştir. Ayrıca, Atabek IV. Kvarkvare zamanında, muhtemlen 1518 yıllarında kilisenin batısına narteks eklendiği gibi, kilise de restore edilmiştir.⁶⁴

Yörenin İslâmlaşması ile birlikte kilise camiye çevrilmiştir⁶⁵ ve halen mahalle cami olarak değerlendirilmektedir.⁶⁶

KİTABELER

Manastırdan günümüze sekiz kitabe ulaşmıştır. Bunlardan birincisi kilisenin batı cephesindeki kapının güneyinde bulunan dikdörtgen pencerenin alınlığında; bitkisel ve haç motifinden oluşan süslemeli taşın yüzeyine kabartma şeklinde işlenmiş, tek satırlık Gürcüce yazıttır⁶⁷ (Res. 40). Diğerleri ise, kilisenin güney cephesinin üst katında; buradaki duvar arkadlarının doğudan yedi tanesinin içine kırmızı renkli doğal

⁶⁴ Takashvili a.g.e. (bkz.dn.39) 83-95; Thierry a.g.e. (bkz.dn.7) 61; Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3) 134-143; Ş. Amiranaşvili, (1971) 174 v.a.; Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 29; O. Dedebeğ, Dört Kilise Manastırı ve Barhal Kilisesi (Basılmamış Hacettepe Ün. Arkeoloji ve Sanat Tar. Böl Bitirme Tezi 1985) 32 v.a.

⁶⁵ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 55 v.a.

⁶⁶ Yapı; Erzurumu Müzesi uzmanlarınca hazırlanan rapor çerçevesinde Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 20.3.1987 tarih ve 3058 sayılı kararıyla kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

⁶⁷ Takashvili a.g.e. (bkz.dn.39) 86; Şek. 43.

boya ile Gürcüce yazılmıştır⁶⁸ (Res. 41). Bunların dışında batı cephesindeki portalin kuzeyinde bulunan pencere kemeri üzerinde kazıma tekniğiyle işlenmiş önemsiz bir yazıt daha bulunmaktadır.⁶⁹

Sözünü ettiğimiz ilk kitabe okunabilecek durumda iken, aşı boyası ile yazılanların bir kısmı zaman içinde bozulmuştur. E. Takashvili ilk kez bu kitabeleri, okuyarak yorumuna gitmiştir. Kitabeler zamanımıza tam olarak ulaşamadığından tercümeleri yetersizdir. Bu nedenle burada teker teker ele alınmamıştır.

YAPININ İNCELENMESİ

Genel

Meyilli bir arazinin düzeltilmesi sonucu elde edilen alan üzerinde kurulan yapı, günümüze sadece kilise olarak ulaşmıştır. Ancak, orijinalde güney cephe kapısının dışa hayli taşıntı yapan sundurması ile batı cephesine sonradan eklenen narteksin varlığı bilinmektedir⁷⁰ (Çiz. 19; Res. 42).

KİLİSE

Yapı üç nefli bazilikal planlı olup, dıştan 28.55x18.65 m. ölçülerine sahiptir (Çiz. 20).

Kilisenin doğu cephesi düşey olarak iki farklı yüksekliğe, yatay ise, üç kademeli bölümden meydana gelmiştir. Ortada apsis, yanlarda ise pastoforion odalarının bu yöndeki cephelerini içermektedir (Res. 43).

Cephenin merkezinde yükselen üçgen alınlıklı apsis yüzeyi ortada yüksek, yanlardaki daha kısa tutulmuş eşit yüksekliklerde olmak üzere iki kademeli ve yuvarlak kemerli arkadlarla hareketlendirilmiştir. Yüksek nişin ekseninde üstte yuvarlak formulu havalandırma deliği, altta ise apsise ait yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formulu pencere bulunmaktadır. Bu pencere üstten taç kemerle

⁶⁸ a.g.e. (bkz.dn.39) 89-95; Şek. 44-50.

⁶⁹ Bu kitabenin '*İsa Teodorayı acı*' anlamı taşıdığı anlaşılmaktadır. Bkz. Dedebeğ a.g.e. (bkz.dn.64) 32 v.a.

⁷⁰ Yapının ilk planını E. Takashvili ve ekibi tarafından 1917 yılında çizilmiştir. Günümüzdeki durumunu daha iyi yansıtmak açısından tarafımızca da ölçülerek, planı çıkartılmıştır.

kuşatılmıştır. Yan nişlerin orta yükseklikteki eksenlerinde birer adet dikdörtgen formlu küçük pencereler dikkat çekmektedir.

Apsis cephesinin her iki yanında bulunan prothesis ve diakonikonun cepheleri birbirine, benzer olarak düzenlenmiştir. Kısa ve uzun, arkadların eksenlerinde alt-üst simetrik olarak yerleştirilen yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu birer pencere yer almaktadır. Ayrıca, alt kısımdaki pencereler, birer taç kemerle vurgulanmıştır.

Üç basamaklı subasman üzerine oturtulan doğu cephesi, farklı ölçü ve şekilden oluşan üç silme ile geçilen çatı ile sınırlanmaktadır.

Doğuda olduğu gibi, üç basamaklı subasman üzerine oturtulan güney cephe, aynı çerçeve içerisinde iki katlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Alt kat güney yan nef ve diakonikonun, üst kat ise orta nefin bu yöndeki yüzeylerinden meydana gelmiştir (Res. 44).

Alt katın tüm cephesi, ölçüleri birbirine yakın, aynı seviyelerden oluşan on adet ikili yuvarlak kemerli arkadlarla baştan sona kadar kuşatılmıştır. Cephe ekseninden doğuya kayan kısımda bulunan arkadın ortasında (muhtemelen) düz atkı taşlı kapı üstten üç kademeli sivri kemerle kuşatılmış olup, dikdörtgen formunda üç kademeli niş şeklinde girintiden oluşturulmuştur. Kapının üzerinde, dikdörtgen formlu bir pencere bulunmaktadır. Kapının doğu ve batı yönünde kalan her üç arkadın içi, altlı ve üstlü simetrik olarak düzenlenmiş, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereye sahiptir. Alt sıradaki pencere üstten birer taç kemerle kuşatılmıştır. Batı yönünde bulunan birinci nişle, doğu yönünde bulunan sonunucu nişler penceresizdir.

Üç silme ile geçilen tek pahlı alt kat çatısını bitim noktasından yükselen, güney cephesinin ikinci kat yüzeyi baştan sona kadar eşit aralıklardan ve yüksekliklerden oluşan oniki duvar arkadı (yalancı kemer) ile hareketlendirilmiştir. Arkadın her biri yuvarlak kemere sahiptir ve iki kademeli başlık ve altlıkları bulunan çifte sütuncelerle taşınmaktadır. Bunlardan doğu kısmındaki ilk ikisi dışındaki diğer arkadların eksenlerine birer atlamalı olarak yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereler yerleştirilmiştir. Cephe üstten üç kademeli silmelerle geçilen çatı ile sonlanmaktadır.

Kilisenin batı cephesinin genel düzenlemesi, doğu cephesi ile aynıdır. Ancak buradaki cepheyi, her üç nefin bu yöndeki yüzeyleri oluşturmaktadır. Üçgen alınlıklı orta nefe ait yüzeyin üst ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu, üzeri taç

kemerle kuşatılan pencere bulunmaktadır. Ayrıca, aynı arkadın alt ekseninde de, güney cephesindeki kapı özelliklerini gösteren ve günümüzde iç mekana giriş sağlayan kapı yer almaktadır. Bu kısmın kuzey ve güney yönlerine düşen arkadların içinde, kapı üst hizasında olmak üzere simetrik olarak yerleştirilen dikdörtgen formlu birer pencere bulunmaktadır. Diğer arkadlar ise sağırdır.

Batı cephesi, yanına yakın tarihte inşa edilen ilkokul binası ile orta seviyeye kadar kapanmıştır. Ayrıca, kapının kuzey bölümünden başlayarak batıya doğru devam eden ve günümüzde yıkılmış bulunan narteksin kuzey duvarından yararlanarak, doğu-batı doğrultusunda oluşturulan ahşap odunluk, cepheyi olumsuz yönde etkilemektedir.

Kuzey-güney doğrultusunda, oldukça meyille zeminin düzeltilmesi sonucu yerleştirilen kuzey cephe, yanındaki bahçe ile sınırlanmaktadır. Genel olarak cephe düzenlenmesi güney cephe ile aynı olduğu gibi, yüzeyinde bulunan kapı, pencere ve diğer mimari elemanlarda da bir farklılık görülmemektedir.

Kilise camiye çevrilirken cephelerinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Şöyle ki; kuzey ve güneydeki kapılar moloz taş örgü ile kapatılmıştır. Güneydeki kapı girişinin içine, küçük bir kulübe ile birlikte, çatıya kadar uzanan ahşap bir direk dikilmiştir.⁷¹ Günümüzde camiye giriş kapısı olarak kullanılan batıdaki portal açıklığı iki ahşap kanatla kapatılmıştır. Yapının tüm pencereerine ahşap çerçeveli camlar takılmıştır ve bunların bir kısmı tel örgü ile korunmaya alınmıştır. Ayrıca, 1980'li yıllarda yapının aydınlatılması için ceryan tertibatı döşenmiştir. Bunların yanısıra, özellikle kuzey cephenin düzgün kaplama taşları nemden etkilenerek kısmen yüzeyleri aşınmıştır. Bu cephenin tabanı, yukarıdan suyun getirdiği toprak yığınları ile 0.50-1.00 m. arasında kaplanmıştır.

Orta nef çift pahlı, yan nefler ise tek pahlı çatı ile örtülmüştür. Orta nefin çatısı halen orijinalliğini muhafaza etmektedir. Yan neflerin çatı döşemeleri, 1950'li yıllarda köylülerce tamir edilerek perde betonla kaplanmıştır.

20.34x15.10 m. ölçülerindeki iç mekan farklı aralıklarda, dörderli simetrik olarak yerleştirilen, 165x1.65 m. ölçülerinde sekiz adet haçvari serbest paye ile üç

⁷¹ Yapının minaresi bulunmadığından, sözkonusu ahşap direğe hoparlör yerleştirilerek ezan duyurulmaya çalışılmaktadır. Altta birketten yapılan kulübede de, hoparlör tertibatı için yapılmıştır.

bölüme ayrılmıştır. Ortadaki nef daha geniş (6.92 m). ve yüksek, yanlardaki birbirine eşit ölçülerde (2.40 m.) ve yüksekliklere sahiptir⁷² (Res. 45).

Orta nefin doğusunu yarım daire şeklindeki apsis çevreler. Apsis içten yuvarlak bir kemerle dıştan ise dışa taşıntı yapmadan cephe duvarlarıyla kuşatılmıştır ve ortada yuvarlak kemerli; yanlarda simetrik olarak yerleştirilmiş dört adet kare nişle hareketlendirilmiştir. Ekseninde, dışa doğru daralan yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu pencere açıklığı bulunmaktadır. Apsis yarım kubbe ile örtülmüştür. Ayrıca, orta nefin doğuya bakan alt yüzlerine insan boyu yüksekliğinde yuvarlak formlu ve sivri kemerlerle sınırlandırılmış birer niş yerleştirilmiştir.

Apsisin her iki yanında ikişer kattan oluşan ve düzenlemeleri birbiriyle aynı olan, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı pastoforion odaları bulunmaktadır. Odalara kuzey ve güney köşelerindeki yuvarlak kemerli ve düz atkı fanlı kapılardan girilmektedir. Alt katları iki hücreli, üst katları ise tek mekandan oluşmuştur. Altakilerde içten birbirine geçilmektedir ve duvarlarında birbirine benzer nişler bulunmaktadır. Prothesisin ve diakonikonun yan neflere bakan yüzlerinde üst üste yerleştirilmiş alttakiler kör olmak üzere, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu ikiz pencereler bulunmaktadır. Bu odaların her biri doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür.

Orta nefin batı bölümünde; bu yöndeki serbest ayaklarla, batı duvarı arasında kalan kısımda kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve iki katlı galeri yer almaktadır. Galerinin üst katı, doğu yönünde ortadaki dört serbest payeye, yanlarda ise duvar payelerine oturan kemerlerle taşınmaktadır. Üst katın orta ekseninde, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere açıklığı bulunmaktadır. Alt katın orta ekseninde de günümüzde halen kullanılan, düz atkı taşlı ve yuvarlak kemerle belirlenen kapı açıklığı bulunmaktadır. Galerinin alt katı çapraz tonoz örtüye sahiptir. Galerinin batısını teşkil eden duvarın alt katı dört adet duvar payesi ile bunları kuzey-güney doğrultusunda birleştiren beş duvar arkadına sahiptir. Bu arkadlardan, kapının kuzey ve güneydekilerin eksenlerinde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu birer pencere açıklığı bulunmaktadır.

Orta nef, doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla sahiptir. Söz konusu tonoz, haç planlı payelerle, duvar payelerini birbirine bağlayan, iki kademeli ve sivri kemerli

⁷² Verilen ölçüler paye çıkıntıları arasında kalan bölümleri içermektedir.

takviye kemerleri ile eşit olmayan beş bölüme ayrılmıştır. Bu mekanın ışıklandırılması, dış cephelerde anlattığımız gibi, karşılıklı simetrik olarak düzenlenmiş ve takviye kemerlerinin oturtulduğu askı kemerlerinin eksenlerine gelecek şekilde yerleştirilmiş yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu beşerden on pencere açıklığı ile sağlanmıştır.

Güney nef, doğu-batı doğrultusunda birbirine bağlanan serbest payeleri belirleyen iki kademeli yuvarlak kemer açıklıkları ile orta nefe açılırken, güney duvarı yedi tane duvar payesi ile, duvar payelerini doğu-batı ekseninde birbirine birleştiren, yuvarlak kemerli sekiz duvar arkadı ile hareketlendirilmiştir. Batıdan dördüncü kemerin içine düşen kısımda, kuzeydeki ile simetrik orijinalde kapı açıklığı bulunmaktadır. Kapının üzerinde, yanındakilerden daha büyük tutulmuş yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere açıklığı yer almaktadır. Ayrıca, bu mekanı aydınlatmak için, doğudan dördüncü duvar arkadı haricindeki diğer arkadların eksenlerine altı-üstlü olarak yerleştirilmiş, yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan oniki pencere yerleştirilmiştir. Nefin üst örtüsü, doğu-batı doğrultusunda beşik tonozdur.

Kuzey nefin düzenlenişi, aydınlatılması ve üst örtüsü güney nefle tümüyle aynıdır.

Yapının bugünkü kullanımı nedeni ile iç kısımda da bazı değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır. Bunlar; tüm iç taban apsis başlangıç seviyesinde yükseltilerek ekseriyeti tahta, kuzey ve batı bölümleri ise betonla kaplanmıştır. kuzey ve güneydeki kapı açıklıkları ile pastoforion odalarının giriş kapıları taş örgü ile yan neflere açılan prothesis ve diakonikonun üst pencere açıklıkları ise ahşapla kapatılmıştır. Güneydeki kapı açıklığı kapatıldıktan sonra yuvarlak kemerli ve yarım daire formunda mihrap nişi eklenmiştir. Mihrap nişinin batı yanına, ahşaptan minber, orta nefin doğudan ikinci payenin güneye bakan alt kısmına yine ahşaptan basit işçilikli vaaz kürsüsü konmuştur. Kuzey nef ahşap döşeme ve desteklerle ikiye bölünerek, mahfil katı elde edilmiştir. Batıdaki galerinin güney yönündeki alt katı sunta ile kapatılmış, bir kısmıyla imamın çalışma ve ısınma yeri elde edilmiştir. Belki en önemlisi, yapı baştan sona kireçle badanalanmıştır. Beden duvarlarının alt kısmı ise yeşil renkli yağlı boyayla vurgulanmıştır. Isıtma amacı ile orta nefe odun sobası konmuş, çeşitli zamanlarda farklı yönlerdeki pencere ve kuzey kapı açıklığından boru dışarıya çıkarılmıştır. daha önce de belirttiğimiz gibi, elektrikle aydınlatma sağlanmaktadır.

Yapıda mimari plastik, freskli ve doğal boyadan oluşan süslemeye gidildiği anlaşılmaktadır.

Mimari plastik yapının cephelerinde uygulanmıştır. Bitkisel, geometrik ve figürlü bezemelerden oluşan süslemeler pencerelerin kemer ve taş kemer, yüzeylerinde yoğunlaşmaktadır. Bunların yanısıra cephenin farklı yerlerine madalyon şeklinde işlenmiş, geometrik ve haç motiflerinden oluşan süslemelere de rastlanmaktadır.

Figürlü bezemeler batı ve kuzey cephelerinde yoğunlaşmıştır. Bunlardan önemlisi, batı cephesinin güneyden ikinci arkadlı nişin sağ köşesine yerleştirilen, alçak kabartma şeklinde uygulanan arslan figürüdür (Res. 46). Aynı cephenin bir başka figürlü kabartması ise, batı kapısının kuzey yönündeki pencere kemerinde olup, elleri açık insan figüründen oluşmaktadır. Diğer figürlü kabartmalar ise, kuzey cephesinin batıdan dördüncü arkadlı nişin ekseninde bulunan pencerenin alınlığında, çiçek motifleri ile sınırlanan arslan figürü ile hemen yanındaki pencerenin yine alınlığındaki ortada haç ve her iki yanında uçar vaziyetteki kuş figürleridir.

Daha önce yapıda incelemelerde bulunan araştırmacılardan öğrendiğimize göre, iç beden duvarları çeşitli freskli sahnelerle süslenmiştir.⁷³ Ancak yapının iç beden duvarlarının tüm yüzeyleri yer yer sıvanarak, badanalandığı için tanımlanabilecek freskler bulunmamaktadır.

Doğal kırmızı boyadan oluşan süslemelere ise güney cephenin üst kat duvar arkadlarının eksenlerindeki pencerelerin alınlıklarında ve doğudan sağır bırakılmış duvar arkadlarının eksenlerine işlenen kırmızı renklere oluşan çarkifelek ve haç motiflerinde izlenmektedir.

Beden duvarları 1.00 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama olan bu duvarın ortası, harçla tutturulmuş moloz taşlarından oluşan malzeme ile kuvvetlendirilmiştir.

Yapının cephelerinde; içten ise kapı pencere, taşıyıcı elemanlar ve örtüde düzgün kesme taş, diğer bölümlerde (içde) küçük ebatlardan oluşan moloz taşları kullanılmıştır. Tek renkten oluşan cephedeki düzgün kesme taşlar birbirine yakın ölçülerde ve dikdörtgen ebatlarda olup, düzgün sıralar oluşturacak biçimde; ekseriyeti yatay, bir bölümünün ise dikey olarak yerleştirilmesi şeklinde kaplanmıştır. Harç, dış

⁷³ Takashvili a.g.e. (bkz.dn.39) 98.

taşırılmamış ve ders aralıkları oluşturulmamıştır. İçteki moloz taşların bulunduğu birimler sıva ile kapatılmıştır.

Orta nefin çift pahlı çatısında izlendiği gibi yapının tümü, cephe kaplamalarında izlenen renkde olmak üzere düzgün taş plakalarla örtülmüştür. Herbiri aynı ölçülerde, birbirine geçme olarak uygulanan bu plakalar düzgün sıralar oluşturmakta olup, her iki çatı kanadının birleştiği alan, üstten ters oluk şeklinde bağlayıcı mahya aşığı elde edilmiştir.

Anıtsal görkeminden pek az şey kaybederek günümüze ulaşmış olan yapı, önemini korumaktadır.

KATALOG NO	: 3.1.9.
YAPININ ADI	: TEKKALE (DÖRTKİLİSE) MANASTIRI
BULUNDUĞU YER	: YUSUFELİ-TEKKALE KÖYÜ MEZRASI
RESİM	: 47-56
ÇİZİM	: 21-23 (Plan)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1992-AĞUSTOS 1994

TARİHÇESİ

1031 tarihli gürcü el yazmasına göre manastır ileri gelen din adamlarından Matiminsky, İvory, İoannes ve Euthemios tarafından, muhtemelen IX. yy.ın sonunda; Bagratlılar döneminde kurulmuştur.⁷⁴

Manastırın oluşturan yapıların aynı dönemde mi, yoksa farklı dönemlerde mi tasarlandığı ve hangi yüzyıla kadar işlevini sürdürdüğü tam olarak bilinmemektedir. Günümüzde herhangi bir amaç için kullanılmayan manastır kendi kaderi ile başbaşa terk edilmiş durumdadır.⁷⁵

KİTABELER

Manastırdan günümüze iki kitabe ulaşmıştır. Bunlardan en önemlisi kilisenin batı cephesinde olup, galerinin üst katına giriş sağlayan kapı kemerinin sağ köşesinde, kazıma tekniği ile oluşturulan üç satırlık Gürcüce kitabedir (Res. 47). Diğerisi ise, yine kilisenin güney cephesinde, cephenin doğu köşesinde tabana yakın kısımda, cephe taşına kazıma tekniği işlenmiş, altı satırdan oluşan Gürcüce kitabedir. Sözkonusu kitabe günümüzde okunamayacak duruma glemiştir⁷⁶ (Res. 48). Bunların yanısıra kilisenin batısında bulunan Trapeza yapısının içinde, doğu ve batı duvarında, üzerinde

⁷⁴ Takaşvili a.g.e. (bkz.dn.39) 74 v.d.; Thierry a.g.e. (bkz.dn.7) 62-64; Beridze, a.g.e. (bkz.dn.1) 163, 302; Zakaraya a.g.e. (bkz.dn.3); Amiranaşvili a.g.e. (bkz.dn.64); Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 31; Dedebeke a.g.e. (bkz.dn.64) 7 v.a.

⁷⁵ Yapı, Erzurum Müzesi uzmanlarınca rapor edilerek, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 20.3.1987 tarih ve 3058 nolu kararı ile kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

⁷⁶ Sözüünü, ettiğimiz kitabelerin içeriğine herhangi bir kaynaktan rastlanmamıştır.

haç motifi ve 'David' yazısının okunduğu belirtilen üç ayrı yazıttan da söz edilmektedir.⁷⁷ Araştırmalarımızda trafımızca bu kitabelere tesadüf edilememiştir.

YAPININ İNCELENMESİ

Genel:

Meskun mahalden uzak, meyilli bir arazinin düzeltilmesi sonucu elde edilen alan üzerinde kurulan manastır, kompleks bir yapı olup; kilise, trapeza ve seminer odası ile bu yapı topluluğunun güney doğusunda ayrı olarak inşa edilen şapelden oluşmaktadır (Çiz. 21; Resim 49). Manastır dört farklı yapıdan oluştuğu için tarihi kaynaklarda olduğu gibi, günümüzde de "*dört kilise*" olarak anılmaktadır.

KİLİSE

Manastırın odak noktasını teşkil eden yapı üç nefli bozillikal planlı olup, 28.40 x 18.65 m. ölçülere sahiptir (Çiz. 22).

Kilisenin doğu cephesi, düşey olarak iki farklı yüksekliğe, yatay ise, üç kademeli bölümden oluşmaktadır. Ortada apsis, yanlarda ise pastoforion odalarının bu yöndeki yüzeylerini içermektedir (Res. 50).

Cephenin merkezinde yükselen üçgen alınlıklı apsisin yüzeyinde, ortada yüksek, yanlarda daha kısa tutulmuş eşit yüksekliklerden oluşan iki kademeli ve yuvarlak kemerli arkadlarla hareketlendirilmiştir. Yüksek arkadın ekseninde, tabandan yaklaşık 3.75 m. yüksekliğinde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır.⁷⁸ Pencere üstten yuvarlak kemerli taç kemerle kuşatılmıştır. Yan arkadların orta ekseninde, karşılıklı simetrik olarak düzenlenen yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereler bulunmaktadır. Her iki pencere de üstten taç kemerlerle kuşatılmıştır. Bu bölümün arkad kemerlerin üzerinde simetrik olarak yerleştirilen üçlü yuvarlak formlu havalandırma delikçikleri bulunmaktadır.

⁷⁷ Burada bahsedilen David'in (961-1001) tarihleri arasında yönetimde bulunan ve Bizans İmparatoru II. Basileos'a (976-1025) asker ve malzeme yardımı yapan Kuropalat ünvanlı Bogratlı kralı olduğu vurgulanmaktadır. Mkz. Takashvili a.g.e. (bkz.dn.39) 75 v.a.; Dedebeğ a.g.e. (bkz.dn.64) 7 v.a.

⁷⁸ Verilen ölçüler tarafımızca alınmıştır.

Apsis cephesinin her iki yanında bulunan prothesis ve diakonikonun doğu yüzleri birbirine benzer şekilde düzenlenmiştir. Kısa ve uzun arkadların eksenlerinde, altlı ve üstlü olarak yerleştirilen yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve üzerleri taç kemerlerle kuşatılan pencereler bulunmaktadır. Bunlardan alt bölümdekiler 2.56 m. yükseklikte ve üsttükilere göre daha büyük ve taç kemerleri etkindir. Üst bölümdekiler apsisin yan eksenlerinde bulunan pencerelerle aynı seviyede ve boyutlardadır.

Üç basamaklı subasman üzerine oturtulan doğu cephesi, farklı ölçü ve şekillerden oluşan dört silme ile geçilen çatı ile sonlanmaktadır.

Doğuda olduğu gibi, üç basamaklı subasman üzerine oturtulan kuzey cephe, aynı çerçeve içerisinde iki katlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Alt kat kuzey yan nef ve prothesis, üst kat ise orta nefin bu yöndeki yüzeylerinden meydana gelmiştir (Res. 51).

Alt katın tüm cephesi; yükseklikleri birbirine eşit, tabandan çatı silmesine kadar yükselen iki kademeli yuvarlak kemerden oluşan on adet duvar arkadıyla hareketlendirilmiştir. Cephe ekseninden batıya kayan ve diğerlerinden daha geniş tutulan (2.77 m.) doğudan altıncı arkadın eksenine ikili yuvarlak kemerle kuşatılan dikdörtgen formunda iki kademeli niş şeklinde girintiden oluşan 1.90 m. genişliğinde kapı yerleştirilmiştir. Kapının üzerinde, diğerleri ile aynı ölçülerde ve seviyede yerleştirilmiş yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Kapının doğu yönündeki iki arkadın eksenlerinde pencereye yer verilmemiştir. Diğerlerinde, doğudan üç ve beşinci arkadlara altlı-üstlü ikişer; arada kalan arkadın orta seviyesine bir; batıdan baştan iki ve üçüncü arkadlara ikişer, birinci ve dördüncülere sadece orta eksenlerine birer pencere konmuştur. Bu pencerelerin tümü form yönünden birbirine benzer ancak, üst kısımdakiler daha kısa ve geniş, alttakiler daha dar ve uzundur.

Dört kademeli bir saçakla geçilen, tek pahlı alt kat çatısının bitim noktasından yükselen, kuzey cephenin ikinci kat yüzeyi baştan sona kadar, birbirine yakın genişliklerde ve aynı seviyelerden oluşan onüç adet duvar arkadı ile hareketlendirilmiştir. Arkadın her biri yuvarlak kemerlere sahiptir ve iki kademeli başlık ve altlıkları bulunan çifte sütuncelerle taşınmaktadır. Bunlardan baştaki (doğu) ilk üç ve sondaki (batı) haricindeki duvar arkadlarının eksenlerine birer atlamalı olarak, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu birer pencere yerleştirilmiştir. Cephe üstten dört kademeli saçakla geçilen çatı ile sonlanmıştır.

Doğu-batı doğrultusunda oldukça meyilli bir arazi üzerine yerleştirilen batı cephesinin genel düzenlemesi doğu cephesi ile aynıdır. Ancak buradaki cephenin alt bölümüne kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı narteks eklenmiştir ve cephe her üç nefin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Üçgen alınlıklı orta bölümünün merkezindeki arkadın üst orta ekseninde, yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve üzeri taç kemerle kuşatılan pencere bulunmaktadır. Bu arkadın kuzey ve güneyinde bulunan arkadların alt bölümlerinde simetrik olarak düzenlenmiş yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu birer pencere yer almaktadır. Bunlardan güneydekinin üst bölümü sağır bırakılırken, kuzeydekinin pencere üstüne, galerinin üst katına girşi sağlayan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu kapı açılmıştır. Yan neflerin arkadlarında ise, içtekilerde altı üstlü ikişer, dış yandakilerde de sadece alt kısımlarına birer adet yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencereler yerleştirilmiştir. Bunların yanısıra orta nefin üçgen alınlıklı kısmın üst ekseninde yuvarlak formlu bir tane havalandırma delikçiği dikkat çekmektedir.

Yapının güney cephe düzenlemesi tümüyle kuzey cephesi ile aynıdır.⁷⁹

Daha önce de belirttiğimiz gibi manastır köyden hayli uzaktaki mezrada; meskun mahalden uzak bir yerde bulunduğundan, yörenin İslamlaşmasından sonra herhangi bir amaç için kullanılmadığından korumasız kalmış, ister istemez zaman içerisinde bazı kısımları tahrip olmuştur. Buna rağmen kilise cepheleri tümüyle ayakta. Ancak, kaplama taşlarında yer yer bozulmalar olmuştur. Dış cephelerde en çok etkilenen kısım güney cephe. Üst bahçeden sellerin getirdiği toprak yığını cephenin alt kısmını kapının orta seviyesine kadar doldurmuştur. Ayrıca buradaki kaplama taşlar ve arkadlar yer yer bozulmuştur. Bu tür tahripten kuzey cephede de rastlanır. Doğu ve batı cepheleri, yapının en sağlam kısımlarını oluşturmaktadır.

Orta nef çift pahlı, yan nefler ise tek pahlı çatı ile örtülmüştür. Yapının tüm çatısı bozulmuştur. Özellikle orta nefin güney kanadı en çok etkilenen bölümdür. Örtüde kullanılan kiremettin çok az bir bölümü yerlerini muhafaza etmektedir. Bu haliyle çatı, yapı için önemli sayılabilecek olumsuzluk oluşturmaktadır (Res. 52).

⁷⁹ Daha önceki kiliselerde yapının önce güney cephesi anlatılırken burada cephenin konumundan dolayı önce kuzey cephe ele alınmıştır.

İç mekan farklı aralıklarda, karşılıklı simetrik olarak yerleştirilen dörderden sekiz haçvari serbest paye ile üç bölüme (nefe) ayrılmıştır. Ortadaki nef daha geniş (7.10 m.) ve yüksek, yanlardaki birbirine eşit ölçülere sahiptir (Res. 52).

Orta nefin doğusunda, naostan yüksek tutulmuş kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bema yer alır. Bemaı, yarım daire şeklinde apsis çevreler. Apsis yarım kubbesi, iki kademeli bir kemerle vurgulanırken, dıştan ise dışa taşıntı yapmadan cephe duvarıyla kuşatılmıştır. Orta ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen pencere açıklığı ile doğuya açılmaktadır. Pencerenin altında yuvarlak kemerli mihraba benzer bir, her iki yanında ise daha derin tutulmuş ve simetrik olarak yerleştirilmiş yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu ikişerden dört niş bulunmaktadır. Apsis, içten yarım kubbe ile örtülmüştür.

Apsisin her iki yanında, ikişer kattan oluşan ve düzenlemeleri birbiri ile aynı olan, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı pastoforion odaları bulunmaktadır. Alt kat odalarına kuzey ve güney köşelerinde bulunan 1.00 m. genişliklerde, düz atkı taşlı ve üstten yuvarlak kemerlerle vurgulanan kapılarla girilmektedir. Alt katın her iki hücre, doğu ve batı eksenlerindeki düz bir kemerle ikiye ayrılır ve burası kuzey ve güney duvarlarında bulunan nişlerle hareketlendirilmiştir. Doğu duvarlarına açılan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu ikişer pencere ile dışa açılırlar. Burasının üzeri ayrı ayrı beşik tonozlarla örtülmüştür.

Alt kattan olasılıkla seyyar birer merdivenle çıkılan üst kat pastoforion mekanlarının her biri ikişer dikdörtgen planlı, birer ise armudi formu hücrelere sahiptir. Dikdörtgen planlı hücrelere birer dikdörtgen kapı ile geçilmektedir. Doğu duvarları yarım daire şeklinde apsislere sahiptir ve eksenlerinde dışa doğru daralan dikdörtgen formlu pencere açıklıkları bulunmaktadır. Diakonikonun kuzeyindeki, prothesisin güneyindeki hücrelerin duvarlarına bitişik, doğudan-batıya doğru yükselen birer merdiven bulunmaktadır. İç hücrelerin doğuya yakın kısımdaki açıklıklarla girilen armudi formlu hücrelerin doğuya açılan küçük birer pencereleri yer almaktadır. Ayrıca, pastoforion adalarının batı duvarlarında altta yuvarlak kemerli birer niş, üstte ise yan neflere açılan dikdörtgen formlu ikişer açıklık dikkat çekmektedir. Bu bölümler de beşik tonozlarla örtülmüştür.

Orta nefin doğu yönündeki serbest payelerin batıya bakan yüzlerinde altlı ve üstlü olarak düzenlenmiş yuvarlak kemerli ikişer niş yer alır. Alttakiler sade ve yüzeyin

içinde, üsttekiler ise daha büyük ve yüzeyden dışa çıkıntılı olarak yerleştirilmiştir. Orta nefin batısında, batı yönündeki serbest ayaklarla, yapının batı duvarına kadar uzanan kısımda, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve iki kattan oluşan galeri bölümü bulunmaktadır. Galerinin üst katı doğu yönünde, ortada dört serbet payeye, yanlarda ise duvar payelerine oturan kemerlerle taşınmaktadır. Üst katın orta ekseninde, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere açıklığı, pencerenin üst kısmında da yuvarlak formlu açıklık yer almaktadır.

Batı duvarında, altı tane duvar payesi ile duvar payelerini birleştiren yedi tane yarım daire şeklinde duvar arkadı dikkat çekmektedir. Galerinin ikinci katı ile sınırlanan bu arkadlardan güneyden dördüncünün eksenine 1.80 m. genişliğinde nartekse açılan dikdörtgen formlu kapı açıklığı yerleştirilmiştir. Buradan dışarıya açılan sekiz pencere açıklığı bulunmaktadır. Galerinin alt katı çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Orta nef, doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla sahiptir. Sözkonusu tonoz, haç planlı payelerle, duvar payelerini birbirine bağlayan sivri kemerli ve iki kademeli takviye kemerle eşit olmayan beş bölüm ayrılmıştır. Bu mekanın ışıklandırılması da cephelerde anlattığımız gibi, karşılıklı simetrik olarak düzenlenmiş ve takviye kemerlerinin eksenlerine gelecek şekilde yerleştirilmiş yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu beşerden on pencere açıklığı ile sağlanmıştır.

Kuzey nef, doğu-batı doğrultusunda birbirine bağlanan serbest payeleri belirleyen iki kademeli ve yuvarlak kemerli açıklıklarla orta nefte açılırken, güney duvarı orta seviye kadar yedi tane duvar payesi ile, duvar payelerini doğu-batı ekseninde birine birleştiren, yuvarlak kemerli sekiz arkadla hareketlendirilmiştir. Batıdan beşinci kemerin içine düşen kısımda, güneydeki ile simetrik dikdörtgen formlu kapı açıklığı bulunmaktadır. Kapının üzerinde, yandakilerle simetrik yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere açıklığı bulunmaktadır. Ayrıca arkadlı nişlerin eksenlerine ve kemerlerinin üzerlerine gelecek biçimde dışarıda anlattığımız gibi simetrik olmak üzere, üsttekileri daha büyük altlı-üstlü yerleştirilmiş yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu onbir pencere açıklığı bulunmaktadır. Doğudan ilk iki arkadın eksenine ve üzerlerine pencere açıklığı konmamıştır. Nefin üst örtüsü doğu-batı doğrultusunda beşik tonoz olup orta nefte olduğu gibi kuzey-güney doğrultusunda ayaklara oturan iki kademeli dört takviye kemeriyle desteklenmiştir.

Güney nefin düzenlenişi, aydınlatılması ve üst örtü sistemi kuzey nefle tümüyle aynıdır.

Yapı, sözünü ettiğimiz nedenlerden dolayı içte de bazı tahriplere uğramıştır. Bunlardan en önemlisi, sellerin getirdiği toprak yığınları güney kapıdan içeriye girerek iç mekanın özelliğel orta bölümünü toprak ve moloz yığınlarıyla doldurmuştur. Bunun yanısıra taban döşemeleri tümüyle bozulmuş, yer yer hazine avcılarının açtıkları çukurlar oluşmuştur. Duvarların sıvaları dökülmüştür.

Yapıda zengin olmasa da mimari plastiğe, halen bir bölümü günümüze ulaşan freskli ve doğal boyadan oluşan süslemelere rastlanmaktadır.

Mimari plastik kilisenin cephelerinde bulunan pencerelerin taç kemerlerinin yüzeylerinde uygulanmıştır. Alçak kabartma olarak yapılan bu süslemeler, geçme şeklindeki çeşitli geometrik ve bitkisel motiflerden oluşmaktadır. Bunların yanısıra cephede dikkat çeken bir diğer süsleme çeşidi de doğal boyadan oluşan süslemelerdir ve doğu cephesinin güney yan nefinin alt bölümünde bulunan pencere alınlıklarında ve apsis cephesinin çatıya yakın kısmında dikkat çekmektedir. Boyadan meydana gelen bu süslemelerde pencerelerde yalancı kemer, apsisde ise eşit kollu haç motifi görülmektedir.

Kilisenin süsleme açısından önem arzeden fresklerinin bir kısmı tüm olumsuzluklara rağmen günümüze ulaşmıştır ve apsisde bulunmaktadır (Res. 53). Genelde gri, kahverengi, kırmızı ve mavi renklerin hakim olduğu buradaki freskler kuşaklar şeklinde düzenlenmiş ayakta duran figürlerden oluşmaktadır. Tevrat ve İncil'den seçilen konuların yanısıra, apsis pencere açıklığının, yuvarlak kemerin iç yüzeyinde bir madalyon şeklinde işlenen ve kraliçe Nino'nun olabileceği vurgulanan elinde bazilikal planlı bir kilise ile birlikte sunulan fresko hala canlılığını muhafaza etmektedir.⁸⁰ Bunların yanısıra, diğer beden duvarlarının da fresklerle süslendiği anlaşılmaktadır. Ancak bunların tümü bozulmuştur.

Beden duvarları 1.00 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama olan bu duvarın ortası, harçla tutturulmuş moloz taşlardan oluşan malzeme ile kuvvetlendirilmiştir.

⁸⁰ N-M.Thierry, Carnch, 24, 1975, 73 v.d.

Yapının cephelerinde; içte ise kapı, pencere, taşıyıcı elemanlar ve örtüde düzgün kesme taş, diğer bölümlerde (içde) küçük ebatlardan oluşan yonu taşları kullanılmıştır. Ayrıca özellikle apsis duvarında tuğlaya yer verilmiştir. Tek renkten oluşan cephedeki düzgün kesme taşlar, farklı ebatlarda dikdörtgen formlu olup, düzgün sıralar oluşturacak şekilde kaplanmıştır. Harç, dışa taşırılmamış ve derz aralıkları oluşmamıştır. İçteki yonu taşların bulunduğu birimler sıva ile kaplanmıştır. Apsiste izlediğimiz tuğla kullanımı ise almaşık sistemle gerçekleştirilmiştir.

Orta nefin çift pahlı çatısında görüldüğü gibi yapının tümü Marsilya kiremiti ile örtülmüştür. Kiremitlerin ekseriyeti günümüzde yerlerinden alınmıştır.

NARTEKS

Kilisenin batı cephesine; kuzey ve güney başlardan ikinci arkadların arasında; kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, 4.40 m. genişliğe sahiptir. Batı duvarı yanındaki Trapeza (yemekhane) ile ortaktır (Res. 54).

İç bölüm iki serbest paye ile doğu ve batı duvarında duvar payelerine atılan çift kademeli kemerlerle üç mekana ayrılır. Doğu duvar beş, batı duvar üç tane duvar arkadı ile hareketlendirilmiştir. Kuzeyden üçüncü arkadlı kemerin ekseninde, kilisenin orta nefine açılan 1.85 m. genişliğinde dikdörtgen formlu kapı bulunmaktadır. Batı, kuzey ve güney duvarlarında, dışa doğru daralan birer pencere açıklığı yer almaktadır. Her bir bölüm içten doğu-batı doğrultusunda beşik tonozlarla örtülmüştür. Bunlardan orta bölüm dışta da tonoz örtüye sahiptir ve üzerinde dikdörtgen formlu küçük delikçikler bulunmaktadır. İç kısmın ekseriyeti toprakla dolmuştur.

TRAPEZA

Narteksin batısında, kilisenin batı cephesi uzunluğunda doğu-batı doğrultusunda uzanan ve kuzey cephesi yanındaki seminer odası holu ile sınırlanan dıştan dışa 7.70 m. genişliğinde tek neften oluşan, uzun dikdörtgen planlı bir yapıdır.⁸¹

Doğu-batı doğrultusunda bulunan üç duvar payesine oturtulan ikili takviye kemerlerle iç mekan dört bölüme ayrılmıştır. Doğu duvarında üç tane, dışa doğru

⁸¹ Doğu Hristiyan mimarisinde 'yemekhane' işlevli yapılara Trapeza denektedir.

daralan pencere açıklıkları bulunmaktadır. Güney ve batı duvarları dışa kapalıdır. Kuzey duvarının ekseninde yanındaki hole açılan dikdörtgen formlu kapı açıklığı, üzenide de bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Üzeri kuzey-güney doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür. Ancak tüm örtü tahrip olmuştur.

Beden duvarları dolgu duvar tekniği ile örülmüştür. İçten ve dıştan kaplama olan bu duvarın ortası harçla tutturulmuş moloz taşlardan oluşan malzeme kuvvetlendirilmiştir. Yapının cephelerinde ve içde farklı boyutlardan oluşan tek tarafı düzeltilmiş yonu taş kaplamaları; kapı, pencere ve taşıyıcı elemanlarda ise düzgün kesme taş kullanılmıştır. Yapının içi, yıkılan örtü malzemesi ile dolmuştur.

SEMİNER ODASI

Kilisenin kuzeybatı bölümünde yer alan yapı doğu-batı doğrultusunda iki neften oluşan dikdörtgen planlı olup, dıştan 23.50 x 14.60 m. ölçülere sahiptir.

Yapının doğu cephesi kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta ve ekseninde iç mekana (güney nefe) giriş sağlayan düz atkı taşlı ve yuvarlak kemerli dikdörtgen kapısı bulunmaktadır. Kapının üst seviyesinde simetrik olarak yerleştirilen her iki nefe ait yuvarlak kemerli ve üstten taç kemerle vurgulanan dikdörtgen formlu birer pencere, güneydekinin alt sol köşesinde daha küçük tutulmuş ikinci bir pencere daha bulunmaktadır (Res. 55).

Güney cephesi ise, Tpareza'ya kadar kısmı ayrı, buradan batıya doğru devam eden bölümü ise Trapeza ile bağlantı sağlayan uzun ve dar bir koridorla irtibatlandırılmıştır. Cephenin doğuya kalan yüzünde, güneye açılan yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu bir pencere bulunmaktadır.

Batı cephesi, biraz önce sözünü ettiğimiz kolun bu yöndeki cephesi ile birlikte kuzey-güney doğrultusunda uzanan kısmını teşkil etmektedir. Cephede her iki nefe ait birer adet pencere yer almaktadır.

Kuzey cephesi, güney cephesinden biraz farklı düzenlenmiştir. Kuzeybatı bölümünde dikdörtgen formunda; yapının kinci kapısı bulunmaktadır. Kapıdan sonra, doğuya devam eden cephede üç adet dikdörtgen formlu pencereler dikkat çekmektedir.

İç mekan doğu-batı doğrultusunda sıralanan dört adet serbest haç paye ile mekan iki nefa ayrılmıştır. Kuzey nef, güney nefden daha dar tutulmuştur. Birbirine geçiş iki kademeli yuvarlak kemerlerden oluşan aralıklarla sağlanmıştır. Doğu-batı ve kuzeydeki duvarlarda dış cephelerde vurguladığımız gibi, dışa doğru daralan pencere ve dikdörtgen formlu kapı açıklıkları yer almaktadır. Ayrıca, güney duvar üç adet yuvarlak kemerli aralıklarla yanındaki hole açılmıştır.

Her iki nef ayrı ayrı doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür ve kuzey ve güney duvarlarında bulunan dörder duvar payelerine oturtulan kemerlerle desteklenerek, mekan kuzey-güney doğrultusunda beş eşit bölüme ayrılmıştır. Her iki nef dışta kırma çatıya benzer bir örtüyle kapatılmıştır.

Herhangi bir süsleme ögesine rastlanmayan yapı dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Kapı, pencere ve taşıyıcı elemanlarda düzgün kesme taşı, diğer kısımların tümünde tek tarafı düzeltilmiş yonu taşları; yatay düzgün sıralar oluşturacak şekilde kaplanmıştır. Harç dışa taşırıldığından derz aralıkları oluşmuştur.

Yapı günümüzde üst örtüsü hariç ayaktadır. Ancak kaplama taşları yer yer sökülüştür. İçerisi, üst örtüye ait malzeme ile dolmuştur.

ŞAPEL

Kilisenin güneydoğu köşesinde olmak üzere yaklaşık 5 m. uzaklıkta bulunan yapı, dıştan 10.50 x 6.15 m. ölçülerinde olup, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı, bodrumu ile birlikte iki kat ve tek nefden oluşmaktadır (Çiz. 23; Resim 56).

Doğu cephesinde pastoforion hücreleri ve apsisin bu yöne açılan dikdörtgen formlu üç adet pencere bulunmaktadır. Güney ve kuzey cephede ikişer dikdörtgen formlu pencere yer almaktadır. Batı cephesinin ekseninde kapı yerleştirilmiştir.

İç bölümün naos kısmı kuzey ve güney duvarlarında bulunan ve duvar payelerine oturtula iki kademeli kemerle, iki eşit bölüme ayrılmıştır. Orta mekanının doğusunu yarım daire şeklinde apsis çevreler Apsisin her iki yanında doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı pastoforion hücreleri bulunmaktadır. Apsis içten iki kademeli bir kemerle kuşatılmıştır ve orta ekseninde dışa doğru daralan yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu pencere açıklığı; her iki yanında da ikili nişler bulunmaktadır.

Pastoforion odalarına orta mekanın kuzey ve güney köşelerindeki kapılarla girilmektedir. Doğu duvarlarının eksenlerinde birer yuvalak kemerli ve dışa doğru daralan dikdörtgen formlu pencereler bulunmaktadır. Ayrıca, her ikisinin de apsis yönündeki duvarlarında birer niş bulunmaktadır.

Kuzey ve güney duvarları ortadaki duvar payelerine doğu-batı doğrultusunda oturan yuvarlak kemerlerle hareketlendirilmiştir: Eksenlerine karşılıklı simetrik olarak yerleştirilen dikdörtgen formunda ikişer pencere açıklığı yer almaktadır.

Üst örtüsü doğu-batı doğrultusunda beşik tonozdur.

Günümüze herhangi bir süslemesi ulaşmayan yapının malzeme ve teknik açıdan farklı bir uygulamayı simgelemektedir. Yapı, tümüyle taş ve tuğula malzemenin ortak kullanımı ile inşa edilmiştir. Bodrum katında tek tarafi düzeltilmiş taş örgü izlenirken, üst katında dizilişleri farklı sıralardan oluşan tuğla ve taşın birlikte kullanıldığı almalı örgü dikkat çekmektedir. Ayrıca; kapı, pencere; cephe köşeleri ve taşıyıcı elemanlarda düzgün kesme taş kullanılmıştır.

Yapının batı cephesinin ekseriyeti, kapı ve pencereler bozulmuştur. Üst örtüsünün tamamına yakın kısmı çökmüştür. Yapı kullanılamaz durumda olup, içi örtü malzemesi ile dolmuştur. Bu yüzden bodrum katına yönelik bilgi verilememiştir. Çatı tümüyle yıkık olduğu için formu ve kullanılan malzeme tesbit edilememiştir. Olasılıkla çift pahlı ve Marsıyla kiremitlerle örtülüydü.

KATALOG NO : 3.1.10.
YAPININ ADI : **TEKCALE DAĞ MANASTIRI**
BULUNDUĞU YER : YUSUFELİ-TEKCALE KÖYÜ MEZRASI KIRSAL KESİM
RESİM : 57-58
ÇİZİM : 24 (Plan)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1994

TARİHÇESİ

Bugüne kadar herhangi bir yerli ve yabancı kaynakta yayına rastlanmayan yapının kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak, daha önce etraflıca tanıtılan Dörtkilise Manastırı'yla uzakta da olsa bağlantılı oluşunun yanısıra malzeme ve yapı bakımından yöredeki mevcut Hristiyan dini mimarisine yakın benzerlik göstermesinden dolayı X. yy.da; Bagratılar döneminde yapılmış olmalıdır. Hangi tarihe kadar kullanıldığı bilinmemektedir. Günümüzde meskun mahalden hayli uzakta ve ıssız bir mahalde bulunduğundan yörenin İslamlaşmasının ardından herhangi bir amaç için kullanılmamıştır.

KİTABELER

Kuzey cephesinde, cephe taşının yüzeyine kazıma tekniğinde işlenmiş Gürcüce bir kitabesi bulunmaktadır. Tercüme edilebilecek durumda değildir.

YAPININ İNCELENMESİ

Genel

Manastır, Tekcale Köyü mezrasında bulunan Dörtkilise Manastırı'nın kuzeybatı yönünde yükselen vadinin doruğunda bulunmaktadır.⁸² Patika yolla iki saat yürüdüktan sonra ulaşılmaktadır. Etrafi ladin ve göknar ağaçlarının kapladığı vadinin, küçük bir açıklıktaki yükselti üzerine yerleştirilen manastır; kuzey ve batısındaki ek

⁸² Yöredeki çalışmalarım esnasında zaman zaman ekibimize katılan, a racı ile de katkıda bulunan Artvin eşraflarından Sn. Mehmet KAYA'yla birlikte, çok zor koşullarda yapıya ulaşılmıştır. Dağ Manastırı ismi tarafımızca konmuştur.

yapılarla kiliseden meydana gelmiştir. Sözkonusu küçük boyutlu ek yapılar yıkılmış olmasına rağmen, kilise halen ayakta durmaktadır (Res. 57).

KİLİSE

Manastırın odak noktasını teşkil eden yapı tek nefli, bodrumla birlikte ik katlı ve dikdörtgen planlı olup, 11.00 x 6.50 m. dış ölçülere sahiptir (Çiz. 24).

Bodrum katına ait bölümden bir silme ile geçilen kaide üzerine oturtulan doğu cephe, üçgen alınlığa sahiptir (Res. 58). Apsis yüzeyi, çatı başlangıç seviyesine kadar yükselen yuvarlak kemerli ikili üçgen çirtma ile hareketlendirilmiştir. Çirtmaların ortasında apsis, her iki yanında ise pastoforion hücrelerine ait yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu birer pencere bulunmaktadır. Ayrıca, bodrum katının bu yöndeki cephesinin ekseninde bir insanın normal olarak giremeyeceği kadar küçük tutulmuş giriş açıklığı yer almaktadır.⁸³

Anakayanın üzerinde, diğerlerinden daha yüksek tutulmuş bodrum katına ait duvar örgüsünün üzerinde yükselen üney cephe, orta ekseninde ve batıya kayan kısımda yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu iki pencere bulunmaktadır. Yine bodrum katının kilise kaidesine yakın yerde aynı seviyede ve büyüklüklerde kareye yakın formda dört pencere yerleştirilmiştir.

Yine üçgen alınlıklı olan batı cephesi, doğu cephesine göre oldukça hareketsizdir. Cephenin alt bölümünde kuzeye kayan kısımda bir, üst ekseninde altı-üstlü olarak iki olmak üzere, yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu toplam üç pencere yerleştirilmiştir.

Yapının kuzey cephesi, güney cephesinden farklı olarak düzenlenmiştir. Bu cephenin batı bölümünde 0.95 m. eninde, dikdörtgen formlu ve düz atkı taşlı kapı yerleştirilmiştir. Bunun haricinde tüm cephe dışı kapalıdır.

İç mekanın asıl naos bölümü kuzey ve güney duvarlarında bulunan ikişer duvar payesine oturtulan iki kademeli ve yuvarlak kemerle üç farklı mekana bölünmüştür. Naosun doğu bölümünde yarım daire şeklinde apsis, apsisin her iki yanında da pastoforion odaları bulunmaktadır. Batı bölümünde ise kemerlerle taşınan ikinci bir kat elde edilmiştir.

⁸³ Bodrum katının içine girilmediğinden anlatımda yer verilmemiştir.

Yarım kubbe ile kapatılan ve yuvarlak bir kemerle vurgulanan apsisin ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu bir pencere açıklığının yanısıra, her iki yanında birbirine simetrik birer niş yerleştirilmiştir.

Naosun kuzey ve güney köşlerinden girilen pastoforion odalarının her biri doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planında düzenlenmiş olup, doğu duvarlarının eksenlerinde birer adet yuvarlak kemerli, dışı doğru daralan ve dikdörtgen formlu birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Her iki oda, doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülmüştür.

Kuzey ve güney duvarları orta seviyesine kadar üçer adet yuvarlak kemerle hareketlendirilmiştir. Bunlarda ve batı cephesinde, cephelerde belirttiğimiz gibi, naos bölümü aydınlatan ve dışı doğru daralan farklı boyutlarda batı duvarında üç, güney duvarında ise iki pencere açıklığı bulunmaktadır. Naos bölümü içten doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla, tüm yapı ise çift pahlı çatı ile örtülmüştür.

Apsis duvarındaki kalıntılardan anlaşıldığı gibi, yapıda freskli süsleme yapılmıştır. Ancak günümüzde tümü bozulmuştur.

Cephe duvarları; 0.65 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçte ve dışta kaplama olan bu duvarın ortası, harçlarla tutturulmuş moloz taşlardan oluşan malzeme ile kuvvetlendirilmiştir.

Yapının üst kat cephelerinde, içte ise kapı, pencere, taşıyıcı elemanlar ve tonoz örtüsünde düzgün kesme taş, diğer tüm birimlerde tek tarafı düzeltilmiş ve farklı ebatlardan oluşan yonu taşları kullanılmıştır. Tüm taşlar düzgün sıralar oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Düzgün kesme taşın kullanıldığı kaplamalar oldukça iyi işçiliğe sahiptir. Çatı örtüsünde hangi malzemenin kullanıldığı günümüze ulaşamadığından bilinmemektedir.

Zamanımıza kadar ayakta durmayı başaran yapının en sağlam yüzü kuzey ve batı cepheleridir. Güney cephesinin orta bölümündeki pencere çevresi ile doğu köşesindeki düzgün kesme taş kaplamalar yerlerinden sökülmüştür. Yine doğu cephesinin diakonikona ait pencere çevresi ve apsisin iki çırtma arasındaki bölümü tümüyle yıkılmıştır. En önemli bozulma çatıda izlenmektedir. Çatı örtüsü tümüyle yerlerinden alındığı gibi, doğu bölümü çökmüş, hatta bu kısımda ve kuzey yüzünde kendi başına oluşan ağaçlar yükselmeye başlamıştır. Ayrıca, iç mekana ait taban döşeme taşları tümüyle bozulmuştur.

KATALOG NO	: 3.2.1.
YAPININ ADI	: CUMA CAMİİ [KİLİSE-CAMİİ]
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ)-ORTAKÖY BUCAĞI-GÜNDÜZLÜ MAH.
RESİM	: 59-60
ÇİZİM	: 25 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1994

TARİHÇESİ

Yapı, Ortaçağ'a ait bir kilise olup, muhtemelen XVII. yy.'da, bazı tadilatlarla camiye dönüştürülmüştür. Daha sonra, batı cephesini teşkil eden ikinci bölümün üst katına, ahşaptan iki odadan oluşan medrese (Kur'an Kursu) eklenmiştir.⁸⁴ Günümüzde cami, sadece Cuma namazının kılınmasına yönelik, ibadete açık bulunmaktadır.⁸⁵

KİTABELER

Günümüze ulaşan veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Meskun mahalden uzak, yüksekçe bir tepe üzerine kurulan yapı iki bölümden meydana gelmiştir. Asıl yapıyı teşkil eden cami 13.10x10.40 m. ölçülerinde olup, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plana sahiptir. Caminin batı cephesine eklenen altı bodrum, üstü geçmişte medrese olarak kullanılan mekan 6.80 m. uzunlukta olup, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen plana sahiptir (Çiz. 25; Res. 59).

CAMİİ

Batı kısmındaki ek mekanla bütünlük arzeden ve aynı çatı altında doğu-batı doğrultusunda uzanan yapının doğu ve güney cephelerinde⁸⁶ üçer adet dikdörtgen formlu ve ahşap pervazlı pencereler bulunmaktadır. Batı cephesi, yanındaki yapıdan dolayı sağır bırakılırken, kuzey cephesinde 2.40 m. eninde ahşap tavanlı ve döşemeli,

⁸⁴ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 14 v.a.

⁸⁵ Bucak merkezine hayli uzak olan ve araç yolu bağlantısı bulunmayan yapının önemi 1980'li yılların içinde Bucak merkezinde yapılan camiden sonra daha da azalmıştır.

⁸⁶ Caminin güney cephesi ekseninde 1.40 m. eninde, 2.10 m. yüksekliğinde ve günümüzde taş örgü ile kapatılan, muhtemelen yapının orijinal dönemine ait kapı kısmı dikkat çekmektedir. Ayrıca, caminin güneybatı yönünde, halen bir bölümü ayakta bir başka kilise kalıntısı bulunmaktadır.

ahşap desteklerle taşınan; önü ve yanları açık son cemaat yerinin yanısıra, iki kapı, kuzeybatı köşesinde ise minaresi bulunmaktadır.

Yapı dıştan iki pahlı çatıyla örtülmüştür.

Basit işçilikli son cemaat yerinden ana mekana (harim) kuzey cephedeki iki kapı ile girilmektedir. Bu kapılardan orta eksenindeki cümle kapısı işlevinde olup, iç içe silmelerden oluşan, çerçeve içine alınmış, 1.10 m. eninde, basık kemerli ve dikdörtgen forma sahiptir. Daha sonra açıldığı anlaşılan doğu yanındaki diğer kapı 1.10 m. eninde, dikdörtgen formunda ve ahşap kanatlıdır.

Harimin doğu ve güney duvarlarında dışa doğru daralan eşit ölçülerde ve dikdörtgen formlu üçer pencere açıklığı bulunmaktadır. Güney duvarın doğu yönündeki pencere açıklığının batı yanında yarım daire şeklinde mihrap, doğu yönünde tabanda ise vaaz kürsüsü ortadaki pencere açıklığının alt kısmında da basit işçilikli ahşaptan minber yer almaktadır.

İç mekanın 'U' şeklinde mahfil katı bulunmaktadır ve kuzey cephenin doğu yönünde bulunan iki ahşap basamaklı merdivenle çıkılmaktadır. Mahfilin asıl mekanı, orta yerde doğu-batı doğrultusunda simetrik olarak yerleştirilmiş sekiz ahşap desteğe oturtulmuştur. Her iki yanında güney cephesine kadar uzanan yan mahfiller ise, bittiği beden duvarlarının köşelerinden yükselen ahşap desteklerle taşınmaktadır.

Cami içten, düz ahşap tavana sahip olup, ağırlık müezzin köşkünün her iki yanına konulan 0.98 m. çaplarındaki iki ahşap sütunlarla taşınmıştır.

Yıkılan minarenin yerine 1958 yılında inşa edilen bugünkü minare, cepheden 1.00 m. taşını yapımakta olup, kare kaideden üçgenlerle oluşturulan papuçlarla silindirik gövdeye geçilen tek şerefeye sahiptir (Res. 60). Silindir gövde, şerefeye yakın kısımda kaytan motifi şeklindeki bir halka ile kuşatılmıştır. Bunun ardından, içten dışa doğru genişleyen beş silme ile geçilen şerefe kısmı gelmektedir. Ayrıca, gövdeden sivri külaha, yine bir silme ile geçilmektedir.

İçte ve dışta herhangi bir süslemesi olmayan yapının cepheleri 1.00 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Cephelerinde ve minarede tek renkden oluşan düzgün kesme taş kaplamalar kullanılmıştır. Kaplamalar, düzgün sıralar oluşturacak şekilde, harcın az da olsa dışa taşırılması ile gerçekleştirilmiştir. İç beden duvarları sıvanarak, badalanmıştır. Alt kısımları (süpürgelik) yeşil renkli yağlı

boya ile boyanmıştır. Son cemaat yerinde, mahfil katında, iç örtüde ve çatı elemanlarında tümüyle ahşap malzeme kullanılmıştır. Çatı sacı kaplanmıştır.

MEDRESE

Caminin batı cephesine eklenmiş olan yapının bodrum katı günümüzde ahır olarak, üstü ise geçmişte medrese olarak kullanılmıştır.

Bodrumun güney cephesinde bir kapı ve üzerinde bir penceresi bulunmaktadır. Diğer cepheleri sağır olup, duvarları taşla örülmüştür.

Bodrumun üzerinde yer alan ve geçmişte medrese olarak kullanılan kısmın kuzey ve güney duvarlarında karşılıklı simetrik olarak yerleştirilen dikdörtgen formlu ve ahşap kepenkli ikişer pencere bulunmaktadır. Kuzey cepheden, her iki odaya ayrı ayrı kapılardan girildiği gibi, içten de birbirine bir kapıyla geçiş sağlanmaktadır. İçten düz ahşap tavanla, dıştan ise cami ile ortak çatıyla örtülmüştür. Batı cephesi ahşap, diğer cepheleri taş örgüye sahiptir. Duvar kalınlıkları camiden farklıdır. Günümüzde herhangi bir amaç için kullanılmaktadır.

KATALOG NO : 3.2.2.
YAPININ ADI : İBRİKLİ (EBRİKA) KİLİSESİ
BULUNDUĞU YER : BORÇKA-İBRİKLİ KÖYÜ-FINDIKLI MAHALLESİ
RESİM : 61-62
ÇİZİM : -
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1992

TARİHÇESİ

Literatürde adına rastlanmamakla birlikte yöredeki diğer Hıristiyan dini mimarisine yakın benzerlik gösterdiğinden yapı, muhtemelen Ortaçağ Dönemi içinde Bagrathlılar zamanında inşa edilmiştir. Hangi tarihe kadar işlevini sürdürdüğü bilinmeyen kilise, yörenin İslâmlaşmasından sonra herhangi bir amaç için kullanılmamıştır. Günümüzde harabe bir durumdadır.

KİTABELER

Günümüze ulaşan veya kayıtlara geçen kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Birkaç evden oluşan mahallenin güneydoğusunda bulunan çayır içinde yer almaktadır (Res. 61). Etrafi ağaçlarla çevrilen ve adeta gizlenen kilise, oldukça küçük boyutlu olup, serbest haç planına sahiptir.⁸⁷

Üçgen alınlıklı cephelerin eksenlerinde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu birer pencere yerleştirilmiştir. Ancak, batı cephesi yıkıldığından buradaki kapı ve pencereyi izlemek mümkün değildir.

Haç kolları dıştan iki pahlı çatıya sahiptir. Haç kollarının arasında kalan orta mekanın üzerinde, yapıya göre abartılmış yükseklikte silindirik gövdeli ve üstü konik külahlı kasnak bulunmaktadır. Kasnak gövdesinin her bir ekseninde yuvarlak kemerli, dar-uzun ve dikdörtgen formunda dört pencere bulunmaktadır.

⁸⁷ Zamanımızın yetersizliğinden dolayı planının çıkartacak şekilde ölçüsü alınmamıştır.

Batıdan girişı bulunan yapının içi iki b6l6mden oluşmaktadır. Batı kısmında 6zeri doğu-batı doğrultusunda tonoz 6rt6l6 mekan ve bunun devamında asıl mekan yani naos gelmektedir. 4.40x4.40 m. 6l6s6ndeki naos, k6şelerdeki duvar payelerine iki kademeli kemerler yardımıyla oturtulan, pandantif geçişli ve y6ksek kasnaklı kubbe ile 6rt6lm6řt6r. Naos'un kenarlarındaki ha kolları oldukça kısa tutulmuş olup, 6stleri tonoz 6rt6ye sahiptir.

Doğu duvarında apsis yuvarlağı konmadığı gibi, pastoforion odaları da bulunmamaktadır. Duvarlar, tonozarı taşıyan duvar payeleri ile hareketlendirilmiştir. Eksenlerinde dışa doğru daralan yuvarlak kemerli ve dikd6rtgen formlu 6 encere açıklığı bulunmaktadır. Yine, orta mekanı aydınlatmak amacı ile kasnağın eksenlerine karşılıklı simetrik olarak yerleştirilmiş, dikd6rtgen formlu d6rt pencere açıklığı yer almaktadır.

Kilisenin vurgulanması gereken en 6nemli yanı freskli s6slemeleridir. Naos b6l6m6nde, burayı tabandan tavana kadar kuşatan çeşitli freskli sahneler g6r6lmektedir. Araştırmamızdan daha 6nce çekilen fotoğraflardan daha belirgin olarak anlaşılacağı gibi, buraya aziz fig6rlerinin yanısıra, Tevrat ve İncil'den seçilmiş çeşitli dini konulu sahneler işlenmiştir (Res. 62).⁸⁸ Kahverengi, mavi, yeşil ve sarı renklerin hakim olduğu s6slemeler iyi işçiliğe sahiptir. Ancak g6n6m6zde hayli tahrip olmuştur.

0.60 m. kalınlığındaki cephe duvarları dolgu duvar tekniğinde 6r6lm6řt6r. Cephelerinde, pencere açıklıklarında ve taşıyıcı ve bir kısım 6rt6de d6zg6n kesme taş; i kısmın beden duvarlarında tek taraflı d6zeltilmiş yonu taşları, kubbe ve kasnağında ise tuğla kullanılmıştır. Yapı, 6st 6ste farklı zamanlarda sıvanmıştır.

G6n6m6zde hayli harap olan yapının cephe duvar kaplamalarının ekseriyeti yerlerinden s6k6lm6řt6r. Batıdaki giriş kısmı yıkılmıştır. Pencere formları bozulmuştur. İçteki taban d6şemeleri tahrip olmuştur. atı hayli tahrip g6rm6ř, malzemesi ise t6m6yle yerlerinden alınmıştır.

⁸⁸ S6z konusu resim Artvin Eğitim Araçları M6d6rl6ę6'nden temin edilmiştir. M6d6r ve yardımcılara teşekk6r ederim.

KATALOG NO : 3.2.3.
YAPININ ADI : SÖĞÜTLÜ (SATLEL) KİLİSE-CAMİİ
BULUNDUĞU YER : ŞAŞAT (MERKEZ)-SÖĞÜTLÜ MAHALLESİ
RESİM : 63-64
ÇİZİM : 26 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : HAZİRAN 1992-AĞUSTOS 1995

TARİHÇESİ

Değişik zamanlarda onarımlar geçirdiği anlaşılan yapı, muhtemelen Ortaçağ Dönemi'nden sonra kilise olarak inşa edilmiştir. Daha sonra kilise büyütülmüştür. 1923 yılında kilise camiye çevrilmiştir.⁸⁹ Günümüzde herhangi bir amaç için kullanılmamaktadır.

KİTABELER

Kilise ve camiye ait yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Şaşat İlçesi girişindeki mahallede yer alan yapı, Vakıf arazisi üzerinde bulunmakta olup, etrafı Osmanlı Dönemi'nden kalma hazire ile çevrilmiştir (Res. 63).

Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen çerçeveden oluşan yapı dıştan 15.75x11.75 m. ölçülere sahip olup, karmaşık bir plan arz etmektedir. Kuzeyde ve güneyde herbiri doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı iki mekan bulunmaktadır. Cami döneminde bu mekanlardan kuzeydeki iki kat haline dönüştürülerek son cemaat yeri olarak; güneydeki kible duvarına paralel üç nefden oluşan kısmı ise harim olarak kullanılmıştır. Yapıya minare eklenmemiştir (Çiz. 26).

Kuzey-güney doğrultusunda örtülen çatının oturtulduğu üçgen alınlıkla sınırlanan yapının doğu cephesi, farklı büyüklükte ve yerlerde bulunan dikdörtgen formlu dokuz pencereye sahiptir. Bunlardan, cephe ekseninden güneye kayan

⁸⁹ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 49 v.a.

kısımında bulunan apsis penceresi üstten atnalı biçimindeki taç kemerle vurgulanmıştır. Cephenin son cemaat yerinin üst katına ait bu yöndeki yüzünde bulunan büyükçe pencerenin sonradan yerleştirildiği anlaşılmaktadır.

Düz devam eden çatı saçağı ile sınırlanan güney cephenin eksenine yakın kısımda, günümüzde taş örgü ile kapatılan orijinalde kilisenin giriş bölümünü teşkil eden 1.10 m. genişliğinde, 2.00 m. yüksekliğinde dikdörtgen formlu kapı bulunmaktadır. Düz atkı taşlı olan kapı üstten atnalı şeklinde taç kemerle kuşatılmıştır. Kapının üzerinde bir, her iki yanında ise iki pencere yerleştirilmiştir. Üstteki küçük pencere atnalı kemerle vurgulanırken, alt kısmın her iki yanında birer delikçik dikkat çekmektedir. Yandaki diğer pencerelerin herbiri 0.90x0.80 m. ölçülerinde kareye yakın formlara sahiptir.

Diğer cephelerden daha belirgin olarak taş kaide üzerinde yükselen ve üçgen ahnlıklı çatı ile sınırlanan batı cephesinin düzenlenmesi doğudan farklı olarak eksenden kuzeye kayan kısımda muhtemelen kilisenin camiye çevrilirken taş örgü ile kapatılan 1.50 m. genişliğinde, 2.40 m. yüksekliğinde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu kapı bulunmaktadır. Cephenin, farklı yerlerinde ve değişik ölçülerde toplam yedi pencere yer almaktadır. Bunlardan, eksenin güney üst bölümündeki pencerenin üzerinde atnalı biçiminde taç kemer bulunmaktadır. Orta eksenindeki ve son cemaat yerinin bu yüzdeki pencerelerin sonradan yerleştirildikleri anlaşılmaktadır.

Kuzey cephenin bir kısmı yıkılmış ve son cemaat yerine ait eklemlerle burası orijinalliğini hayli yitirmiştir. Cephenin eksenine yakın kısmında 1.30 m. eninde, dikdörtgen formlu kapı bulunmaktadır. İki ahşap kanatlı bu kapının, yapının cami olara kullanıldığı dönemde içmekana giriş sağladığı anlaşılmaktadır. Kapının her iki yanında birer pencere görülmektedir.

Tüm yapı dıştan kuzey-güney doğrultusunda çift pahlı çatıyla örtülmüştür.

Kuzey cephesindeki kapıdan iç mekanın ilk bölümüne girilmektedir. Güneydeki bölümden daha dar olan bu kısım doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plana sahiptir. Mekanın doğu duvarında, eksenden güneye kayan köşede yarım daire formu apsis bulunmaktadır (Res. 64). Apsisin eksenine yuvarlak kemerli, dikdörtgen formu ve dışa doğru daralan pencere açıklığı yerleştirilmiştir. İçten yuvarlak kemerle vurgulanan apsisin üzeri yarım kubbe ile örtülmüştür ve alt bölümün eksenden güneye kayan kısmında bir niş yer almaktadır. Alt katın batı duvarı sağır brakılırken, kuzey

duvarında iki pencere açıklığı görülmektedir. Güney duvarı, yanındaki ikinci mekanla ortaktır. Üst kısmı tamamen yıkılan bu bölümün üzeri doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla örtülmüş olması gerekir.

Orijinalde güney mekana üç kemer açıklığıyla bağlantı sağlanan ve halihazırda güney makının kuzey cephesini oluşturan kısım sonradan taş örgü ile kapatılmıştır. Ancak eksenine yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu bir kapı, kapının her iki yanına ve üstüne birer pencere, doğu köşesinden de güney mekanın mahfil katına giriş sağlayan kapı yerleştirilmiştir.

Kuzey mekandan sonra gelen ve caminin harim kısmın teşkil eden güney mekan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, daha önce belirtildiği gibi üç nefden oluşmaktadır. Farklı genişliklerdeki bu nefler kuzeydeki ilk ikisi daha alçak, diğeri yüksek tutulmuştur. Güneydeki geniş nefin doğusunda yarım daire şeklinde apsis bulunmaktadır. Apsisin ekseninde yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan pencere açıklığı yer almaktadır. İlk iki nefin doğu duvarları düz olmakla birlikte birbirine benzer birer pencere açıklığı yerleştirilmiştir. Batı duvarın alt bölümü sağır bırakılırken, güney duvarının eksenine yarım daire şeklinde basit işçilikli mihrap nişi ve her iki yanında dikdörtgen formlu birer pencere açıklığı konmuştur.

Her bir nef doğu-batı doğrultusunda beşik tonozla sahiptir ve bu tonozlar orta yerde üçer serbest paye ile taşınmaktadır. Ancak kuzeydeki nefi taşıyan orijinal taş ayaklar, harime yer kazanmak amacı ile ahşap dikmelerle değiştirilmiştir. Ayrıca, kuzeydeki her iki nefin üzeri, son cemaat yerinden girilinen ve ahşap bir merdivenle çıkış sağlanan mahfil katı şekline dönüştürülmüştür. Üst bölümün pencere açıklıkları cephelerde belirttiğimiz gibidir. Ancak mahfil katının kuzey duvarında, kuzeydeki son cemaat yerine açılan pencere açıklıkları da bulunmaktadır.

Yapı, plastik ve freskli süsleme açısından sadedir. Ancak, doğu cephesinin, apsis penceresinin üstünde, yine aynı cephenin orta ekseninde bulunan eşit ölçülerdeki pencerelerden soldakinin üstünde, batı cephesinin güney bölümünün üst bölümünde bulunan pencerenin üst kısmında (üç adet) haç motiflerinden oluşan plastik süslemeler rastlanır. Ayrıca, iç kısımda güney mekanın apsisli bölümün doğu duvarında bulunan pencere açıklığının altında freskli süslemeler dikkat çekmektedir.

1.00 m. kalınlığındaki cephe duvarları dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Kaplamalarda; cephe köşelerinde, kapı, pencere ve taşıyıcı elemanlarda düzgün kesme

taş kullanılmıştır. Diğer kısımlarda ise, tek tarafı düzeltilmiş yonu taşları bulunmaktadır. Özellikle cephelerin alt bölümlerinde ve köşelerde büyük blok taşlar kullanıldığından bu bölümlerde düzgün sıralar oluşturulmamıştır. Cephenin üst kısımlarında ise, farklı ölçülerden oluşan taşlar düzgün sıralar oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Yapı içten ve dıştan sıvanarak badalanmıştır. Çatı döşemesinde kiremit bulunmaktadır.

Kuzey cephesi dışında diğer tüm cepheleri sağlam olan yapının, özellikle kuzey mekanın (son cemaat yeri) üst örtüsü tümüyle çökmüştür. Bu yüzde bu bölümün iç mekanı çatı molozları ile dolmuştur. Harım olarak kullanılan güney mekanın taban döşemeleri bozulmuştur. Çatısı onarma muhtaçtır. Minberi yerinden alınmıştır.

KATALOG NO : 3.2.4.
YAPININ ADI : KEMALPAŞA KİLİSE-CAMİİ
BULUNDUĞU YER : ŞAŞAT (MERKEZ)-YENİKÖY MAH.
RESİM : 65-66
ÇİZİM : 27 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : AĞUSTOS 1995

TARİHÇESİ

Merkez Camii olarak da adlandırılan yapı, 1900 yılında, yöredeki Rus işgali sırasında kilise olarak inşa edilmiştir. 1924 yılında camiye çevrilerek halen aynı işlevi sürdürmektedir. Ayrıca, caminin batı cephesine daha sonra iki katlı ek mekan yapılmıştır.⁹⁰

KİTABELER

Caminin batı cephesi üzerinde bulunan giriş kapılarından sağdakinin (güneydeki) üzerinde 1900 tarihi bulunmaktadır. Sözkonusu tarih, ahşap kapı kanatlarının metal kaplaması üzerine, dövme şeklinde işlenmiştir.

YAPININ İNCELENMESİ

Okullar Caddesi üzerinde, etrafı istinad duvarı ile çevrilmiş bir alan üzerinde bulunan yapı; kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, 19.75x14.15 m. dış ölçülere sahiptir. Caminin batı cephesinde bulunan ek mekan ise, yine kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, iki katlı ve 11.75x5.25 m. ölçülerindedir. Ayrıca, bu mekana ait güney cephesinin caminin batı cephesine birleştiği kısımda minare bulunmaktadır⁹¹ (Çiz. 27; Res. 65).

⁹⁰ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 47 v.a.

⁹¹ Planını vermiş olduğumuz çizime göre, minare bugünkü yerinde değil, iki katlı ek mekanın batı cephesi ekseninde görülmektedir. Yapıya ait daha önceden çekilen fotoğraflara bakılınca, sözünü ettiğimiz yerde ahşap minarenin varlığı ortaya çıkmaktadır. Bkz. Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 48.

Caminin doğu cephesine yakın zamanda eklenmiş kurs binası ve tuvaletlerin yanısıra altta iki, üstte bir olmak üzere toplam üç pencere yer almaktadır. Herbiri dikdörtgen formlu olan pencerelerde alttakileri daha büyük tutulmuştur.

Güney cephesi, diğer cephelerden daha hareketlidir ve burada, doğu cephesinde olduğu gibi alttakileri büyük olmak üzere, altlı üstlü yerleştirilmiş dikdörtgen formlu toplam sekiz pencere bulunmaktadır.

Batı cephesi, kuzey köşeden başlayarak, bugünkü minarenin bulunduğu yere kadar uzanan iki katlı ek mekanla farklı bir görünüm almıştır.⁹² Ek mekandan sonraki cami cephesinde, altta iki, üstte bir olmak üzere, dikdörtgen formlu üç pencere bulunmaktadır. Altlı-üstlü yerleştirilen bu pencerelerden ikisi, minarenin buraya yerleştirilmesi sonucu kapanmıştır.

Cami ile aynı yüksekliğe sahip olan iki katlı ek mekanın batı cephesinin eksenden kuzeye kayan kısmında iki ahşap kanatlı ve dikdörtgen formlu ana giriş kapısı bulunmaktadır. Bu kapıdan ek mekanın alt katının yanısıra, cami harimine giriş sağlayan kapılara da buradan ulaşılmaktadır. Yine bu kısmı alt katının eksenden güneye kayan bölümünde alt katın yan odasına giriş sağlayan iki ahşap kanatlı ve dikdörtgen formlu ikinci bir kapı daha yer almaktadır. Ek bölümün üst katına, cepheye dıştan bitiştirilen ahşap merdivenle çıkılmakta olup, orta eksendeki kapının hizasında yer alan ahşap kanatlı ve dikdörtgen formlu bir kapı ile de giriş sağlanmaktadır. Bu yüzünde farklı yerlerde ve ölçülerde almak üzere altta ve üstte ikişer adet dikdörtgen formlu dört adet pencere yerleştirilmiştir. Ayrıca, sözkonusu mekanın güneydeki yüzünde de altta bir, üstte iki, öncekilerle aynı formlarda pencereler görülmektedir.

Yanıdaki ek bölümle birlikte aynı düzlemde uzanan kuzey cephe, güney cephesinden farklı olarak, dışa tümüyle kapalı tutulmasıdır.

Cami dıştan kırma çatıya sahiptir. Girişteki ek mekan ise çift pahlı çatı ile örtülmüştür.

Son cemaat yeri bulunmayan caminin harimine giriş, ek mekanın alt katına ait orta hol geçildikten sonra caminin batı cephesinde bulunan ve yan yana yerleştirilmiş her biri iki ahşap kanatlı ve dikdörtgen formlu kapılarla sağlanmaktadır. Kapılar içten yuvarlak kemere sahiptir.

⁹² Bu birimin hangi amaç için inşa edildiği ve günümüzde nasıl değerlendirildiği öğrenilememiştir. Ancak, yönü farklı olsa da son cemaat yeri olarak oluşturulmuş olması gerekir.

Harim kısmının içi, kuzey duvardan başlayarak güneye doğru devam eden ve iç mekanın yarısından fazla bir yer kaplayan ahşaptan mahfil katına sahiptir. Mahfil katına, kuzeybatı köşesinde bulunan iki kademeli ahşap merdivenle çıkılmaktadır ve burası doğu-batı doğrultusunda simetrik olarak yerleştirilen ahşap destekler üzerine oturtulmuştur. Üzeri düz ahşap tavanla örtülü olan mekanın orta bölümüne, dört ahşap sütunda desteklenen, küçük boyutlu ahşap bir kubbe yerleştirilmiştir (Res.66).

Güney duvarın orta ekseninde mihrap, güneybatı köşesinde basit işçilikli ahşap minber, güneydoğu köşesinde ise yine ahşapta vaaz kürsüsü yer almaktadır. Mihrap, dikdörtgen formunda olup, dıştan içe doğru kademeleme yapan, üzeri farklı renklerle vurgulanmış ve birbirine yakın genişlikteki üç silmeyle çerçevelenmiştir. Alçı kaplama olan asıl mihrap nişi, yarım daire şeklinde girinti yapmakta olup üstten beş kademeli üçgen biçimli kavsarayla sonlanmaktadır.

Kuzey duvar sağır bırakılırken, diğer duvarlarında cephelerde bahsettiğimiz gibi altta sekiz, üstte altı olmak üzere toplam ondört adet dışa doğru daralan dikdörtgen formlu pencere açıklıkları ile iç mekan aydınlatılmıştır.

Taban seviyesinden giriş olan betonarme minare, kare kaide üzerine yüksele silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Gövde ve petek kısmı yivlerle hareketlendirilmiş olup, gövde kısmı alttan ve üstten iki bilezikle çevrilmiştir. Şerefe, içten dışa doğru genişleyen dört kademeli yüzeysel mukarnas dolgulu altlığa oturmakta olup, etrafı üst üste sıralanmış üçer gözenekli korkuluğa sahiptir. Petek kısmında güneye (kıbleye) bakan yüzünde bulunan dikdörtgen formlu kapı şerefeye geçiş sağlamaktadır. Bunun dışında gövde ve peteğe, güney yönünde açılmış toplam yedi adet aydınlatma delikçiği bulunmaktadır. Petekten konik külaha iki sıra mukarnas şeklindeki kuşaktan sonra bir bilezikle geçilmektedir.

Yapının cepheleri süslemesizken, iç mekanın çeşitli yerleri boyadan oluşan süslemelerle hareketlendirilmiştir. Bunların başında mihrap ve kubbe gelmektedir. Mihrabın çerçevesi ve kavsarasında farklı renklerden doğal boyayla oluşturulan süslemenin yanısıra, köşeliklerinde mavi zemin üzerine, sarı renkli birer stilize selvi ağacı motifleri görülmektedir. Aynı şekildeki boyalı süsleme kubbe ve çerçevesinde de izlenmektedir.

Asıl yapı, 0.85 m. kalınlığında cephe duvarlarına sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. İçten ve dıştan cepheler sıvanarak badanalandığı için

kaplamaların özellikleri tesbit edilememiştir. İç mekandaki tüm ahşap elemanlar farklı renklerden oluşan yağlı boya ile boyanmıştır.

Ek bölüm ise camiden farklı teknikte inşa edilmiştir. Burada, yörede Çakatura olarak bilinen Bağdadi teknik uygulanmıştır. Her iki bölümün çatı örtüsü olarak sac kullanılmıştır.

KATALOG NO : 3.3.1.
YAPININ ADI : ÇARŞI (MERKEZ) CAMİİ
BULUNDUĞU YER : ARTVİN (MERKEZ)-ÇARŞI MAHALLESİ
RESİM : 67-69
ÇİZİM : 28 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : HAZİRAN 1992-TEMMUZ 1994-AĞUSTOS 1995

TARİHÇESİ

Büyük bir bölümü baştan sona kadar yenilenen ve çeşitli onarımlar geçiren cami, ilk olarak Hicri 1277/1278 (M.1860/1861) tarihinde, Artvin halkı tarafından inşa edilmiştir. Zamanla ibadet yapılamayacak hale gelen yapı, dönemin Ortaokul Müdürü Hasan YAVUZ Bey'in girişimleri sonucu 1954 yılında temele kadar yıkılarak 1957-1958 yılları arasında, aynı yerde bugünkü cami ibadete açılmıştır.⁹³ 1965 yılında son cemaat yeri genişletilerek kapalı mekan haline getirilmiştir.

Kitabesi bulunmayan minare ile (M.1865) Hicri 1282 tarihli minber ve vaaz kürsüsü orijinal yapıya aittir.⁹⁴ 1991 yılında halkın katkılarıyla caminin özellikle iç mekanında restore ve tezyinat gerçekleştirilmiştir.⁹⁵ Yapı günümüzde işlevini sürdürmektedir.⁹⁶

KİTABELER

Yapının, ilk ve sonraki dönemine ait iki adet Osmanlıca kitabesi bulunmaktadır.

Günümüzde yapıda bulunmayan ancak orijinal camiye ait olduğu kayıtlara geçen ilk kitabe iki satırdan oluşmakta olup, araştırmalarımızda asıl metine rastlanmamıştır.⁹⁷

⁹³ Vakıf kayıtlarında bu tarih 1954-1956 olarak geçmektedir. 1972 yılında, dönemin İl Müftüsü Kadir ÇETİN tarafından hazırlatılıp, harimin duvarına asılan yapıya ait bilgi panosuna göre bu tarih 1957-1958 olarak belirlenmiştir.

⁹⁴ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 8.

⁹⁵ Söz konusu bilgilerin bir bölümü cami imamı Kadir SEÇGİN'den öğrenilmiştir.

⁹⁶ Yapı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığının 6.2.1982 tarih ve A-3301 sayılı kararı ile korunması gerekli eser kabul edilmiştir.

⁹⁷ Kitabe için bkz. Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 8.

Okunuşu:

*Bu camii bina etti umum sancak ahaliyle
Hak Taalâ mesrur ede cennetiyle cemâliyle*

H.1278

Halihazırda harim giriş kapısının üzerinde yer alan ikinci kitabe, içerik açısından birincisine oldukça benzemektedir (Res. 67). Mermer üzerine, etrafı sivri kemerle belirlenen kısımda, kazıtma tekniğinde Celfî Ta'lik ve Celfî Sülüsle gerçekleştirilen ve 1277 hicri tarih taşıyan bu kitabede;⁹⁸

Asıl Metin:

الله الله هو

لا اله الا الله محمد رسول

بو جامعی بنا اتدی عموم ارتوین اها لیلہ

حق تعالی مسرور ایده جنتیلہ جمالیله

Okunusu:

Allaha huve

Lâilaheillallah Muhammeden Rasulullah

Bu camii bina etti umum Artvin ahaliyle

Hak Taalâ mesrur ede cennetiyle cemâliyle

1277

YAPININ İNCELENMESİ

İlk dönemdeki yapının planı hakkında bilgi bulunmayan cami, günümüzde 13.30x13.00 m. ölçülerinde kare planlı ve üzeri tek kubbe ile örtülen harim ile kuzeyde 20.75x9.00 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı son cemaat yeri ve kuzeybatı köşesinde yükselen minareden oluşmaktadır (Çiz. 28; Res. 68).

Harimi örten kubbeye tromplarla geçilmekte olup, dıştan iki kademeli, sekizgen kasnağı bulunmaktadır. Son cemaat yeri iki kısımlıdır. Birinci bölüm, kuzeyden altı sütun üzerine oturtulan, üzerleri kubbeli beş gözlü; diğeri ise ilk kısmı da

⁹⁸ 1277 Hicri tarih taşıması ilk kitabe ile bağdaşmamakta olup, bir hatanın yapıldığı anlaşılmaktadır.

içine alacak şekilde üç yönden kapalı, doğu-batı doğrultusunda uzanan düz örtülü bir betonarme mekandır. Son cemaat yerinin batı tarafında kuzey-güney doğrultusundaki dikdörtgen mekan yakın zamanda eklenmiştir. Minare gövdesi haricinde tüm yapıda düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kubbeler kurşunla kaplanmıştır.⁹⁹

Harimin güneybatı köşesine yerleştirilen minber, kapı tacındaki yazıtına göre, camiden sonra Hicri 1282 yılında yapılmıştır (Res. 69). 3.55x0.80 m. taban ölçülerinde, ceviz ağacından olup, kabartma tekniğinde, barok uslubundaki çeşitli motiflerle hareketlendirilmiştir. Her iki korkuluk, köşk ve tacında ajur tekniğinden oluşan süslemeler dikkat çekmektedir. Köşk altındaki bölüm; alttaki yüksek, üsttekileri küçük tutulmuş yuvarlak kemerli üç açıklığa sahiptir. Ayrıca, süpürgelik kısmının doğuya bakan son kısmı peşpeşe sıralanan üç adet oval açıklıkla hareketlendirilmiştir. Onbir basamaktan oluşan merdiven kısmına, yuvarlak kemerle kuşatılan iki ahşap kanatlı kapıyla geçilmektedir. Kapı üzerindeki kitabeliğinde Celf Talik'le Besmele, tac kısmında ise Celf Sülüs'le Kelime-i Tevhid ve altında tarih bulunmaktadır. Minberin tüm bölümleri muhtemelen yapılışından daha sonraki bir tarihte verniklenmiştir.

Minberle aynı tarihe yapılan dikdörtgen kaideli vaaz kürsüsü ise, harimin güneydoğu köşesinde yer almaktadır. Malzeme, teknik ve süsleme açısından minberle aynı özellikler taşımaktadır. İç mekana bakan geniş yüzeyinde altta iki, üstte üç adet yuvarlak kemerlerden oluşan açıklıklarla hareketlendirilmiştir. Ayrıca, tüm yüzeyi verniklidir.

Caminin kuzeybatı köşesinde yükselen orijinal minare, kare kaide üzerinde silindirik gövdeli ve tek şerefeye sahiptir. Yüksek tutulmuş kare kaideden, ters-düz üçgenlerle pahlanmış papuçla silindirik gövdeye geçilmektedir. Gövdenin papuçla birleştiği kısım bir bilezikle vurgulanmıştır. Mahfil katından girişi bulunan minarenin gövdesinde herhangi bir süsleme bulunmamaktadır. Şerefe, dıştan içe doğru daralan beş bilezikli altlık üzerinde oturtulmuş olup, korkuluğu; ortası boğumlu ikili şebeke ile teşkilatlandırılmıştır. Silindirik petek, yukarı doğru incelenerek üzeri sivri bir külahla örtülmüştür. Kaide ve papuçta düzgün kesme taş, silindirik gövdede ve petekte tuğla malzeme kullanılmıştır. Gövde günümüzde sıvanarak badanalanmış, konik külah kurşunla kaplanmıştır.

⁹⁹ Bugünkü camii orijinal olmadığından önceki yapılar gibi detaylı anlatımı yapılmamıştır.

KATALOG NO	: 3.3.2.
YAPININ ADI	: BALCIOĞLU CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ)-DERE MAH.
RESİM	: 70-71
ÇİZİM	: 29 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: AĞUSTOS 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Bugünkü cami, kayıtlardan öğrendiğimize göre yıktırılan eski caminin yerine Hasan Ağa tarafından Hicri 1340 (M.1921) tarihide yeniden yaptırılmıştır.¹⁰⁰ Halen ibadete açık olan yapı,¹⁰¹ Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce 1994-1995 yıllarında restore edilmiştir.¹⁰²

KİTABELER

Harim'e giriş sağlayan kapının düz atkı taşına kısa kenarları yuvarlatılmış dikdörtgen çerçeve içine kabartma şeklinde işlenmiş . (1921) tarihi haricinde kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Balcıoğlu Sokak'ta bulunan cami, kuzeydoğu köşesinde günümüzde kullanılmayan Kur'an Kursu, doğu yönünde şadırvan, batı yönünde ise hazire ile çevrilmiş olup, dıştan 9.90x9.40 m. ölçülerinde kare planlı ana mekan, dört ahşap destek üzerine oturtulan etrafı açık 9.40x3.35 m. ölçülerinde son cemaat yeri ve kuzeybatı köşesindeki minareden oluşmaktadır (Çiz. 29; Res. 70).

Her bir cephesi dışa taşırılmış ahşap saçakla üstten sınırlanan caminin doğu cephesinde alttakileri büyük (1.25x0.80 m.) üsttekileri küçük olmak üzere birbirine simetrik olarak yerleştirilmiş dikdörtgen formlu altı adet pencere bulunmaktadır.

¹⁰⁰ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 7.

¹⁰¹ Yapı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 6.2.1982 tarih ve A-3301 karar numarasıyla korunması gerekli eser olarak tescil edilmiştir.

¹⁰² Bu onarımda minaresi ve mihrabı hariç tüm yapı, aslına uygun şekilde yenilenmiştir.

Güney cephesinde ise, doğu cephesindekilerine benzeyen, altlı ve üstlü yerleştirilmiş dört pencere yer almaktadır.

Batı cephesi, diğer iki cepheye nazaran dışa biraz daha kapalı tutulmuş olup, burada sadece üst kısımda olmak üzere yan yana sıralanmış üç pencere dikkat çekmektedir.

Düz ahşap tavanlı, tabanı düzgün kesme taş döşemeli ve etrafı açık son cemaat yeriyle korunan kuzey cephenini ekseninde, 1.20 m. genişliğinde çift ahşap kanatlı, dikdörtgen formlu ve sade işçilikli kapı bulunmaktadır. Kapının dış çerçevesi ortadaki içbükey, yanlardaki düz tutulmuş üç silme ile hareketlendirilmiştir. Ayrıca, düz altlı taşlı kemerin köşeleri dışbükey birer silme ile vurgulanmıştır. Kapının doğu yönündeki köşesinde, diğer cephelerde izlediğimiz özellikte bir penceresi yer almaktadır. Kapının 1.20 m. batı yönündeki kısmında ise, cepheden 1.40 m. dışa taşıntı yapan minare kaidesi bulunmaktadır.

Yapının her iki bölümü ortak olarak kırma çatıyla örtülmüştür.

İç mekanın (harim) kuzey bölümünde, mevcut alanın 1/3 oranında, içte iki ahşap destekle taşınan mahfil katı bulunmaktadır. Mahfile, kuzeybatı köşesindeki ahşap merdivenle çıkılmaktadır.¹⁰³ Bu merdivenin başlangıç kısmının kuzey duvarında, ahşap kanatlı, dikdörtgen formlu minareye çıkış sağlayan kapı yer almaktadır. Taban ve tavanı ahşap döşemeli olan iç mekan, cephelerde belirttiğimiz gibi kuzey duvarda bir, güneyde dört, doğuda altı, batıda ise üç olmak üzere toplam ondört yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Güney duvarın orta ekseninde, duvardan içe doğru girinti yapan yarım daire şeklinde mihrap nişi bulunmaktadır. Niş, yüzeyden hafif taşıntı yapan dışdaki geniş olmak üzere beş adet düz, kaval ve içbükey silmelerden oluşan çerçeve ile kuşatılmıştır. Üst çerçeve dışında yazı kuşağı ve her iki yanında birer adet '*Türk Bayrağı*' bulunmaktadır. Tabandan başlayarak, yukarı doğru daralan altı kademeli kavsaraya sahiptir. Çerçevesi kahverenginde içi ise beyaz renkle vurgulanmıştır (Res. 71). Minberi ise, son onarım sırasında yenilenmek üzere kaldırılmıştır.

Caminin kuzeybatı köşesinde bulunan minareye, daha önce belirtildiği gibi harimden girilmekte olup, tek şerefelidir. Minare, cepheden 1.05 m. içerde olup,

¹⁰³ Planda izlenen mahfil çıkıntısı (köşk), 1994-1995 yılındaki restorasyonu sırasında kaldırılmıştır. /

yüzeyden 40 m. taşıntı yapmakta ve 1.70 m. enindeki kare kaidesi çatı seviyesine kadar devam ettikten sonra, çatı içinde kaide ile silindirik gövde birleşerek adeta çatıyı delercesine yükselmektedir. Silindirik gövde şerefe altındaki halat motifli bileziğe kadar sadedir. Şerefe, dıştan içe doğru daralan basit işçilikli mukarnaslı ve beş kademeli altlık üzerine oturtulmuş olup, korkuluğu sadedir. Güney yönünde şerefeye çıkış kapısı bulunan minarenin petek kısmı da silindirik olarak devam eder ve konik külahla sonlanmaktadır.

Süsleme açısından oldukça sade olan yapı, çeşitli renklrdeki yağlı boyayla koruma ve hareketlendirme sağlanmıştır. Son zamanda yapılan onarımda, cepheler sarı renkli badana ile boyanmıştır. Son cemaat yerinin ahşap direkleri kahverengi ve beyaz, tavan ve çatı saçakları beyaz renkli yağlı boyaya sahiptir. Yine iç mekanın beden duvarlarının süpürgelik kısmı kahverengi plastik boya, diğer kısımlar ise beyaz renkte badanalıdır. Mahfil ve tüm tavan beyaz renkli yağlı boyaya sahiptir. Bunların dışında mihrabın etrafı kahverengi niş kısmı beyaz renkli yağlı boya ile hareketlendirilmiştir. Ayrıca, üst köşeliklerinde kabarta şeklinde birer Türk bayrağı, arasında kalan bölümde ise, bir satırdan oluşan ayet kuşağı bulunmaktadır.

Günümüzde sıvanarak kapatılmış olan cepheler, farklı kalınlıklara sahiptir. Güney duvarı 0.80 m. iken, diğer duvarları 0.60 m. kalınlıklara sahip olup, tümünde dolgu duvar tekniği kullanılmıştır. Cephe köşelerinde, kapı, pencere, mihrap ve minarede düzgün kesme taş, cephelerin kalan kısımlarında muhtemelen tek tarafı düzeltilmiş yonu taş malzeme kullanılmıştır. Tavan, taban, destekler ve mahfilde ise ahşap malzeme yer almaktadır. Yapı içten ve dıştan sıvanmıştır. Çatı alaturka kiremitle, minare külahı ise sacıla örtülmüştür.

Günümüzde yapı, taş minaresi ve mihrabı dışında, adeta yeni inşa edilmiş görünümü vermektedir.

KATALOG NO : 3.3.3.
YAPININ ADI : ORTA CAMİİ
BULUNDUĞU YER : ARTVİN (MERKEZ)-ORTA MAHALLESİ
RESİM : 72
ÇİZİM : 30 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : AĞUSTOS 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmeyen cami, batı yönünde yapıdan uzakta yer alan 1783 tarihli çeşmeden sonra, XVIII. yy. sonu veya XIX. yy.'ın başlarında inşa edilmiş olmalıdır.¹⁰⁴

1971 ve 1994-1995 yıllarında iki kez tamir görmüştür. 1994 yılında Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nce başlatılan restorasyon çalışmaları halen devam etmektedir. Günümüzde yapı bazı eksikliklerle birlikte ibadete açık bulunmaktadır.¹⁰⁵

KİTABLER

Caminin herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Mahallenin Cami Sokağı'nda, meyilli bir alan üzerinde bulunan caminin kuzeybatı köşesinde altı şadırvan üstü geçici Kur'an Kursu olarak kullanılan betonarme yapı, doğu yönünde ise haziresi bulunmaktadır. Altında bodrum katı bulunan cami dıştan 16x13.80 m. ölçülerinde kareye yakın planlı olup, son cemaat yeri ve minaresi bulunmaktadır (Çiz. 30; Res. 72).

Doğu cephesi, alttan bodrum katı, üstten ise dışa taşırılmamış, düz tutulmuş çatı saçağı ile belirlenmiş olup, bodrum katının ekseninde dikdörtgen formlu bir kapı, her iki yanında da ikişerden dikdörtgen formlu dört pencere yer almaktadır.¹⁰⁶ Cami

¹⁰⁴ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 11 v.a.

¹⁰⁵ Yapı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nca 6.2.1982 tarih ve A-3301 nolu kararıyla korunması gerekli eski eser olarak tescil edilmiştir.

¹⁰⁶ Günümüzde bodrum katı herhangi bir amaçla kullanılmamaktadır.

kısımının bu yöndeki yüzünde ise, alttakileri büyük, üsttekileri küçük tutulmuş ve iki sıradan oluşan pencereler yerleştirilmiştir. Alt sırada dört adet yuvarlak kemerli, üstte üç adet düz kemerli olan bu pencerelerin her biri dikdörtgen formlu olup, kemer ve pervazları düzgün kesme taşla, cepheden hafif taşıntı yapacak şekilde vurgulanmıştır.

Güney cephesi de, yine bodrum katı üzerinde yükselmektedir. Bodrum katının yüzeyinde yan yana dizilmiş küçük ebatlı ve dikdörtgen formlu dört pencere yerleştirilmiştir. Üstünde ise, doğu cephesinde izlediğimiz gibi ama burada altlı-üstlü simetrik olarak düzenlenerek üst kısımda da dört pencere ulaşılmıştır. Ayrıca, üst pencerelerin orta eksenine oval biçiminde küçük boyutlu bir pencere daha eklenmiştir.

Batı cephesi, yapılan onarımlar sırasında hayli değişikliğe uğramıştır. Bu cephenin alt kısmı toprağa gömüldüğünden, bodrum katının bu yüzü tamamıyla kapanmıştır. Cami yüzeyinde, diğerlerinde olduğu gibi iki sıradan oluşan pencere anlayışı, sayıca az olmasına rağmen korunmuştur. Ancak, orijinalde pencere olarak görev yapan alt sıradaki yuvarlak kemerli pencereler, yukarıdan gelebilecek sel sularından korunmak düşüncesiyle moloz taşla örülerek kapatılmıştır. Üst sıradaki pencerelerden güney baştaki ilk ikisi işlevini sürdürürken, kuzey yönünde kalan üçüncü pencere büyütülerek, mahfil katına giriş sağlayan kapı görevini üstlenmiştir. Ayrıca, bu kapıya çıkış sağlayan betondan bir merdiven konmuştur. Bu cephede değişikliğe uğrayan diğer önemli bir mimari eleman da, cephenin kuzey köşesine yakın yerde bulunduğu bilinen minarenin günümüzde tamamıyla kaldırılmış olmasıdır.

Batı cephesinde olduğu gibi kuzey cephesinde de bodrum katı tamamen toprakla kaplanmıştır. Cephenin orta eksenine yakın yerde 1.70 m. eninde yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu iki metal kanatlı kapı bulunmaktadır. Kapının üst kısmında küçük, doğu yönünde ise büyük olmak üzere dikdörtgen formlu iki pencere yer almaktadır.

Yapı dışdan kırma çatıyla örtülmüştür.

İç mekanı teşkil eden harime kuzey cephedeki kapıdan girilmekte olup, kuzey bölümünde doğu-batı doğrultusunda, mevcut alanın 1/3 oranı büyüklüğünde mahfil katı bulunmaktadır. Buraya, kuzeybatı köşesinde bulunan ahşap merdivenle çıkıldığı gibi, batı cephesindeki sözünü ettiğimiz kapıdan da girilebilmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Planda izlenen, mahfil katının içe doğru uzatılan balkon çıkıntısı son tamir sırasında kaldırılmıştır.

Cephelerde bahsettiğimiz gibi, yapıda oldukça fazla pencereye yer verildiğinden, iç mekanda insana ferahlık veren hava oluşturulmuştur. Doğu duvarında yedi, güneyde dokuz, batıda iki, kuzeyde de iki olmak üzere toplam yirmi yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve dışa doğru daralan pencere açıklığı bulunmaktadır. Ayrıca kuzey duvarın ortasında harimden dışa açılan, mahfil katının batı duvarının kuzey köşesine yakın yerde de mahfilden dışarıya çıkış sağlayan iki kapı açıklığı yer almaktadır.

Güney duvarın orta ekseninde, duvardan içeriye girinti yapan yarım daire şeklinde mihrap nişi yer almaktadır. Niş, iki yandan ve üstten plasterlerle dikdörtgen çerçeveye alınmıştır. Yarım yuvarlak niş, üstten basamak şeklinde yedi adet kademeleme yaparak daralan kavsaraya sahiptir. Kavсарanın üstü, dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış olup, alınlık kısmında bir adet kabara dikkat çekmektedir.

Orijinalde güneybatı köşede bulunan ahşap minber yenilenmek üzere kaldırılmıştır.

İç mekânın tümü ve mahfil katı düz ahşap tavana sahip olup, tavan doğu-batı doğrultusunda duvardan duvara atılan iki ahşap kiriş üzerine oturtulmuştur. Kirişler, bodrumdan tavana kadar uzanan dört adet ahşap sütunla desteklenmiştir. Ayrıca, kuzey yönündeki iki sütun mahfil katını da taşımaktadır.

Daha önce de vurguladığımız gibi, günümüzde bulunduğu yerden tümüyle kaldırılan minarenin orijinalde ahşaptan olduğu ve rüzgarla yıkıldığı için 1960 yılında kesme taştan yeniden inşa edildiği kaydedilmektedir ancak günümüzde bu minare de yıkılmıştır.¹⁰⁸

Süsleme açısından oldukça sade olan yapının cepheleri son tamirat sırasında tümüyle sarı renkli cephe boyası ile kaplandığı görülmektedir. Ayrıca, kuzeydeki kapı mavi, mahfil kapısı ise açık eflatun renginde yağlı boya ile hareketlendirilmiştir.

İç mekanda da boyaya dayalı sade süslemeler görülür. Mihrap, eski dönemden kalma üç farklı renklerden oluşan yağlı boyayla hareketlendirilmiştir. Duvarların

¹⁰⁸ Sözü edilen minarenin kare planlı kaidesi olduğu ve silindirik gövdeye üçgen papuçlarla geçildiği belirtilmektedir. Tek şerefesi bulunduğu ve şerife altlığının dört sıradan oluşan kirpi saçak motiflerle hareketlendirildiğinin yanısıra, minareye mahfil katından çıktığı anlatılmaktadır. Bkz. Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 13.

süpürgelik kısımları kahverengi, diğer kısımlar, tavan ve sütunların üst kısmı beyaz renkli yağlı boyaya sahiptir.

0.90 m. kalınlığındaki cephe duvarları dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Günümüzde sıvanarak kapatılmış olmasına rağmen cephelerde, kapı, pencere ve mihrapta düzgün kesme taş, iç mekanın duvar kaplamalarında ise muhtemelen tek tarafa düzeltilmiş yonu taşları kullanılmıştır. Bunun dışında kalan tüm kısımlar ahşaptır. Çatı kaplaması da son tamirinde yenilenecek, alaturka kiremite dönüştürülmüştür.

Minaresi bulunmayan yapı; kapı, pencere ve köşelerinde izlenen kesme taş dokusu olmasa, tamamıyla yeni inşa edilmiş bir görünüme sahiptir.

KATALOG NO	: 3.3.4.
YAPININ ADI	: ÇAYAĞZI (SALİH BEY) CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ ÇAYAĞZI MAHALLESİ)
RESİM	: 73-74
ÇİZİM	: 31-32 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: AĞUSTOS 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesine göre cami, Hicri 1207 (M.1792) tarihinde Livana Sancakbeylerinden¹⁰⁹ Salih Bey tarafından yaptırılmıştır. Son cemaat yeri sonradan eklenmiştir.¹¹⁰ Yapı, 1980'li yıllarda '*Cami Yaptırma Derneği*'nce restore edilmiş olup, günümüzde işlevini sürdürmektedir.¹¹¹

KİTABELER

Yapının ana mekana (harim) giriş sağlayan taç kapının sivri kemerle kuşatılan alınlığında Cefî Sülüs'le kabartma şeklinde yazılan; üst ortada bir, altında yan yana sıralanmış ve her biri ayrı ayrı çerçeve içine alınmış dörderden sekiz ve bunların altında tarihi içeren Osmanlı'ca bir kitabesi bulunmaktadır. Günümüzde kitabe, orijinalde çevresinde bulunan kalem işi süslemeler ait boyaların etrafa yayılması sonucu kolay okunamayacak bir durum almıştır. Bundan dolayı metnin aslı ve okunuşu daha önceki araştırmalardan alınmıştır.¹¹²

¹⁰⁹ Tarihi kayıtlarda Artvin Kalesi ve çevresi Livana olarak geçmektedir. Yörenin Osmanlı egemenliğine girmesinden sonra 1578'de merkezi Akışa olan Çıldır Eyaleti'ne ardından da Trabzon Eyaleti'ne bağlandıktan sonra, bölgenin 1878'de Rusların eline geçmesiyle birlikte sancak, ismiyle birlikte işlevini yitirmiştir.

¹¹⁰ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 10 v.a.

¹¹¹ Yapı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığının 6.2.1982 tarih ve A-3301 nolu kararı ile korunması gerekli eski eser olarak tescil edilmiştir.

¹¹² Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 10; K. İnce, II. Selim-IV. Mustafa ve II. Mahmud Dönemi (1789-1839) Osmanlı Cami ve Mescidleri, I, (Basılmamış Atatürk Üniv. Sos. Bilm. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı Doktora Tezi-1995) 39.

ماشاءا لله

صاحب الخيرات صالح بك مقام خلد اوله
 حسبة لله خدمت فكر ايدوب والاسينه
 ما لنى صرف ايتدى اما يابدى دار آخرت
 سعيني مشكور ايدده حق جنت اعلاسينه
 بويله آثار جميله ايتدى مظهر مستعان
 اولديغيچون همتى اخلاص ايله عقباسينه
 بر لطيف تاريخ ديدى نوجو جوهر حرف ايله
 آفرن صالح بك بو جامع غراسينه سنه ١٢٠٧

Okunuşu:

Maşallâh

Sâhib-ül hayrât Salih Bey makamı huld ola
 Hasbet'en lillah hizmet fikredüp vâlâsına

Malını sarf etti amma yapdı dâr-ı ahiret
 Sa'yini meskur ede Hak cennet-i a'lâsına

Böyle âsâr-ı cemile etti mazhar müstean
 Olduğıyçûn himmet-i ihlas ile ukbâsına

Bir lâtif tarih dedi Ne'i mücevher harf ile
 Aferin Salih Bey'in bu Câmi-i gurrasına
 Sene H.1207

Türkçe Anlamı:

"Hayır sahibi Salih Bey'in makamı cennet olsun! Allah rızası için hizmet etmeyi düşünerek, bu camiye malını sarf etti ve ahiret yurdu yaptı. Allah onun gayretini cennet-i âlasına layık etsin. İhlas ve gayretle, ahiretine çalıştığından

dolayı; Allah onu böyle bir güzel esere ulaştırdı. Gizli bir ses, mücevher gibi bir sözle: Aferin Salih Bey'in bu güzel camisine; Hicri 1207 tarihini düşün dedi".

YAPININ İNCELENMESİ

Öğretmen Okulu Sokak'ta yer alan yapı; bodrum katı üzerinde yükselmekte olup, kuzeyinde sonradan eklenmiş son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde minare, batı cephesinde boydan boya uzanan, yakın zamanda inşa edilen üç katlı betonarme Kur'an Kursu binası, doğu yönünde ise şadırvanının yanısıra, kuzeybatı yönünde, 4-5 m. uzaklıkta tarihi çeşmesi¹¹³ yer almaktadır (Res. 73). Caminin asıl kısmı dıştan 13.00x12.00 m. ölçülerinde kareye yakın plana, son cemaat yeri ise yine dıştan 12.00x7.50 m. ölçülerinde dikdörtgen plana sahiptir¹¹⁴ (Çiz. 31).

Yapı, meyilli bir alanın üzerinde oturtulduğundan doğu cephesinin güneye yakın kısmı alt katta olmak üzere, cami ve son cemaat yerinin bu yöndeki ortak yüzlerinden oluşmakta olup, üst kısmı dışa taşıntı yapan düz beton saçakla sınırlanmaktadır. Son cemaat ise; altta iki büyük, üstte üç adet küçük, dikdörtgen formlu pencerelere yer almaktadır.

Yanından geçen dere yönünde bulunan güney cephe, bodrum katı üzerinde yükselmektedir. Günümüzde herhangi bir amaçla kulalnılmayan bodrumun eksenden doğuya kayan kısmında dikdörtgen formlu kapıya karşılık, üst yüzünde altlı-üstlü simetrik olarak yerleştirilmiş alttakileri büyük, üsttekileri küçük olmak üzere toplam dört adet dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır.

Batı cephesi, daha önce belirttiğimiz gibi buraya yerleştirilen üç katlı bina nedeniyle cephenin tamamına yakın kısmı kapanmış olduğundan orijinalde bu yüzünde olması gerekli tüm pencereler kapanmıştır. Ancak, güneybatı köşesinde, hangi amaçla yapıldığı belirlenemeyen cepheye eklenmiş burç şeklindeki mimari bir eleman ile son cemaat yerinin kapanmayan kısmında alt ve üste giriş sağlayan birer kapı dikkat çekmektedir.

Caminin kuzey cephesi, daha önce belirttiğimiz gibi buraya son cemaat yeri eklendiğinden tamamıyla kapanmıştır. Son cemaat yerinin bu yönündeki yüzünde üstte

¹¹³ Tarihi çeşme, ileride ilgili bölümde ele alınacaktır.

¹¹⁴ Anlatımda kullandığımız Vakıflara ait planda son cemaat yerinin genişliği, günümüzdekinden azdır. Burasının son onarımında genişletildiği anlaşılmaktadır.

üç, altta iki, toplam beş adet dikdörtgen formlu pencere yer almaktadır. Orta ekseninde etrafı ve üzeri kapatılmış olan iki kanatlı giriş kapısı bulunmaktadır. İç mekanı iki katlı ve düz tavanlıdır. Üst katı 'U' şeklinde mahfile sahip olup buraya doğu kesiminde bulunan ahşap merdivenle çıkılmaktadır.

Son cemaat yerinden sonra, caminin kuzey cephesine gelinmekte olup, cephenin orta ekseninde harime giriş sağlayan portali, her iki yanında orijinalde pencere, günümüzde ise herbiri kapı olarak kullanılan tek kanatlı iki kapı, batı köşesinde ise minare kaidesinin çıkıntısı bulunmaktadır. Daha öncesine ait olan kullandığımız planda izlendiği gibi, cümle yapısının doğu yönünde bulunan kapıdan girilip, duvar içine yerleştirilen merdivenle, içteki mahfil katına çıkış günümüzde iptal edilmiştir. Bunun yerine, son cemaat yerinin doğu bölümündeki mahfil kısmı geçilerek, öncekinin üstüne denk gelen yere açılan bir kapıyla sağlanmaktadır.

4.26x2.90 m. ölçülerinde dikdörtgen formlu portal üç yandan biri oluk, üçü hafif yuvarlak dört silme ile çerçevelenmiştir. Basık kemerli kapı açıklığı 0.50 m. derinliğinde sivri kemerli bir girinti içine alınmıştır. Tabanın her iki yanında kapı açıklığına kadar devam eden, silmelerin ve kemerin oturtulduğu uçları profillenmiş bir seki bulunmaktadır. Alınlık içerisinde kabartma şeklinde yazılmış Osmanlıca kitabe yer almaktadır. Kalem işi süslemelerle hareketlendirildiği anlaşılmaktadır. Halihazırdaki kapı kanadı son onarımda yenilenmiştir (Çiz. 32; Res. 74).

Yapı dıştan kırma çatıyla örtülmüştür.

Altta üç, üstte bir olmak üzere toplam dört kapı ile giriş sağlanan harimin kuzeyinde, orijinalde ahşap ancak günümüzde beton; mekanın 1/3 oranında, altlı-üstlü düzenlenmiş mahfil katı bulunmaktadır. Orijinaldeki altı adet ahşap desteğin yerine günümüzde iki beton direk taşıyan üst kat ve tabanı ahşap korkuluklara sahip olup, alt kısmı 0.20 m. yüksekliğinde kota sahiptir.

Güney duvarın ekseninde duvarın içine yerleştirilmiş beş köşeden oluşan mihrap nişi bulunmaktadır. Taş mihrap son onarım sırasında hayli değişikliğe uğramıştır. Ancak nişi örten yarım kubbesi ve bu bölümün yan yüzü orijinallliğini muhafaza etmektedir.

Öncesinde ve günümüzde güney duvarın batı köşesinde yer alan minber, zamanımızda tekrar ahşap olarak yenilenmiş olup hiçbir özelliği bulunmamaktadır.

Cephelerde belirttiğimiz gibi, doğu duvarda beş, güney duvarda dört olmak üzere iç mekan, toplam dokuz pencere açıklığı ile aydınlatılmaya çalışılmıştır. Alttakiler 1.00 m. eninde, 1.36 m. yüksekliğinde; üsttekiler ise 0.70 m. eninde; 1.00 m. yüksekliklere sahiptir. Batı duvarı dışa kapalı iken, kuzey duvarın alt bölümünde üç adet, üst kısmında ise iki adet kapı açıklığı yer almaktadır.

Yapının her iki bölümü içten düz beton tavana sahiptir.

Mahfil katından girişi bulunan yetmişiki basamaklı minare, çatı seviyesini geçen kare kaide üzerinde, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Silindirik gövde, saçak altına kadar eşit aralıklardan oluşan oniki adet silme ile hareketlendirilmiştir. Güney yönündeki kapı ile geçilen şerefe, içten dışa doğru genişleyen beş sıradan oluşan kirpi saçaklı kaide üzerine oturtulmuş olup, korkuluğu metaldır. Sivri gövdeli peteğinin rüzgarla yıkıldığı ve sonradan tamir yapıldığı bilinmektedir. Üzeri konik külaha sahiptir.

Cepheleri oldukça sade olan caminin son cemaat yeri beyaz badanaya sahiptir. Portalde günümüzde bir kısmı bozulmuş olsa da çeşitli renklerden oluşan kalem işi süslemelere rastlamak mümkündür. İç mekanın önemli süslemesi ise, mihrap kısmında sade motifler, yanlarda ise tek şerefeli birer minare kabartma şeklinde işlenmiştir. Bunların dışında, iç mekanın duvarları süpürgelikten sonrası sarı renkli boya ile, tavanlar ise beyaz badanaya sahiptir.

Son cemaat yeri betonarme olarak yapılmışken, asıl mekanın kuzey duvarı daha kalın olmak üzere diğer duvarlar 0.90 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Günümüzde içten sıvanarak kapatılan duvarların cepheleri orijinalliğini korumaktadır. Kapı, pencere ve mihrapta düzgün kesme taş, diğer kısımlarda tek tarafı düzeltilmiş yonu taşları, düzgün sıralar halinde, ancak derzler oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Çatıda alaturka kiremit kullanılırken, belli olmasa da minare kadiesinde düzgün kesme taş, gövdesinde ise tuğla malzeme bulunmaktadır. Pencere çerçeveleri, korkuluk, minber, süpürgelik ve portali dışında diğer kapı kanatları ahşaptır.

Yapıya dıştan bakıldığında tarihi değeri olduğu anlaşılmaktadır. Ancak her ne kadar orijinal dokuya uyulmaya çalışılmış olsa da iç mekan son onarım sırasında hayli farklılaşmıştır.

KATALOG NO	: 3.3.5
YAPININ ADI	: ZEYTİNLİK (MERKEZ) CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ)-ZEYTİNLİK BUCAĞI
RESİM	: 75-77
ÇİZİM	: 33-34 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Cami, kitabesine göre Hicri 1272 (M:1857) tarihinde Sâliha Hanım tarafından yaptırılmıştır. Kuzey yönündeki rüzgarla yıkılan ve aynı zamanda minare olarak da kullanıldığı söylenen Çınarın ardından, yaklaşık 20 yıl önce kuzeydoğu köşesine bugünkü minare eklenmiştir.¹¹⁵ Yakın zamanda herhangi bir onarım görmeyen yapı, orijinalliğini muhafaza ederek işlevini sürdürmektedir.¹¹⁶

KİTABELER

Harime giriş sağlayan basık kemerli taç kapının kilit taşı üzerinde, kapı kanadında ve kapıyı üstten belirleyen profillerin iç kısmındaki yüzeyde yapıya ait kitabeler yer almaktadır.

Basık kemer üzerindeki kitabe etrafı belirlenmiş üst üste dört satırdan oluşmakta olup, kabartma şeklinde sülüs yazı çeşidiyle yazılmış Hicr Süresi 46. ayet ve muhtemelen Hadis'den seçilmiş tamamlayıcı Arapça ibare ve tarihten oluşmaktadır.

Asıl Metin:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
 ادخلوها بسلام آمين
 اذا دخلتم فسلموا هم
 سنه ١٢٧٢ ص

¹¹⁵ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 17.

¹¹⁶ Yapının tescil kaydına rastlanmamıştır. Olasılıkla yakın zamanda incelenmiş olmalıdır. Özellikle ahşap aksamları korunmaya değer işlemlere sahiptir.

Okunuşu:

*"Bismillâhirrahmânrrahîm
Üdhulûhâ bislâmin âminîn.
İza dehaltün feellimûhüm
Sene 1272 S. (Safer)"*

Türkçe Anlamı:

"Oraya emniyet ve selâmetle girin. Girdiğiniz zaman onlara selam veriniz. Yıl Safer Hicri 1272/M.1857".

İkinci kitabe ise, harime giriş sağlayan portalin batı yönünde yer alan ahşap kanadın üst kısmında bulunmakta olup, etrafı dikdörtgen çerçeve ile belirlenmiş bir satırlık Celf Sülüs yazı çeşidiyle kabartma şeklinde yazılmış Arapça bir ibare ve altında kapı kanatlarını yapım tarihini belirten tarihten oluşmaktadır:

Asıl Metin:

يا كافي المهمات ويا قاضي الحاجات سنة ١٢٧٢ ناجي

Okunuşu:

*Yâ kâfiye'l-mühimmât
Ve yâ kâdiye'l hacât
Sene 1272. Nâci.*

Türkçe Anlamı

"Ey önemli işleri gören ve Ey ihtiyaçları yerine getiren. Yıl Hicri 1272/M. 1857".

Caminin kimin tarafından yaptırıldığı içeren üçüncü kitabe, daha önce belirttiğimiz gibi harime giriş sağlayan portalin üst bölümünde boydan boya devam eden iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm (sağdaki) Ta'lik yazı çeşidi ile

kabartma şeklinde, altlı-üstlü iki sıradan oluşan bant kuşağı üzerinde bulunmaktadır. Diğeri ise (soldaki) yine Ta'lik yazı çeşidi ile iki sıra halinde dört bölümlü olarak ancak siyah boya ile yazılmıştır. Birinci bölüm Osmanlıca, ikinci bölümü ise üstte Farsça, altında metnin Osmanlıcası tekrarlanmaktadır. Ayrıca bu kısmın altında yazıtın yazılış tarihi ve yazarını içeren bir kısım daha bulunmaktadır.

Birinci Kısım Asıl Metin:

هر ايشه قيل بسمله ايله ابتدا / ذكرك اولسون دائما حمد وثنا
 آجلد قجه قيا سين چشم اعدا / بحق سورة انا فتحنا
 معمر اولسه بر جامع عبادتده نشاطلر آرتر اكسلماز
 بو جامع باقى صالحه حاتمك هر آن ثواب هم صفاسى آرتر اكسلماز

Okunuşu:

-Her işe kal besmele ile ibtidâ/Zikrin olsun dâimâ hamd ü senâ
 Açıldıkça kapâsın çeşm-i a'dâ/bi-hakk-ı sûre-i İnnâ Fetahnâ
 -Muammer olsa bir câmi ibadetde neşâtlar artar eksilmez
 Bu câmi-i bâkî Saliha Hanım'ın her an sevam hem sefâsi artar
 eksilmez.

Türkçe Anlamı:

"Her işe Allah'ın adıyla başla ve devamlı Allah'a hamd-ü sena et. İnnâ Fetehna Süresi hürmetine, düşmanların gözü açıldıkça kapansın. Bir cami ma'mur olursa, ibadetde sevinçler artar eksilmez. Bu cami baki kaldıkça Saliha Hanım'ın her zaman sevabı, hem de safası artar eksilmez."

İkinci Kısım Asıl Metin:

عامی نادان پریشان روزگار / به ازدا نشمند ناپر هیزگار
 عوامدن زمانه نك بریشان بر جاهلی / اعلادر او عالمدن كه اتقاسی اولیه
 كان بنا بنایی ازراه او افتاد / وین دوچشمش بود درجاه افتاد
 زیرا او جاهل کور لغی سببیدن یولدن چقدی / بو عالم ایکی کوزی بقر کن قیویه دوشدی
 حرره یوسف الفقیر المعروف بقنطارچی زاده فی سنه ۱۳۱۰ محرم

Okunuşu:

-Âmî-ü nâ dan-ı perişân-ı rûzgâr
 Avamdan zemânenin perişan bir câhili
 -Bihez-dânişmend-i nâ-perhizkâr
 A'lâder o âlimde ki ittikâsı olmaya
 -Ki-ân be-nâ-bînâ yî ez râh ûftâd
 Zîrâ o câhil körlüğü sebebinde yolda çıktı.
 -Vîn dü çeşmeş bûd der-câh ûftâd
 Bu âlim iki gözü bakarken kuyuya düştü
 Harrarahû Yûsuf el-Fakîr
 el-Ma'rûf bi-Kantarcı
 Zâde fî sene 1310 Muharrem

Türkçe Anlamı:

"Halkdan, dünyanın peşiran ettiği bir cahil, Allah'dan korkusu olmayan âlimden daha iyidir. Zira, o cahil, cahilliğin oluşturduğu körlükten dolayı yoldan saptı. Ama, o âlim, ilmin aydınlığına rağmen kör gibi kuyuya düştü. Kitabe, Hicri 1310/M.1892 yılında, Kantarcızâde lakabıyla bilinen Yusuf tarafından yazılmıştır."

Bunlardan başka kuzey cephesinin üst doğu bölümünde bulunan ve iç mahfil katına açılan dilimli kapı kemerinin her iki yanında, etrafları boya ile belirlenmiş çerçeveler içinde Ta'lik yazı çeşidi ile kabartma şeklinde yazılmış karşılıklı Arapça dâada;

Türkçe Okunuşu:

Ya mûfteftiha'l-ebvâb
 İftah lenâ hayra'l bâb.

Türkçe Anlamı:

"Ey kapıları açan, bize hayırlı (bir) kapı aç."

YAPININ İNCELENMESİ

Kuzeyden güneye doğru alçalan meyilli bir alan üzerine inşa edilen yapının kuzeyinde etrafı açık son cemaat yeri, kuzeydoğu köşesinde ise minaresi bulunmakta olup, ana mekan dıştan 13.00x12.50 m. ölçülerinde, kareye yakın plana sahiptir (Çiz.33; Res.75).

Yüksek kaide üzerine oturan doğu cephesi, alttaki pencere seviyesini, üstteki mahfil katının başlangıç kısmını teşkil eden iki yatay hatilla belirlenmiştir. Alt seviyede iki, üstte ise üç adet etrafı ahşap pervazlarla vurgulanmış alttakiler büyük, üsttekileri küçük olmak üzere herbiri dikdörtgen formlu beş adet pencere bulunmaktadır. Cephenin üzeri köşeleri yuvarlatılmış çatının öne taşırılması sonucu elde edilen ahşap saçakla örtülmüştür. Ayrıca yan hatıllar üzerine bindirilmiş vaziyette çıkıntı yapan ızgaralarla kuzey köşesine bitleştirilmiş minare kaidesi yer almaktadır.

Güney cephesinin genel düzenlemesi doğu cephesi ile aynıdır. Farklı olarak alt seviyedeki pencereler köşelere çekilmiştir.

Batı cephesinin düzenlemesi ise, doğu cephesi ile tümüyle aynıdır.

Kuzey cephesi; iç mekana giriş sağlayan kısmın teşkil etmesi, son cemaat yerinin bulunması, tabanın taş kaideye değil de direk toprağa oturtulmuş olması ve kuzeydoğu köşesinde bulunan minare kaidesinden dolayı ilk bakışta diğer cephelerden ayrılan farklı bir görünüm sergilemektedir.

Ahşap dikmelerle taşınan önü ve etrafı açık, üstü ana mekanla ortak çatı ile kapatılan son cemaat yeri geçildikten sonra kuzey cephesine ulaşılmaktadır. Cephenin orta ekseninde harime giriş sağlayan portal, doğu yönünde dikdörtgen formlu pencere, bu pencerenin üst hizasında iç mahfil katına giriş sağlayan, ancak günümüzde kullanılmayan dikdörtgen formlu ve dilimli kemerli kapı; aynı hizada batı yönde ise yine dikdörtgen formlu bir pencere yer almaktadır. Ayrıca, günümüzde kullanılmayan son cemaat yerinin batı bölümünde, muhtemelen sonradan eklenmiş bir oda bulunmaktadır.

4.23x2.07 m. ölçülerinde, iki ahşap kanatlı dikdörtgen formlu portal, üç yandan dört adet paralel ve zikzak olarak devam eden bir profil ile çevrelenmiştir. Basık kemerli kapı açıklığı, üstten iki kademedan oluşan sivri kemerle kuşatılmış olup, kemerin kilit taşı üzerinde dikdörtgenimsi ana kitabe, kapının üst profili ile sivri kemer

aynalığı arasında, sağ ve sol profilleri birbirine bağlayan ikinci kitabe kuşağı yer almaktadır (Çiz.34; Res.76).

Yapı dışdan kırma çatıyla örtülmüştür.

İki ahşap kanatlı taç kapı geçildikten sonra harime girilmektedir. Harimin etrafında kuzey yönünde 3.50 m. doğu ve batı yönlerinde 1.50 m. genişliklerinde 'U' şeklinde ahşap mahfil katı bulunmaktadır. Bunlardan kuzeydeki mahfil katının alt bölümü az da olsa yükseltilmiştir. Mahfil katına kuzeybatı köşede bulunan ahşap merdivenle çıkılmakta olup, bu mekanın tümü sık aralıklarla döşenen ızgaralar yardımıyla bir yönden duvara, içte ise boyda boya uzanan ahşap kiriş üzerine oturtulmuş olup kuzeyde altı, diğer yönde ise iki; toplam sekiz ahşap dikme ile desteklenmiştir. Üç yöndeki mahfil eteği üzerinde yöresel işçilikli korkuluklar bulunmaktadır. Ayrıca, kuzey mahfilin orta bölümünde dikdörtgen bir kaide üzerine üçgenimsi bir köşk çıkıntısı yer almaktadır (Res.77).

Güney duvarın orta ekseninde, etrafi hafif kademeleme yapan silmelerle dikdörtgen çerçeve ile belirlenmiş duvar içine girinti yapan yarım daire formu mihrap nişi bulunmaktadır. Niş, ortası daha büyük olmak üzere beş dilimli kemer şeklinde sonlanan kavsara ile örtülmüştür. Kavsara köşeliklerinde iki adet kabara yer alırken mihrabın üst kısmında, dikdörtgen çerçeve içine alınmış, üç satırdan oluşan Al-i İmran suresinin 37. ayetinin bir kısmı yazılmıştır. Taş mihrap sıvanarak boyandığı için eski durumu yitirmiştir.

Mihrabın hemen sağ yanında 2.25x0.75 m. taban ölçülerinde dokuz basamaktan oluşan, çeşitli yerleri işlemeli, ceviz ağacından orijinal minberi bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli kapı açıklığının kapı kanadı bulunmadığından örtüyle kapatılmıştır. Yüksek tutulmuş dikdörtgen kaideli taht kısmının külahı bulunmamakta olup, taht kaidesi tabandaki yüksek, tepedeki küçük yuvarlak kemerli ve bunların arasında üst üste yerleştirilmiş her biri üç boğumlu olmak üzere toplam dört açıklıkla vurgulanmıştır.

Cephelerde belirttiğimiz gibi iç mekan; doğu, batı ve güney duvarlarında beşerden onbeş, kuzey duvarında ise iki; toplam onyediyetmiş adet, dışa doğru fazla daralmayan dikdörtgen formu pencere açıklıklarıyla aydınlatılmıştır. Bunların yanısıra, kuzey duvarında alttaki büyük, üstteki küçük olmak üzere iki kapı açıklığı yer almaktadır.

Harimin ahşap tavanı; mahfil bölümlerinde düzken, geri kalan ana mekan piramidal ahşap geçmelerle tayin edilen üç kademeli tavan süslemesi şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca göbek kısmı vurgulanmış olup tavan, boydan boya uzanan kaidelerine oturtularak, toplam ondört ahşap dikme ile desteklenmiştir.

Tarihi değeri olmayan minare, kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Kaidesinin kuzey cephesinde minareye giriş sağlayan kapı bulunmaktadır. Tümüyle taş malzemedен inşa edilmiş olup, silindirik gövde sivanarak kapatılmıştır. Herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır.

Küçük kapsamlı bir yapı olmasına rağmen, özellikle portali ve iç mekandaki ahşap elemanları zengin süslemelere sahiptir. Yaptıran bir bayan olunca sanat zevkinin buraya yansıtılmış olabileceği düşünülebilir.

Kuzey cephesi dışında diğer üç cephe süsleme açısından sadedir. Kuzey cephesinde ise, başta portal, kanatları ve cephe yüzeyinde çeşitli süslemelere rastlanmaktadır. Bunlardan portalin üst dış çerçeve silmesinde ters 'S'lerden oluşan; devamı olan yan silmelerin kitabe hizasına kadar olan yüzeyde ise antrölak olarak bilinen süsleme kabartma şeklinde işlenmiştir. Buradaki diğer süslemeler ise, başka bir yapıdan getirilip cephenin doğu yönünde bulunan pencerenin sağ yanına, buranın hemen üzerindeki mahfile açılan kapının sol yanına iki, sağ yanına bir yerleştirilmiş devşirme taşlarda sınırlanan altı kollu büyük yıldızla, yanında üst üste konmuş; üstteki yine altı kollu yıldız, alttaki içi doldurulmuş altı köşeli geometrik motiflerden oluşmaktadır.

Ahşap süslemenin uygulandığı en önemli kısmı ise üzerinde yapım tarihi de bulunan taç kapının cevizden yapılmış ahşap kanatlarıdır. Her iki kanadın dışa bakan yüzeyleri oyma tekniği ile işlenmiş, üçlü geçmelerden oluşan örgü motifinin yanısıra, kemere yakın kısmın sağ tarafında kafes şeklindeki bir çerçeve içine alınmış kitabesi, üzerinde ve bu kısmın hizasında sol kanadında oyularak yapılmış iki Türk Bayrağı motifi dikkat çekmektedir.

İç mekanın ahşap elemanlarında oyma tekniğiyle işlenmiş çeşitli motiflerden oluşan süslemeleri bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri minber, mahfile ait köşk çıkıntısı ve tavan göbeğinde yoğunlaşmaktadır. Minberin batı yüzündeki süpürgelik kısmında iç içe yuvarlak kemerlerden oluşan dikdörtgen çerçeve içerisine altta selvi ağacı, üzerinde daire içine alınmış altı kollu yıldız ve köşeliklerinde birer Türk

Bayrağı'ndan oluşan kompozisyonlu iki ayrı levha şeklinde düzenlenmiş süsleme görülmektedir. Mahfil köşkünün yüzeylerinde geçmelerden ve ters 'S'lerden oluşan süslemelerin yanısıra, tavan göbeği rüzgar gülü motifi ile hareketlendirilmiştir. İç mekanın ahşap aksamı verniklenmiştir. Ayrıca; süpürgelik, pencere çerçeveleri ve merdiven mavi renkli yağlı boyaya, beden duvarları ise beyaz badanaya sahiptir.

0.60 m. kalınlığındaki cephe duvarları dolgu duvar tekniğinde, devşirme malzeme ile örülmüştür. Cephenin kaide kısmında tek tarafı düzeltilmiş farklı ölçülerdeki kaba yonu taşları kullanılırken kuzey, doğu ve güneyin bir bölümünde düzgün kesme taş, geri kalan kısımda ise, kaidesinde izlenen taş cinsi bulunmaktadır. Cephelerinde izlenen iki farklı taş malzemenin bulunuş sebebi, Çoruh Irmağı'nın öte kıyısında bulunan tarihi kümbetlerin cephelerinden getirilen düzgün kesme taş kaplamaların tüm yüzeye yetmediğinden dolayı, geri kalan kısmın moloz taş malzemeyle tamamlanmasından ileri gelmiştir. Tüm yüzeylerdeki taş malzeme düzgün sıralar oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Özellikle düzgün kesme taşın kullanıldığı bölümlerde harc dışa taşırılmadan taplama gerçekleştirilmiştir.

İç mekanın beden duvarları sıvanarak kapatılmış olduğundan, hangi tür malzeme ile kaplandığı açık bir şekilde ortaya çıkmasına rağmen muhtemelen cephelerde tanıttığımız malzeme ile aynıdır. Bunların dışında tüm birimlerde ahşap malzeme kullanılmıştır. Çatı örtüsünde alaturka kiremit bulunmaktadır.

Yapının orijinal dokusunu yitirmeden günümüze ulaşmış olması, büyük bir şans olarak kabul edilmelidir.

KATALOG NO	: 3.3.6
YAPININ ADI	: ORUÇLU CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ)-ORUÇLU KÖYÜ
RESİM	: 78-79
ÇİZİM	: 35 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Yapı, kapı üzerindeki tarihine göre Hicri 1325 (M.1907) tarihinde, Ali Hamza oğlu İsmail Çoruh tarafından yaptırılmıştır. ¹¹⁷ Cami önemli bir tamirat geçirmeden işlevini sürdürmektedir.¹¹⁸

KİTABELER

Harime giriş sağlayan basık kemerli kapı alınlığında kabartma şeklinde işlenen 1325 tarihinden başka kitabesi bulunmamaktadır.¹¹⁹

YAPININ İNCELENMESİ

Kuzeyden güneye doğru alçalan oldukça meyilli bir alan üzerinde kurulmuş olan yapı, kuzeydoğu köşesinde daha sonra yapılan şadırvanı; altında bodrumu ile birlikte iki kattan oluşmaktadır. Dıştan 13.50x12.25 ölçülerinde kareye yakın planlı olan caminin son cemaat yeri bulunmadığı gibi, kuzeybatı köşesinde orijinalde bulunan ahşap minaresi rüzgarla yıkılarak yenisi de inşa edilmediğinde minaresi yoktur (Çiz.35; Res.78).

Sözünü ettiğimiz araziden dolayı, doğu cephesinde bodrum katının ancak güney bölümü dışa yansımış olup, bu kısımda giriş kapısı yer almaktadır. Bodrumun üzerinde bulunan yüzeyde altlı-üstlü simetrik olarak yerleştirilmiş yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu, söveleri cephe yüzeyinden hafifçe dışa taşırılmış, üçerden toplam

¹¹⁷ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 21 v.a.

¹¹⁸ Araştırmalarımızda, eski eser tescil kaydına rastlanmamıştır.

¹¹⁹ Doğu cephesine konulan levhada inşa tarihi 1909 olarak verilmiştir.

altı adet pencereyi yüzey üstten; üç kademedeki oluşan düz silmeli ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Bodum katı belirgin olarak dışa yansıyan güney cephenin bodrum yüzeyinde, tek sıradan oluşan dört adet yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencerelerden sonra gelen ana mekanın yüzeyinde, doğu cephesinde olduğu gibi iki sıradan oluşan pencereler yer almaktadır. Ancak düzenlemede; altta iki, üstte üç pencereye yer verilmiştir. Ayrıca sekiz köşeli pencere dikkat çekmektedir.

Batı cephesinin düzenlenmesi doğu cephesi ile aynıdır.

Kuzey cephesi ise, ana mekana giriş sağlayan kısmını teşkil ettiğinden, diğer cephelerden bazı yönleriyle ayrılmaktadır. Şöyle ki, cephenin orta ekseninde 2.70 m. yüksekliğinde etrafı üç adet farklı ebattaki silme ile çevrilmiş, cepheden içe girinti yapan basık kemerli 1.30 m. genişliğinde iki ahşap kanatlı ve dikdörtgen formlu kapı yer almaktadır. Günümüzde kapı, etrafı açık basit bir sundurma ile koruma altına alınmıştır. Kapının her iki yanında, alt seviyede, birerden iki; üst seviyede ise üç adet diğer cephelerdekine benzer pencereler bulunmaktadır.

Yapı dıştan kırma çatıyla örtülmüştür.

Sözü edilen kapısıyla harime girilmekte olup kuzey bölümünde 2.10 m. eninde ahşaptan yapılmış mahfil katı bulunmaktadır. Mahfile kuzeybatı köşede bulunan orijinal ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Burası bir yandan ızgaralar yardımıyla duvara, iç yönden ise, boydan boya uzanan kaide üzerine oturtulmuş olup; belirli aralıklarla sıralanan altı adet ahşap dikme ile taşınmaktadır. Ayrıca, mahfilin kapalı tutulmuş korkulukları ortadaki büyük, yanlardaki küçük olmak üzere üç aşamalı dışbükey olarak yansıtılmıştır.

Güney duvarın orta ekseninde etrafı silmelerle belirlenmiş duvara yarım daire şeklinde girinti yapan mihrabı bulunmakta olup, yukarı doğru daralan beş kademeli bir kavsara ile örtülmüştür. Günümüzde mavi renkli yağlı boya ile boyanmış olan mihrabın önemli bir özelliği bulunmamaktadır. Mihrabın sağ yanında 3.50x0.75 m. taban ölçülerinde, 1951 yılında yapılmış olan ve üzerinde çeşitli oymalar bulunan ahşap minber yer almaktadır. Bunlardan başka, doğu duvarın güneye yakın köşesinde, duvara irtibatlanmış, üzerinde ahşap korkuluğu bulunan basit işçilikli vaaz kürsüsü görülmektedir.

İç mekan; cephelerde belirttiğimiz gibi doğu duvarda altı, güney duvarda beş, batı duvarda altı, kuzey duvarda ise beş olmak üzere; alttakileri biraz büyük tutulmuş ve dışa fazla daralmayan toplam yirmiiki adet pencere açıklığıyla iyi bir şekilde aydınlatılmıştır.

Harimde dikkat çeken bir başka unsur da, herhangi bir destek birimi kullanılmadan tavan döşemesinin gerçekleştirilmiş olmasıdır. Ahşap tavanın orta ekseninde 3.25 m. çapında kubbe yer alırken, diğer yerler düz tutulmuştur. Tüm tavan, kafes (çadır) sistemiyle gerçekleştirilen çatıya monte edilmiştir.

Süsleme açısından caminin cepheleri oldukça sadedir. İç mekanda ise, ahşap elemanlarda ve özellikle kubbede; çeşitli süsleme motiflerine rastlanmaktadır.

Cephede tek süslemeli bölüm, harime giriş sağlayan kapıdır. Burada kabartma şeklinde işlenmiş kilit taşında gülbezek, üst köşelerinde ise, birer Türk Bayrağı motifi yer almaktadır.

İç mekanın dikkat çeken süslemeleri ise, mahfil katına ait etek kısmını altında, ajur sistmi ile uygulanan geçmelerden oluşan motiflerin yanısıra, buranın orta yerinde bulunan yarım daire şeklindeki köşk çıkıntının taban kısmı yine ahşap kakmalardan oluşturulan şua motifleriyle hareketlendirilmiştir.

Harimin, daha önce de belirttiğimiz gibi en önemli süslemesi tavanda izlenmektedir. Tavanın oturtulduğu giriş yüzeylerinde, kabartma tekniği ile oluşturulmuş ve üzerleri sarı renkle hareketlendirilmiş bitkisel motiflerin yanısıra, süsleme yoğunluğu kubbe köşelikleri ve iç yüzeyinde izlenmektedir. Kubbe köşeliklerinde ajurlu bitkisel motifler dikkat çekerken, kubbenin iç yüzeyinde boyalardan doluşan orijinal süsleme bulunmaktadır. Halen canlılığını muhafaza eden bu kısımda, değişik renklerden oluşan ahşap konsollarla desteklenen beyaz renkli kaideden sonra, iki renkli taş işçiliğini simgeleyen ve üç sıradan oluşan etek kısmının üzerinde, tek sıralı papatyaya benzer çiçekler yerleştirilmiştir. Bunda sonra gelen kısımda mavi zemin üzerin sarı renklerden oluşan yıldızlar ve merkezde daire çerçeveden yayılan siyah rekli ışık hüzmelerinden oluşan kompozisyonla '*gökyüzü*' tasvir edilmiştir (Res.79).

Bunların yanısıra cephedeki; kapı çerçevesi ve kanatları kahverengi, pencere pervazlarının bir kısmı ise mavi renkli yağlı boya ile boyanmıştır.

İç mekanın sürüpgelik kısmı alttan ve üstten kahverengi, mihrabla beraber orta bölümü mavi renkli yağlı boyaya; beden duvarları beyaz badanaya, mahfil katının ahşap dikme ve korkulukları kahverengi, mavi ve sarı renklerden oluşan yağlı boyaya; kubbe dışındaki tavan döşemeleri ise kirli beyaz rengindeki boyaya sahiptir.

0.75 m. kalınlığındaki cephe duvarları dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Cephenin tüm yüzeyi sıvanarak kapatılmıştır. Köşelerde düzgün kesme taş kullanılırken, diğer kısımlarda, sıva üzerine oluşturulan konturlarla düzgün kesme taş görünümü verilmiştir. Kapı çerçevesi de düzgün kesme taştır. Pencere pervazları ise alçı kaplamaya sahiptir.

İç mekanın beden duvarları sıvanarak kapatıldığı için kullanılan malzeme anlaşılmamaktadır. Mihrabı taştır. Geri kalan tüm elemanlar ahşaptır. Çatıda alaturka kiremit kullanılmıştır.

XX. yy.'ın başında inşa edilen yapı, köylülerce yapılan kısmı onarımlar dışında orijinallliğini muhafaza ederek, minaresi hariç günümüze sağlam olarak ulaşmayı başarmıştır.

KATALOG NO	: 3.3.7
YAPININ ADI	: AŞAĞI MADEN (A.HOD) CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ)-AŞAĞI MADEN KÖYÜ ÇATAK MAH.
RESİM	: 80-81
ÇİZİM	: 36 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XIX. yy.'ın ortasında inşa edilmiştir.¹²⁰ Bölgedeki Rus işgali sırasında kısmen tahrip gören ve bir zaman işlevi dışında kullanıldığı söylenen cami, önemli bir onarım geçirmeden günümüze kullanılır vaziyette ulaşmayı başarmıştır.¹²¹

KİTABELER

Yapıya ait herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Kuzeyden güneye doğru alçalan meyilli bir alanın düzeltilmesi sonucu doğudan başlayıp batı cephesinin orta kısmına kadar devam eden yüksekçe tutulmuş istinad duvarıyla koruma altına alınmış yapının kuzeyinde iki katlı son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde minaresi bulunmakta olup; son cemaat yeri 2.90 m. eninde, asıl mekan ise dıştan 10.90x10.70 m. ölçülerinde kare plana sahiptir (Çiz.36; Res.80).

Cepheden dışa taşıntı yapan taş kaide üzerine yükselen doğu cephesi, cami ve son cemaat yerinin ortak yüzeylerinden meydana gelmektedir. İki katlı son cemaat yerinin alt bölümü, odanın yerleştirilmesi ile birlikte kapanmıştır. Üst kısım ise dışa açık tutulmuştur. Asıl mekana ait yüzeyde 1.20 m. aralıklarla yatay olarak duvar içine

¹²⁰ Köyle ilgili araştırmaları bulunan emekli öğretmen Osman İLKER Bey'in tesbitlerine göre yapı 1840'lı yıllarda, Y. Maden Camisi'nden sonra köylülerce inşa edilmiştir. Bkz. O. İlker, Aşağı Maden ve Aşağı Madenliler, I (1992) 283.

¹²¹ Erzurum Müzesi uzmanlarınca 1985 yılında hazırlanan Anıt Fişi'ne dayanarak, caminin eski eser olarak tescil edildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca burada yapının inşa tarihi XVI.yy.'ın ortası olarak önerilmiştir.

yerleştirilen üç adet ahşap hatilla belirlenmiş olup, alt ve üst seviyesinden başlayarak altlı-üstlü iki sıradan oluşan, pervazları ahşap tutulmuş, ölçüleri birbirine yakın dört adet dikdörtgen formlu pencere yerleştirilmiştir. Üstten dışa taşıntı yapan düz saçakla korunan cephede, hatılardan dışa taşıntı yapan ızgaralar dikkat çekmektedir.

Güney cephenin alt seviyesi toprakla kapanmıştır. Geri kalan yüzeyde iki sıradan oluşan ahşap hatıllara sahiptir. Üst hatıl seviyesinden sonra olmak üzere sadece iki adet, doğu cephesinde izlediğimiz formda pencere yer almaktadır.

Batı cephesinin düzenlenmesi, doğu cephesiyle, çok az farkla aynıdır. Farklı olarak son cemaat yerinin altı da üst kısmı gibi dışa açık tutulmuştur ve minare bulunmaktadır.

Kuzey cephesi ise, diğer cephelerden ister istemez farklı düzenlenmiştir. Son cemaat yerinin orta kısmında bulunan iki kanatlı ahşap çıtalaran oluşturulan kapı kısmı geçilerek kuzey cephenin orta ekseninde bir basamakla çıkılan 1.00 m. genişliğinde ve 1.90 m. yüksekliğinde beşik kemerli, üzeri zengin süslemelerden oluşan iki ahşap kanatlı asıl kapı yerine gelmektedir (Res.81). Kapının her iki yanında alt seviyede olmak üzere birer pencere bulunmaktadır. Batı köşesindeki ahşap minare cepheye bitişik olarak yükselmektedir. Üst kısmında, eksenden doğuya kayan kısımda, son cemaat yerinin üst katında geçilerek, iç mahfil katına giriş sağlayan dikdörtgen formlu ve ahşap kanatlı ikinci bir kapı yer almaktadır. Son cemaat yerini de örten ortak çatıyla korunan cephenin giriş kapısının doğu yönünde kalan cephe kısmı, buraya sonradan yerleştirilen tek odalı mekanla kapanmıştır.

Ana mekanın kuzeyinde yer alan son cemaat yeri iki katlı ve ahşaptan yapılmıştır. Orijinalde alt katın dışta kalan kısmı belirli seviyeye kadar kapalı, bundan sonra gelen bölümü ise kafes sistemiyle korunmuştur. Daha önce belirttiğimiz gibi doğu bölümünde, batı yönünden girilen ve geçici olarak Kur'an Kursu olarak kullanılan kapalı bir mekan haline getirilmiştir. Geçiş holünden batıya kalan kısmının tabanı ahşapla döşenerek yükseltilmiştir. Burada bulunan bir merdivenle üst katına çıkış sağlanmaktadır. Burası iç yönden duvara, dış yönden ise altı adet ahşap dikme üzerine oturtulmuş olup, üç yönden de dışa açık olup, ahşap korkuluklara sahiptir. Ayrıca ikinci kattan yükselen ahşap dikmelerle çatı tavanı desteklenmiştir. Yapı dışdan kırma çatıyla örtülmüştür.

Kare planlı harimin, kuzey bölümdeki daha geniş olmak üzere üç yönden iç mekanı dolaşan 'U' şeklinde mahfil katı bulunmaktadır. Buraya kuzeybatı köşesinde yer alan ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Kuzeydeki mahfilin orta bölümünde dikdörtgen bir kaide üzerine oturtulmuş üçgenimsi köşk yer almaktadır. Burası içten dört ahşap dikmeyle desteklenmiştir.

Güney duvarın orta ekseninde 0.65 m. duvardan içe girinti yapan yarım daire formulu mihrabı yer almaktadır. Mihrabın hemen sağında 3.00x0.70 m. taban ölçülerinden meydana gelen ahşap minber bulunmaktadır. Her ikisinin de önemli bir özelliği yoktur.

Cephelerde belirttiğimiz gibi iç mekanda; doğu duvarında dört, güneyde iki, batıda dört ve kuzeyde de iki olmak üzere toplam oniki adet pencere açıklığı bulunmakta olup, yükseklikleri 0.90 m., güney ve kuzeydekileri 0.65 m, doğu ve batıdakileri ise 0.80 m. eninde olmak üzere, sadece üst kısımdakiler dışa daralma yapmaktadır.

İç mekan ahşap tavana sahiptir. Mahfil bölümlerin üstü düz tutulurken; orta mekan, piramidal ahşap geçmelerle tayin edilen üç kademeli tavan süslemesi şeklinde düzenlenmiştir. Ayrıca göbek kısmı çeşitli motiflerle hareketlendirilmiştir.

Tarihi değeri olmayan ahşap minare, 1964 yılında yapılmış olup, silindirik gövdelidir. Dışa taşıntı yapan ve etrafı tümüyle kapatılan şerefesinin üzerine gelen petek kısmı açık tutulmuş olup, üzeri sacdan yapılan konik külahla kapatılmıştır.

Süsleme açısından cepheler oldukça sadedir. Ancak ahşap elemanlarında zengin orijinal süslemeler bulunmaktadır. Bunlardan daha önce belirttiğimiz gibi cümle kapısının, cevizden; oyma tekniği ile oluşturulan her iki ahşap kanatta etrafı zencerek motiflerle çevrelenmiş alanın içerisinde; her bir kanadın yüzeyini tümünü kapsayacak şekilde altlı-üstlü olarak yerleştirilmiş dört adet zengin bezemeli çiçek motifi işlenmiştir.

İç mekanın mahfli taşıyan ahşap dikmelerinde mahfil eteklerinde ve üçgenimsi köşk yüzeyinde oyma tekniğiyle işlenen selvi ağacı, rüzgar gülü, sekiz kollu yıldız, sarmaşık dalı ve çiçek motiflerinden oluşan zengin süslemeler dikkat çekmektedir. Ayrıca, ana mekanı örten göbeğe geçiş kısmında ve göbekte ağaç dalları, tam ve yarım daireler; baklava dilimleri ve yumurta dizilerinden oluşan motifler yer almaktadır. Bunların yanısıra, cephede sadece cümle kapısının çerçevesinde yeşil renkten oluşan

boyaya sahipken, iç mekanın süpürgelik kısmı yeşil, bunun üzerindeki beden duvarları beyaz badanalıdır. Ahşap elemanlar ise herhangi bir boya ile boyanmadan orijinalliklerini muhafaza etmektedir.

0.80 m. kalınlığındaki cephe duvarları dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Cephelerde kaba yonu taşları bulunurken, köşelerinde biraz daha düzgün kesme taşlar kullanılmıştır. Herhangi bir sıra gözetilmeden örülen kaplamalar derzlidir. İç mekan duvarları sıvanmıştır. Burada da cephelerde izlenen malzemenin kullanılmış olduğu söylenebilir. Diğer kısımlar tümüyle ahşaptır. Çatıda alaturka ve marsilya kiremit bulunmaktadır.

Önemli bir onarım geçirmediğinden dolayı sanatsal değerini muhafaza ederek bize ulaşan yapı, aslını bozmadan onarıma muhtaçtır.

KATALOG NO	: 3.3.8
YAPININ ADI	: İSKENDERPAŞA CAMİİ-TÜRBE KOMPLEKSİ
BULUNDUĞU YER	: ARDANUÇ (MERKEZ)-ADAKALE
RESİM	: 82-84
ÇİZİM	: 37-38 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: AĞUSTOS 1994-AĞUSTOS 1995

TARİHÇESİ

Tarihi kayıtlara göre cami ilk kez VII. yy.'da Halife Osman Dönemi'nde yörede geçici olarak hakim olan Müslüman Araplar tarafından inşa edilmiştir.¹²² Akkoyunlulardan sonra kullanılamaz hale gelen yapı 1551'de Ardanuç Kalesi'ni fetheden Erzurum Beylerbeyi Çerkez İskender Paşa tarafından 1553 yılında yeniden onartılarak, işlevini sürdürebilmesi için mahallinde yaptırdığı gelir getiren çeşitli ticari eserleri camiye vakfetmiştir.¹²³

İç mekanın mahfil katında bulunan Hicri 1281 (M.1864) tarihli kitabesine göre Hasan Efendi tarafından cami, esaslı bir eşkilde tamir ettirilmiştir. Yörede vuku bulan Rus işgali zamanında minaresi yıkılmış, yapı anbar olarak kullanılmıştır.¹²⁴ Günümüze kısmi onarımlarla ulaşan cami, ibadete açıktır.¹²⁵

¹²² Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 24.

¹²³ Sözü edilen İskender Paşa'nın Ardanuç, Van ve Diyarbakır beldelerindeki Camileri ile öteki hayratına ait eserlerin Hicri 973 (M.1565) tarihli Arapça vakfiyesi bulunmakta olup, orijinal metni torunlarından Sn.Av. Reşid İSKENDEROĞLU'nun aile arşivinde, tercümesi ise Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün ilgili biriminde bulunmaktadır. Burada belirtildiğine göre "Ardanuç'un İskender Paşa tarafından zapt edilmesi üzerine evvelce (Akkoyunlular) zamanında yıkılmış ve çok ağır tahribe uğramış metruk durumda bulunan cami yeniden inşa ve imar edilerek ibadete yarar ve yeterli hale getirilmiştir. Paşa bu camiyi inşa ve ihya ettikten sonra, cami hizmetlerinin görülmesini sağlamak maksadı ile orada satın aldığı arsa üzerine altmış adet dükkan yaptırmıştır. Ayrıca, ev, fırın ve boyahane gibi yaptırdığı akarı da camiye vakfetmiştir. Bu surette Ardanuç kazası, eskisinden daha güzel bir Türk ve İslâm ülkesi olmuştur. Paşanın bu icraat ve adaletinden yerli halk çok memnun kalmışlar ve Paşa'ya itaat ve dua etmişlerdir. Yine Vakıfnamesindeki beyana göre, burada yaptırdığı Medrese ile Mescidin görevlileri 23 kişidir. Bir müderris, 10 nefer ilim talebesi bunlardan biri muft'dir. Bir imam, bir müezzin, beş adet Kur'an-ı Kerim okuyucu, bir hâtip, bir cabi, bir bevvap, bir feraş tayin etmiş ve bunlara o tarihte tesbit ettiği Osmanlı dirhemi üzerinden maaş verilmesini emir vasiyet edilmiştir." Bkz.R. İskenderoğlu, Beğlerbeği Gazi İskender Paşa (1989) 11.

¹²⁴ a.g.e., 11.

¹²⁵ Yapının, Erzurum Müzesi uzmanlarınca 1985 yılında hazırlanan Anıt Fişi dikkate alındığında eski eser olarak tescil edildiği anlaşılmaktadır.

Caminin batısında yer alan üç adet türbe Osmanlı Dönemi'nde; muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmişlerdir. Burada, medfun olanların Ahıska Çıldır Beylik ailesinden oldukları tahmin edilmektedir.

KİTABELER

Camiden günümüze ancak harimin mahfil katının üzerinde olmak üzere üç ayrı çerçeve içine Celî Sülüs'le kabartma tekniğinde yazılan bir adet Osmanlıca kitabesi ulaşabilmiştir.

Asıl Metin:

اولدی شو جامعه خاندان سلیمان پاشه
ایکنجی حسن افندی تمام ایتدی باشدن باشه

بو جامعی بنا ایتدی ایخ ویاو سفدات
معاویه اوغلی اولدی دخی مولود اوسته

سنه ۱۲۸۱

Okunuşu:

*Oldu şu câmia hânedan Süleyman Paşa
İkinci Hasan Efendi tamam etdi baştan başa
Bu câmii binâ etdi Ebho (?) ve Yasef
Muâviye oğlu oldu dahî Mevlûd Usta.
Hicri 1281.*

Türkçe Anlamı:

"Bu camiyi Ebho ve Yasef Usta yaptı; (bunlardan birisinin) Mevlûd Usta adındaki oğlu kendilerine yardım etti. Camiye hânedan Süleyman Paşa sahip çıktı ve ikinci kez Hasan Efendi baştan başa tamamladı. Yıl M. 1864."

Buradaki üç türbeden sadece son cemaat yerinin batı cephesine bitişik Hatice Hanım Türbesi'nin kapı alınlığında bir kitabe bulunmasına rağmen günümüzde badana ile üzeri kapatıldığından okunamaz durumdadır.¹²⁶

YAPININ İNCELENMESİ

Genel

Artvin'in; Ortaçağ'dan başlayıp 1878'deki Rus işgaline kadar önemli yönetim merkezlerinden biri olan Ardanuç Kalesi'nin¹²⁷ odak noktasını teşkil eden ve etrafı duvarla koruma altına alınmış bahçe içinde bulunan kompleksin merkezinde cami yer almaktadır. Camini kuzeyinde iki katlı son cemaat yeri, batı cephesine irtibatlanmış üç adet türbe bulunmaktadır. Yapının etrafında; güney ve batı bölümünde haziresi, kuzey cephenin önünde ise günümüzde sadece güney duvarı kalabilmiş medrese kalıntısı dikkat çekmektedir (Çiz 37; Res. 82).

CAMİ

Kuzeyinde yaklaşık 6.00 m. eninde iki katlı son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde minaresi, batı cephesinde türbeleri bulunan yapı dışdan kuzey-güney doğrultusunda 16.80 m.; kuzey kanadı 14.75 m., güney kanadı ise 16.15 m. ölçülerinde güneye doğru genişleyen kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir.

Yapının doğu cephesi, akıl mekandan biraz içeriye kaymış son cemaat yeri ve caminin bu yöndeki yüzelerinden meydana gelmiştir. Camiye ait yüzeyde alttakileri taban seviyesinde ve büyük altlı-üstlü simetrik olarak düzenlenmiş etrafı düzgün kesme taş pervazlı ve metal korkuluklu dikdörtgen formlu dört pencere yerleştirilmiştir. Son cemaat yerine yakın köşesinde yedi adet taş basamaklı merdiven bulunmakta olup, buradan hemen üzerinde yer alan, çerçevesi düzgün kesme taş, düz atkı taşı ve iki ahşap kanatlı, dikdörtgen formunda; içteki mahfil katına giriş sağlayan kapı yer

¹²⁶ Vakıflar Genel Müdürlüğüne ait araştırmada türbe, Yusuf Paşa'nın zevcesi Hatice Hanım'a ait olduğu kabul edilmektedir. Bir başka araştırmada ise sözünü ettiğimiz kitabeden "*vefatı Sefer Paşa ve Yusuf Paşa*" okunarak türbenin Sefer Paşa'ya ait olduğu vurgulanmaktadır. Bkz. İskenderoğlu, a.g.e. (bkz.dn.118) 11 v.a.; Ayrıca bkz. Z. Abban, Artvin Türbeleri (Basılmamış Dil-Tarih ve Coğrafya Fak. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Böl. Lisans Tezi 1992) 12-14.

¹²⁷ İç kalesi de bulunan kale, ilgili bölümde kapsamlı olarak ele alınacaktır.

almaktadır. Son cemaat yerinin bu yöndeki alt bölümü oda şekline getirildiği için, iki penceresi haricinde dışa kapalıdır. Burada bulunan ahşap merdivenle üst kata çıkmakta olup, burası ahşap korkulukları dışında dışa açık tutulmuştur. Her iki bölüm üstten dışa hayli taşıntı yapan ahşap kakmalı ve son cemaat yerinden yükselen ahşap dikmelerle desteklenen saçakla koruma altına alınmıştır. Ayrıca, ana mekanın üst kısmındaki pencerelerin altına gelecek şekilde dışa taşırılmış ızgara uçları dikkat çekmektedir.

Güney cephenin düzenlenmesi çok az farkla doğu cephesi ile aynıdır. Burada farklı olarak, üst seviyede bulunan pencereler saçak başlangıç seviyesine kadar yükselmiştir ve ızgaralar dışa yansıtılmamıştır.

Batı cephesinin düzenlenmesi diğer cephelerle aynı iken, daha sonra, cephe yüzeyine eklenen türbelerle farklı bir görünüm kazanmıştır. Ayrıca, cami ile türbenin birleştiği yerdeki köşeden yükselen minare bulunmaktadır.

Kuzey cephesinin düzenlenmesi ise, ister istemez diğer cephelerden farklı bir şekil arz etmektedir. Önde bulunan son cemaat yerinin yanısıra, alt katın doğu kısmında bulunan oda ile cephenin bu bölümü kapanırken, batı ucundan başlayıp kuzeye doğru devam eden Hatice Hanım Türbesi'nin doğu duvarı ile de cephe, bu yönde adeta koruma altına alınmıştır. Cephenin orta ekseninde portali, her iki yanında altlı-üstlü düzenlenmiş dört adet penceresinin yanısıra, batı köşesinde cepheye bitişik olarak yükselen minare kaidesi yer almaktadır.

3.37x1.83 m. ölçüsündeki dikdörtgen formlu portal, üç yönden dıştan içe doğru düz, kaval, oluk, düz ve verev şeklinde sıralanan farklı ebatlardaki beş adet silmeyle çerçevelenmiş olup, üstte iki kademeli tepelikle sonlanmaktadır. Basık kemerli kapı açıklığı, ahşap iki kanatlıdır (Çiz. 38).

İki katlı son cemaat yerinin alt katı üç kısımdan, üst kısmı ise tek bölümden oluşmaktadır. Alt katın doğu bölümündeki oda geçici olarak Kur'an Kursu olarak kullanılmakta olup, kuzey cephesinde iki, içe bakan doğu cephesinde ise, kuzeye yakın köşesindeki basamakla çıkılan kapı; ortaya yakın kısmında ise bir pencere yer almaktadır. Camiye giriş sağlanan orta holün batısında kalan kısım, taban seviyesinden yükseltilmiş olup, kuzey cephesi dışa açıkken, batı cephesi, yanındaki türbe cephesiyle kapanmıştır. Üzerindeki katın etrafı üç yönden dışa açık olup korkuluklara sahiptir. Tavanda bulunan iki sıralı ahşap dikmelerle bu kat taşınırken, üst katın kirişleri üzerine

oturtulmuş ahşap dikmelerle de burasını örten çatı desteklenmiştir. Her iki kat düz ahşap tavana sahiptir.

Yapı dışdan kırma çatıyla örtülmüştür.

İç mekanın kuzey bölümünde 4.00 m. eninde altlı-üstlü olarak düzenlenmiş mahfil katı bulunmaktadır. Alt bölümün doğu kısmında bulunan ahşap merdivenle üst kata çıkış sağlanmakta olup burası, duvar tarafına ve iç kısmına konan ahşap dikmeler üzerinde oturtulmuştur. Mahfilin üst orta yerinde dışa taşıntı yapan, dikdörtgen kaideli köşkü bulunmaktadır. Ayrıca, alt ve üst mahfil kolları ahşap korkuluklara sahiptir.

Güney duvarın orta ekseninde, dikdörtgen çerçevesi hafifçe dışa taşıntı yapan, yarım daire şeklinde duvarın içine yerleştirilen alçı kaplamalı mihrab nişi yer almaktadır. Güneybatı köşesindeki ahşap minberin herhangi bir özelliği bulunmaktadır ve üzeri boyanmıştır.

Cephelerde anlatıldığı gibi her bir duvarda alttakileri büyük ve yuvarlak kemerli, üsttekileri düz atkı kemerli; dörden toplam onaltı adet dışa doğru daralan pencere açıklığı bulunmaktadır. Bunların yanısıra kuzey duvarın orta ekseninde cümle kapısı açıklığı, doğu duvarın kuzeye yakın kısmında ise mahfilden çıkış sağlayan kapı açıklığı, kuzey duvarın batı köşesinde de mahfilden minareye çıkış sağlama kapı yer almaktadır.

Harimin ana mekanı 1.30 m. çapında dört ahşap sütunla taşınan ve kirişlere oluşturulan kare kaide üzerine oturtulan 6.00 m. çapında kubbe ile örtülmüştür. Geri kalan kısmı ise, köşelere yerleştirilen ahşap dikmelerle desteklenen kideler üzerine oturtulan düz ahşap tavana sahiptir.

Daha önce belirttiğimiz gibi orijinal minaresi Rus işgali zamanında yıkılması sonucu, bölge özgürlüğüne kavuşunca, öncekinin yerine bugünkü ahşap minare yapılmıştır. Mahfil katından girişi buluna minare, çatı seviyesinden sonra silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Petek kısmı da silindirik olan minare konik külahla sonlanmaktadır.

Cepheleri tümüyle sade olan caminin portalindeki ahşap kapı kanatlarında kabarıklı süslemenin ardından asıl süslemeler iç mekandaki ahşap elemanlarda görülmektedir. Bunlardan mahfil katına ait eteğin yüzeyinde tek sıradan oluşan kare şeklindeki kabartmalar yer alırken, ara kaidesinde dış sıraları, altında ise destere dışı

ahşap süslemeler bulunmaktadır. Mahfil köşkünün öne bakan geniş yüzeyi üstten kaytan motifi, diğer üç yönden ise testere dışından oluşan ahşap çerçevenin içinde kabartma şeklinde oluşturulan birbirine benzer, köşelerinde laleleri, içinde yazıt bulunan göz şeklinde üç adet çerçeveli süsleme yer almaktadır. Ayrıca üst korkuluğu etrafı dilimli; iki sıradan oluşan daire motiflerden meydana gelen düzenlemeye sahiptir. Asıl zengin süsleme, kubbe girişinin alt ve yan yüzeylerinde ve köşeliklerinde rastlanmaktadır. Girişlerde sarı renkli zemin üzerine iki sıradan oluşan açık yeşil renklerle boyanmış baklava dilimleri, iç kısımda ise, üçlü dairelerden oluşan kalem işi süslemeler görülmektedir. Köşeliklerinde ise çiçeklerden meydana gelen zengin kalem işi süslemelerin yanısıra, kubbe eteğinde tek sıradan oluşan çiçek dizisi yer almaktadır (Res. 83).

Bunlardan başka süpürgelik ve mihrab yeşil, üzerine gelen beden duvarları ise beyaz badanaya sahiptir. Sütunlar yeşilken, ahşap dikmeler yeşil ve mavi renkli yağlı boyalıdır. Üst mahfil ise, açık yeşil, koyu yeşil ve mavi renklerin yanısıra; kubbe yüzeyi ve tavan açık yeşil boyaya sahiptir. Portal mavi, minare ise beyaz renkli yağlı boya ile hareketlendirilmiştir. Özellikle kubbe ve tavanda izlenen boyalar diğerlerine göre orijinaldir.

Geçmişte köklü onarımlar geçiren yapının cepheleri buna paralel olarak farklı kalınlıklardaki duvarlara sahiptir. Şöyle ki, doğu ve batı duvarları 0.80 m. iken, kuzey ve güney duvarların kalınlığı 1.10 m.'yi bulmaktadır. Dolgu duvar tekniğiyle örülen cephelerin kapı, pencere ve köşelerinde düzgün kesme taş kullanılmışken, geri kalan kısımlarda bir tarafı düzeltilmiş ve herhangi bir sıra izlemeden görülen kaba yonu taşları kullanılmıştır. Dışta kuzey ve kısmen doğu cepheleri, içte tüm duvarlar sıvanarak kapatılmıştır. Ancak cephelerde görülen malzeme ve teknik içte de kullanılmış olmalıdır. Geri kalan kısımlar iyi işçilikli ahşap malzeme ile gerçekleştirilmiştir. Son cemaat yerinin doğu bölümünde bulunan oda, bağdadi tekniğinde oluşturulmuştur. Çatı örtüsünde alaturka kiremit bulunmaktadır.

İnşa tarihi, yöreye paralel olarak eskilere giden yapının bilhassa iç mekanın ahşap işçiliği ve süslemesi kıymet arz etmektedir. Vakfiyesine göre gelirleri olmasına rağmen cami, günümüzde onarıma muhtaçtır.¹²⁸

¹²⁸ Yapıyla ilgili kaynak temininde yardımcı olan Sn. Av. Reşid İSKENDERÖĞLU Bey'e ve eksik fotoğraflarını çektilip yollayan Tarih Öğretmeni dostum Halit ÖZDEMİR Bey'e şükranlarımı sunarım.

TÜRBELER

Daha önce de belirtildiği gibi caminin batısında üç türbe bulunmakta olup, iki grup halinde düzenlenmiştir. Caminin kuzeybatı alt köşesinde Hatice Hanım Türbesi, buranın batı köşesine eklenen Ali Paşa Türbesi ve caminin güneye yakın kuzey cephesine irtibatlanmış bulunan Süleyman Paşa Türbesi yer almaktadır (Res. 84).

HATİCE HANIM TÜRBESİ

Diğer iki türbeden daha büyük ve olsalıkla erken tarihli olan türbe dışdan 6.90x6.90 m. ölçülerinde kare plana sahiptir.

Son cemaat yerine bakan doğu cephesinin orta ekseninde basık kemerli ve tek ahşap kanatlı kapı açıklığı üstten yuvarlak kemerli bir girinti içerisine alınmıştır. Alınlığında Osmanlıca kitabesi bulunmaktadır. Cephenin alt bölümü, son cemaat yerinin batı bölümündeki, döşemeli kısım ile kapanırken, üst kısmı yine son cemaat yerinin çatı girişleriyle belirlenmiştir.

Güney, batı ve kuzey cephelerinin düzenlenmesi birbirine benzemekte olup, orta eksenlerin alt seviyesinde taş söveli ve dikdörtgen formlu birer pencere, üstünde de daire formlu birer küçük pencere yer almaktadır.

İç mekanda şahidesiz iki mezar bulunmakta olup burası cephelerde belirttiğimiz gibi alttakileri büyük ve yuvarlak kemerli; üsttekileri küçük ve daire formlu dışa doğru daralmayan toplam altı pencere açıklığı bulunmaktadır. Üzeri pandantifle geçilen kubbe ile örtülmüştür.

Herhangi bir süslemesi bulunmayan yapının 1.00 m. kalınlığındaki cepheleri dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Kapı ve pencerelerde düzgün kesme taş, kubbede tuğla, cephe kaplamalarında ise herhangi bir özelliği olmayan moloz taş kullanılmıştır ve derzlidir. Doğru cephesi sıvanarak badanalanmıştır. Kubbe betonla sıvanarak koruma altına alınmıştır.

ALİ PAŞA TÜRBESİ

Hatice Hanım Türbesi ile irtibatlanan yapı dışdan 5.25x5.25 m. ölçülerinde kare plana sahiptir.

Doğu cephesinde herhangi bir açıklık yokken, güney cephesinin orta ekseninde içe girinti yapan, tek ahşap kanatlı ve yuvarlak kemerli kapı yer almaktadır. Batı ve kuzey cephelerinde ise, birer adet dikdörtgen formlu pencere yer almaktadır.

İçinde mezar bulunmayan yapı, iki pencere açıklığı ile aydınlatılmış olup üzeri pandantifle geçilen kubbeyle örtülmüştür.

Süsleme açısından oldukça sade olan türbe malzeme ve teknik açısından Hatice Hanım Türbesi ile aynıdır. Ancak duvar kalınlığı burada azdır. Orada olduğu gibi dışa yansıyan kubbesi dışdan betonla sıvanarak koruma altına alınmıştır. Onarıma muhtaçtır.

SÜLEYMAN PAŞA TÜRRESİ

Diğerlerinden yaklaşık 5.00 m. uzaklıkta bulunan yapı dışdan 6.25x6.24 m. ölçülerinde kare plana sahiptir.

Doğu cephesi cami ile irtibatlanarak kapanmıştır. Ancak güney cephesinde harime açılan dikdörtgen formlu penceresi bulunmaktadır.

Güney cephesinin orta ekseninde alttaki büyük ve dikdörtgen; üstteki küçük ve kare formunda iki pencereye karşılık, batı cephesinde herhangi bir açıklık bulunmamaktadır. Kuzey cephesinin batı köşesinde ise, içe girinti yapan yuvarlak kemerli ve tek ahşap kanatlı kapı yer almaktadır.

İçeride dört adet şahidesiz mezar yer almakta olup, cephelerde belirttiğimiz gibi toplam üç pencere açıklığı bulunmaktadır. Üzeri pandantiflerle geçilen kubbe ile örtülmüştür.

Süslemesiz olan yapı, malzeme ve teknik açısından diğer iki türbeye benzerlik göstermektedir. Ancak farklı duvar kalınlıkları bulunmaktadır. Dışarıya aynen yansıtılan kubbe, dışdan betonla sıvanarak koruma altına alınmıştır. Bakımsızdır.

KATALOG NO	: 3.3.9
YAPININ ADI	: İNCİLLİ CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ARDANUÇ-İNCİLLİ KÖYÜ
RESİM	: 85-86
ÇİZİM	: 39 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: AĞUSTOS 1994-AĞUSTOS 1995

TARİHÇESİ

Portalinde buluna kitabesine göre yapı Hicri 1204 (M.1790) tarihinde inşa edilmiştir. Daha sonra doğu cephesine abdestlik, kuzey cephesine son cemaat yeri eklenmiştir. Kısmı onarımlar geçiren cami günümüzde ibadete açık bulunmaktadır.¹²⁹

KİTABELER

Yapının harime giriş sağlayan portalin alınlığında etrafı sarmaşık dallarından oluşan dikdörtgen çerçeve içerisine alınmış iki satırlık Osmanlıca bir kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin üzeri badanalandığı için günümüzde kolay okunacak durumda değildir.¹³⁰

YAPININ İNCELENMESİ

Düz bir bahçe içerisinde bulunan caminin doğu cephesine sonradan eklenmiş abdestlik kısmı, batı yönünde mezarlığı, kuzey cephesinde son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde ise minaresi bulunmakta olup; dşdan 9.10x900 m. ölçülerinde kare plana sahiptir (Çiz. 39; Res. 85).

Caminin doğu cephesi, daha önce belirttiğimiz gibi kuzeyden girişi bulunan tek katlı abdestlik kısmı ile tamamen kapanmıştır. Üzeri düz saçakla biten yüzeyinde ahşap pervazlı ve dikdörtgen formlu üç pencere bulunmaktadır. Cephenin ikinci bölümünü teşkil eden son cemaat yerinin bu yüzünde de, diğerleriyle aynı bir pencere yerleştirilmiştir.

¹²⁹ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

¹³⁰ Sözü ettiğimiz kitabe yerinde ilk etapta okunamamıştır. Çektiğimiz resimlerden de olumlu sonuç alınamamıştır. Bu yüzden camiyi yapturan tesbit edilememiştir.

Güney cephesi, ana mekan ve abdestlik kısmını bu yöndeki ortak yüzeylerinden oluşmakta olup, tabanda boydan boya uzana ikinci bir koruma duvarı, üstte ise, üçgen alınlıklı saçak bulunmaktadır. Camiye ait yüzeyde birbirine işit, dikdörtgen formlu iki pencere yer almaktadır. Abdestlik kısmının alt bölümü duvarla örülmüşken, geri kalan kısmı saçağa kadar ahşap kakma ile kapatılmıştır.

Batı cephesini oluşturan ana mekan ve son cemaat yerinin yüzeylerinde pencere bulunmaktadır. Üzeri ileri doğru çıkartılan düz saçakla sonlanmaktadır.

Kuzey cephesinin ana mekanı, her yönden dışa kapalı tek kattan oluşan üçgen alınlıklı son cemaat yeriyle kapanmıştır. Yakın zamanda yenilediği anlaşılan son cemaat yerinin orta ekseninde kapı; kapının üstünde ve her iki yanında olmak üzere üç pencere yerleştirilmiştir.

2.50 m. enindeki son cemaat yerindeki kapının simetriğinde kuzey cephenin orta ekseninde olmak üzere harime giriş sağlayan portali bulunmaktadır (Res. 86). Portalin sağında kalan batı köşesinde ise, minare kaidesi yer almaktadır.

Portalin, sivri kemerli bir girinti içerisine yerleştirilen kapı açıklığı yuvarlak kemerli olup, iki ahşap kanada sahiptir. Açıklığın her iki yanında birer altlık, üzengi seviyesinde kare formlu birer çıkıntı ve alınlığında kitabe yer almaktadır.

Yapı dışdan çift pahlı çatıyla örtülmüştür.

İç mekanın kuzey bölümünde doğu-batı doğrultusunda üç, güney-kuzey doğrultusunda ise dört adet ahşap kiriş üzerine oturtulan ve ahşap dikmelerle desteklenen mahfil katı bulunmaktadır. Mahfile kuzeybatı köşesinde bulunan ahşap merdivenle çıkılmakta olup, buranın orta kısmında dışa çıkıntılı ve dikdörtgen kaideli köşkü yer almaktadır.

Güney duvarın orta ekseninde, duvara girinti yapan beş köşeli mihrab nişi bulunmakta olup, üzeri dilimli üçgen kavsara ile sonlanmaktadır. Güneybatı köşesinde tabanı 2.00 m. uzunluğunda, 0.62 m. genişliğinde basit işçilikli ahşap minberi, güneydoğu köşesinde yine ahşaptan vaaz kürsüsü bulunmaktadır.

Cephelerde belirttiğimiz gibi iç mekanın doğu, batı ve kuzey duvarlarında pencere açıklıkları bulunmamaktadır. İç mekan, güney duvarında yer alan iki pencere açıklığıyla aydınlatılmaya çalışılmıştır. Ayrıca, kuzey duvarın orta bölümünde kapı

açıklığı, aynı duvarın üst kısmın batı kısmında minareye çıkış sağlayan kapı yer almaktadır.

İç mekanın tümü kuzey-güney doğrultusunda boydan boya uzatılan ahşap kirişler üzerine oturtulan, düz ahşap tavana sahiptir.

Mahfil katınadn girişi buluna ahşap minare, son cemaat yerine ait çatıyı delerek yükselen silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. İki kademeli bilezik şeklindeki altlık üzerine oturtulan şerefe korkuluğu hariç, dışta bulunan tüm yüzey galvanizli sacla kaplanmıştır.

Kapı kemerinin kilit taşı üzerinde oyma tekniğiyle işlenen, köşeleri doldurulmuş dikdörtgen çerçevenin ortasında altı kollu yıldız motifi ile alınlıkta bulunan kitabe çevresindeki sarmaşık motifli bordür haricinde cephelerinde, süslemesi bulunmaktadır. Ancak yakın zamanda kuzey cephede bulunan kapı çerçevesi ve süpürgelik kısmı yeşil, geri kalan kısım beyaz renkli boya ile boyanarak hareketlilik kazandırılmaya çalışılmıştır. Pencere pervazları ve kapı kanatları ise mavi renkli boyaya sahiptir.

İç mekanın süpürgelik kısmı yeşil, üstü beyaz badanalıdır. Mihrab yaldızlanmıştır. Tavanda herhangi bir süsleme yokken, mahfil katının balkonu yeşil ve kırmızı renklerden oluşan boyaya sahiptir.

Ana mekan 0.80 m. kalınlığında cephelere sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Portalinde düzgün kesme taş malzeme kullanılmışken, cephelerde tek tarafı düzeltilmiş farklı ebatlardan oluşan kırmızı renkli taş kaplamalar görülmektedir. Güney cephede izlendiği gibi devşirme malzeme de kullanılmış olup, duvarlar derzlidir. Abdestlik bölümünde daha kalitesiz taş malzeme ve işçilik izlenirken, son cemaat yeri birketle örülmüştür. İç mekanın duvarları sıvanarak kapatıldığından kullanılan malzemeyi ve tekniği izlemek mümkün olmamaktadır. Geri kalan tüm malzeme kaba işçilikli ahşaptır. Çatı sacla kaplanmıştır.

KATALOG NO	: 3.3.10
YAPININ ADI	: ANAÇLI CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ARDANUÇ-ANAÇLI KÖYÜ
RESİM	: 87-88
ÇİZİM	: 40 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Harime giriş sağlayan kapı kemerinde bulunan kitabesine göre cami, Hicri 1249 (M.1833) tarihinde inşa edilmiştir. Kısmi onarımlar geçiren yapı, günümüzde ibadete açık bulunmaktadır.¹³¹

KİTABELER

Kapı kemerinin kilit taşı üzerinde, iki bölümden oluşan Osmanlıca bir kitabesi bulunmaktadır. Kitabenin üzeri yeşil renkli yağlı boya ile kaplandığından okunamaz duruma gelmiştir.

YAPININ İNCELENMESİ

Batıdan doğuya doğru alçalan meyilli bir alan üzerinde inşa edilen yapının kuzeyinde son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde minaresi bulunakta olup dışdan 11.00x8.00 m. ölçülerinde dikdörtgen plana sahiptir (Çiz. 40; Res. 87).

Yapının doğu cephesi, ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmakta olup, son cemaat yerinin tüm, ana mekanın ise bir bölümünü kapatan; cephenin orta seviyesi yüksekliğinde, ön yüzü korkuluklu sundurmaya sahiptir. Ana mekan, orta seviyede, duvarın içine yerleştirilmiş iki ahşap hatilla kuvvetlendirilmiş olup, alt seviyede iki hatıl arasına yerleştirilmiş, ahşap pervazlı ve dikdörtgen formlu iki; üstte kuzey bölümünde yine aynı özelliklerde biri son cemaat yerinin olmak üzere iki pencere bulunmaktadır. Bunun yanısıra sundurma geçildikten sonra ulaşılan cemaat yerine ait bir kapı yer almaktadır. Ayrıca, aynı yükseklikte ve

¹³¹ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

paralelde devam eden camiye ait iki katlı mekanın bu yöndeki yüzleri bulunmaktadır. Her üç bölüm üstten dışa taşıntı yapan düz saçakla sınırlandırılmış olup, cepheden güneye doğru taşıntı yapan oluk dikkat çekmektedir.

Üçgen alınlıklı güney cephenin yüzeyinde de doğuda gördüğümüz ikili yatay hatlı aynen korunmuştur. Üstteki hatlın üzerine gelecek şekilde, köşelere kaydırılmış iki adet, öncekileriyle aynı özellikli pencere yer almaktadır.

Daha önce de belirttiğimiz gibi oturduğu alan meyilli olduğundan batı cephesinin tamamına yakın kısmı toprakla kapanmıştır. Bu özellik dikkate alınarak bu yüzüne pencere konmamıştır. Ancak, cepheden içeriye alınmış minare, bu yöndeki görüntüyü belirlemektedir.

Kuzey cephesi ise, yine mevcut mekanın durumuna göre belirlenmiş olup, ana mekanın bu yöndeki yüzü; son cemaat yeri ve yakın zamanda eklendiğ anlaşılan iki katlı yan mekanla tümünden kapanmıştır.

Yapı dışardan iki pahlı çatıyla örtülmüştür.

Son cemaat yerinin doğu cephesinde bulunan kapı geçildikten sonra, kuzey cephenin orta ekseninde yer alan 0.85 m. genişliğinde içe girinti yapan yuvarlak kemerli, iki ahşap kanatlı ve dikdörtgen formlu cümle kapısına gelinmektedir. Cephenin batı köşesinde minare kaidesi yer almaktadır. Son cemaat yerine ait tavan döşemesiyle ikiye ayrılan cephenin üst bölümünde mahfil katına geçiş sağlayan kapı yer almaktadır.

İçten 2.25 m. genişliğindeki son cemaat yeri iki katlı olup, alt kattan üstüne minare kaidesinden kuzeye doğru uzatılan ahşap merdivenle çıkış sağlanmaktadır. Yine alt hattın doğuya yakın kuzey duvarına girinti yapan bölümünde, musluklarla suyu sağlanan abdest alma yeri oluşturulmuştur.

İç mekanın büyük bir bölümünü kaplana 'U' biçiminde mahfili bulunmaktadır. Mahfilin geniş tutulmuş yan kanatları, güney duvara ulaştırılmadan kesilmiştir. İki kanadın arasına kalan orta bölüm yarım daire şeklinde dışa yansıtılarak hareketlilik sağlanmıştır. Mahfil katı duvar yönlerinde ve orta kısımda yerleştirilen ahşap dikmeler üzerine oturtulmuştur.

Güney duvarın orta ekseninde, duvara girinti yapan yarım daire formunda mihrab nişi bulunmaktadır. Güneybatı köşesinde 2.70x0.70 m. taban ölçüsündeki

ahşap minberi, güneydoğu köşesinde de basit işçilikli vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Her üçünün de önemli bir özelliği bulunmamaktadır.

Cephelerde anlattığımız gibi harimin doğuda üç, güneyde iki olmak üzere toplam beş adet dışa doğru daralan, dikdörtgen formlu pencere açıklıkları bulunmaktadır. Ayrıca, kuzey duvarında altta asıl girişi sağlayan kapı açıklığı üstte de son cemaat yerine açılan ikinci kapı açıklığı yer almaktadır.

İçden harim bölümünün üstü düz ahşap tavanla örtülmüştür ancak, mahfil yan kanatlarının arasına kalan mekanın üstü ahşapla oluşturulan dairesel göbekte vurgulanmıştır (Res. 88).

Son cemaat yerinden girişi sağlanan ahşap minare, çatı seviyesinden sonra dışa silindirik olarak yansıtılmış olup, şerefesi dışa kapatılmıştır. Gövdeden dışa taşırılmış petek kısmı üstten konik külahla örtülmüştür.

Cümle kapısının kemer çevresine oyma tekniğiyle işlenen zikzak motifinden oluşan bordür ile, burada yer alan kitabenin alt kısmına yine aynı teknikle gerçekleştirilen rüzgar gülü motifi dışında cephelerinde herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır. İç mekanda önem arzedecek süsleme tavanda uygulanan göbekte yer almaktadır. Etrafi çerçeve içine alınmış göbek süslemesi, üzerleri doğal boya ile hareketlendirilmiş, dıştakilerin uçları testere dişi şeklinde vurgulanmış farklı ebatlardaki iç içe beş daireden oluşmakta olup, ahşap malzeme ile gerçekleştirilmiştir. Bunların dışında süpürgelik kısmı yeşil, üstte kalan duvarlar sarı renkli boyaya sahiptir. Tavan döşemesi sade bırakılmışken, mahfil katına ait ahşap malzemede farklı renklerle boyanmıştır. Cümle kapısının kemer ve altlığı da yeşil boyaya sahiptir.

Farklı kalınlıklardan oluşan cephe duvarları dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Cephelerde tek tarafı düzeltilmiş yonu taşları düzgün sıralar oluşturacak şekilde kaplanmıştır. Ancak derz aralıkları dışa yansıtılmıştır. Cümle kapısında düzgün kesme taş kullanılmıştır. İç mekana ait duvarlar sıvanarak kapatılmış olduğundan hangi tür malzeme kullanıldığı anlaşılmamaktadır. Geri kalan tüm birimlerde ahşap malzeme bulunmamaktadır. Çatı sacı kaplanmıştır.

Günümüzde onarıma ihtiyaç duyan yapının minaresi tehlike oluşturmaktadır. Yapının hariminde, sergide olan iki adet antika halı bulunmaktadır.

KATALOG NO : 3.3.11
YAPININ ADI : MERKEZ (ÇARŞI) CAMİİ
BULUNDUĞU YER : ARHAVİ (MERKEZ)
RESİM : 89-90
ÇİZİM : 41 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kuzey kapısı üzerinde bulunan kitabeye göre cami Hicri 1279 (M.1862) tarihinde inşa edilmiştir. Ancak, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün araştırmalarına bakılırsa bu kitabe orijinal olmayıp, yıkılan başka bir camiden alınarak buraya daha sonra konmuştur ve böylece yapı XIX. yy.'ın sonlarına tarihlendirilmektedir.¹³² Bu durumda kimin tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Tarihi belirlenemeyen bir dönemde, mekanı genişletmek amacıyla kuzey bölümüne yeni bir kısım eklenmiş, buradaki kapı sonradan açılmıştır. 1945 yılında minaresi, yakın zamanda da son cemaat yeri, inşa edilmiştir. Bunların dışında kısmı onarımlar geçiren cami, günümüzde ibadete açık bulunmaktadır.¹³³

KİTABELER

Yapıda, yukarıda belirttiğimiz gibi buraya ait olup olmadığı tartışmalı Osmanlıca bir kitabe bulunmaktadır. Kitabe, kuzey kapısının üst kısmında dikdörtgen çerçeve içine alınmış kabartma tekniğinde Celi Ta'lik yazı çeşidiyle gerçekleştirilen dört satırdan oluşmaktadır.

Asıl Metin:

صاحب الخيرات والحسنات وراغب

الجنة والدرجات عبد الله رئيس

زاده الحاج علي اغا روحيجون وجميع

اهل ايمان ارواحلرنه لله الفاتحه سنه ١٢٧٩ هـ

¹³² Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 27.

¹³³ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Okunuşu:

Sahib'ul hayrat ve'l-hasenât ve râgıb
 ül-ceneti ve'd derecât Abdullah Reis
 Zade el-hac Ali Ağa ruhîcün ve cemî-i
 ehli îmân ervahlarına lillâhil Fatiha
 Sene 1279 H.

Türkçe Anlamı:

"Hayır ve iyilik sahibi, Cennete ve makamlarına talip olan, Abdullah Reisoğullarından Hacı Ali Ağa'nın ve bütün ehli imanın ruhları için el-Fatiha."

YAPININ İNCELENMESİ

Sahil yakınındaki düz bir meydan üzerinde yer alan caminin kuzeyinde son cemaat yeri, kuzeybatıda minaresi ve iki kapısı bulunmakta olup, dışdan 22.50x16.50 m. ölçülerinde dikdörtgen plana sahiptir (Çiz. 41; Res. 89).

Doğu cephesi, ana mekan ve son cemaat yerinin bu yönde bulunan yüzeylerinden oluşmaktadır. Ana mekan yüzeyinde alttakileri büyük tutulmuş iki sıra pervazlı, düz atkı kemerli ve dikdörtgen formlu toplam oniki pencere bulunmaktadır. Ancak, cephenin kuzey bölümünü orta seviyeye kadar kapatan son cemaat yerine ait kanat, bu kısımda bulunan dört pencereyi kapatmıştır. Cephe tabanı betonla korunurken, üstü dışa taşıntı yapan içbükey ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Güney cephenin yüzeyinde de, iki sıradan oluşan altlı-üstlü simetrik olarak yerleştirilen, doğu cephesinde izlediğimiz tipte toplam sekiz pencere yer almaktadır. Diğer yönlerden tümüyle doğu cephesine benzemektedir.

Batı cephesi ise, yine doğu cephesinde belirttiğimiz gibi cephenin kuzey kısmında, minareye kadar devam eden, son cemaat yerinin bu yöndeki kanadı bulunmaktadır. Cephenin eksenden kuzeye kayan kısmında orijinal kapısı, kapının kuzey yanında minareye ait kaide bulunmaktadır. Kapıdan güneye doğru kalan yüzeyinde yine altlı-üstlü yerleştirilmiş, diğerleriyle aynı özelliklere sahip toplam altı

pencere; minareden kuzeye kalan yüzeyinde ise iki altta, iki üstte dört pencere bulunmasına rağmen, alt seviyedeki iki pencere son cemaat yerinin bu yöndeki kanadı ile kapanmıştır. Üçlü yarım daire formulu taş basamakla çıkılan kapı, hafif dışa taşıntı yapan dikdörtgen çerçeve içerisinde basık kemerli ve iki ahşap kanatlıdır. Diğer düzenlemeler, önceki cephelerle aynıdır. Ayrıca, kapıdan kuzeye doğru devam eden dış taban betonla yükseltilmiştir.

Daha önce de belirttiğimiz gibi kuzey cephenin tümü üst seviyedeki pencere altlıklarına kadar, yakın zamanda eklenen son cemaat yeri ile kapanmıştır. Bundan dolayı cephenin orta ekseninde bulunan kapı ve yanlardaki birer pencere kapanmıştır. Kapanmayan yüzeyinde öncekilerden büyük tutulmuş yan yana üç pencere bulunmaktadır. Sonradan açıldığı bilinen buradaki kapı, iç içe üç silmeden oluşan dikdörtgen çerçeve içerisinde sepet kulpu kemerli ve iki ahşap kanatlıdır.¹³⁴ Üzerinde kitabe bulunmaktadır.

Dışa, tek sıradan oluşan ve her üç yüzeyde de bulunan dikdörtgen formulu pencerelerle açılan son cemaat yerine giriş kuzey cephesini norta ekseninde ve batı kanadının güneye bakan dar yüzeyinde bulunan ikili ahşap kanatlı iki kapı ile sağlanmaktadır.

Son cemaat yeri tek pahlı, ana mekan ise kırma çatıyla örtülmüştür.

İç mekanın kuzey bölüm geniş, yan kanatları ise dar tutulmuş ve güney duvara kadar uzatılmış 'U' şeklinde mahfil katı bulunmaktadır. Mahfilin kuzey kısmı altlı-üstlü olarak düzenlenmiş olup, burası doğu-batı doğrultusunda uzatılan üç giriş üzerinde, yine üç sıradan oluşan ahşap dikmelerle taşınmaktadır. Üstüne; kuzey duvara bitleştirilmiş, kapı açıklığının her iki yanında bulunan ahşap merdivenlerle çıkılmakta olup, tüm kanatlar ahşap korkuluklara sahiptir. Ayrıca, üst mahfilin kuzeydekinin, ortadaki daha ileride olmak üzere üçlü kavis şeklinde dışa yansıtılmış çıkması bulunmaktadır (Res. 90).

Güney duvarın orta ekseninde, içe girinti yapan yarım daire formulu mihrab nişi bulunmaktadır. Etrafi ikili silme ile belirlenen mihrab, yarım kubbeyle örtülmüş olup önemli bir özelliği bulunmamaktadır. Mihrabın hemen sağında yer alan 3.25x0.70 m. taban ölçülerindeki ahşap minber orijinal olup, zengin süslemelere sahiptir. Ayrıca, iç

¹³⁴ Planda izlenen yarım daire şeklindeki basamaklar son cemaat yeri eklemine kaldırılmıştır.

mekanın doğu duvarın gúneyden ikinci pencere açıklığı hizasından gúneye kalan tabanın kodu yüksek tutulmuştur.

Cephelerde belirttiğimiz gibi kuzey duvarlardakileri hariç alttakileri yuvarlak kemerli, üsttekileri düz atkı kemerli, doğu duvarında oniki, gúneyde sekiz, batıda on, kuzeyde beş olmak üzere, dışa doğru daralan toplam otuzbeş pencere açıklığıyla içte iyi bir aydınlatma sağlanmıştır.

Harimin üzeri, yanları düz ahşap tavanlı, ortası ise kubbe ile örtülmüştür. Kubbe yatay ve dikey hatllar üzerine oturtulmuş olup, köşelerine denk gelmeyen kare kaide üzerine gotik başlıklı dört ahşap sütunla desteklenmiştir. Bunlardan başka, kuzeydeki mahfil katı üzerine yerleştirilen ahşap sütunlarla da bu yöndeki tavan taşınmıştır.

Tarihi değeri bulunmayan minare düzgün kesme taştan inşa edilmiş olup, cepheden dışa taşıntı yapan beşgen kaide üzerine silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Kaidede silindirik gövdeye geçişte ve şerefe kaidesine yakın kısımda iki bilezik bulunmaktadır. Yüzeyleri hareketlendirilmiş beş kademeli kaide üzerine oturtulan şerefesi, dışa kapalı korkuluğa sahiptir. Petek konik külahla sonlanmaktadır. Mahfil katından çıkış sağlanmaktadır.

Her iki yöndeki kapı kanatları dışında cephelerde süslemesi bulunmayan yapının iç mekanında başta minberi olmak üzere diğer ahşap elamanları ve tavanı çeşitli süslemelere sahiptir. Kapı kanatlarının dış yüzeylerinde batıdakiinde altlı-üstlü düzenlenmiş ve etrafları çerçeve ile belirlenmiş oyma tekniğiyle gerçekleştirilen iki farklı bitkisel motif işlenmiştir. Kuzeydeki kapı kanadında ise, her iki kanadın tüm yüzeyini kapsayacak şekilde üçlü çerçeve içerisinde, üçerden altı adet; üstteki ve alttakileri aynı, ortadakileri farklı iki ayrı şekilden oluşan bitkisel bezemeye gidilmiştir. Daha önce de belirttiğimiz gibi orijinal minberin yan kanatların tüm yüzeyi oyma tekniğiyle oluşturulan, üzerleri vernikli zengin bitkisel süslemelere sahiptir. Ayrıca, sütun başlıkları, mahfil korkulukları, mahfil ve tavan girişlerinde de çeşitli bitkisel süslemeler vardır. Kubbenin iç yüzeyinde de merkezinde farklı renklerden oluşan iç içe sekiz kollu yıldız ve yıldızın köşelerinden tüm yüzeyi çevreleyen uçları yarım daire şeklinde teşkilatlandırılmış ahşap çıtalardan oluşturulan farklı bir süslemeye sahiptir.

Cephelerin tüm yüzeyi, alt bölümleri kırmızı, üstü beyaz renkli boyaya sahiptir. Batı kapı kanatları mavi, kuzey kapı kanatlarıyla gri renge boyanmıştır. Cephelerde

olduğu gibi iç mekanın duvarları süpürgelik kısmı yeşil, bundan sonrası beyaz badanaya sahiptir. Gri kalan tüm ahşap elemanlar tavanın bir bölümü hariç hakim olarak açık mavi yağlı boyayla korunmuştur. Kubbenin içi beyaz, süsleme öğeleri iki ayrı renktedir.

Farklı kalınlıklardan oluşan cephe duvarları dolgu duvar tekniğiyle örülmüştür. Cephe ve iç mekanın yüzeyleri sıvanarak kapatıldığından malzemenin cinsi ve tekniği belli olmamaktadır. Ancak tek tarafı düzelti miş yonu taşlarından meydana geldiği bilinmektedir.¹³⁵ Kapılarda düzgün kesme taş ve mermer kullanılmıştır. Geri kalan tüm elemanlar iyi işçilikli ahşap malzemeye sahiptir. Son cemaat yeri tuğla malzemeyle inşa edilmiştir. Ana mekanın çatısında alaturka kiremit, son cemaat yerinde sac bulunmaktadır.

---

¹³⁵ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 28.

KATALOG NO : 3.3.12
YAPININ ADI : ULUKENT CAMİİ
BULUNDUĞU YER : ARHAVİ-ULUKENT KÖYÜ
RESİM : 91-92
ÇİZİM : 42 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmayan yapı, kayıtlara göre XIX. yy.'ın başlarında inşa edilmiştir. Hicri 1314 (M.1896) tarihinde son cemaat yeri eklenmiştir. Orijinalde ahşap olan minaresi rüzgarla yıkılarak, günümüzdeki taş minare yeniden inşa edilmiştir.¹³⁶ Kısmi onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹³⁷

KİTABELER

Araştırmalarımız esnasında herhangi bir kitabesine rastlanmamıştır.

YAPININ İNCELENMESİ

Güneyden kuzeye doğru meyilli bir alan üzerinde bulunan yapı, yüksekçe kaide üzerine oturtulmuş olup, kuzeyinde 3.50 m. genişliğinde son cemaat yeri, kuzeydoğusunda minaresi ile birlikte asıl mekan dıştan 12.25x10.60 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir (Çiz. 42; Res. 91).

Ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşan doğu cephesinin eksenden kuzeye kayan kısmında dışa taşıntı yapan minare kaidesi ve gövdesi yükselmektedir. Arazi durumundan her iki mekanın alt seviyelerinde hiçbir pencere bulunmamaktadır. Üst seviyede ise, her iki bölümün ikişer penceresi yer almaktadır. Cephe üstten dışa taşırılmış düz ahşap saçakla sonlanmaktadır.

¹³⁶ İncelemelerimizde son cemaat yerinin inşa tarihine rastlanmamıştır. Bkz. Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 29.

¹³⁷ Araştırmalarımızda eski eser tesciline tesadüf edilmemiştir.

Güney cephesinin yüzeyinde ise, iki sıradan oluşan ve simetrik olarak yerleştirilmeyen altta dört, üstte iki pencere yer almaktadır. Alttakileri üsttekilere göre büyük tutmuş ve demir korkuluklara sahiptir. Pencerelerin tümü dikdörtgen formudur. Zemine oturtulan cephe tabanı üstten doğu cephesinde olduğu gibi düz saçaklıdır.

Yüksekçe kaide üzerinde bulunan batı cephe, aynen doğu cephede olduğu gibi aynı düzlemde devam eden iki mekandan meydana gelmektedir. Ana mekanın yüzeyinde altlı-üstlü simetrik olarak yerleştirilmiş; güney cephesinde izlediğimiz özelliklerde dörderden toplam sekiz pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerine ait yüzeyin alt bölümü dışa kapalı tutulmuşken, üst katına yan ana iki pencere konmuştur. Saçağı düzdür.

Kuzey cephesinin düzenlemesi diğerlerine göre farklılık göstermektedir. Ana mekanın önünde iki katlı son cemaat yeri bulunmaktadır. Yanları kapalı, önü; korkulukları dışında açık tutulmuş yüksekte bulunan son cemaat yerinin alt katına, önünde bulunan ve giderek daralan yarım daire formu dokuz taş basamaklarla çıkılmaktadır. Burası geçildikten sonra, harime giriş sağlayan ve ana mekanın orta ekseninde bulunan basık kemerli ve iki ahşap kanatlı kapıya gelmektedir. Kapının her iki yanında birer pencere bulunmaktadır. Cephenin geri kalan kısmı ahşaptan oluşturulan son cemaat yerinin ikinci katıyla kapanmıştır. Arkada ve yanlarda duvara, önde dört adet ahşap dikmeye oturtulan son cemaat yerinin ikinci katına ait bu yöndeki yüzünde yan yana sıralanmış beş adet pencere yer almaktadır. Burasının da diğer cephelerdekine benzer saçağı bulunmaktadır.

Yapının tümü dışdan kırma çatıyla örtülmüştür.

Dikdörtgen planlı harimin kuzey bölümünde, yan kanatları bulunmayan ve mevcut alanın 1/4 oranında yer kaplayan mahfil katı bulunmaktadır. Buraya kuzeydoğu köşede bulunan ahşap merdivenle çıkılmakta olup, bir yönden duvara iç yönden ise iki ahşap sütuna oturtulmuştur. Ahşap korkuluklu, mahfilin orta kısmında yarım yuvarlak şeklinde dışa yansıtılmış köşkü bulunmaktadır.

Güney duvarın orta ekseninde, duvardan içe girinti yapan yarım daire formu mihrap nişi bulunmaktadır. Niş, dikdörtgen silmeler içine alınmış olup, kavsarası dilimlidir. Güney duvarın batı yönünde bulunan iki pencere açıklığının arasına

yerleştirilen ahşap minber 2.25x0.70 m. taban ölçülerinde olup, önemli bir özelliği bulunmamaktadır.

Cephelerde belirttiğimiz gibi, alttakileri yuvarlak kemerli ve dışa doğru daralan; üsttekileri düz atkı kemerli doğu duvarında iki, güneyde altı, batıda sekiz, kuzeyde ise dört olmak üzere toplam yirmi pencere açıklığıyla ana mekan aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Harimin üstü yanları düz ahşap tavanla, ortası ise kubbe ile kaplanmıştır. Tavan, yatay ve dikey olarak atılan kirişler üzerine oturtulmuş olup, kubbenin köşelerine gelecek şekilde yerleştirilmiş dört ahşap sütunla taşınmaktadır (Res. 92).

Sözünü ettiğimiz minare, önceden de belirttiğimiz gibi orijinal değildir. Kare kaideli, onaltıgen gövdeli, silindirik petekli ve tek şerefelidir. Mahfil katını kuzey duvarından açılan bir kapıyla çıkılan minarenin gövdesi sıvanmış ve badanalanmıştır.

Giriş kapısına ait ahşap kanatların yüzeyinde bulunan süslemeler haricinde cephelerinde herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır. Sözünü ettiğimiz kapı kanatlarında, üst üste gelecek şekilde düzenlenmiş ve etrafı belirlenmiş panolar şeklinde oyma tekniğiyle gerçekleştirilen üç farklı motif işlenmiştir. Ayrıca yüzeyin tümü açık kahverenginde boyanmıştır.

İç mekanın ahşap elamanların tümü oyma tekniğiyle ve boyadan oluşan süslemelerle hareketlendirilmiştir. Bunlardan mahfil katının altındaki kirişte baklava var, korkuluğunda ise dikey olarak yerleştirilmiş bitkisel motiflerden oluşan süslemeler oyma tekniğiyle gerçekleştirilmiştir. Kubbenin göbeğinde, eteğinde, köşeliklerinde ve kubbenin oturtulduğu kirişlerin üzerine gelen çerçevelerde bitkisel ağırlıklı süslemeler bulunmaktadır. Ayrıca, mahfil ve tavanın tüm yüzeyleri, motifli olan kısımlar kahverengi, geri kalan kısımları ise sarı renkli yağlı boyayla vurgulanmıştır. Bunlardan başka son cemaat yerinin üst kat cephesi kahverenginde, kuzey cephesi ise, iç mekanın duvarlarıyla birlikte beyaz badanalıdır.

Doğu ve güney duvarları daha kalın (0.85 m.) batı ve kuzey duvarları birbirine eşit ölçülerden meydana gelen cephe duvarları, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Cephelerde tek tarafı düzeltilmiş farklı büyüklüklerden oluşan yonu taşları, belirli bir sıra gözetilerek kaplanmıştır ve derzlidir. Kapı, pencere ve mihrapda düzgün kesme taş kullanılmışken, iç mekanın duvarları tümüyle sıvanarak kapandığından buradaki malzemeyi izlemek mümkün olmamıştır. Geri kalan kısımlarda iyi işçilikli ahşap malzeme görülmektedir. Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır.

KATALOG NO	: 3.3.13.
YAPININ ADI	: ORTACLAR MERKEZ CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ARHAVİ-ORTACALAR BUCAĞI
RESİM	: 93-95
ÇİZİM	: 43 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Harime giriş sağlayan kapının üzerinde bulunan kitabesine göre yapı, Hicri 1170 (N. 1757) tarihinde inşa edilmiştir. 1908 yılında ahşap tavanla birlikte, ahşap minberi yapılmıştır. 1955'de minaresi eklenirken, 1964 yılında son cemaat yeri bugünkü şekle getirilmiştir.¹³⁸ Kısmi onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹³⁹

KİTABELER

Yukarıda belirttiğimiz gibi ana mekanın kuzey cepesindeki kapı kemeri üstünde Hicri 1170 tarihinden meydana gelen bir kitabesi bulunmaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Kuzeyden güneye doğru alçalan meyilli bir alan üzerinde bulunan yapının kuzeyinde iki katlı son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde minaresi bulunmakta olup, son cemaat kısmı 3.15 m. derinliğinde, ana mekan ise dışdan 10.30x10.25 m. ölçülerinde kare plana sahiptir (Çiz. 43; Resim 93).

Ana mekan ve son cemaat yerinin aynı düzlemde devam eden bu yöndeki yüzeylerinden oluşan doğu cephesi dışa oldukça kapalıdır. Ana mekanın orta seviyesinde düz atkı kemerli ve ahşap pervazlı büyük bir pencere, üst sırada ise, oldukça küçük tutulmuş iki pencere yer almaktadır. Cephenin tümü üstten dışa taşıntı yapan düz saçakla sonlanmaktadır.

¹³⁸ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 33.

¹³⁹ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Güney cephenin yüzeyinde ise, yüksekliğin orta yerine gelecek kısımda yan yana dikdörtgen formlu, taş pervazlı iki adet orta boy pencere; üstte iki, batı yönünde arada bir, toplam üç adet oldukça küçük pencereler yerleştirilmiştir. Saçak doğu cephesinde izlediğimiz gibidir.

Batı cephesi de aynen doğu cephesinde olduğu gibi ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmuştur. Ana mekana ait yüzeyin orta seviyesine yakın yerde doğu cephesinde izlediğimiz gibi büyükçe bir pencere yer almaktadır. Bunun üzerinde ve aynı hizada kuzey kısmında iki küçük pencere daha bulunmaktadır. Ana mekanın son cemaat yerine birleştiği noktada cepheye bitleştirilmiş ve cephenin orta seviyesine kadar yükselen minare kaidesinden sonra silindirik gövdesi gelmektedir. Son cemaat yerine ait bölümün alt kısmı dışa kapalıdır. Üste, orta büyüklükte bir pencere yer almaktadır. Minarenin hemen kuzey yanında son cemaat yerine açılan ahşap kanatlı bir kapı bulunmakta olup, buraya sekiz adet taş basamaktan oluşan merdivenle çıkılmaktadır.

Ana mekana ait kuzey cephenin tümü üç yönü dışa kapalı ve iki katlı son cemaat yeriyile tamamen kapanmıştır. Cephenin orta ekseninde harime giriş sağlayan iki ahşap kanatlı kapı yer almaktadır. Üstte de son cemaat yerinden harim katına geçiş sağlayan basık kemerli ve iki ahşap kanatlı ikinci bir kapı daha bulunmaktadır. Bunların haricinde cephe dışa kapalıdır.

Son cemaat yerinin kuzeye bakan yüzeyin orta ekseninde dikdörtgen formlu kapı açıklığı, her iki yanında da birer, üstte ise üç pencere yer almaktadır. İki odalı olarak düzenlenmiş son cemaat yerinin doğu kısmındaki alt odasının doğu duvarında ocak, güney duvarında ise mihrap nişi bulunmaktadır. Cephenin üst yüzeyi diğerlerine benzer saçakla sonlanmaktadır.

Yapının tümü dışdan kırma çatıyla örtülmüştür.

Kare planlı harimin kuzey bölümünde, kuzeybatıdaki ahşap merdivenle çıkılan ve mevcut alanın yaklaşık 1/3 oranında bir yer kaplayan mahfil katı bulunmaktadır.

Güney duvarın orta yerinde, içe yarım daire şeklinde girinti yapan, dilimli kavsaralı mihrap nişi yer almaktadır. Mihrapın sağında bulunan pencere açıklığının batı yönündeki köşesine gelecek şekilde konan ahşap minber zengin süslemelere sahiptir (Res. 94).

Cephelerinde belirtildiği gibi iç mekanın doğu duvarında üç, güneyde beş, batıda üç olmak üzere toplam on pencere açıklığı yer almaktadır. Bunlardan güneydekiler yuvarlak kemerli, diğerleri ise düz atkı kemerlere sahip olup, üst seviyedeki küçük pencere açıklıkları tam manasıyla mazgal özelliklidir.

Ana mekanın üstü düz ahşap tavanlıdır. Orta yerinde sekizgen biçiminde zengin süslemeli göbek kısmı bulunmaktadır (Res. 95).

Taş kaide üzerine oturtulan ahşap minare silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Silindirik petek üstten sac kaplamalı konik külahla sonlanmaktadır. Minareye dıştan çıkış sağlanmaktadır.

Cephe duvarları süsleme açısından oldukça sade iken, içde ve dışda bulunan ahşap elemanlar zengin süslemelere sahiptir. Bunlardan ana mekana ve mahfil katına giriş sağlayan kapı kanatları cevizden yapılmış olup, zemindekinde geometrik motifler, üsttekindeyse oyma tekniğiyle gerçekleştirilen ve tüm yüzeyi kaplayan bitkisel, realist, üzüm, altı kollu yıldız ve yılan motiflerinden oluşan zengin süslemeler dikkatç ekmekte olup, orijinalliyini devam ettirmektedir.

İç mekanın önemli süslemeleri minber ve tavanda izlenmektedir. Bunların yanısıra pencere çevrelerinde ve duvarların yüzeyinde çeşitli şekillerden oluşan kalem işi süslemeler dikkat çekmektedir. Sözü ettiğimiz minberin bağlantı yerleri hariç tüm birimlerinde ajur ve kabartma tekniğiyle gerçekleştirilen bitkisel ve realist motiflerle süslenmiştir. Süslemelerin uygulandığı yüzeyler vernikli iken, bağlantı yerleri olasılıkla yakın zamanda açık mavi ve sarı renklerden oluşan boyama yapılmıştır. Tavan süslemesinde ise, kare çerçeve içine alınmış sekizgen ve bunun merkezine konan dördülmü dairevi teşkilatlandırma görülmektedir. Sekizgenin köşeleri ve kenarları ile merkezindeki halkalar ajur tekniğiyle gerçekleştirilen bitkisel motiflere sahip olup, üzerleri verniklidir. Sekizgeni belirleyen çerçevelerin iç yüzeyi iki renkli boya ile, dıştaki yüzeyleri ise, testere dişi motiflerle hareketlendirilmiştir. Sekizgenin içinde kalan asıl alan iki renkten oluşan kafes motifine sahiptir.

Bunların yanısıra son cemaat yerinin cephesinin alt kısmı mavi, üstü beyaz badanalıdır. İç mekanın duvarlarının süpürgelik kısımları turuncu, üstleri ise sarı renge boyanmıştır. Tavanın tüm yüzeyi de farklı renkli boyalara sahiptir.

0.80 m. kalınlığındaki cepheler, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Kapı ve pencerelerde düzgün kesme taş malzeme izlenirken, cephelerin yüzeylerinde tek tarafı

düzeltilmiş ve farklı büyüklüklerden oluşan yonu taşları kullanılmıştır. Köşelerdeki taşlar biraz daha düzgün ve büyüktür. Duvarlar derzlidir. İç mekanın duvarları sıvanarak kapandığı için malzemesini izlemek mümkün değildir. Son cemaat yeri betonarme iken, geri kalan kısımlar iyi işçilikli ahşap malzemedir. Çatıda sac kaplama bulunmaktadır.

Cephelerinden ziyade, minber ve tavan süslemesi yapının önemini artırmaktadır.

KATALOG NO	: 3.3.14.
YAPININ ADI	: DİKYAMAÇ CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ARHAVİ-DİKYAMAÇ KÖYÜ
RESİM	: 96-98
ÇİZİM	: 44 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Mahfil katının balkon kirişi üzerinde bulunan kitabeye göre, yapı Hicri 1312 (M. 1894) tarihinde inşa edilmiştir. Ancak, harime giriş sağlayan kapı kemeri üzerinde bulunan kitabede Hicri 1326 (M. 1908) tarihi bulunmaktadır. Böyle olunca cami 1894 yılında yapılmış, 1908 yılında ise onarım geçirmiştir. Ya da 1894 tarihli giriş bir başka yapıdan alınarak buraya konmuştur. Orijinal ahşap minaresi rüzgarla yıkılarak, günümüzdeki taş minare yakın zamanda yapılmıştır.¹⁴⁰ Yapı 1990'lı yıllarda Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restore edilmiş olup, günümüzde ibadete açık bulunmaktadır.¹⁴¹

KİTABELER

Yukarıda belirtildiği gibi yapıda iki Osmanlıca kitabe bulunmaktadır. Bunlardan geç tarihli olan, iç mekanına giriş sağlayan kapı kemerinin kilit taşı üzerinde, diğeri ise mahfil katının, kapı üzerine denk gelen giriş üzerindedir.

Kapı kemerindeki kitabe dikdörtgen çerçeve içine kabartma tekniğiyle Celif Sülüs yazı çeşidiyle yazılmış alt alta üç satırdan oluşmaktadır.

Asıl Metin

قال عليه السلام
بشر المشائين في ظلم الليالي
الي المسجد بالنور التام يوم القيامة
١٣٢٦

¹⁴⁰ Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait araştırmalarda caminin yapım tarihi H. 1312 (M. 1894) olarak kabul edilmektedir. Bizim yukarıda vermiş olduğumuz H. 1326 (M. 1906) tarihinden söz edilmektedir. Bkz. Vakıflar Abideler (bkz.dn.16) 33.

¹⁴¹ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Okunuşu

Kale Nebi Aleyhisselam:

"Beşşiri'l-meşşâine fi zulmi'l-leyâli ile'l-mescidi bi'n-nûi't-tâmmi yevme'l-kıyâmeti" H. 1326/M. 1908.

Türkçe Anlamı

"Peygamber (a.s.) buyurdu: 'Gecenin karanlığında mescide gidenleri kıyamet günü tam bir nur ile müjdele.'" M. 1908.

İç mekandaki kitabe ise, ahşap üzerine oyma tekniğiyle yazılmış ve iki bölümden oluşmaktadır. Üstte Maaşallâh ibaresi, altta Hicri 1313 tarihi bulunmaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Kuzeyden güneye doğru alçalan meyilli bir arazi üzerinde bulunan cami, bodrum katı üzerine oturtulmuş olup, kuzeyde iki katlı son cemaat yeri kuzeybatı yönünde yapıdan uzakta inşa edilmiş minaresi bulunmaktadır. 3.00 m. derinliğindeki son cemaat yeri ile birlikte tüm ayıpı dışdan 13.05x10.90 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir (Çiz. 44; Res. 96).

Yapının doğu cephesi; bodrum katı, ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Bodrum katının bu yöndeki yüzeyinde yan yana yerleştirilmiş, eşit yüksekliklerden oluşan basık kemerli ve ikili ahşap kanatlı, iki kapı bulunmaktadır. Ana mekana ait yüzeyde ise, yine yan yana eşit boyutlarda, taş söveli, sepet kulpu kemerli ve dikdörtgen formlu üç adet pencere yer almaktadır. Son cemaat yerinde de ortada camekanlı kısım, üstte bir pencere görülmektedir. Tüm yüzey üstten dışa taşıntı yapın düz ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Güney cephesinin bodrum katı yüzeyinde aynı seviyelerde küçük ebatlarda, düz atkı, taşlı ve dikdörtgen formlu iki pencereye karşılık, bunların üzerine gelecek şekilde ana mekana ait, doğu cephesinde izlediğimiz özelliklerde iki pencere bulunmaktadır. Saçağı doğu cephesiyle aynıdır.

Batı cephesi ise, daha önce belirttiğimiz gibi cepheden yaklaşık 2.00 m. uzaklıkta kuzeybatı köşesinde minare bulunmaktadır. Bodrum katında yine iki küçük pencere, üzerinde ise bu kez üç adet diğer cephelerde izlediğimiz özelliklerde pencereler yer almaktadır. Saçak da aynıdır.

Ana mekanın kuzey cephesi önündeki iki katlı son cemaat yeri ile tümüyle kapanmıştır. Cephenin orta eksininde 1.38 m. genişliğinde basık kemerli ve iki ahşap kanatlı giriş kapısı bulunmaktadır. Bunun dışında cephe dışı kapalı tutulmuştur.

Yapı dışdan kırma çatıyla örtülmüştür. İki kattan oluşan son cemaat yerinina alt katına toprak seviyesinden, orta ekseninde bulunan ahşap kapıyla girilmektedir ve dışı pencereleri dışında kapalıdır. Batı bölümünde doğudan girişi bulunan bir oda oluşturulmuştur. Üst kısmı, iç mekanın mahfil katışekline getirilerek, alt katıyla olan ilişkisi ortadan kaldırılmıştır.

İç mekanın kuzey kısmında, girişin hemen sağında bulunan ahşap merdivenle çıkılan ve ana mekanın mahfil niteliğindeki katı yer almaktadır. Ön kısmın kuzey cephesinin duvarı üzerine oturtulan mahfil kanadı, dışı kapalı tutulmuş ahşap korkuluğa sahip olup, orta kısmı dışı kavisli olarak yansıtılmıştır.

Güney duvarın orta ekseninde içe yarım daire şeklinde girinti yapan, kesme taştan yapılmış mihrap nişi bulunmaktadır. İkili silme ile çevrelenen niş, yarım kubbeyle örtülmüştür. Etrafında zengin süslemeleri yer almaktadır. Mihrapın sağında bulunan pencere açıklığının batı köşesine yerleştirilen ahşap minber 2.65x0.67 m. taban ölçülerine sahiptir ve zengin bitkisel süslemelidir (Res. 97).

Harim, cephelerde belirtildiği gibi yuvarlak kemerli ve dışı doğru daralan doğu duvarında üç, güneyde iki, batıda üç olmak üzere toplam sekiz pencere açıklığıyla aydınlatılmaya çalışılmıştır.

İç mekanın yanları düz ahşap tavanlı, orta yeri ise 4.25 m. çapında bağdadi kubbeyle örtülmüştür. Tavan, duvardan duvara atılan yatay ve dikey kirişler üzerine oturtulmuş olup, kubbenin köşelerine gelecek şekilde yerleştirilmiş dört adet ahşap dikme ile desteklenmiştir (Res. 98). Ayrıca, mahfil katının korkulukları üzerine yerleştirilen ve bu bölümün üzerindeki tavanı taşıyan ikinci bir ahşap dikme de bulunmaktadır.

Tarihi değeri bulunmayan minare düzgün kesme taştan inşa edilmiştir. Yüksek tutulmuş kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Silindirik peteği, üzeri kurşun kaplı konik külahla sonlanmamakta olup minareye tabandan giriş sağlanmaktadır.

Cephelerinde önemli bir süslemesi bulunmayan yapının mihrap çevresinde, minberde ve tavanında zengin süslemeler görülmektedir.¹⁴² Bunlardan mihrap çevresinde iki kuşak şeklinde kalem işiyle gerçekleştirilen bitkisel bezemeler dikkat çekmektedir. Minberin doğuya bakan yüzünün taht altlığı, süpürgelik, yan aynalık ve korkuluğunda mavi, kırmızı ve sarı renklerle hareketlendirilmiş, kabartma tekniğindeki çeşitli bitkisel motiflerin yanısıra, süslemeli tacı dikkat çekmektedir. tavanın mahfil katı üzerindeki bölüm hariç kubbesiyle birlikte zengin kalem işi ve kabartma şeklindeki süslemelere sahiptir. bitkisel ağırlıklı bu motiflerin yanısıra, kubbe yüzeyinde Arapça ibareler de yer almaktadır.

Bunların yanısıra, iç mekanın duvar yüzeyleri açık yeşil, merdiven, mahfil katı korkuluğu ve tavana yakın zamanda gerçekleştirilen kahverengi boyaya sahiptir.

Ana mekanın cepheleri 0.65 m. kalınlığa sahip olup dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Cephelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır ve derzlidir. İç mekanın duvarları sıvanarak kapatıldığından buradaki malzemeyi izlemek mümkün değildir. Son cemaat yeri ve ana mekanın geri kalan kısımları iyi işçilikli ahşap malezemeye sahiptir. Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır.

Orijinal cephelerinin yanısıra, mihrap, minber ve tavan süslemeleri görülmeye ve korunmaya değer.

¹⁴² Onarımdan önce caminin iç mekana ait duvar yüzeylerinde çeşitli şekil ve yazılardan meydana gelen kalem işi süslemelere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ancak günümüzde boyanarak kapatılmıştır. Bkz. Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 35.

KATALOG NO	: 3.3.15.
YAPININ ADI	: MURATLI MERKEZ CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: BORÇKA-MURATLI KÖYÜ
RESİM	: 99-103
ÇİZİM	: 45 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Mahfile giriş sağlayan kapının üzerindeki kitabeye göre yapı muhtemelen Hicri 1262 (M. 1846) yılında Ahmed Usta (Reşid oğlu) tarafından inşa edilmiştir.¹⁴³ Yine üzerindeki kitabelerine göre Hicri 1263 (M. 1847) tarihinde Sağır Hüseyin oğlu Hasan Ağa tarafından minberi; Uzunzade Hüseyin Alemdar tarafından da mahfil katı yaptırılmıştır. Yöredeki Rus işgali zamanında iç mekanında meydana gelen tahripler nedeniyle onarım gören cainin orijinal ahşap minaresi rüzgarla yıkıldığından, günümüzdeki minaresi 1979 yılında yeniden yaptırılmıştır.¹⁴⁴ Bunların dışında halkın katkılarıyla kısmi onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁴⁵

KİTABELER

Yapıda, ikisi harime giriş sağlayan kapıların üstünde; biri menberde diğeri ise mahfil katının balkon çıkıntısında olmak üzere toplam dört adet Arapça-Osmanlıca kitabe bulunmaktadır.

Dışdaki ilk kitabe girişteki iki kapıdan biri olan sağdakinin kemerini üstten belirleyen silmenin hemen altına gelecek kısımda, başdan sona kadar devam eden ve bir satırdan oluşan bordür şeklinde, oyma tekniğinde, Celi Sülüs yazı çeşidiyle

¹⁴³ Sözüünü ettiğimiz kitabe eğer ahşap kapının yapım tarihini içeriyorsa, bu durumda cami bu tarihten önce inşa edilmiş olmalıdır. Gerek Vakıflar Genel Müdürlüğü kayıtlarında gerekse müze uzmanlarının düzenlemiş oldukları raporlarda farklı tarihlemeler mevcuttur. Bunlardan Vakıflar XIX. yy'ın başlarını önerirken, Trabzon Müzesi uzmanları H. 1262 (M. 1845), Erzurum Müzesi uzmanları ise yine XIX. yy olarak belirtmişlerdir.

¹⁴⁴ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 36 v.a.

¹⁴⁵ Yapının eski eser özelliklerini belirleyen 1975 yılında Trabzon Müzesi'nce, 1986'da Erzurum Müzesi'nce hazırlanan Anıt Fişleri bulunmaktadır.

ayzılmış olup, Kur'an'dan Hicr Sûresi 46, Nisa Sûresi 103, Tevbe Sûresi 18. ayetlerini içermektedir.

Asıl Metin

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ اِنَّمَا یَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰهِ مِنْ اٰمِنٍ بِاللّٰهِ وَالْیَوْمِ الْاٰخِرِ
مَا شَاءَ اللّٰهُ كَانَ وَمَا لَمْ یَشَأْ لَمْ یَكُنْ اِنَّ الصَّلَاةَ کَانَ عَلٰی الْمُؤْمِنِیْنَ کِتَابًا مَّوْقُوْتًا
صَدَقَ اللّٰهُ الْعَظِیْمُ

Okunuşu

"Bismillahirrahmanirrahim, İnnemâ ya'muru mesâcidallâhi men âmene billâhi ve'l-yevmi'l-âhir. Mâşâllâhu kâne ve ma lem yeşe' lem yekûn. İnnesselâte kânet 'ale'l-mu'minine kitâben mevkuten. Sadakallâhu'l-azim".

Türkçe Anlamı:

"Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla", Allah'ın mescidlerini ancak Allah'a ve âhiret gününe iman eden kimseler iman eder. Allah'ın dilediği şey olur, dilemediği ise olmaz." Çünkü namaz mü'minler üzerine vakitleri belli bir farzdır" Yüce Allah doğru söyledi.

İkincisi ise, soldaki kapıda bulunmakta olup, yukarıda tarif ettiğimiz kısımda, aynı özellikte ve bir satırdan meydana gelmiştir.

Asıl Metin:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ هٰذَا جَنَاتٌ عَدْنٌ فَاَدْخُلُوْهَا خَالِدِیْنَ
یا مُفْتِحِ الْاَبْوَابِ افْتَحْ لَنَا خَیْرَ الْبَابِ الْبَابِ سَنَہٗ ١٢٦٢
احمد اوسته بن اسلان

Okunuşu:

"*Bismillahi'r-Rahmani'r-Rahim, Hâzâ cennâtü adnıñ fedhulûhâ hâlidin. Yâ müfettihal-ebvâb iftahlenâ hayral-bâb.*" Sene 1262/1846, Ahmed Usta bin Aslan.

Türkçe Anlamı:

"*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla: "Oraya emniyet ve selâmetle girin". Ey kapıları açan! Bize iyilik kapılarını aç.*

İç mekandaki kitabelerden biri minberin doğuya bakan yüzünde, hemen taht altına gelen kısmına alt alta dört satır halinde, kalemle yazılmıştır.

Asıl Metin:

صاحب الخيرات والحسنات
اوزون حسن زاده
حسين علمدار ما شاء الله
١٢٦٣ هـ

Okunuşu:

Sahibü'l-hayrât ve'l-hasenât Uzunhasan Zade Hüseyin Alemdar Hicri 1263.

Türkçe Anlamı

"*(Bu) hayır ve iyiliğin sahibi, Uzunhasan ailesinden Hüseyin Alemdar'dır. Hicri 1263/M. 1847*".

Dördüncüsü de, mahfil katının balkon çıkıntısına ait dikdörtgen kaidesinin orta yerine, etrafları belirlenmiş üst üste iki çerçeve içerisine oyma tekniğiyle ve Celf Sülüs yazı çeşidiyle gerçekleştirilmiştir.

Asıl Metin

صاحب الخيرات والحسنات

الفقيه صاغير اوغلى حسين اغا ١٢٦٣

Okunuşu

"*Sahibü'l-hayrâat ve'l-hasenât, Sağıroğlu Hüseyin Alemdar 1263/1847.*"

Türkçe Anlamı

"(Bu) hayır ve iyiliğin sahibi, Sağıroğlu Hüseyin Alemdar'dır. Hicri 1263/M. 1847."

YAPININ İNCELENMESİ

Çoruh Irmağı'nın ülkemizi terkedeceği sınırın çok yakınındaki köyün merkezini teşkil eden meydana bulunan yapı, bodrum katı üzerinde bulunmakta olup, kuzeyinde iki katlı son cemaat yeri, doğu yönünde iki katlı jandarma karakolu, son cemaat yerinin kuzeybatı köşesinde minaresi bulunmaktadır. 3.15 m. derinliğindeki son cemaat eyri hariç ana mekan dışdan 15.25x12.80 m. ölçülerinde; kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir. Minaresi ve bodrumu dışında tüm yapı ahşaktır (Çiz. 45; Rsim 99).

Yapının doğu cephesi, altındaki bodrum katı, kuzeydeki son cemaat yeri ve ana mekanın bu yöndeki yüzeylerinden meydana gelmiştir. Boydan boya atılan ahşap kirişle üst seviyesi belirlenen bodrumun orta ekseninden güneye kayan kısmında ahşap bir kapı, girişinin hemen altına gelecek şekilde, kapının her iki yanına yerleştirilmiş birer küçük pencere bulunmaktadır. Dışarıya kapalı tutulmuş son cemaat yerinin alt ve üst yüzeylerinde simetrik olmayan ancak aynı ölçülerde birer adet dikdörtgen formu pencere yer almaktadır. Ana mekanın yüzeyi, bodrum katında izlediğimiz şekildeki ikinci bir girişle iki iki bölüme ayrılmıştır ve sonradan uygulanan boya ile de bu durum varugulanmıştır. yüzeyin her iki bölümü altlı üstlü simetrik olarak yerleştirilen dikdörtgen formu beşer adetten on pencereye sahiptir. Cephenin tüm tabanı betonla

kaplanırken, üstten köşeleri yuvarlatılmış ve yaklaşık 2.00 m. dışa taşırılmış düz ahşap saçakla belirlenmiştir. Ayrıca, kirişlerden dışarıya yasıyan izgara çıkıntıları bulunmamaktadır.

Güney cephesi, yine bodrum katı ve ana mekandan meydana gelmektedir. Genel düzenleme doğu cephesine benzerlik göstermektedir. Bodrum katında bu kez üç küçük pencere, ana mekanın orta ekseninde tabandan saçağa kadar devam eden 1.75 m. eninde mihrap çıkıntısı dikkat çekmektedir. Buranın her iki yanında altlı-üstlü yerleştirilmiş dörderden sekiz adet pencere yer almaktadır.

Batı cephesi ise, doğu cephesinde izlenen üç mekanın ortak yüzeylerini içermektedir. Ayrıca, son cemaat yerinin kuzey köşesinde, cepheye bitleştirilmiş minare bulunmaktadır. Bodrum katı arazi yapısından dolayı dışa çok az bir kısmı yansıtılmıştır ve üç küçük pencere düzeni aynen korunmuştur. Son cemaat yerinin alt kısmında pencere yokken, üst kısmı bir pencereyle dışa açılmıştır. Ana mekanın her iki bölümünde, doğu cephesi gibi beşerden on adet pencereye sahiptir.

Giriş bölümünü teşkil eden kuzey cephesinin dışa yansıyan kısmında bodrumun yüzeyi, iki katlı son cemaat yeri ve minare kaidesi yer almaktadır. Batıdan-doğuya doğru devam eden meyilli zeminden dolayı bodrum katı dışa farklı boyutlarda yansımış olup, yüzeyinde iki küçük pencerenin yanısıra, doğu kısmının cepheye yakın yerde betondan musalla taşı, orta yerinde de yakın zamanda yapılan betondan üç basamaklı merdiven yer almaktadır. Son cemaat yerinin orta ekseninde ana mekana geçişi sağlayan ve bir ahşap dikmeyle iki bölüme ayrılan hol bulunmaktadır. Bunun haricinde dışa kapalı tutulmuş olan son cemaat yerinin her iki katında, simetrikliğe dikkat edilmeyen altta ve üstte dörderden sekiz adet pencere yerleştirilmiştir.

Ana mekanın kuzey cephesi son cemaat yeriyle kapanmıştır. Orta ekseninde harime giriş sağlayan iki kapı yer almaktadır. Yuvarlak kemerli, ikişer ahşap kanatlı ve dikdörtgen formlu bu kapıların her ikisi de aynı özelliklerde zengin süslemelere sahiptir (Res. 100).

Orijinal son cemaat yeri iki katlı, dokuz ahşap sütunlu, önü ve yanları açık bir revak şeklinde iken, sonradan üst kat tamamen, alt katın doğu ve batı tarafına birer oda ilavesiyle, giriş kısmı hariç olmak üzere kapatılmıştır. Üst kat bu kapatılma işlemi sırasında alt katıyla ilişkisi kesilerek mahfil katına eklenmiştir. Alttaki odalara orta hole açılan kapılarla giriş sağlanmaktadır.

Yapı dışdan kırma çatıyla örtülmüştür.

Harimde, kuzeydeki derin, yanlardaki dar tutulmuş 'U' şeklinde mahfil katı bulunmaktadır. Mahfile kuzey duvarın her iki köşesine konulan ahşap merdivenlerle çıkılmaktadır. Kuzeydeki mahfil katının alt kısmının her iki yan bölümleri zeminden yüksek tutulmuş ve etrafı üst mahfilinde olduğu gibi korkuluklarla çevrilmiştir. Ayrıca kuzey bölümünün orta kısmında süslemeli köşk çıkıntısı bulunmaktadır (Res. 101). Üç yönlü mahfil kanatları duvar yönünde ve içte yatay kirişler üzerine oturtulmuş olup, kubbanın altına gelen her üç bölüm yüksek tutulmuş toplam on adet ahşap sütunla desteklenmektedir. Ayrıca, kuzeydeki mahfil katının tavanı için de iki adet ahşap duvar dikme konmuştur. Duvar yönünde ise belirli aralıklarla yerleştirilen ve duvarı içden ve dışdan kavrayan ahşap dikmeler (babalar) görülmektedir.

Güney duvarın orta ekseninde dışa çıkıntı yapan orijinal mihrapı bulunmaktadır. Daha sonra buraya yüzeyden içe doğru taşıntı yapan 2.78x2.15 m. ölçülerinden meydana gelen dikdörtgen formlu ahşap çerçeve yerleştirilmiştir. Mihrap nişi, üstten yarım kubbe ile örtülmüştür. Çerçeveleri oluşturan silmeler ve tac kısmı oyma tekniğinde zengin süslemelere sahiptir.

Mihrapın hemen sağında duvara bitleştirilmiş ve taban ölçüsü 3.30x0.71 m. olan dokuz basamaklı ve cevizden oymalı minberi yer almaktadır. Yuvarlak kemerli kapısı kanatsız olup, burası bir örtüyle kapatılmıştır. Kürsüsünde âlemi bulunmayan minber, baştan sona gerçekten özenli işçiliğin güzel örneğini sergilemektedir (Res. 102). Mihrapın solunda ise, yine cevizden ve oymalı vaaz kürsüsü yer almaktadır. Ayrıca, güney duvarın altı kısımdaki pencerelerin üstüne gelecek şekilde boydan boya devam eden, az çıkıntılı ve ahşap korkuluklu balkonu, diğer üç yöndeki mahfil katı kanatlarıyla kareyi tamamlamaktadır.

İç mekan, cephelerde belirtildiği gibi birbirine yakın ölçülerde ve giyotin tipinde işleyen doğu duvarında onbir, güneyde sekiz, batıda onbir, kuzede dört olmak üzere toplam otuzdört pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü; mihrap önüne denk gelen kısımda 6.15 m. çapında bağdadi kubbe olduğu halde, diğer kısımlar düz ahşap tavana sahiptir. Kubbe, kirişler yardımıyla mahfil katının kanat kirişlerine konan toplam onyediyetmiş adet ahşap sütunla taşınırken, mahfil katına sonradan eklenen son cemaat yerinin geçiş kısmında, bu bölümdeki tavanı destekleyen ikinci bir ahşap dikmeler yer almaktadır.

Tarihi değeri bulunmayan minare, cephenin yarısı kadar yükseklikte, düzgün kesme taştan oluşturulan kare kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeye sahiptir. Kaidesinin güney kısmından ve mahfil katından girişi bulunan minarenin silindirik gövdesi sıvanarak kapatılmış olup, üzerinde dört adet bilezik şeklinde süslemesi bulunmaktadır. Dış kısımları hareketlendirilmiş üç halka şeklindeki kaide üzerine oturtulan şerefesinden sonra, silindirik peteği konik külahla sonlanmıştır.

Harime giriş sağlayan kapı kanatları dışında cephelerinde önemli bir süslemesi bulunmayan yapının iç mekanın hemen hemen tüm birimleri başdan sona, oyma tekniğiyle gerçekleştirilen zengin süslemelere sahiptir.

Cevizden olan ve birer şaheser olan kapıların çevreleri ve kapı kanatları, ortalarına denk gelen dikme hariç tümüyle birbirine yakın şekillerden oluşan motiflerle süslenmiştir. Genel düzenlemeleri aynı olan bu kapı kanatlarının herbiri öncelikle iki bölüme ayrılmış, içleri birer bitkisel motifli doldurulmuştur. Bunlardan sağdakinin yüzeyi, yani her iki kanadın alt bölümleri, üstten birer taş kemerle sınırlandırılmış, birbirine benzer çiçek motifleriyle doldurulmuştur. Soldaki kapı kanatlarının alt bölümleri ise, merkezinde birer ibrik ve yanlarında çiçek motifli kompozisyon, yandakilerde olduğu gibi, üstten birer kaş kemerle çevrilmiştir. Kapı kanatlarının alt bölümlerinde gördüğümüz az da olsa farklı motifli süsleme, üst bölümlerde tümüyle birlikteliğe dönüşür ve birer adet çiçekle yüzeyler doldurulur. Bunların dışında dikey pervazlarında bordür şeklinde sağdakinde geçmelerden, soldakindeyse bitkisel motiflerden oluşan süsleme görülmektedir. Ayrıca, kapı üzerinde ve günümüzde her iki tarafa konan ayakkabılıklarla kapanan yan yüzeylerinde de bitkisel süslemeler dikkat çekmektedir.

Hiç kuşkusuz iç mekanın en önemli süslemeli bölümü minberdir. Tacı ve köşk altı ajur tekniğiyle hareketlendirilirken, süpürgelik ve aynalık kısmı dikey olarak sekiz, yataş olarak dört silmeyle, dikdörtgen bölmelere ayrılmıştır. Bunlar, kaş kemerle sonlanan bitkisel ve çeşitli manalar ifade eden motiflerle tüm yüzey doldurulmuştur. Konulu motiflerde yelkenli, iki daet ayyıldız, iki çengele asılan kama tabanca ve madalyon, muhtemelen imanın altı şartını vurgulayan altı kollu terazi, tam olarak seçilemeyen kulplu iki meyve ve üzerine saplanan iki bıçaktan oluşan kompozisyonu sahneler görülmektedir (Res. 103).

Harimdeki diğer süslemeler mahfil kirişlerinde, sütun başlıklarında, mihrap, kürsü ve kubbede izlenmektedir. Kuzeydeki köşk çıkıntısının geniş yüzeyinin kaide kısmında bitkisel, üzerine gelen kısımda ise, üç sıradan oluşan saç örgüsü şeklindeki geçmelerden meydana gelen motifler vardır.

Kubbesi ise, çıtalarla belirlenen ve merkezden tabana doğru genişleyen şekilde oluşturulan şeritler dört farklı renge sahiptir. Ayrıca kubbenin köşelikleri kafes motifleriyle, tavanı tutan kirişler ise ajur tekniğindeki bitkisel süslemelerle hareketlendirilmiştir.

Bunların dışında, cephenin yatay kirişleri kahverengi, kalan yüzeyler beyaz renkli yağlı boyaya sahiptir. İç mekanın süpürgelik kısmı koyu yeşil, üzeri açık yeşil, mahfil duvarları ve tavan sarı renge boyanmıştır. Geri kalan kısımlar vernikli olduğu halde mahfilin korkuluk kirişleri mavi renkli yağlı boyayla sevimsiz bir şekle girmiştir.

Bodrum katında taş malzemeden sonra gelen tüm mekan yaklaşık 6.60 m. kalınlığında muhtemelen kestane cinsindeki tahtalarla Çandı tekniğinde inşa edilmiştir. Önceden de belirtildiği gibi süslemelerin uygulandığı birimlerin tümü cevizdir. Çatıda alaturka kiremit kullanılmıştır.

Cephelere sonradan sürüler yağlı boya yapının orijinalliyini bozmuştur. Ancak, zengin süslemeli harimin halen vernikle korunan birimleri büyük bir kazançtır. Yapı geç devir Osmanlı camileri içinde bölgeye özgü zengin ağaç oyma süslemeleri açısından üniktür.

KATALOG NO : 3.3.16.
YAPININ ADI : CAMİLİ CAMİİ
BULUNDUĞU YER : BORÇKA-CAMİLİ KÖYÜ
RESİM : 104-105
ÇİZİM : -
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi olmamasına rağmen, yöre halkının tesbitleri sonucu, cami girişine asılan levhasına göre M. 1855 yılında köylülerce inşa edilmiştir. Kısmi onarımlar geçiren yapı, günümüzde ibadete açık bulunmaktadır.¹⁴⁶

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir orijinal kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Gürcistan sınırimızda, kışın hava şartlarının olumsuzluğuyla yaklaşık altı ay ilçeye bağlantısı kesilen köyün merkezinde bulunan yapı,¹⁴⁷ kuzeyden-güneye doğru alçalan meyilli bir arazi üzerinde bulunmaktadır. Söz konusu eğimden dolayı, temelde bodrum katına benzer şekilde yüksekçe kaide oluşturulmuş olup, kuzeyinde sundurma şeklinde son cemaat eyri, kuzeydoğusunda minaresi yer almaktadır. Kaidesi hariç tüm yapı ahşaptır ve yaklaşık kare plana sahiptir (Res. 104).

Yapının doğu cephesi, kaide üzerine yükselen ana mekanın bu yöndeki yüzü ve kuzeye yakın yerde bulunan minare kaidesi ve gövdesinden oluşmaktadır. Ana mekanın yüzeyinde altlı-üstlü olarak düzenlenmiş ve alttakileri basık kemerli üsttekileri kalkık kemerli ikişerden dikdörtgen formlu toplam dört pencere yer almaktadır. Üst kısmı dışa taşıntı yapan düz ahşap saçakla sonlanmaktadır.

¹⁴⁶ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

¹⁴⁷ Köydeki incelemelerimiz sırasında bizlere yardımcı olan köy muhtarı Rıza BURSAL ve Mevlüt ÖZAYDIN beylere şükranlarımızı sunarız.

Yüksekçe kaide üzerinde bulunan güney cephenin ana mekana ait yüzeyinde yine altlı-üstlü olarak düzenlenmiş, doğuda izlediğimiz özelliklerde altta dört, üstte üç olmak üzere toplam yedi pencere yer almaktadır.

Diğer cephelerde olduğu gibi, yüksekçe kaide üzerinde bulunan batı cephesinin ana mekanı, öncekilere göre dışa kapalıdır. Alt kısmında ve üstte birer pencere bulunmaktadır.

Giriş kısmını teşkil eden kuzey cephesindeki ana mekan, araziden dolayı direk toprağa oturtulmuştur. Cephenin önünde, üstte yer alan pencerelere kadar yükseltilen, üzeri kapatılmış, batı yönündeki kısmı oda haline dönüştürülen ve yanları ahşap korkuluklarla belirlenen son cemaat yeri bulunmaktadır. Ana mekana ait cephenin orta ekseninde düz atkı kemerli ve iki ahşap kanatlı cümle kapısı, buranın doğuya kalan kısmında da yine düz atkı kemerli, ancak tek kanatlı ikinci bir kapı daha bulunmaktadır. Cephenin alt seviyesinde pencere bulunmazken, üstte yan yana kalluk kemerli üç pencere yer almaktadır. Son cemaat yerindeki odaya doğu yönünden girilmekte olup, kuzeye bakan küçük bir penceresi bulunmaktadır. Cephe üstten aynı tür saçakla sonlanmaktadır.

Yapının ana mekanı kırma çatıyla, son cemaat yeri ise tek pahlı çatıyla örtülmüştür. İç mekanda birbirine yakın derinliklerde U şeklinde mahfil katı bulunmaktadır. Kuzeydeki mahfil altlı-üstlü düzenlenmiştir. Yan kanatlar güney duvara kadar uzatılmıştır. Her üç yöndeki mahfil kanatları, dışa kapalı korkuluklara sahiptir. Kuzeydekinin ortası dışa kavisli olarak yansıtılmıştır. Üste çıkış, kuzey duvarın batı köşesine yerleştirilen iyi işçilikli ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Mahfil katı bir yönden duvara, içten ise, kuzeydeki mahfil kanadına ait kirişin altına gelecek şekilde tek sıra halinde konulan ahşap dikmelerle taşınmaktadır.

Güney duvarın orta ekseninde, duvardan içe doğru çıkıntı yapan yüksekçe tutulmuş ve dikdörtgen çerçeve içine yerleştirilmiş yarım yuvarlak formlu mihrap nişi, yarım kubbe ile örtülmüş olup, ahşaptır.

Mihrapın hemen sağında duvara bitleştirilmiş zengin süslemeli ahşaptan minber yer almaktadır (Res. 105).

İç mekan, cephelerde belirttiğimiz özelliklerde olmak üzere doğu duvarında beş (biri sonradan kapatılmıştır), güneyde yedi, batıda beş (üçü sonradan

kapatılmıştır), kuzeyde dört (biri sonradan kapatılmıştır) olmak üzere günümüzde toplam onaltı tane giyotin tipindeki pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü yanlarda düz ahşap tavanla, asıl mekan ise bağdadi bir küçük kubbeyle örtülmüştür. Tavanın tümü yatay ve dikey olarak duvardan duvara atılan ahşap hatıllara oturtulmuş olup, kubbenin köşelerine gelen kısımda dört ahşap dikme bulunmaktadır.

Doğu cephesindeki ahşap minare, basitçe bir taş kaide üzerine oturtulmuş olup, silindirik gövdeye sahiptir. Mahfil katından girişi bulan minarenin petek kısmı onarım geçirmiş ve galvanizli saca silindirik form kazandırılmıştır. Dışa, buradaki pencerelerle açılan minarenin üstü, yine saca oluşturulan konik külahla sonlanmaktadır.

Harime giriş sağlayan cümle kapı kanatları üzerinde oyma tekniğiyle gerçekleştirilen, kare ve üçgenlerden oluşan geometrik şekillerin yanısıra, içlerine yerleştirilen bitkisel motiflerin dışında, cepheler süsleme açısından sadedir. İç mekanda ise minber, mahfil korkulukları, kirişler ve kubbe zengin süslemelere sahiptir. Mihrapında boyalardan oluşturulan süslemelere karşın, minberin köşk altı, süpürgelik ve tacın da ajur tekniğiyle oluşturulan realist motifler dikkat çekmektedir. Aynalığı, üçgen çerçeve içine alanarak içi ve yanları kabartma şeklinde oluşturulan bitkisel motiflerle süslenmiştir. Mahfil korkulğu ve altındaki etek kısmında da geçme ve bitkisel süslemeler görülmektedir. Sarı renkteki zemini dışında mihrapın tüm motifleri canlı renklerle boyanmıştır.

Mahfil kanatlarının korkuluklarında ve kirişlerde kabartma şeklinde çeşitli realist ve bitkisel motifler değişik renklerle vurgulanmıştır. Kubbenin içi beyaz zemine sahiptir. Tüm yüzey, tabandan merkeze doğru devam eden ve farklı renklerdeki kalemişyle oluşturulan çiçek motifleriyle süslenmiştir.

Bunların dışında güney cephesi, beyaz yağlı boya ile sonradan boyanmıştır. Pencere pervazları açık yeşil boyalıdır. İç mekan duvarlarında, güney cephede izlediğimiz türde boyalamaya gidilmiştir.

Yapı, kaidesi hariç tümüyle yaklaşık 0.06 m. kalınlığında muhtemelen kestane cinsinden oluşan tahtalarla çandı tekniğiyle inşa edilmiştir. Doğu cephesinin yüzeyi sonradan galvanizli saca, batı cephesi ise, üç sıradan oluşan ahşap kakmalarla

kaplanmıştır. Kaidede tek tarafi dzeltilmış yonu taşları kullanılmış olup, derzlidir. Ana çatıda alturka kiremit, son cemat yerinde ise sac örtü kullanılmıştır.

Yapı, son dönemde yapılan onarımlarla kısmen zelilğini yitirmış olsa da minber, mahfil ve tavan süslemeleriyle orijinallliğini muhafaza etmektedir. Onarıma ihtiyaçı vardır.

KATALOG NO : 3.3.17.
YAPININ ADI : FINDIKLI CAMİİ
BULUNDUĞU YER : BORÇKA-FINDIKLI KÖYÜ-CAMİ MAH.
RESİM : 106-107
ÇİZİM : 46 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XVIII. yy'da köylülerce inşa edilmiştir.¹⁴⁸ Kısmi onarımlar geçirerek günümüze ulaşan cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁴⁹

KİTABELER

Kayıtlara geçen veya yapı üzerinde herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Kuzeyden güneye doğru meyilli bir arazi üzerinde bulunan yapı, zamanında medrese olarak kullanılan bodrum katı üzerinde inşa edilmiş olup, kuzeyinde tek kattan oluşan ve yaklaşık 2.00 m. derinliğindeki son cemaat yeri ile içten taban kısmı 7.50x7.30 m. ölçülerindeki kare planlı ana mekandan meydana gelmiştir. Bodrum hariç tüm yapı ahşaptır ve minaresi bulunmamaktadır (Çiz. 46; Resim 106).

Yapının doğu cephesi, ana mekan tabanından dışa taşıntı yapan bodrum katı, dışa açık son cemaat yeri ve ana mekanın bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Bodrum katı dışa kapalı iken, ana mekanın yüzeyi yatay olarak uzatılan ve mahfil katını belirleyen ikili kirişle, iki bölüme ayrılmıştır. Yüzey, dışa taşıntılı ahşep dikmelerle (babalarla) kuvvetlendirilmiştir. Son cemaat yerinin üzerindeki kısım dışa kapalı iken, geri kalan yüzeyde, simetrilige dikkat edilmeyen, ahşap korkuluklu, düz

¹⁴⁸ Mahallinde yapmış olduğumuz incelemelerde köy muhtarı Mustafa EKSİLMEZ'e göre cami yaklaşık 320 yıl önce yapılmıştır. Kendilerine misafirperliklerinden dolayı şükranlarımı sunarım.

¹⁴⁹ Aratırmalarımızda eski eser kaydına rastlanmamıştır.

atki kemerli ve dikdörtgen formlu ikişerden dört pencere bulunmaktadır. Cephenin üst kısmı 1.00 m. den fazla dışa taşırılmış ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Güney cephesi ise, altında bodrum katı ve üzerindeki ana mekanın bu yöndeki yüzeylerinden meydana gelmektedir. Bodrum katının orta ekseninde ahşap kanatlı bir kapı, buranın her iki yanında birer büyük pencere yer almaktadır. Ana mekanın orta kısmında, cepheden dışa taşıntı yapan alt seviyesinden yatay kirişe kadar yükselen ve tabandan uca doğru daralan silindirik şeklindeki ahşaptan minber çıkıntısı dikkat çekmektedir. Bu çıkıntının her iki yanında ikişer, üst seviyede üç; bir kısmı ahşap korkuluklu toplam yedi pencere yer almaktadır. Saçağı doğu cephesiyle aynıdır.

Batı cephesinin de genel düzenlenmesi, doğu cephesiyle aynıdır. Ancak Buradaki pencereler simetrik olarak yerleştirilmiştir ve dördü de ahşap korkuluğa sahiptir.

Camiye giriş bölümünü teşkil eden kuzey cephenin alt kısmında dört adet ahşap dikmeyle belirlenen üstü kapalı, yanları ve önü basitçe bir çit haricinde açık olan son cemaat yeri bulunmaktadır. Buranın üzerindeki bölüm mahfil katına ait olup, alt kısım ile herhangi bir irtibatı bulunmamaktadır ve dışa kapalıdır.

Ana mekanın kuzey cephesinin orta ekseninde sonradan onarım geçirdiği anlaşılabilir ve iki ahşap kanattan oluşan düz atki kemerli harime giriş sağlayan kapı yer almaktadır. Kapının her iki yandaki kısmı dışa kapalıdır.

Yapı dışardan kırma çatıyla örtülmüştür.

İç mekanda; kuzeydeki derin, yanlardaki dar ve eşit derinliklerden oluşan 'U' şeklinde mahfil katı bulunmaktadır ve yan kanatları güney duvara kadar uzatılmıştır. Kat, bir taraftan duvara, iç kısımda ise, kanatların altına gelecek şekilde yerleştirilen yüksekçe tutulmuş kare kaideli ahşap sütunlar üzerine oturtulmuştur. Mahfil katına kuzey duvarın batı köşesine konan ahşap merdivenle çıkılmakta olup, kuzeydeki mahfilin orta yerinde dışa taşıntılı köşkü yer almaktadır. Üç yöndeki mahfil kanatları özenle işlenen ahşap korkuluklara sahiptir.

Güney duvarın orta ekseninde, dışa taşıntı yapan yarım daire formlu mihrap nişi yer almaktadır. Mihrapın solunda orijinal olmayan vaaz kürsüsü, sağında da mahfil kanadının köşesine konan 2.50x0.80 m. taban ölçülerinde ahşap minberi bulunmaktadır. Minber onarım görmüştür.

İç mekan, cephelerde belirttiğimiz özelliklerde doğu duvarında dört, güneyde yedi, batıda ise, dört olmak üzere toplam onbeş pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü düz ahşap tavana sahiptir. Tavanın orta kısmında kare çerçeve içine alınmış, yüzeyden derinde tutulmuş sekizgen formlu göbek süsü bulunmaktadır. Tavan, mahfil kanatlarının kirişleri üzerine yerleştirilen üç yöndeki sütunlarla taşınmıştır.

Cephelerinde herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır. Ancak iç mekanın minberi, balkon etekleri, kuzeydeki mahfil köşkü ve tavanı oyma tekniğiyle gerçekleştirilen çeşitli motiflerle süslenmiştir (Res. 107).

Cepheler ve işteki süslemeli kısımlar orijinalliyini muhafaza ederken, giriş kapısı ve iç mekanın duvarları sonradan krem rengindeki yağlı boyayla kaplanmıştır.

Bodrum katında taş malzeme görülürken, geri kalan tüm yapı 0.06 m. kalınlığında muhtemelen kestane cinsinden tahtalarla çandı tekniğinde inşa edilmiştir. Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır.

Yapı, yöresel özellikleri fazlaca bozulmadan günümüze ulaşmış olmasıyla kıymet arz etmektedir. Onarıma ihtiyacı vardır.

KATALOG NO	: 3.3.18.
YAPININ ADI	: DÜZKÖY MERKEZ CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: BORÇKA-DÜZ KÖYÜ
RESİM	: 108-111
ÇİZİM	: 47 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmamasına rağmen, sonradan yapılan tesbitler sonucu kuzey cephesine asılan levhasına göre yapı, Hicri 1266 (M. 1850) tarihte, köylülerce inşa edilmiştir. Geçici onarımlarla günümüze ulaşan cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁵⁰

KİTABELER

Kayıtlara geçen veya yapı üzerinde herhangi orijinal bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Meskun mahalden biraz uzak, terafında haziresi bulunan yapı, güneyden-kuzeye doğru alçalan meyilli bir alan üzerinde bulunmaktadır.¹⁵¹ Altında, geçmişte medrese olarak kullanılan bodrum katı, üzerinde de dışdan 11.39x10.97 m. ölçülerinde kare planlı camii mekanı yer almaktadır. Ana çerçeve içerisinde batı yönünde 2.87 m., kuzeyde ise 1.50 m.derinliklerinde tek katlı 'L' biçimli son cemaat yeri bulunmaktadır (Çiz. 47; Resim 108).

Dışa yansıyan bodrum katı ile ana mekanın bu yöndeki yüzeylerinden oluşan doğu cephesinin bodrum katında üç büyük camlı, bir küçük camsız pencere yer almaktadır. Ana mekanın yüzeyinde ise, orta yerdeki ikili yatay kirişlerle iki kısma ayrılarak, babalarla cephe kuvvetlendirilmiştir. Simetrikliğe dikkat edilmeden alt sırada

¹⁵⁰ Aratırmamızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

¹⁵¹ Köydeki incelemelerimiz sırasında yardımlarını esirgemeyen İbrahim GÜVEN Bey'e şükranlarımı sunarım.

üç, üstte dört pencere yer almaktadır. Cephenin yüzeyi üstten 1.00 m. den fazla dışa taşırılmış ve köşeleri yuvarlatılmış düz ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Arazi durumundan dolayı bodrum katı fazlaca dışa yansıtılmayan güney cephenin ana mekanına ait yüzeyi, doğu cephesinde izlediğimiz özelliklerde altta ve üstte üçer pencere bulunmaktadır. Saçak ve genel düzenlenmesi doğu cephesiyle aynıdır.

Yine fazlaca dışa yansıtılmayan bodrum katı üzerindeki ana mekanın batı cephesi, orta ekseninde cemaat yerinin bu yöndeki kanadına giriş sağlayan yarım yuvarlak formundaki taştan dört basamakla çıkılan tek ahşap kanatlı kapı yer almaktadır. Bunun dışında genel düzenlenmesi diğer cephelerle aynı olan cephe yüzeyinin altta üç, üstte beş adet pencere yer almaktadır. Farklı olarak üst seviyedeki üç pencere ahşap korkuluklara sahiptir.

Ana mekana girişi sağlayan cepheyi teşkil eden kuzey cephenin alt kısmında, dışa pencerelerle açılan ve eksenden doğuya kayan kısımda giriş kapısı bulunan bodrum katının bu yöndeki yüzeyi yer almaktadır. Bodrum katının üzerindeki ana mekana, bodrum cephesinin orta eksenine yerleştirilen taştan altı basamaklı dar bir merdivenle çıkılmaktadır. eksenin ortasına denk gelen yerde son cemaatyerine giriş sağlayan tek ahşap kanatlı kapı yer almaktadır. Altta ve üstte dörder penceresi bulunmakta olup, üsttekilerden üçü ahşap korkuluklara sahiptir. Diğer yönlerden önceki cephelerle aynıdır.

Yapı dışdan kırılma çatıyla örtülmüştür.

Harime giriş, kuzey yöndeki son cemaat yeri geçildikten sonra, kuzey iç cephenin orta eksenine yerleştirilen yuvarlak kemerli, iki kanatlı ve üzeri zengin süslemeli ahşap kapı ile sağlanmaktadır (Res. 109). İç mekanda kuzeydeki geniş, yanlardaki dar tutulmuş dört yönlü düzenlenmiş mahfil katı bulunmaktadır. Mahfile, batı yönündeki son cemaat yerinden uzatılan basit işçilikli bir merdivenle çıkış sağlanmaktadır. Dört yöndeki mahfil kanatları, iyi işçilikli ahşap korkuluklara sahip olup, bunlardan kuzeydekinin orta yerinde çıkma yapan köşk bulunmaktadır. Kat, mahfil kanatlarının altlarına gelecek şekilde yerleştirilen on adet ahşap sütun üzerine oturtulmuştur.

Güney duvarın orta ekseninde duvardan içe taşıntı yapan ve bu yöndeki mahfil kanadına kadar yükseltilecek şekilde dikdörtgen çerçeve içinde, yarım yuvarlak formlu mihrap

nişi yer almaktadır. Orta kısmından başlayıp yukarı doğru daralan sekiz kademeli niş, dilimli kavsaraya sahiptir. İçde ve yanlarda çok abartılı süslemeleri bulunmaktadır (Res. 110).

Mihrapın sağ yanında 3.10x0.85 m. taban ölçülerinde ahşap minberi yer almaktadır. Minber de, mihrap kadar değilse de süslemelidir.

İç mekan, cephelerde belirttiğimiz özelliklerde olmak üzere doğu duvarında altı, güneyde beş, batıda beş, kuzeyde de dört olmak üzere bir kısmı giyotin tipinde işleyen toplam yirmi pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Orijinaldeki düz ahşap tavan günümüzde onarım geçirerek suntaya dönüştürülmüştür. Orta yerinde hafif içe doğru girinti yapan kare çerçeveli göbek süsü yer almaktadır (Res. 111). Tavan mahfil kanatlarının kenarlarına yerleştirilen ahşap sütunlarla taşınmıştır.

Cephelemin sadeliğine nazaran kapı kanatlarından başlayıp içteki mihrap, minber, mahfil eteği, korkuluklar, köşkü ile tavanı; oyma ve kabartma şeklinde gerçekleştirilen bitkisel, realist, geometrik ve geçmelerden oluşan motiflerle süslenmiştir. Ayrıca bu kısımlar kırmızı, mavi, yeşil ve sarı renkteki yağlı boyayla kaplanmıştır.

Bunların yanısıra batı cephesindeki kapı kahverengi, harime giriş sağlayan kapı mavi; harim duvarları mavi-yeşil yağlı boyaya sahiptir.

Bodrum katında taş malzeme görülürken geri kalan tüm yapı 0.06 m. kalınlığında muhtemelen kestane cinsinden tahta kullanımıyla çandı tekniğinde inşa edilmiştir. Çatıda alturka kiremit bulunmaktadır.

Yapının sade tutulmuş ahşap orijinal cephelerine karşılık, iç mekandaki abartılı süslemeler, içle dışın tezatını ortaya koymaktadır. Ciddi bir onarıma ihtiyacı vardır.

KATALOG NO	: 3.3.19.
YAPININ ADI	: ORTA HOPA CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: HOPA (MERKEZ)-ORTA MAH.
RESİM	: 112-113
ÇİZİM	: 48 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtelen XIX. yy.'ın sonlarında inşa edilmiştir.¹⁵² 1993-1994 yıllarında Köy Vakfi'nca esaslı bir onarım geçirmiş olup, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁵³

KİTABELER

Kayıtlara geçen veya yapı üzerinde herhangi bir kitabe bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Deniz kıyısına yakın düz bir alan üzerinde bulunan yapının doğu, kuzey ve güney yönde haziresi¹⁵⁴ Batı cephesinin kuzey köşesinde minaresi yer almaktadır. İki kapıyla giriş sağlanan caminin son cemaat yeri bulunmamakta olup dıştan 14.20x12.60 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir (Çiz. 48; Res. 112).

Etrafi duvarla çevrilmiş hazireye bitişik bulunan doğu cephesinin alt yüzeyinde altlı-üstlü simetrik olarak yerleştirilmiş; alttakileri büyük ve yuvarlak kemerli, dörderden sekiz pencere bulunmaktadır. Cephe üstten dışa taşıntı yapan düz ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Yine hazireyle belirlenmiş güney cephenin genel düzenlenmesi doğu cephesiyle aynıdır. Ancak burada alt ve üstte ikişer pencere yer almaktadır.

¹⁵² Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 39.

¹⁵³ Araştırmalarımızda eski eser kaydına rastanmamıştır.

¹⁵⁴ Haziresinde tarihi değeri olan şahide ve sandukalı mezarlar bulunmaktadır.

Batı cephesinin düzenlenmesi ise, diğerlerine göre farklılık göstermektedir. Kuzey köşesine yakın yerde cepheye bitleştirilmiş kare kaideli minare yer almaktadır. Son onarım sırasında minareden başlayıp güney köşesine kadar uzatılan, cephenin orta yüksekliğinde metal aksamı, son cemaat yeri işlevinde sundurma yapılmıştır. Planda izlendiği gibi, daha önce sadece kapının çevresinde kapalı bir giriş kısmı bulunmaktaydı. Cephenin eksenden kuzeye kayan kısmında üstü yuvarlak kemerle vurgulanan, iki ahşap kanatlı kapı yer almaktadır. Alt seviyede iki, üstte ise üç adet pencere bulunmaktadır.

Hemen yanından geçen karayolu ile belirlenen kuzey cephenin orta ekseninde iki basamakla çıkılan ve üzeri yuvarlak kemerle kuşatılan düz atkı taşı, iki ahşap kanatlı ikinci kapı yer almaktadır. Çephenin alt seviyesinde iki, üstte üç, diğer yöndeki pencerelere benzer toplam beş pencere bulunmaktadır.

Yapı, dıştan kırma çatıyla örtülmüştür.

Harimin kuzey bölümünde, mevcut mekanın 1/3 oranında altlı-üstlü olarak düzenlenmiş tek yönlü mahfil katı bulunmaktadır. üstte, kuzey duvarın doğu köşesine yerleştirilen iyi işçilikli ahşap merdivenle çıkılmaktadır ve mahfil, ortadaki büyük ve derin olmak üzere üç kademeli kavis şeklinde dışa yansıtılmış olup, dışa kapalı tutulmuş koruluklara sahiptir. Burası, mahfil girişinin altına gelecek şekilde yerleştirilen dört ahşap sütun üzerine oturtulmuştur.

Güney duvarın orta ekseninde, duvardan içe taşıntı yapan dikdörtgen formlu ve yanlarında iki sütuncesi bulunan çerçeve içine yerleştirilen yarım yuvarlak şeklindeki mihrap nişi yer almakta olup üstten yarım yuvarlak kubbe ile sonlanmaktadır.

Mihrapın sağında 3.00x0.70 m. taban ölçülerinde ahşaptan süslemeli minber yer almaktadır.

İç mekan, cephelerde belirttiğimiz özelliklerde doğu duvarında sekiz, güneyde dört, batıda beş, kuzeyde de beş olmak üzere dışa doğru daralan toplam yirmiiki pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü, yanları düz ahşap tavana sahipken orta yerinde 4.50 m. çapında süslemeli bağdadi tarzındaki kubbe yer almaktadır (Res. 113). Tavan, yatay ve dikey olarak atılan ahşap hatıllar üzerine oturtulmuş olup, kubbe; güney köşelerine denk

gelen kısımda iki sütunla, geri kalan kısım, mahfilin kirişi üzerine gelecek şekilde yerleştirilen tek sıradan oluşan sütunlarla taşınmıştır.

Minare; kare kaideli silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Mahfil katından girişi bulunan minarenin peteği de silindirik gövdeli olup, konik külahla sonlanmaktadır. Kaideye yakın ve şerefe altında birer bilezik şeklindeki süslemesi dışında gövdesi sadedir. Dört kademeli altlık üzerine oturtulan şerefe, dışa kapalı korkuluğa sahiptir. Son onarım sırasında minare de restore edilmiştir.

Cephelerinde herhangi bir süslemesi bulunmayan yapının iç mekanında yer alan minber, mihrap, mahfil ve tavanında çeşitli süslemeler görülmektedir. Bunlardan mihrapın kenar silmesinde kalemişiyle gerçekleştirilen bitkisel süsleme izlenirken, minberde ajur ve oyma tekniğiyle gerçekleştirilen bitkisel ve realist motifler dikkat çekmektedir. Mahfil korkuluğunda kabartma şeklinde bitkisel ve Arapça ibareli motiflerle bezenmiştir. Kubbe köşeleri ve kirişleri de süslemelidir. Ayrıca, mihrap ve tavan yeşil; minber ve mahfil çıkması yeşil renkte boyanmıştır. İç mekanın duvarları badanalanmıştır.

0.80 m. kalınlığındaki cepheler dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Kapı, pencere, mihrap ve minarede düzgün kesme taş, cephelerde ise tek tarafı düzeltilmiş yonu taşları kullanılmıştır. Son onarım sırasında cephelerin sıvaları kazınarak, orijinal dokuyu yansıtmaya gidilmiştir. İç mekanın duvarları sıvalıdır. Geri kalan kısımları ahşaptır. Çatıda alaturka kiremit kullanılmıştır. Minare külahı son onarım sırasında yeşile boyanmıştır.

Yakın zamanda aslına uygun olarak yapılan restorasyon camiyi yenilemiştir. Tavan ve kubbesi orijinal dokunun en belirgin özelliklerini yansıtmaktadır.

KATALOG NO	: 3.3.20
YAPININ ADI	: AŞAĞI SUNDURA CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: HOPA (MERKEZ)-AŞAĞI SUNDURA MAH.
RESİM	: 114-115
ÇİZİM	: 49 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmayan yapı, sonradan yapılan tesbitlerle giriş kapısı üzerine konulan levhaya göre M. 1905 yılında inşa edilmiştir. 1961 yılında onarım geçirerek, bugünkü son cemaat yeri ve minare eklenmiştir.¹⁵⁵ Tekrar 1992 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restore edilmiş olup, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁵⁶

KİTABELER

Kayıtlara geçen veya yapı üzerinde orijinal kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Etrafi çevrilmiş bir alan içinde yer alan yapının güney yönünde haziresi bulunmaktadır. Ana mekanın kuzeybatı köşesinde minaresi, kuzeyinde 2.60 m. derinliğinde son cemaat yeri bulunmamakta olup, ana mekan dışından 10.55x10.10 m. ölçülerinde kareye yakın plana sahiptir (Çiz. 49, Res. 114).

Yapının doğu cephesi ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Son cemaat yerinin orta ekseninde tek kanatlı kapı yer almaktadır. Ana mekanın yüzeyinde ise, basık kemerli ve dikdörtgen formlu altta büyük tutulmuş üç; üstte ise küçük bir pencere yer almaktadır. Cephe üstten dışa taşıntı yapan düz ahşap saçakla sonlanmaktadır.

¹⁵⁵ Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün araştırmalarına göre, yapının inşaat tarihi XIX. yy.'ın sonu olarak belirlenmiştir. Bkz. Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 37.

¹⁵⁶ Araştırmamızda eski eser kaydına rastlanmamıştır.

Mezarlarla çevrelenen güney cephenin yüzeyinde sadece alt kısımda yan yana yerleştirilmiş, doğudakilere benzer özelliklerde iki pencere yer almaktadır. Diğer açılardan, cephe düzenlenmesi doğu cephesiyle aynıdır.

Batı cephesi ise, son cemaat yeri ve ana mekanın bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Son cemaat yerinin orta ekseninde beş basamakla çıkılan, düz atkı kemerli ve iki ahşap kanatlı kapı bulunmaktadır. Kapının hemen sağında, ana mekanın kuzeye kalan köşeye yerleştirilen minarenin yüksekçe tutulmuş, kaidesi yer almaktadır. Ana mekanın yüzeyinde, altlı-üstlü olarak yerleştirilmiş basık kemerli, alttakileri büyük, üsttekileri küçük, dikdörtgen formlu üçerden altı adet pencere bulunmaktadır. Ayrıca, son cemaat yerinin ikinci kat yüzeyinde de düz atkı kemerli bir pencere yer almaktadır.

Ana mekanın kuzey cephesi, önündeki iki katlı betonarme son cemaat yeriyle kapanmıştır. Son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeyinde alt kısımda olmak üzere dört pencere ile dışa açılmıştır.

Kapı ve pencereler haricinde dışa kapalı olan son cemaat yerinin üst katına çıkış, doğu duvarının güney köşesine konulan ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Buranın kuzey ekseninde, mahfil katına geçiş sağlayan ahşap kanatlı bir kapı yer almaktadır.

Yapı dışdan kırma çatıyla örtülmüştür.

Harime giriş, son cemaat yeri geçildikten sonra ana mekanın kuzey duvarı eksenindeki yuvarlak kemerli ve iki ahşap kanatlı kapıyla sağlanmaktadır. İç mekanın kuzey kısmında mevcut alanın 1/3 oranında tek yönlü, ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Üste, kuzey duvarın batı köşesine konulan, korkuluklu ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Dışa kapalı mahfil korkuluğu, orta yerde yarım yuvarlak şeklinde dışa çıkıntı yapmaktadır. Burası, köşk çıkıntısının kenarlarına denk gelen yere konulan iki ahşap sütun üzerine oturtulmuştur (Res. 115).

Güney duvarın orta ekseninde, duvar içine girinti yapan yarım yuvarlak formu mihrap nişi bulunmaktadır. Hafif yüzeyden içe taşıntı yapan üç silmeli dikdörtgen çerçeveye kuşatılan niş, tabandan başlayıp yukarı doğru daralan beş kademe şeklinde hareketlendirilmiş olup, dilimli kavsaralıdır. Güney duvarın batı köşesinde bulunan ahşap minberin önemli bir özelliği yoktur.

İç mekan, cephelerde belirtildiği özelliklerde doğu duvarında dört, güneyde iki, batıda altı olmak üzere toplam oniki adet, dışa doğru daralan pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü düz ahşap tavanla, orta mekan ise üzeri alçı sıvalı ahşap kubbeyle örtülmüştür. Kubbenin altında herhangi bir taşıyıcı yokken, mahfil katı kanadı üzerine yerleştirilen dört ahşap sütunla tavan taşınmaktadır.

Tarihi kıymeti bulunmayan minare; kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külahlıdır. Çatı seviyesine kadar yükseltilmiş olan kare kaidesine nazaran silindirik gövdesi çok kısa tutulmuştur. Minare sıvanarak, badanalanmıştır.

Cephelerinde herhangi bir süslemesi bulunmayan caminin harime giriş sağlayan kapısı, minber, mahfil korkuluğu ve kubbe köşelerinde oyma tekniğiyle gerçekleştirilen bitkisel ve geometrik motiflerden oluşan süslemeler dışında oldukça sadedir.

Ayrıca, cepheler badanalıdır. Kapı ve pencerelerin yanısıra iç mekanın tüm birimleri değişik renklerdeki yağlı boyaya sahiptir.

0.70 m. kalınlığındaki cepheler dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. cephe duvarları sıvanarak kapatıldığından buradaki malzemeyi izlemek mümkün değildir. Ancak kapı, pencere minare kaidesi ve mihrapda düzgün kesme taş kullanılmıştır. İç mekanın duvarları dışında önemli kısım ahşaptır. Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır.

KATALOG NO	: 3.3.21
YAPININ ADI	: SUGÖREN CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: HOPA -SUGÖREN KÖYÜ
RESİM	: 116-117
ÇİZİM	: 50 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Dış kapı üzerindeki kitabesine göre yapı Hicri 1283 (M. 1866) yılında inşa edilmiştir.¹⁵⁷ Önemli bir onarım geçirmeyen cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁵⁸

KİTABELER

Son cemaat yeri olarak kullanılan mekanın kuzey cephesinin orta ekseninde bulunan giriş kapısı kemerinin kilit taşı üzerinde alt alta sıralanmış üç satırlık Arapça yazılmış bir kitabesi bulunmaktadır. Üstten ilk iki satırda 'Lâilâhe İllellah Muhammedun Rasûlullah ibaresi varken, altındaki üçüncü satırda Hicri '1283' tarihi yer almaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Köyün merkezinde, etrafı duvarla çevrilmiş genişçe bir düz alanın içinde bulunan yapının kuzeyinde ana çerçeve içine alınmış ve sonradan oluşturulan 3.80 m. derinliğinde son cemaat yeri, kuzeybatı köşesinde minaresi bulunmakta olup, ana mekan dışdan 11.25x10.15 m. ölçülerinde kare plana sahiptir (Çiz. 50; Res. 116).

Yanındaki ilkokulun bahçesi olarak da kullanılmış olan genişçe bir alana bakan yapının doğu cephesi, aynı düzlem içinde olmak üzere ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Son cemaat yerine ait yüzeyin kuzey köşesinde üç basamakla çıkılan ve sonradan açıldığı bilinen ahşap kanatlı bir kapı yer almaktadır. Kapının solunda düz atkı kemerli dikdörtgen formu bir penceresi

¹⁵⁷ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 45.

¹⁵⁸ Araştırmalarımızda eski eser kaydına rastlanmamıştır.

bulunmaktadır. Son cemaat yerinin üst kısmındaki mahfil katına ait yüzeyde de alttakinden küçük aynı özelliklerle bir pencere görülmektedir. Ana mekanda ise altlı-üstlü simetrik olarak yerleştirilmiş alttakileri biraz daha büyük, dikdörtgen formlu üçerden altı adet pencere yer almaktadır. Cephe üstten dışa taşıntı yapan düz ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Güney cephesinin genel düzenlenmesi doğu cephesi ile aynı iken, burada farklı olarak sadece alt seviyede olmak üzere iki pencere bulunmaktadır.

Batı cephesi ise, doğu cephesinde olduğu gibi ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden meydana gelmektedir. Ana mekanın batı köşesinde cepheye bitştirilmiş minare yer almaktadır ve yüzeyinde doğuda olduğu gibi iki sıradan oluşan üçerden altı adet pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerinin alt katına ait yüzeyde bir, üstündeki mahfil katının yüzeyinde de bir pencere vardır.

Kuzey cephesi de, son cemaat yeri ve mahfil katının bu yöndeki yüzeylerinden meydana gelmiştir. Son cemaat yerine ait yüzeyin orta ekseninde önünde betondan sahanlığı bulunan basık kemerli, iki ahşap kanatlı bir kapı yer almaktadır. Kapı üstten ikinci bir basık kemerli ve dikdörtgen formlu birer pencere bulunmaktadır. Üstteki mahfile ait yüzeyde ise, yan yana sıralanmış basık kemerli üç pencere yer almaktadır. Ayrıca, son cemaat yerinin doğu yönündeki pencerenin önündeki tabanda, betondan musalla yeri (taşı) bulunmaktadır.

Yapı dışdan kırma çatıya sahiptir. Ayrıca, kuzey yönünde bacası bulunmaktadır.

Ana mekandan camekanla ayrılan ve tek katlı son cemaat yerinin güney duvarının orta ekseninde harime giriş sağlayan iki kanatlı kapı bulunmaktadır. Doğru duvarında ise, mahfil katına çıkış sağlayan ahşap merdiven bulunmakta olup, burası ise bir kapı dışında kapatılmıştır.

Son cemaat yeri geçildikten sonra ulaşılan harimin kuzeyinde kuzeydeki geniş, yanlardaki dar ancak güney duvarına kadar uzanan 'U' şeklinde ahşap mahfil katı bulunmaktadır. Kat, mahfil kanatlarının altına gelecek şekilde yerleştirilen altı adet sütun üzerine oturtulmuştur. Mahfil korkulukları dışa kapalı olarak düzenlenmiş olup, kuzey bölümün ortası dışbükey olarak yansıtılmıştır.

Güney duvarın orta ekseninde, Hicri 1283 tarihli, duvardan ise girinti yapan yarım yuvarlak formlu mihrap nişi bulunmaktadır. Etrafi iki renkle belirlenen çerçeve içine alınmış nişin içi, alttan yukarı doğru daralan beş kademeli olarak düzenlenmiş olup, yine dört kavisten oluşan üçgenimsi kavsarayla sonlanmaktadır.

Mihrapın sağına kalan ve mahfil katına ait kanadın alt köşesine gelen yere yerleştirilen 2.25x0.65m. taban ölçülerindeki ahşap minber oldukça sadedir (Res.117).

İç mekan; cephelerde belirttiğimiz özelliklerde doğu duvarında altı, güneyde iki, batıda altı ve kuzeyde mahfil katında da üç olmak üzere, dışa doğru daralan toplam onyedii pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü düz ahşap tavanla örtülmüştür. Tavanın orta yerinde süslemeli ahşaptan bir göbek yer almaktadır.

Batı cephesindeki minare kare kaideli, silindirik gövdeli, tek şerefeli ve konik külahlıdır. Mahfil katından girişi bulunan minarenin gövde başlangıcında ve şerefe kaidesine yakın yerde birer adet kaytan motifli bileziği bulunmaktadır. Şerefesi, dört kademeli kaide üzerine oturtulmuştur.

Kuzey cephedeki kapı kanatlarından soldakinde iki, sağdakinde üç olmak üzere pano içine yerleştirilen ve oyma tekniğiyle gerçekleştirilen realist ve geometrik motiflerden oluşan süslemeler dışında cephelerinde herhangi bir süslemesi bulunmayan yapının iç mekanında minberin köşk ve altlığında ve tavan göbeğinde oyma tekniğiyle gerçekleştirilen bitkisel motifler görülmektedir.

Ayrıca, mihrap, minber, mahfil korkulukları, sütunlar ve tavan göbeği boyanmıştır.

Ana mekanın duvarları 0.80 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Son cemaat yeri betonarmedir. Kapı, pencere, minare ve mihrapda düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cepheler ve içdeki duvarlar sıvanarak kapatıldığı için hangi tür taş malzemenin kullanılmış olduğu belli olmamaktadır. Duvarların tümü badanalanmıştır. İç mekanın geri kalan kısımda ahşap malzeme kullanılmıştır. Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır.

Yapının ciddi onarıma ihtiyacı vardır. Ancak buarının kuzey yönünde köy halkınca yapımına devam edilen yeni camiyle birlikte burası, kendi kaderiyle başbaşa kalacağı görülmektedir.

KATALOG NO : 3.3.22
YAPININ ADI : ERENKÖY CAMİİ
BULUNDUĞU YER : MURGUL-EREN KÖYÜ
RESİM : 118-119
ÇİZİM : 51 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1994

TARİHÇESİ

Harime giriş sağlayan kapı üzerinde bulunan kitabesine göre yapı, Hicri 1280 (M.1863) tarihinde muhtemelen köylülerce inşa edilmiştir. Geçici onarımlarla günümüze ulaşan cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁵⁹

KİTABELER

Harime giriş sağlayan kapı üzerine işlenen Hicri 1290 tarihinden başka kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Kuzeyden güneye doğru alçalan meyilli bir alan üzerinde inşa edilen yapı, arazinin durumundan dolayı güney kısmı yüksek, bodrum katı görünümünde bir kaide üzerine oturtulmuştur. Kuzeyinde 2.35 m. derinliğinde son cemaat yeri bulunan yapının ana mekanı içden 6.15x5.85 m. ölçülerinde kare plana sahip olup, minaresi bulunmamaktadır. Kaidesi hariç, geri kalan kısmen ekseriyeti ahşaptır (Çiz. 51; Res. 118).

Kaide üzerinde yükselen yapının doğu cephesi, ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Kaidesinin bitimine ve cephenin orta yüksekliğine boydan boya yatay olarak uzatılan ikişer kirişle, dikey olarak bağlantıyı sağlayan babalarla oluşturulan cephelerin ana mekanına ait yüzeyinde, altlı-üstlü simetrik olarak düzenlenmiş, ahşap pervazlı, düz atkı kemerli ve dikdörtgen formlu

¹⁵⁹ Araştırmalarımızda eski eser kaydına rastlanmamıştır. Ayrıca, yöredeki incelemelerimiz esnasında bize yardımcı olan İl Genel Meclis Üyesi Sn. Selçuk TURAN ve ilkokul arkadaşım Ahmet KESKİN'e şükranlarımı sunarım.

ikişerden dört adet pencere yer almaktadır. Aynı şekilde, biraz daha büyük tutulmuş son cemaat yerinin her iki kısmında birer pencere bulunmaktadır. Cephe üstten köşeleri yuvarlatılmış ve yaklaşık 2.00 m. dışa taşırılmış ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Altı sıradan oluşan taş duvar üzerinde bulunan güney cephenin genel düzenlenmesi de doğu cepheleriyle aynıdır. Ancak burada altta iki, üstte üç pencere yer almaktadır. Üstteki üçüncü pencere sonradan açılmış olmalıdır.

Batı cephesinin düzenlenmesi doğu cephesiyle tümüyle aynıdır.

Giriş kısmını teşkil eden kuzey cephesi, kaideye gerek olmadan toprağa oturan ana mekanın önündeki iki katlı son cemaat yerinden oluşmaktadır. Cephenin ortasında 0.90 m. genişliğinde ahşap bir kapı yer almaktadır. Yakın zamanda kapı ve pencere açıklıkları hariç dışa kapalı hale getirilen her iki kısmın birbirleriyle irtibatları bulunmamaktadır. Zemin katı buraya konulan ahşap sıralarla geçici olarak Kur'an Kursu olarak kullanılırken, üst kısmı bir kapıyla mahfile dahil edilmiştir.

Yapı dışdan kırma çatıyla örtülmüştür.

Son cemaat yeri geçildikten sonra harime giriş sağlayan ve ana mekanın kuzey cephesi ekseninde bulunan dikdörtgen formu ve tek ahşap kanatlı ahşap kapıya gelmektedir. Düz atkı kemerli kapının yüzeyinde yuvarlak kemerle belirlenen çeşitli motiflerle süslenmiştir.

İç mekanda kuzeydeki daha derin, yanlardaki biraz daha dar tutulmuş ve güney duvara kadar devam eden 'U' şeklinde ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Buraya, kuzeybatı köşesine konulan ahşap merdivenle çıkış sağlanmakta olup, üç yönden de mahfil kanatları korkuluklara sahiptir. Ayrıca kuzeydeki mahfilin orta yerinde dışa taşıntı yapan süslemeli köşkü yer almaktadır (Res. 119). Mahfil kuzeyde iki, yanlarda birer sütun üzerine oturtulmuştur.

Güney duvarın orta yerinde, yüzeyden içe taşıntı yapan ve dikdörtgen çerçeve içine alınmış yarım yuvarlak formu ahşap mihrap bulunmaktadır. Güney duvarın batı köşesinde de 2.50x0.70 m. taban ölçülerinde ahşap minber yer almaktadır.

İç mekan; cephelerde belirtildiği özelliklerde doğu duvarında dört güneyde beş, batıda dört olmak üzere toplam onüç pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır. ama mekanın kuzey duvarı altta ve üstte bulunan birer kapı haricinde dışa kapalıdır.

Harimin üstü düz ahşap tavanla örtülmüştür ve burası mahfil kanadının üzerine yerleştirilen sütunlar yardımıyla taşınmaktadır.

Cephelerinde önemli bir süslemesi bulunmayan yapının harime giriş sağlayan kapısı oyma tekniğiyle gerçekleştirilen realist ve geçme motiflerinden süslemeler görülmektedir. İç mekan ise, mahfil eteği, korkuluklar, köşk çıkması, sütun başlıkları, mihrap ve minberde oyma tekniğiyle oluşturulan geçme ve bitkisel motiflerle hareketlendirilmiştir.

Ayrıca cepheler yeşil, iç duvarlar ise sarı renkli yağlı boyaya sahiptir. Süslemeli kısımlarda da mavi, beyaz, sarı, yeşil ve kırmızı renklerle boyanmıştır.

Ana mekan 0.06 m. kalınlığında, muhtemelen kestane cinsinden meydana gelen tahtalarla çandı tekniğinde inşa edilmiştir. Son cemaat yerinde ahşap ve birket kullanılmıştır. Kaidesinde tek tarafı düzeltilmiş ve düzgün sıralar oluşturan yonu taşları kullanılmıştır. Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır.

Yapının cephe ve iç duvarlarına sürülen yağlı boyayla orijinal dokusu olumsuz yönde etkilenmiştir. Buna rağmen yöreye özgü ahşap işçilik ve süslemeyi günümüze taşımakla kıymet arzetmektedir.

KATALOG NO	: 3.3.23
YAPININ ADI	: CEVİZLİ CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ŞAŞAT-CEVİZLİ KÖYÜ
RESİM	: 120-122
ÇİZİM	: 52 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Harime sağlayan kapı kemeri ve kanadı üzerinde bulunan kitabesine göre yapı; Hicri 1306 (M. 1889) tarihinde, Yağcıoğlu Ali Usta ve arkadaşı (yardımcısı) Ahmet Usta tarafından inşa edilmiştir. 1969 yılında betonarme son cemaat eyri eklenmiştir. Orijinalde çatı alaturka kiremitle kaplı iken, 1994 yılında saca dönüştürülmüştür. Ayrıca ahşap minarenin dış yüzeyi saca kaplanmıştır. Bunların dışında geçici onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁶⁰

KİTABELER

Yapıda iki adet Osmanlıca kitabe bulunmaktadır. Bunlardan birincisi harime girişı sağlayan kapı kemerinin kilit taşı yüzeyine etrafı belirlenmiş dikdörtgen çerçeve içerisine, kabartma tekniğinde Celi Sülüs yazı çeşidiyle yazılmış olup, alt alta dört satırdan oluşmaktadır:

Asıl Metin:

ما شاء الله سبحانه الله

يا عجبى اعلى على اوستا

رفيقى احمد اوستا

۱۳۰۶

Okunuşu:

Mâşallah Sübhânellah

Yağcıoğlu Ali Usta

Refiki Ahmet Usta

1306.

¹⁶⁰ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır. Ayrıca, mahallinde yapmış olduğumuz incelemelerimiz esnasında yardımlarını gördüğümüz cami imamı Bedel SURAL Bey'e teşekkür ederim.

İkinci kitabe ise, yine harim kapısının sağ tarafındaki ahşap kapı kanadının üst kısmında yer almaktadır. Alt alta üç satırdan oluşan kitabe, oyma tekniğiyle gerçekleştirilen dikdörtgen çerçevenin içine işlenmiştir.

Asıl Metin:

ما شاء الله سبحانه الله

ياغجی اغلی علی اوستا

۱۳۰۶

Okunuşu:

Mâşallah Sübhânellah

Yağcıoğlu Ali Usta

1306.

YAPININ İNCELENMESİ

Kuzeyden güneye doğru hafif meyilli bir çayır içinde inşa edilen yapı; altında bodrum katı, kuzeyinde son cemat yeri, kuzeybatı köşesinde minaresi bulunmakta olup, ana mekan dışdan 19.10x11.95 m. ölçülerinde dikdörtgen plana sahiptir (Çiz. 52; Res. 120).

Arazinin konumundan dolayı fazla dışa yansımayan bodrum katı haricinde yapının doğu cephesi, ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Ana mekanın yüzeyinde simetrikliğe dikkat edilmeden iki sıralı olarak yerleştirilen yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu, alttakileri biraz büyükçe olmak üzere üçerden altı adet pencere bulunmaktadır. Bunlardan kuzey yönündeki alt ve üst pencereler ahşap kanatlara sahiptir. Son cemaat yerine ait yüzeyinde ise, güneyden kuzeye doğru alçalan genel yapısına uygun olarak baştaki büyük iki adet yuvarlak kemerli açıklık yer almaktadır. Ana mekanın üst kısmı baştan başa atılan ahşap hatıl üzerine oturtulan ve dışa taşıntı yapan düz ahşap saçakla sonlanmaktadır. Son cemaat yerinin de meyilli ve dışa taşıntılı saçağı bulunmaktadır.

Güney cephe, bodrum katı ve üzerindeki ana mekanın bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Bodrum katına ait yüzeyde cephenin orta eksenine yakın yerde yuvarlak kemerli ve ahşap kanatlı bir kapı yer almakta olup, üstü sac örtülü basit

bir sundurma ile koruma altına alınmıştır. Kapının sağ yanında iki, solunda bir; düz atkı taşlı kareye yakın formda üç adet pencere bulunmaktadır. Üstte yer alan ana mekanın yüzeyinde ise, altı-üstlü simetriye yakın şekilde düzenlenmiş, alttakiler ahşap kanatlı doğu cephesinde izlenen özellik ve büyüklüklerde ikişerden dört adet pencere görülmektedir. Saçak da doğu cephesiyle aynıdır.

Batı cephesinin genel düzenlenmesi minaresi hariç, doğu cephesiyle tümüyle aynıdır. Minare, kuzey yöndeki pencerelerin güney yanında yarım yuvarlak ve çok kısa tutulmuş taş kaide üzerine cepheye bitleştirilmiş olarak yükselmektedir.

Kuzey cephenin önünde yanları açık üstü ve arka kısmı kapalı tutulmuş tek katlı son cemaat yeri bulunmaktadır. Ana mekanın kuzey cephesinin orta ekseninde 3.18x2.95 m. ölçülerinde ,beş adet düz, oluk ve kaval silmelerden oluşan dikdörtgen formlu çerçeve içine alınmış yuvarlak kemerli ve süslemeli iki ahşap kanatlı portali bulunmaktadır. Kemer her iki yönden üzengi seviyesinde üç boğumlu birer konsol biçimli çıkma ile vurgulanmıştır. Kapı haricinde cephe dışı kapalıdır.

Yapının ana mekanı kırma çatıya, son cemaat yeri ise tek pahlı çatıya sahiptir. Ana mekana ait çatının güney kısmının her iki yanında baca çıkıntısı bulunmaktadır.

Harimin kuzey bölümünde mevcut alanın yaklaşık 3/4 oranında yer kaplayan 11.10 m. derinliğinde tek yönlü ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Buraya kuzeydoğu duvarına konulan basit işçilikli ahşap merdivenle çıkılmakta olup, mahfil kanadının altına gelecek şekilde ahşaptan kare kaideli ve başlıklı dört adet devşirme taş sütunla; orta yerinde alt kısmı devşirme taş, üstü ahşaptan meydana gelen iki sütun üzerine oturtulmuştur. Mahfilin orta yerinde dışbükey şeklinde köşk çıkıntısı bulunmaktadır. Mahfil korkuluğu süslemelidir.

Güney duvarın orta ekseninde yüzeyden hafif içe taşıntı yapan beş adet, düz kaval ve oluk şeklindeki silmelerden meydana gelen dikdörtgen çerçeve içine alınmış, duvardan yarım yuvarlak şeklinde girinti yapan mihrap nişi bulunmaktadır. Niş, üstten üçgen formlu dilimli kavsarayla sonlanmaktadır.

Güney duvarın batı köşesine yerleştirilen ahşap minber 3.20x0.92 m. taban ölçülerine sahiptir. Yuvarlak kemerli kapısı bir bezle kapatılmıştır. Köşk altının tamir geçirdiği anlaşılan minber, özgün süslemeye sahiptir (Res. 121). Aynı duvarın doğu köşesinde bulunan yarım daire formundaki ahşaptan vaaz kürsüsünün önemli bir özelliği bulunmamaktadır.

İç mekan cephelerde belirttiğimiz özelliklerde dışa doğru daralan doğu duvarında altı, güneyde dört, batıda altı olmak üzere toplam onaltı pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır. Bunlardan sadece batı duvarın kuzey yönündeki alt pencere dışarıdan farklı olarak, yuvarlak kemere sahiptir. Kuzey duvarın orta ekseninde dışa açılan kapı içden düz atkı taşlı olup, cepheden ayrı olarak burada da iki ahşap kanadı bulunmaktadır.

Harimin üstü düz ahşap tavanla örtülmüş olup, orta yerinde yüzeyden içe doğru derinliği olan ve iç içe sekizgenlerden oluşan göbek süs yer almaktadır (Res. 122). Tavan, mahfil kanadı üzerine yerleştirilen altı adet ahşap sütunla desteklenmiştir.

Batı yönündeki ahşap üzerine sac kaplamalı minare, yarım yuvarlak taş kaideli silindirik gövdeli ve konik külahlıdır. Mahfil katından açılan bir kapıyla girişi sağlanan minarenin şerefesi kapatıldığından bulunmamaktadır.

İç mekana giriş sağlayan ahşap kapı kanatlarının yüzeyinde bulunan süsleme dışında cepheleri sadedir. Burada, her iki kanatta da oyma tekniğiyle gerçekleştirilen birbirine benzer motifler tekrarlanmıştır. Motif, üst kısmı apsis gibi dışa taşırılmış, alt kısmının uçları 'S' şeklinde ise kıvrım yapan, üç silmeden oluşturulan dikdörtgen çerçeveden meydana gelmektedir. Ayrıca, üstteki dışa taşıntılı kısım gülbezekle doldurulmuştur. Sağdakinin içine kitabe yerleştirilirken, soldakinde herhangi bir şey bulunmamaktadır. Alttaki her ikisinin yüzeyinde ortasında gülbezek bulunan eşit kollu yonca yaprağı şeklinde haç motifi dikkat çekmektedir. Alt ve üstteki bu panoların arasındaki yüzey de içe kıvrımlı halkalarla doldurulmuştur. Yapının asıl süslemeleri iç mekanda bulunan minber, mahfil korkuluğu ve tavan göbeğinde görülmektedir. Bunlardan minberin süpürgelik, aynalık ve korkuluğunda oyma tekniğiyle oluşturulan ve farklı renklerdeki doğal boyalarla hareketlendirilen dama, kapı çerçevesinin yan yüzeylerinde ise, kalemişiyle gerçekleştirilen üçgen motifli süslemeler görülmektedir. Mahfil korkuluğunda ise, ajur tekniğiyle işlenen tek sıradan meydana gelen ve farklı renklerle vurgulanan örümcek motifi dikkat çekmektedir. Tavan göbeğinde de kalemişiyle oluşturulan kafes, sarmaşık ve geometrik motifli süslemeler bulunmaktadır. Ayrıca buranın merkezi, iki sıralı düğüm motiflerinin yanısıra, çıtallarla oluşturulan sekiz kollu yıldızla hareketlendirilmiştir.

Bunların yanısıra, mihrapın içi ve çevresi beş farklı doğal boyayla hareketlendirilmiştir. Sütunlar da boyanmıştır. İçdeki duvarlar badanalıdır. Geri kalan kısımlar sadedir.

0.75 m. kalınlığındaki cephe duvarları dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Son cemaat yeri hariç bodrum katı ile birlikte tüm cephelerin kapı, pencere ve köşelerinde düzgün kesme taş, geri kalan kısımlarda ise bir tarafı düzeltilmiş yonu taşları kullanılmıştır. Buradaki kaplamalar düzgün sıralar oluşturacak şekilde yerleştirilmiş olup, derzlidir. Ana mekanın iç duvarlarındaki taş malzemeyi, sıvanmış olduğundan izlemek mümkün değildir. Ancak mihrapta düzgün kesme taş, geri kalan kısımlarda iyi işçilikli ahşap malzeme görülmektedir. Harime giriş sağlayan kapı kanatları cevizdir. Bunların dışında cephelerde ve içde (sütunlar) olasılıkla köyde bulunan Tibet Kilisesi'nden getirilen devşirme malzeme dikkat çekmektedir. Çatı ve minare sacı kaplanmıştır.

Yapının cepheleri ilk dokusunu muhafaza ettiği gibi, yöresel özelliklere sahip süslemeleri otantik değerini korumaktadır.

KATALOG NO : 3.3.24
YAPININ ADI : KOCABEY CAMİİ
BULUNDUĞU YER : ŞAŞAT-KOCABEY KÖYÜ
RESİM : 123-127
ÇİZİM : 53 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Harime giriş sağlayan kapı üzerinde bulunan kitabesine göre yapı, Hicri 1318 (M.1890) yılında Kanîoğlu Ali Usta, Torunoğlu Hasan Usta ve Pîroğlu Ali Usta tarafından inşa edilmiştir. İç mekandaki mahfil katı eteğinde bulunan bir başka kitabede de hayrat sahibi olarak Mevlüd oğlu Haşim'in ismi bulunmaktadır.¹⁶¹ Kısmi onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁶²

KİTABELER

Yapıda, harime girişi sağlaya kapı kemerinin üzerinde üç, kuzey cephesinin doğu köşesinde bir, içde mahfil katının batı kanadı eteğinde de bir olmak üzere toplam beş adet Osmanlıca kitabe bulunmaktadır.

Kapı üzerindeki kitabeler yan yana üç ayrı dikdörtgen biçimindeki taşların yüzeyine ilk ikisi oyma, sondaki kazıma tekniğiyle gerçekleştirilen, çok bozuk Celf Sülüs yazı çeşidiyle istif şeklinde yazılmıştır:

Asıl Metin (Sağ başdaki):

کانی اوغلی

مصطفی اوستا

ار ذاده (?)

¹⁶¹ Erzurum Müzesi uzmanlarınca 1985 yılında düzenlenen Anıt Fişi'nde camiyi yaptıran, Recai Bey gösterilmektedir. Ancak bu isim mevcut kitabelerde geçmemektedir. Ayrıca mahallindeki incelemelerimizde yapının Çayselize İsmail Ağa tarafından yaptırıldığı söylenmiştir.

¹⁶² Anıt Fişi düzenlendiğine göre eski eser tescilinin yapılmış olması gerekir.

Okunuşu (Aşağıdan yukarıya):

Kanıoğlu

Mustafa Usta

Asıl Metin (Ortadaki):

تورون اوغلی حسن

اوستا پیر اوغلی علی

اوستا

Okunuşu (Üstten aşağıya):

Turunoğlu Hasan

Usta Pıroğlu Ali

Usta

Asıl Metin (Soldaki):

Y.T. 1318.

Okunuşu:

Yapım Tarihi 1318.

Dışdaki dördüncü kitabe; kuzey cephenin doğu yönünde üstten ikinci sırada bulunan köşe taşında olup, yanları süslemeli, kısmen arasında, kabartma şeklinde, iki satırdan meydana gelip, '*Ali Usta*' ibaresini içermektedir.

İç mekandaki kitabe, mahfil katının batı yönünde bulunan balkon eteğinde çita ile gerçekleştirilen baklava dilimi motifinin içine boyayla yazılmış alt alta üç satırdan oluşmaktadır:

Asıl Metin:

صاحب
الخيرات هاشم
بن مولود

YAPININ İNCELENMESİ

Düz bir bahçe içerisinde inşa edilen caminin güney ve batı yönünde haziresi, kuzeyinde 4.74 m. derinliğinde ahşaptan revaklı son cemaat yeri, kuzeybatısında minaresi bulunmakta olup, ana mekan dışıda 12.75x11.75 m. ölçülerinde kare plana sahiptir (Çiz. 53; Res. 123).

Yapımın doğu cephesi, ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Bunlardan ana mekanın yüzeyinde altlı-üstlü simetrik olarak düzenlenmiş alttakileri büyük, üsttekileri oldukça küçük düz atkı taşlı ve dikdörtgen formlu ikişerden dört pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerine ait kısımda ise, tabanda ahşap korkuluklu, orta ve kuzey köşede birer ahşap dikmelerle taşınan ikili basık kemer şeklinde iki revak yer almaktadır. Her iki bölümün cephesi dışa taşınılı ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Güney cephesinin düzenlenmesi, doğu cephesinde vurguladığımız ana mekan yüzeyi ile tümüyle aynıdır.

Batı cephesi ise, ana mekanın revakla, birleştiği kısımda yükselen minaresi haricinde doğu cephesiyle aynıdır.

Kuzey cephesi, ana mekan ve son cemaat yerinin bu öndeki ortak elamanlarından oluşmaktadır. Ana mekanın orta ekseninde 3.27x2.50 m. ölçülerinde dört adet düz, kaval ve oluk türü silmelerden meydana gelen basık kemerli ve iki kanatlı portale sahiptir. Orijinalde ahşap olan kapı kanatları günümüzde metalle değiştirilmiştir (Res. 124). Bunun dışında cephe dışı kapalıdır. Ancak, Batı yönünde cepheye bitleştirilmiş olarak yükselen, basit işçilikli minareye ait merdiven bulunmaktadır.

Ahşap olan revaklı son cemaat yeri, diğer yüzeylerinde olduğu gibi önden de ahşap korkuluğa sahiptir. Burası yanlarda birer, kuzey yönünde ise, beş adet ahşap

dikme üzerine oturtulmuş olup, yanlarda ikişer, önde beş bölmeye ayrılmıştır. Geniş yüzeyin ortasında diğerlere göre dar tutulmuş olup, buradan avluya geçiş sağlanmaktadır. Avlunun yanları ahşap döşemeyle yükseltilirken ortada düşük tutulmuş geçiş kısmı bırakılmıştır. İç kısmın üstü düz ahşap tavana sahipken, saçağı cephelerle aynıdır. Yapı dışdan kırma çatıya sahiptir.

İç mekanda kuzeydeki derin, yanlardaki dar tutulmuş 'U' biçimli ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Doğu yönündeki mahfil kanadı güney duvara kadar devam ederken, batı yönündeki köşedeki minberden dolayı duvara ulaşmadan kesilmiştir. Üstte, kuzey duvarın batı köşesine yerleştirilen ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Kuzeydeki mahfil kısmına orta merdivenle çıkılmaktadır. Kuzeydeki mahfil kısmının orta yerinde 0.83 m. dışa taşıntı yapan oval biçimli köşk çıkması bulunmakta olup, süslemelidir (Res. 125). Kat, kanatların kesiştiği noktanın altına gelecek şekilde taş kaideli ve sekiz köşeli kalın ahşap sütunlar üzerine oturtulmuştur.

Güney duvarın orta ekseninde cepheden hafif taşıntı yapan düz, oluk ve kanal tipindeki beş silmeden meydana gelen çerçeve içine yerleştirilen ve duvardan içe girinti yapan yarım yuvarlak formlu mihrap nişi bulunmaktadır. Niş üstten, yanlardan üçer kavisli kademelenme yapan üç görünümlü kavsaraya sahiptir. Kavsara köşeliklerinde Arapça ibarelerden oluşan yazı yer almaktadır (Res. 126).

Güney duvarın batı köşesine konulan 2.60x0.85 m. taban ölçülerindeki ahşap miber, yakın zamanda yenilenmiştir. Yine aynı duvarın doğu köşesindeki ahşap vaaz kürsüsü de yenidir.

İç mekan, cephelerde belirttiğimiz özelliklerde kuzey hariç diğer duvarlarda buluna dörderden toplam oniki adet dışa doğru daralan pecere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü düz ahşap tavana sahiptir. Orta kısmında kademeli olarak içe girinti yapmakta olup, merkezinde süslemeli göbek yer almaktadır (Res. 127). Tavan, güney yönünde tabandan, kuzey yönünde ise, mahfil kanadından yükselen sekiz köşeli kalın dört ahşap sütun üzerine oturtulmuştur.

Batı yönündeki ahşap minare, tabandan saçak seviyesine kadar ahşap kaidesi yükselmekte olup, çatıdan sonra silindirik gövdesi devam etmektedir. Son cemaat yerinde çıkışı bulunan minarenin, şerefesi bulunmamakta olup, petekte açılan

pencerelerle bu işlev giderilmeye çalışılmıştır. Dış kısmı saca kaplanan minare, konik külahla son bulmaktadır.

Hareketlendirilmiş saçakların yanısıra kuzey cephesinin doğu üst köşesindeki dikdörtgen formlu taş kabartma şeklinde işlenen ortada usta ismi, her iki yanda ay yıldız ve selvi ağacından oluşan kompozisyon haricinde cephelerinde başka bir süsleme bulunmamaktadır.

İç mekanda ise mihrap, mahfil korkulukları ve köşkü ile tavan göbeği süslemelidir. Bunlardan taş mihrapın kavsara köşeliklerinde altı satırdan oluşan ve Arapça yazılan Kelime-i Tevhid, mihrapı içeren ayetten bir bölüm, dört halifenin ve Peygamberimizin torunlarının isimleri bulunmaktadır. Mahfilin özellikle kuzeyde bulunan köşk çıkmasında ve yandaki korkuluklarında, ajur tekniğiyle gerçekleştirilen geometrik ve bitkisel motiflerden meydana gelen süslemeler dikkat çekmektedir. Tavan göbeğinde ise, dış kısmı bitkisel bordürle çevrelenen saat kadran motifi yer almaktadır. Köşeliklerine de kabartma tekniğiyle oluşturulan baklava dilimleri işlenmiştir.

Ayrıca, iç beden duvarları badanalı iken, sütunlar, mahfil kanatları ve tavan açık mavi, sarı ve kahverengindeki yağlı boyayla kaplanmıştır.

Cepheler 0.75 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde örülmüş olup; kapı, pencere ve mihrapta daha kaliteli olmak üzere kahverenkli düzgün kesme taş kullanılmıştır. Taşlar aynı paralelde ancak çok abartılı derzlerle işlenmiştir. İç duvarlar sıvanarak kapandığı için, buradaki malzemenin durumunu izlemek mümkün değildir. Minare, son cemaat yeri, mahfil ve tavanda iyi işçilikli ahşap malzeme kullanılmıştır. Çatı ve minare sonradan saca kaplanmıştır.

Cephelerinin yanısıra, son cemaat yeri portal ve mihrapın orijinal dokusunu muhafaza etmesi, yapının önemini artırmaktadır.

KATALOG NO	: 3.3.25
YAPININ ADI	: ZOR MUSTAFA (ZORTANA) BEY CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: ŞAŞAT-KÖPRÜLÜ KÖYÜ
RESİM	: 128-130
ÇİZİM	: 54 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmamasına rağmen, yörede de kabul edilen ve literatüre geçen bilgilere göre yapı, Yavuz Sultan Selim zamanında İslâmiyeti kabul eden Hıristiyan Atabeklerden Mustafa Bey (Zortana/Zoro) tarafından muhtemelen XVI. yy.'da yaptırılmıştır.¹⁶³ Köylülerce gerçekleştirilen bir kısım onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁶⁴

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Batıdan doğuya doğru alçalan meyilli bir alan üzerinde inşa edilen yapının son cemaat yeri ve minaresi bulunmamakta olup, dışdan 11.10x10.33 m. ölçülerinde kareye yakın plana sahiptir (Çiz 54; Res. 128).

Yanından geçen mahalle yoluyla belirlenen doğu cephesinin alt yüzeyi dışa kapalı tutulmuştur. Üst kısmının her iki yanında düz atkı taşlı ve dikdörtgen formlu birer pencere bulunmaktadır. Bunlardan güneydeki oldukça küçük boyutlu iken, diğeri büyüktür ancak bunun daha sonra büyütüldüğü veya açıldığı anlaşılmaktadır. Cephe üstten dışa taşıntılı eğimli ahşap saçakla sonlanmaktadır.

¹⁶³ Artvin İl Yıllığı (bkz.dn.2) 92.

¹⁶⁴ Yapı, 1988 yılında Kars Müzesi uzmanlarınca incelenerek rapor edilmiştir. Bu durumda eski eser tescilinin yapılmış olması gerekir. Mahallinde yapmış olduğumuz incelemelerimiz esnasında bize yardımcı olan cami imamı S. TEMİZ Bey'e teşekkür ederim.

Üçgen alınlıklı güney cepheyi de yine yol belirlemektedir. Yüzeyinde, altlı-üstlü simetrik olarak düzenlenmiş; alttakileri düz atkı taşlı ve büyük, üsttekileri basık kemerli ve küçük dikdörtgen formlu ikişerden dört pencere yer almaktadır. Üçgen alınlık, üstten dışa taşıntılı eğimli ahşap saçakla sonlanmaktadır (Res. 129).

Arazi yapısından dolayı batı cephesi, orta seviyesine kadar olan kısmı toprakla kaplanmıştır. Kuzey köşesinde mahfil katına giriş sağlayan ahşap kanatlı kapı bulunmaktadır. Bunun dışında cephe dışa kapalı tutulmuştur. Saçağı, doğu cephesiyle aynı iken, tabandan saçağa kadar devam eden kırılmış odunlar dizisi, yüzeyi kapı hariç tümüyle kapatmıştır.

Üçgen alınlıklı kuzey cephesinin orta ekseninde harime giriş sağlayan 0.97 m. eninde cepheden içe girintili yuvarlak kemerli ve iki ahşap kanatlı kapı yer almaktadır. Kapı dışdan yine ikinci bir yuvarlak kemerle vurgulanmıştır ve burası onarım geçirmiştir. Kapının her iki yanında ve üstünde birer büyükçe pencere bulunmaktadır (Res. 130). Ayrıca, cephenin batı kısmında minare işlevinde uzunca bir ahşap direk konmuş olup, ucuna hopörler monte edilmiştir.

Yapı dışdan çift pahlı çatıyla örtülmüştür.

İç mekanda, kuzeydeki ve yan kanatlardaki eşit derinliklere sahip 'U' şeklinde ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Mahfile çıkış, daha önce de belirttiğimiz gibi sadece batı cephede bulunan kapıyla sağlanmaktadır. Kat; kuzeyde dört, yanlarda ise, birer olmak üzere toplam altı adet ahşap dikme üzerine oturtulmuştur.

Güney duvarın orta ekseninde, yüzeyden içe girinti yapan yarım yuvarlak formlu mihrap nişi bulunmaktadır. Aynı duvarın batı köşesinde 2.50x0.67 m. taban ölçülerinde ahşaptan basit işçilikli minber, doğu köşesinde ise, kare kaideli yine ahşaptan vaaz kürsüsü yer almaktadır.

İç mekan; cephelerde belirttiğimiz özelliklere yakın doğu duvarında iki, güneyde dört, kuzeyde de üç olmak üzere dışa doğru daralan toplam dokuz pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü düz ahşap tavanla örtülmüştür.

Cephelerinde ve iç mekanda yapının kayda değer önemli bir süslemesi bulunmamaktadır.

Cepheler, 0.87 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Cephe kaplamalarından kapı, pencere ve köşelerinde düzgün kesmetaş, geri kalan kısımlar ise, tak tarafi düzeltilmiş moloz taş kullanılmıştır. Taşlar düzgün sıralar oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Köşelerde bulunan düzgün kesmetaşlar, farklı ebatlardaki oldukça büyük bloklardan meydana gelmiştir. Tüm yüzeye, kireç harcından meydana gelen derzler hakimdir. Cümle kapısı orijinalliğini devam ettirmekte olup, düğümlü kabarıklarla kuvvetlendirilmiştir.

İç mekanın duvarları sıvanarak kapatıldığından buradaki taş malzemeyi izlemek mümkün olmamıştır. Mihrap taşken, geri kalan kısımlar ahşaptır. Ahşap çatı aksamının onarım geçirdiği ve örtüsünün saca dönüştürüldüğü anlaşılmaktadır.

Mimari açıdan fazla bir özelliği bulunmayan yapı, çevrede yapılan ilk cami özelliğini taşıdığından manevi öneme sahiptir.

KATALOG NO : 3.3.26
YAPININ ADI : İNANLI CAMİİ
BULUNDUĞU YER : YUSUFELİ-İNANLI KÖYÜ
RESİM : 131-132
ÇİZİM : 55 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmadığı için yapının hangi tarihte inşa edildiği kesin olarak tesbit edilememiştir. Ancak gösterdiği mimari özellikler neticesi muhtemelen XIX. yy.'ın içinde, köylüler tarafından yapılmıştır. Daha sonra son cemaat yeri eklenmiş ve ileride de alt kat dışa kapalı hale getirilmiştir. Bunların yanısıra kısmi onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁶⁵

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Köyün içinde etrafı evlerle çevrili düz bir alan üzerine inşa edilen yapının kuzeyinde 2.29 m. derinliğinde son cemaat yeri bulunmakta olup, ana mekan dışardan 7.30x7.14 m. ölçülerinde kareye yakın plana sahiptir. Minaresi bulunmamaktadır (Çiz. 55; Res. 131).

Yapının doğu cephesi ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Ana mekan yüzeyi boydan boya duvar içine yatay olarak yerleştirilen üç adet ahşap hatilla dört bölüme ayrılmış olup, cephenin alt güney kısmında ve üst kuzey bölümünde ahşap pervazlı ve kafesli, alttaki diğerinden biraz büyük tutulmuş dikdörtgen formlu iki pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerinin bu yöndeki kısmının alt yüzeyi bir pencere haricinde dışa kapalıdır. Dışa açık olan üst

¹⁶⁵ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

kısına, ana mekanın kuzey köşesine konulan basit işçilikli ahşap merdivenle sağlanmaktadır. Cephe üstten dışa taşıntı yapan düz ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Güney cephesinin genel düzenlenmesi de doğu cephesiyle aynıdır. Ancak burada altlı-üstlü simetrik olarak yerleştirilmiştir. İkişerden dört pencere yer almaktadır.

Batı cephesinin genel düzenlenmesi doğu cephesiyle tümüyle aynı iken, üst kısımdaki orijinal pencerenin güney yanına yakın zamanda büyükçe bir pencere açılmıştır. Ayrıca, ana mekanın kuzey köşesine, ucunda hoparlörleri olan ahşap bir direk yerleştirilmiştir.

Kuzey cephesi, son cemaat yerinin yanısıra giriş kısmını teşkil ettiğinden diğer cephelerden farklı görünüm kazanmıştır. Burası da ana mekan ve son cemaat yerinin yüzeylerinden meydana gelmiştir. Ana mekanın önünde yer alan son cemaat yerinin üst katı dört ahşap sütun üzerine oturtulmuş olup, alt kısmın orta ekseninde kapı açıklığı ve her iki yanında birer pencere bulunmaktadır. Alt bölümden dışa taşıntılı ve korkuluklu balkonu bulunan üst kat, örtüsü hariç üç yönden dışa açık tutulmuştur. Ayrıca, balkondan yükselerek çatıyı tutan ahşap dikmeler bulunmaktadır. Ana mekanın orta ekseninde harime giriş sağlayan 0.91 m. eninde ahşap kanatlı kapı yer almaktadır. Kapının her iki yanında, cephelerde izlediğimiz özelliklerde birer pencere ekseninde de mahfile geçiş sağlayan ahşap kanatlı bir kapının yanısıra, her iki yanında da birer pencere aynen tekrarlanmıştır.

Yapı dışdan kırma çatıyla örtülmüştür.

Kapalı hale getirilen son cemaat yerin her iki kısmı ahşap döşemeyle yükseltilirken orta alan taban seviyesinde geçiş holü olarak bırakılmıştır.

İç mekanda, derinlikleri birbirine eşit tutulan 'L' biçimli ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Üste, kuzey duvarın doğu köşesine konulan ahşap merdivenle çıkış sağlanmaktadır. Her iki bölümü kanatları ahşap korkuluğa sahip olup, kuzeydekinin orta yerinde dışa taşıntılı süslemeli köşk çıkması bulunmaktadır (Res. 132). Burası, ahşap sütun üzerine oturtulmuştur.

Güney duvarın orta ekseninde, çerçevesi yüzeyden hafif taşıntılı, duvardan içe girinti yapan yarım yuvarlak formulu ve üçgenkavsaralı sade tutulmuş mihrap nişi bulunmaktadır.

Güney duvarın batı köşesinde 2.08x0.73 m. taban ölçülerinde ahşap minber yer almaktadır. Minberin aynalık ve süpürgelik kısmı süslemelidir.

İç mekan, cephelerde belirttiğimiz özelliklerde doğu duvarında iki, güneyde dört, batıda üç, kuzeyde dört olmak üzere dışa doğru fazla daralmayan onüç pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü düz ahşap tavana sahiptir.

Son cemaat yerinin üstteki balkon korkuluğu hariç, cepheler süsleme açısından sadedir. İç mekanda ise, mahfil eteğinde ve köşkü ile minberinde oyma tekniğiyle gerçekleştirilen süslemeler görülmektedir. Bunlardan balkon eteğinde üç sıralı zencerek motifi, köşkün yüzeyine de iki sıradan oluşan dal motifi işlenmiştir. Minberde ise çerçeveleri zencerek motifleriyle belirlenmiş üç ayrı bölüm halinde çiçek motifleri yerleştirilmiştir.

Ayrıca, son cemaat yerinin alt katı cephesi badanalı iken, ana mekanın cephe yüzeyleri orijinalliklerini muhafaza etmektedir. Sadece üstteki pencerelerin pervazları maviye, son cemaat yerinin balkon korkulukları ise sarıya boyanmıştır. İç mekandaki duvarlar badanalı iken, minber, mahfil kanatları ve köşkü sarı renkli yağlı boyayla kaplanmıştır.

Ana mekan cephesi 0.80 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Cephe kaplamalarında tek tarafı düzeltilmiş değişik ebatlardan oluşan moloz taş malzeme kullanılmıştır ve kireç harçlı derzler cepheye hakimdir. Son cemaat yeri ahşaptır. Ancak alt kat sonradan birketle kapatılmıştır. İç mekan, duvarları sıvalı olduğundan buradaki taş malzemeyi izlemek mümkün olmamıştır. Minber, mahfil ve tavan ahşaptır. Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır.

Küçük ebatlı mescid görünümündeki caminin cepheleri orijinal dokusunu koruması açısından önemlidir.

KATALOG NO : 3.3.27
YAPININ ADI : ÖĞDEM MERKEZ CAMİİ
BULUNDUĞU YER : YUSUFELİ-ÖĞDEM BUCAĞI-ÇARŞI MAH.
RESİM : 133-134
ÇİZİM : 56 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy.'da inşa edilmiştir. Daha sonra iki katlı son cemaat yeri eklenmiştir.¹⁶⁶ Bunlardan başka kısmî onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁶⁷

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Geçmişte ilçe ve bucak merkezi, günümüzde köy haline gelen Öğdem'in önemli camilerinden biri olan yapı, mahallenin merkezinde bulunmaktadır. Kuzeyinde iki katlı 3.35 m. derinliğinde son cemaat yeri, kuzeydoğusunda minaresi bulunmakta olup, ana mekan dışdan 13.75x12.30 m. ölçülerinde kareye yakın plana sahiptir (Çiz. 56; Res. 133).

Yanından geçen mahalle yoluyla belirlenen yapının doğu cephesi ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Ana mekanı yüzeyinde altlı-üstlü simetrik olarak düzenlenmiş doz atkı kemerli ve dikdörtgen formu; alttakileri büyük, üsttekiler oldukça küçük tutulmuş üçerden altı adet pencere bulunmaktadır. Son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeyinde ise, kuzey köşesine yerleştirilmiş iki ahşap saçakla sonlanmaktadır.

¹⁶⁶ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 54.

¹⁶⁷ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Güney cephesinin genel düzenlenmesi doğu cephesinin ana mekanıyla aynıdır. Ancak burada ikişerden dört adet pencere yer almaktadır.

Batı cephesi ise, aynen doğu cephesi gibi iki mekanın ortak yüzeylerinden oluşmaktadır. Ana mekanın düzenlenmesi, doğu cephesinin ana mekanıyla tümüyle aynı iken, son cemaat yerine ait alt kısımda bir kapı ve sol yanında iki küçük pencere yerleştirilmiştir. Son cemaat yerinin üst kısmı dışa kapalı tutulmuştur.

Son cemaat yerinin yüzeyinden oluşan kuzey cephesi, kapı ve pencereleri hariç dışa kapalıdır. Burada, ölçüleri birbirine yakın altta iki, üstte ise üç pencere bulunmaktadır. Ayrıca alt batı kısmına bir kapı açılmıştır. Planda izlenmeyen bu ve batıdaki kapılar, sonradan açıldıkları anlaşılmaktadır.

Yapı dışdan kırma çatıya sahiptir.

Asıl girişi doğu cephesinden olan son cemaat yeri daha önce de belirttiğimiz gibi iki kattan meydana gelmiştir. İçte, güneydoğu köşesinde minare yer almaktadır. Minarenin batı yanında, üst katına çıkış sağlayan ahşap merdiven bulunmaktadır. Ayrıca, alt katın batı kısmı kapalı bir mekan olarak düzenlenmiştir.

Ana mekanın orta ekseninde harime giriş sağlayan, içe girintili ve iki ahşap kanatlı kapı yer almaktadır. Kapının doğu alt yanında bir pencere bulunmaktadır. Üst orta ekseninden mahfile geçiş sağlayan kapısı haricinde cephe dışa kapalıdır.

İç mekanın kuzey kısmında, 3.00 m. derinliğinde ve tek yönlü, altlı-üstlü düzenlenmiş mahfil katı bulunmaktadır. Mahfil kanadının orta yerinde dışa çıkmalı köşkü yer almaktadır. Üstüne, kuzey duvarın batı köşesine yerleştirilen ahşap merdivenle çıkış sağlamaktadır.

Güney duvarın orta ekseninde, duvardan içe, girinti yapan yarım daire formlu, süslemesiz mihrap nişi yer almaktadır. Nişin sağında yine basit işçilikli 3.00x0.75 m. taban ölçülerinde ahşap bir minber yer almaktadır.

İç mekan, cephelerde belirttiğimiz özelliklerde doğu duvarında altı, güneyde dört, batıda altı kuzeyde ise bir olmak üzere; üsttekileri tam mazgal alttakileri de dışa doğru daralan toplam onyedici pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü düz ahşap tavana sahip olup, orta yerinde birbirine ahşap basık kemerle dört yönden bağlanan kalın dört ahşap sütun üzerine oturtulmuştur. Kemerlerle belirlenen yer, göbek süsüyle vurgulanmıştır (Res. 134).

Son cemaat yerinin içinden yükselen minare tümüyle ahşap olup, son cemaat yerine açılan kapı ile çıkış sağlamaktadır. Silindirik gövdeli ve konik külahlıdır. Şerefesi, silindirik gövdeden kalın tutulmuş ve petek kısmına denk gelen bölümünün dışa açık tutulmasıyla elde edilmiştir.

Cepheler süsleme açısından tümüyle sadedir. İç mekanın en önemli süslemesi ise tavan göbeğinde bulunmaktadır. Burada, ajur tekniğiyle oluşturulan ve buraya çakılan, daire çerçeve içine alınmış bitkisel süslemeden meydana gelmiştir.

Ayrıca cepheler ve iç duvarlar badanalıdır. Mihrap, minber ve mahfilin alt kat korkulukları sonradan boyanmıştır. Diğer kısımları sadedir.

Ana mekanın duvarları 0.85 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Ancak cepheler ve iç mekana ait duvarlar sıvanmış olduğundan taş malzemenin çeşidini izlemek mümkün değildir. Son cemaat yerinin doğu kesiminde taş malzeme, batı kesiminde ise birket kullanılmıştır. Mihrap taşken; minber, mahfil ve tavan minareyle birlikte ahşaptır.

Yapının cepheleri ilk dokusunu kaybetmiş olmasına rağmen minare ve iç kesimindeki ahşap elemanlar orijinalliğini muhafaza etmektedir.

KATALOG NO	: 3.3.28
YAPININ ADI	: KILIÇKAYA CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: YUSUFELİ-KILIÇKAYA BELDESİ
RESİM	: 135-138
ÇİZİM	: 57-58 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Harime giriş sağlayan portalin üzerinde bulunan kitabesine göre yapı Hicr 1339 (M.1921) tarihinde Rigapurlu Ahmed Usta tarafından inşa edilmiştir.¹⁶⁸ Yakın zamanda bugünkü minare eklenmiştir. Ayrıca kısmi onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁶⁹

KİTABELER

Yapının kapı alınlığı üzerinde kartuş içerisine kabartma tekniğiyle yazılmış altı satırlık Arapça-Osmanlıca karşımı bir kitabesi bulunmaktadır.

Asıl Metin

قال النبي

عليه السلام

بشر المشائين في الظلم

الي المساجد بالنور التام يوم القيامة

تاريخي

Okunuşu

ايله مغنى جه هم عبادت دائما جامع

ريغابورلى سنه ١٣٣٩ كوله احمد استه

Kâle'n-Nebiyü

Aleyhisselâm

Beşşiri'l-meşşâine fi'z-zulemi

İle'l-mesâcici bi'n-nûri't-tâmmi yevme'l-kıyâmeti

Târîhi

Eyle muğnice sa'y hem ibâde dâimen dâimen câmi'

Riğapurlu sene 1339 Kôle Ahmed usta.

¹⁶⁸ Mahallinde yaptığımız incelemelerimizde, köy eşrafından Necat ACAR Bey'den alınan bilgiye göre cami, seferberlikten sonra kaymakam Hüsni ÇAKIR Bey'in öncülüğünde köylülerce inşa edilmiştir.

¹⁶⁹ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Türkçe Anlamı

"Gece karanlığında mescidlere çok gidenleri Kıyamet Günü'nde tam bir mur (sahibi olacaklarını) ile müjdele. Cömertçe gayret et ve ibadetlerinde camiye devamlı ol (caminin) tarihi Hicri 1339'dur ve ustası Riğapurlu Köle Ahmed'dir".

YAPININ İNCELENMESİ

Çarşı içide, etrafı çevrilmiş düz bir alan içinde bulunan yapının kuzeyinde yanları açık 4.50 m. derinliğinde son cemaat yeri, son cemaat yerin kuzeybatı dış köşesinde minaresi bulunmakta olup, ana mekan dışdan 17.27x16.80m. ölçülerinde kareye yakın plana sahiptir (Çiz. 57; Resim 135).

Yapının doğu cephesi, ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Bunlardan son cemaat yeri korkuluğu haricinde dışa açıkken ana mekanın yüzeyinde altı-üstlü simetrik olarak yerleştirilmiş üçerden altı adet dikdörtgen formlu pencere yer almaktadır. Tüm pencerelerin üzengilere oturtulmuş yuvarlak kemer ve pervazları dışa atıştıllı olarak düzenlenmiştir. Cephe üstten dışa taşınıllı düz ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Güney cephesinin genel düzenlenmesi de doğu cephesiyle aynıdır. Ancak burada alt kısmında iki, üstte ise üç pencere bulunmaktadır.

Batı cephesi ise, tamamen güney cephesi gibidir.

Kuzey cephesi, öndeki son cemaat yeri ve ana mekanın yüzeyinden meydana gelmiştir. Ana mekanın orta ekseninde harime giriş sağlayan portal biçiminde düzenlenen kapı yer almaktadır. Portal, cepheden dışa taşınıllı düz plasterlerle üç yönden sınırlandırılmış olup düz atkı taşlı kapı açıklığı üstten yuvarlak kemerli bir alınlığa sahiptir. Güney cephesinde olduğu gibi portalin her iki yanında birer, üstte ise üç pencere yer almaktadır (Res. 136).

Ortası hariç, yanları beton şebekelerle korunan son cemaat yerinin kuzey yönü, ana mekandan devam eden çatının, dört ahşap dikme üzerine oturtulmasıyla belirlenmiştir. İç kısmı geçiş holü hariç, her iki yanı ahşap döşemeyle yükseltilmiştir.

Yapı dışdan kırma çatıya sahiptir.

İç mekanın kuzey bölümünde yan kanatları 5.30 m., orta kısmı ise 2.42 m. derinliğinde 'U' şeklinde altlı-üstlü düzenlenmiş ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Yan kanatlar güney duvara ulaşmadan kesilmiştir. Üste çıkış girişin sağ yanından kuzey duvara bitişirilerek yükselen ahşap merdivenle sağlanmıştır. Her iki kısmın kanatları korkuluklu olup ayrıca üst kanatların birbirine benzer köşk çıkmaları bulunmamaktadır. Mahfilin üst katı, ikisi kalın, diğerleri ince, toplam yedi ahşap dikme üzerine oturtulmuştur (Res. 137).

Güney duvarın orta ekseninde 3.50x2.24 m. ölçülerinde mihrap yer almaktadır. Cephe yüzeyinden dışa taşıntılı mihrap, iki yönden plasterlerle sınırlandırılmıştır. Duvardan içe girinti yapan yarım yuvarlak formlu niş, üstten yine yarım yuvarlak ikili kavsaraya sahiptir. Mihrap eşit aralıklarla düzenlenmiş dışa taşıntılı iki yatay silme ile üç bölüme ayrılmıştır. Ayrıca kavsara, plasterlerin bitim seviyesinden itibaren iki kademeli olarak düz silmeyle kuşatılmıştır (Çiz. 58).

Mihrapın hemen sağ yanında 3.49x0.88 m. taban ölçülerinde basit işçilikli ahşap minber yer almaktadır.

İç mekan, cepheyerinde belirttiğimiz özelliklerde doğu duvarında altı, güneyde beş, batıda altı, kuzeyde ise beş olmak üzere dışa doğru daralan, üsttekileri mazgalımsı toplam yirmiiki pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır. Portal içinde de yuvarlak kemerle vurgulanmış olup, dışdakinden ayrı iki ahşap kanada sahiptir.

Harimin üstü düz ahşap tavanla örtülmüştür.

Tavanın orta yerinde yüzeyden kademeli olarak içe çekilmiş iki kare çerçeve içerisinde kabartma tekniğiyle oluşturulan iç içe altı adet sekizgen biçimli göbek süsü bulunmaktadır. Tavan, kare çerçevenin köşelerine gelecek şekilde yerleştirilmiş köşeli dört kalın ahşap sütun üzerine oturtulmuştur (Res. 138).

Tarihi değeri bulunmayan minare, yapıdan ayrı olarak düzgün kesme taşla inşa edilmiştir. Yukarı doğru daralan üç kademeli kare kaideden silindirik gövdeye, köşeleri pahlanmış papuçla geçiş sağlanmıştır. Kaidenin güney yüzünden girişi bulunan minare tek şerefeli olup, gövdeden daha ince tutulmuş petek kısmı üstten konik külahla sonlanmaktadır.

Süsleme açısından cepheleri sadedir. Ancak, portalin iç kuşağında üç yönlü devam eden ve iki sıradan oluşan kabartma olarak işlenen bitkisel süsleme görülmektedir.

İç mekanın süslemeli kısımları ise, mahfildeki köşkler, mihrap, minber ve tavan göbeğinde izlenmektedir. Bunlardan mahfil köşelerinin kaide kornişlerinde uçları yuvarlatılmış tek sıralı motifler bulunmaktadır. Mihrapın kavsara köşliğinde ise, kabartma şeklinde işlenmiş, üzerleri yaldızlı Arapça ibarelerle, üç adet âlem dikkat çekmektedir. Buradaki Arapça yazıda; üst satırda Kur'an'dan "Ve inneke le-ala huluki'n-aziyim" ayeti bulunurken sağ köşede mihrapı konu edinen ayet, solda ise, şefaata ilgili Peygamberimiz'in bir Hadis'i yer almaktadır. Minberin köşk altında ajur tekniğiyle oluşturulan ve altlı-üstlü olarak yerleştirilen lale ve yıldız motifi dikkat çekerken, korkulğunda oyma tekniğiyle işlenen iki sıralı baklava dilimi motifine yer verilmiştir. tavan göbeğinde ise, en dışdaki çerçevede testere dışı, içtekinde püskül motiflerinin yanısıra, merkezindeki altı adet sekizgenden üçünün yüzeyine dış motifi, kabartma şeklinde uygulanmıştır.

Ayrıca, cephelerdeki pencere pervazları, portal ve son cemaat yerine ait ahşap dikmeler mavi, yeşil ve beyaz renkli yağlı boyalara sahiptir. İçde de duvarlar badanalı iken, diğer tüm birimler sarı başta olmak üzere mavi, yeşil ve kahverengindeki yağlı boyalarla hareketlendirilmiştir.

Cepheler, 0.90 m. kalınlığında düzgün kesme taş malzeme ile dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Aynı renkdeki cephe kaplamaları, değişik ebatlardaki taşların düzgün sıralar oluşturacak şekilde uygulanmıştır. Ancak, az da olsa derzler oluşmuştur. İç mekanın duvarları sıvandıği için buradaki taş malzemeyi izlemek mümkün olmamıştır. Ancak, mihrap düzgün kesme taştır. Bunların dışında son cemaat yeri dahil iyi işçilikli ahşaptır. Çatı, saca kaplanmıştır.

Yapı, yakın tarihte inşa edildiğinden ilk özelliğini korumaktadır.¹⁷⁰

¹⁷⁰ Kılıçkaya Beldesi'ndeki incelemelerimiz esnasında bize ev sahipliğini yapan, çalışmalarımıza katılan emekli öğretmen Zeliha YIKICI Hanımefendi'ye ve öğretmen Dursun ÇOLAK Bey'e katkılarından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

KATALOG NO	: 3.3.29
YAPININ ADI	: BAKIRTEPE CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: YUSUFELİ-BAKIRTEPE KÖYÜ
RESİM	: 139-140
ÇİZİM	: 59 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Harime giriş sağlayan portalin üstünde bulunan kitabesine göre yapı, Hicri 1314 (M. 1896) tarihinde inşa edilmiştir. Köylülerce gerçekleştirilen kısmi onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁷¹

KİTABELER

Yapıda, sadece portalin üst kısmında kare çerçeve içerisinde günümüz rakamlarıyla yazılmış 1314 tarihi yer almaktadır. Muhtemelen burada orijinal tarihi içeren Osmanlıca yazıt bulunuyordu.

YAPININ İNCELENMESİ

Doğudan-batıya doğru alçalan meyilli bir arazi üzerinde bulunan yapının kuzeyinde 3.78 m. derinliğinde son cemaat yeri, son cemaat yerinin batısında odunluk,kuzeybatı köşesinde ise minaresi bulunmakta olup, ana mekan dışardan 11.00x10.92 m. ölçülerinde kare plana sahiptir (Çiz. 59; Res. 139).

Hemen yanından geçen karayolu ile belirlenen yapının doğu cephesi, ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Son cemaat yeri bu yönde dışa kapalı tutulmuşken, ana mekanın alt güney köşesinde büyükçe bir, üst kısmında ise, oldukça küçük tutulmuş iki; düz atkı taşlı ve dikdörtgen formlu toplam üç pencere yer almaktadır. Cephenin taban seviyesi toprakla kaplanmış olup üzeri sonradan betonla koruma altına alınmıştır. Ayrıca, alttaki pencerenin üstüne gelecek

¹⁷¹ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

şekilde, duvarın içine yatay olarak yerleştirilmiş paralel iki hatilla örgü kuvvetlendirilmiştir. Cephe üstten dışa taşıntılı düz ahşap saçakla sonlanmaktadır.

Güney cephesinin genel düzenlenmesi de doğu cephesinin ana mekanıyla aynıdır. Ancak, bu yöndeki arazinin elverişliliğiyle cephe tümüyle dışa yansıtılmıştır. Tabanı yine betonla koruma altına alınmıştır. Yüzey, doğu cephesinde olduğu gibi üç adet yatay hatilla belirlenmiştir. Alttaki iki hatılın arasında ve üstteki hatılın üstüne gelecek şekilde altlı-üstlü simetrik olarak düzenlenmiş, öncekinde olduğu gibi alttakileri büyük, ikişerden toplam dört adet pencere bulunmaktadır. Üstteki iki hatıl doğu yönündeki hatıllarla bağlantı kurarken, alttaki, doğu cephesinin bu hizasında hatıl bulunmadığından bağlantı kurulamamıştır.

Batı cephesinin genel düzenlenmesi de doğu cephesiyle hemen hemen aynıdır. Farklı olarak ana mekanın kuzey köşesine yerleştirilen minare ve son cemaat yerinin cephesine eklenen ahşap odunluğun varlığıdır. Ayrıca, güney cephede olduğu gibi buradakilerle irtibatlanmış üçlü hatıl sistemi aynen korunmuştur.

Kuzey cephesi ise, ana mekanın önünde bulunan son cemaat eyri ve buranın batı yönündeki odunluk kısmıyla oluşturulmuştur. Son cemaat yerinin orta ekseninde 1.48 m. eninde avluya giriş sağlayan kapı bulunmaktadır. Bunun dışında, cephe dışa kapalı olup, sac örtüyle oluşturulan ve yüzeyden dışa taşıntı yapan saçakla belirlenmiştir.

Son cemaat yeriyile kapanan ana mekanın kuzey cephesinin orta ekseninde harime giriş sağlayan 3.25x2.09 m. ölçülerinde portal şeklinde düzenlenmiş kapı yer almaktadır. Portal, yüzeyden dışa taşıntılı farklı şekil ve ebatlardaki beş silmeyle belirlenmiş olup, düz atkı taşlı kapı açıklığı beşik kemerle kuşatılmıştır. Ahşap kanatları orijinal değildir (Res. 140). Kapının her iki yanında diğer cephelerde gördüğümüz özelliklerde altlı-üstlü yerleştirilmiş ikişerden dört adet pencere bulunmaktadır.

Kuzey cephesinin orta eksenindeki kapı açıklığı haricinde dışa kapalı tutulmuş olan son cemaat yerinin avlusu üç kısma ayrılmıştır. Bunlardan kapının her iki yanı, ahşap döşemeyle yükseltilmiştir. ayrıca, doğu yönündeki bölüm orta seviyeye kadar briketle kapatılmıştır. Buranın ortkadaki geçiş holüne açılan ahşap bir kapısı bulunmaktadır. Batı yönündeki kısım ise, ahşaptan yapılan basit işçilikli ayakkabılıkla orta holden bir kısmı ayrılmıştır. Üzeri, öncelikle düz sonra eğik halde devam eden

aşşap tavanla örtülmüş olup, orta yere konan karşılıklı iki aşşap dikmeyle desteklenmiştir.

Yapının ana mekanı kırma çatıya sahipken, son cemaat yerinin bir bölümü tek pahlı çatıyla örtülmüştür.

İç mekanın kuzey bölümünde 2.67 m. derinliğinde tek yönlü olarak düzenlenmiş aşşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Buraya, kuzeydoğu köşesine konulan aşşap meridvenle çıkış sağlanmaktadır. Orta yerinde oval biçimli köşk çıkması yer almaktadır. Kat, iç kısmını belirleyen giriş altına gelecek şekilde yerleştirilen iki aşşap dikme üzerine oturtulmuştur.

Güney duvarın orta ekseninde, yüzeyden dışa taşıntılı üç silymeyle belirlenen ve duvardan içe yarım yuvarlak şeklinde girinti yapan mihrap nişi yer almaktadır. herhangi bir süslemesi bulunmayan mihrap nişi, üstten dilimli yarım yuvarlak kavsarayla sonlanmaktadır.

Mihrapın hemen sağında yer alan 2.25x0.75 m. taban ölçülerindeki aşşap minberin önemli bir özelliği yoktur.

İç mekan, cephelerde belirttiğimiz özelliklere yakın doğu duvarında üç, güneyde dört, batıda dört, kuzeyde de dört olmak üzere alttakileri basık kemerli, üsttekileri mazgalımsı dışa doğru daralan toplam onbeş pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır. Ayrıca, mahfil katının batı yönündeki duvarda, minareye çıkış sağlayan bir kapı konmuştur.

Harimin üstü, yanları düz aşşap tavanken, orta yerinde 3.75 m. çapında aşşap kubbeye yer verilmiştir. Kubbe, güney yönünde tabandan tavana kadar, kuzeyde ise mahfil girişi üzerine yerleştirilen dört aşşap sütun üzerine oturtulmuştur.

Sonradan yapıldığı anlaşılan ve briketten oluşturulan yüksekçe tutulmuş kare kaide üzerine oturtulmuş olan aşşap minare, silindirik gövdelidir. Mahfil katından çıkışı bulunan minarenin, silindirik gövdeden hafif dışa taşıntı yapan, alt kısmı kapalı, üstü açık bırakılan yöreye özgü bir şerefeye sahiptir. Bu açıklık üstten konik külahla sonlanmaktadır. Yakın tarihlerde gövde sacı koruma altına alınmıştır.

Süsleme açısından cepheler sadedir. Ancak portalin kemerinde tabana kadar devam eden kabartma şeklinde işlenmiş, ortası baklava dilimli, köşeleri düğümlü motif görülmektedir. İç mekanında önemli bir süsleme yoktur. Ayrıca portal, mihrap,

minber ve mahfil katı yeşil, mavi, sarı ve kırmızı renkli yağlı boyayla hareketlendirilmiştir. İçdeki beden duvarları badanalıdır.

Cepheler 0.70 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Kuzey cephe, kapı, pencere ve köşelerinde düzgün kesmetaş kullanılırken, cephe yüzeylerinde tek tarafi düzeltilmiş, farklı ölçülerden meydana gelen yonu taşları, düzgün sıralar oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Ancak derzler dışa yansıtılmıştır. İç mekanın duvarlarında kullanılan taş malzemenin çeşidi, yüzeyler sıvalı olduğundan dolayı tesbit etmek mümkün olmamıştır. Ancak mihrap düzgün kesmetaştır. Son cemaat yeri ahşap-briket karışımı iken, iç mekanın geri kalan kısmı ahşaptır. Çatı sacı kaplanmıştır.

Yapı, çok az değişimle özelliğini muhafaza etmektedir.¹⁷²

¹⁷² Halen camide sergide olan dar yüzeyleri tahrif görmüş ipekten antik değeri olan küçük bir halı bulunmaktadır.

KATALOG NO	: 3.3.30
YAPININ ADI	: YAYLALAR CAMİİ
BULUNDUĞU YER	: YUSUFELİ-YAYLALAR KÖYÜ
RESİM	: 141-142
ÇİZİM	: 60-61 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Harime giriş sağlayan kapı alınlığında bulunan onarım kitabesine göre yapı, Hicri 1309 (M. 1891) yılında köy halkının yardımlarıyla İbrahim ve Halil Ağa tarafından yenilenmiştir. Böylece yapının bu tarihten önce inşa edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak orijinal durumuyla ilgili herhangi bir tarih veya kayıt bulunmamaktadır. 1980'li yıllarda çığ çarpması sonucu son cemaat yeri ve minaresi yıkılmıştır. Bunların dışında köylülerce yapılan kısmi onarımlar geçiren cami, ibadete açık bulunmaktadır.¹⁷³

KİTABELER

Yapının, kuzey cephesinin orta ekseninde bulunan kapının alınlığında; dikdörtgen çerçeve içine, kabartma tekniğinde Cefî sülüs yazı çeşidiyle yazılmış dört satırdan oluşan üzeri yaldızlı Osmanlıca bir kitabesi bulunmaktadır. Bunun dışında, yine portalin çerçeve üst köşelerinde aynı karakterli iki kitabe daha bulunmaktadır. Ancak bunlar yapımla ilgili olmadıklarından burada ele alınmamıştır.

Asıl Metin

اشيو جامع شريف چوست اوغلى عثمان اغا
 زاده لردن ابراهيم و خليل اغالر بانى
 ثانى اوله رق واهل لينك سعى وغير تيله
 مجددا تجديد اولندى ما شاء الله سنه ١٣٠٩ هـ

¹⁷³ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Okunuşu

*İşbû câmi'-i şerîf Çüst oğlu Osman Ağa
Zâdelerden İbrahim ve Halil Ağâlar bâni-i
Sânî olarak ve ahâlinin sa'y ve gayretiyle
Müceddiden tecdîd olundu. Mâşâllah sene 1309 H.*

Türkçe Anlam

"Cami, Hicri 1309 (M. 1891) tarihinde Çüstoğlu Osman Ağa sülalesinden İbrahim v eHalil Ağa tarafından; halkın da katkılarıyla ikinci defa baştan sona yenilenmiştir".

YAPININ İNCELENMESİ

Yusufeli İlçesi'ne yaklaşık 70 km. mesafede, yöredeki köy yerleşmesinin son zirvesinde; adeta yayla ile köyün birlikte yaşandığı mekanda bulunan yapı, çok az meyilli bir çayırın kenarında inşa edilmiştir. Orijinalde var olan son cemaat yeri ve minaresi çığ afetiyle yıkılarak ortadan kalkmıştır ve yenilenmemiştir. Ana mekan dışdan 11.89x11.63 m. ölçülerinde kareye yakın plana sahiptir. Ayrıca kuzey cephesinin batı bölümünde 4.39x3.12 m. ölçüsünde iki kattan oluşan, ek mekanı bulunmaktadır (Çiz. 60; Res. 141).

Yapının doğu cephesi, sadece ana mekanın bu yöndeki yüzünden oluşmaktadır. Yüzeyde, altta ve üstte olmak üzere simetrikliği bulunmayan ve üsttekileri oldukça küçük tutulmuş; düza takı taşlı v edikdörtgen formlu ikişer pencere yer almaktadır. Cephe üstten iki silmeyle belirlenmiştir ve saçağı bulunmamaktadır. Bu silmelerin üstünde, üç adet taştan çörten dikkat çekmektedir.

Güney cephesini, aynından geçen mahalle yolu belirlemektedir. Burasının genel düzenlenmesi doğu cephesiyle aynı iken, pencere sistemi farklı uygulanmıştır. Alt seviyede pencere yokken, cephenin orta seyviyesi üstündeki her iki yana olmak üzere, orta boy iki pencere konmuştur.

Batı cephesi ise, ana mekan ve ek bölümün bu yöndeki yüzeylerinden meydana gelmiştir. Ana mekanın düzenlenmesi doğu cephesi yüzeyiyle çok az farkla aynıdır. Burada doğu yüzünden farklı olarak batı köşesine yakın orta yükseklikte düz atkı taşlı

ve ahşap kanatlı bir kapı yer almaktadır. Branın hemen önünde temelleirnin bir kısmı duran minare kaidesi, yer almaktadır. Böylece bu kapının minareye çıkış için yapıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde minare kaidesinin yıkıntılar üzerinde, uzunca ahşap bir direk dikilmiştir. Direğin ucuna hoparlörler yerleştirilmiştir. Ana mekana ait yüzey dışı kapalı tutulmuştur.

Kuzey cephesi de, batı cephesinde olduğu gibi mekanın yüzeylerinden oluşmaktadır. Ayrıca, ana mekanın önünde yakılan son cemaat yerinin taş temel kalıntıları ve giriş bölümünün etrafını çeviren sacdan sevimsiz bir sundurma yer almaktadır. Ana mekanın orta ekseninde 2.86x2.52 m. ölçüsünde portal şeklinde düzenlenmiş kapı yer almaktadır. portal, iki yandan üçerli kaval silmeyle, üstte ise yüzeysel bir silmeyle sınırlandırılan dikdörtgen çerçeve içerisine alınmıştır. Kapı, düz atkı taşı, yuvarlak kemer alınlı ve iki kanatlı açıklığa sahiptir. Kapı kemeri, üstteki üzengi seviyesinde kesilen içteki oturtmalığa kadar devam eden birer kaytan silmeyle hareketlendirilmiştir. Biri alınlıkta, diğer iki çerçeve üst köşelerinde olmak üzere üç adet kitabeye sahiptir (Çiz. 61; Res. 142). Kapının her iki alt yanında birer pencere aynen korunmuştur. Üstte pencere bulunmamaktadır ve bunların yerine hatıllar için bırakılan delikçikler mevcuttur. Ek mekanın yüzeyi dışı kapalıdır.

Yapı dışdan kırma çatıya sahiptir.

1.00 m. genişliğindeki kapı geçildikten sonra iç mekana giriş sağlanmaktadır. İç mekanda kuzeydeki 2.90, yanlardaki yaklaşık 2.00 m. derinliğinde 'U' şeklinde ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. buraya, ana girişin hemen ağsına, kuzey duvara yerleştirilen basit işçilikli ahşap merdivenle çıkılmaktadır ve kuzey yönde iki kalın, yanlarda ise birer ince olmak üzere toplam dört ahşap dikme üzerine oturtulmuştur. Ayrıca, kuzey kanadın köşk çıkması bulunmaktadır.

Güney duvarın orta ekseninde, yüzeyden içe girinti yapan, yarım yuvarlak formlu mihrap nişi bulunmaktadır. Mihrapın hemen ağsında, güney duvara dayandırılmış 2.66x0.77 m. taban ölçüsünde basit işçilikli ahşap minber bulunmaktadır.

İç mekan, cephelerinde belirttiğimiz özelliklere yakın doğu duvarında dört, güneyde iki, batıda dört, kuzeyde de iki olmak üzere toplam oniki pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır. Tüm pencereler dışı doğru daralırken, üst kısımdakiler tam mazgal olarak düzenlenmiştir.

Harimin üstü düz ahşap tavana sahiptir. Orta yerinde göbek şeklinde oluşturulan kısmın köşelerine gelecek şekilde yerleştirilen kalın ahşap sütunlar tüm tavanı taşımaktadır.

Farklı yüzeylerde bulunan usta isim ve işaretleri dışında yapının cepheleri süsleme açısından sadedir. Ancak portal şeklinde düzenlenmiş kapı kanatlarının metal kaplamalarını kuvvetlendiren düzenli kabarcıklar dikkat çekmektedir. Kapı kemerinde izlenen kaytan silmelerin yanısıra daha önce de belirttiğimiz gibi portalın üst çerçeve köşeliklerinde Celf Sülüs yazıyla yazılmış ve üzerleri yaldızlanmış ayet ve hadis içeren yazıtlar, kompozisyonu tamamlamıştır. Ancak, kapıya sonradan eklenen sundurma hatılı her iki kitabenin de üst bölümlerini kapatmıştır. İç mekanda önemli bir süsleme bulunmamaktadır.

Ana mekanın cepheleri 0.70 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Cephelerin tüm yüzeyi iyi işçilikli düzgün kesme taş malzemeye sahiptir. Kaplamalar, sıralı biçimde yerleştirilmiş olup, derzler dışa yansıtılmamıştır. Ek mekan moloz taşla inşa edilmiştir. İç mekandaki duvarlar sıvanarak badanalandığı için buradaki taş malzemenin şeklini tesbit etmek mümkün olmamıştır. Mihrap düzgün kesme taştır. Harimin yeri kalan kısımları ahşaptır. Çatı kaplaması sacdır.

Son cemaatyeri ve minaresi yıkılmış olsa da, günümüzde bile ulaşımı zor coğrafyada bulunan yapı, özenli taş işçiliğinin geç örneğidir.¹⁷⁴

¹⁷⁴ Camide halen sergide olan, antik değerli ipekten iki büyük Buhara halısı bulunmaktadır.

KATALOG NO : 3.3.31
YAPININ ADI : ESENDAL CAMİİ
BULUNDUĞU YER : YUSUFELİ-ESENDAL KÖYÜ
RESİM : 143-146
ÇİZİM : 62-63 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : AĞUSTOS 1992-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Yapı, batı cephesinde bulunan kapı alınlığındaki osmanlıca kitabesine göre Hicri 1234 (M. 1818) yılında Kiskim (Yusufeli) Beylerinden Muhammed Bey tarafından, Muhammed Usta'ya yaptırılmıştır. Bu kitabenin altına yerleştirilen kapı kemerindeki günümüz yazısıyla yazılmış ikinci bir kitabeye göre de Halil Ağa ve oğlu Osman Ermiş'in katkılarıyla 1961 tarihinde köklü bir onarım geçirmiştir. Bunlardan başka köylülerce yapılan kısmi tamiratlar gören cami, açık bulunmaktadır.¹⁷⁵

KİTABELER

Yapı; orijinalde ana mekanın kuzey cephesindeki kapı üstünde bulunduğu bilinen ancak, günümüzde 1961 yılında oluşturulan son cemaat yerinin batı cephesindeki kapı alınlığına konulan iki bölümlü Osmanlıca kitabe ile, bunun hemen altındaki kapı kemerinin kilit taşı üzerine, günümüz alfabesiyle yazılmış bir kitabeye birlikte toplan üç adet kitabeye sahiptir.

İlk kitabe, dikdörtgen formlu bir taşın yüzeyine kabartma tekniğiyle yazılan alt alta sıralanmış onbeş satırdan oluşmaktadır.

---

¹⁷⁵ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Asıl Metin

لواء مير كسكما اول مكارم كار اكرمكم
وجودين خيره موقوف ايلمشدنر تاكه مال (...)
رضاء حق ايچون صرف ايليوب نقدينه مالن
نه رعنا موقعده جامع النور ايلدى بنياد
نجه والا اثرلر ايلدى عالمده از جمله
بريده اشته بو پاكيزه معبد خانه ايشاد
بو اثارين يازلسون صحفه اعمالكه اجري
الور تاروز رستاحيزه دك رحمتله نامن ياد
نجه مسرور قلديسه بو كندين اهل اسلامك
خدا كاشانه سن يو ما فيوما ايلسون آباد
وجود باكى الامدن محفوظ قيل يا رب
فؤاد شاد اولوب اعداى بد خواهى اوله ناشاد
يازلدى يمينا تاريخ معبد خانه رويبار
محمد بك نه رعنا يرده جامع ايلدى انشا
عمل محمد سنه ١٢٣٤

Okunuşu:

*Livâ-i mîr Kiskima ol mekarımı kâr ekremeküm
Vücutun hayra mevkuf eylemiştir ta ki ... mal - (?)
Rıza-ı Hak için sarf eyleyüp nakdine-i mâlın
Ne ra'nâ mevkide camii'n-nur eyledi bünyâd
Nice vâlâ eserler eyledi âlemde ez cümle
Biri de iş de bu pakize mabet hane-i işâd
Bu âsar-ın yazılsun sahife-i ağmaline icra
Olur taruz-i rüstahize dek rahmetile nâmın yâd
Nice mesrur kıldıysa bu kendin ehli İslâm'ın
Huda kaşenesin yevmen fe yevmen eylesün abad
Vücuti pakini âlâmdan mahfuz kıl ya Rab!
Fuad şad olup a'day-ı bedhahı ola nâ-şad
Yazıldı yemînen târih-i mabet-hane-i rûy-bâr
Muhammed Bey ne ra'na yerde cami eyledi inşa*

Sene 1234.

Amele Muhammed

Türkçe Anlamı:

"O, işleri güzel, sizin en iyiniz, Kiskima Mîr Livası, bedenini hayra adamıştır ta ki, mal ve (?) parasını Allah rızası için sarf edip bu nur gibi camiye ne güzel bir yerde yaptı. Nice önemli eserler yaptı bu dünyada; onlardan birisi de bu temiz ve ferah camidir. Bu eserlerin sevabı amel defterine yazılsın ve mahşere kadar ismi rahmet ile anılsın. Bu müslüman kardeşlerini nasıl mutlu kıldıysa, Allah da onun kabrini gündün güne nırlandırsın. Temiz vücudunu elemelerden koru Ya Rabbi! Kalbi sevinçle dolsun, kötülük isteyen düşmanları da mutsuz olsun. Bu ibadet yerinin tarihi yemin edilerek yazıldı. Muhammed Bey ne güzel yerde bu camiye yaptırdı. Yıl 1234 Hicri. Muhammed Usta".

Birinci kitabenin hemen sağındaki taşın yüzeyinde aynı karakterde, üç satırdan oluşan Osmanlıca kitabe bir hayli aşınmış olduğundan ancak "Allühümme" ile başlayan dua cümlesi ve "Hacı Mustafa Ali" ismi okunabilmiştir.

Kapı kemerinin kilit taşı yüzeyindeki üçüncü kitabe alt alta sekiz satırdan meydana gelmiştir. Burada: "Halil Ağa ve Oğlu Osman Ermiş Allah'ın Rahmetine Dünya ve Ahirette Nail Olasız 1961" denmektedir.

YAPININ İNCELENMESİ

Doğudan-batıya doğru alçalan oldukça meyilli alanda kurulan köyün kenkezinde bulunan yapı, mevcut arazi şartlarından dolayı batı cephesi yüksekçe bir subasman üzerine oturtularak tabanda denge sağlanmaya çalışılmıştır. Kuzeyde sonradan oluşturulan 3.75 m. derinliğindeki iki katlı son cemaat yeri, kuzeydoğu köşesinde bulunan minaresiyle yapı dışdan 15.18x8.10 m. ölçülerinde, dikdörtgen plana sahiptir ¹⁷⁶ (Çiz. 62; Res. 143).

Yapının dğü cephesi, ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Ana mekanın kuzey köşesinde, cephenin hemen yanına inşa edilen ahşap minare bulunmaktadır. Üst kısmı, yüzden dışa taşıntılı düz ahşap saçakla belirlenen cephenin tabanın büyük bölümü toprakla kaplanmıştır. Ana

¹⁷⁶ Onarımdan önce ana mekanın 12.70x8.10 m. ölçüsünde olduğu anlaşılmaktadır.

mekandan minare için açılan kapı hariç tüm yüzey dışa kapalı tutulmuştur. Cephe, yatay olarak duvarın içine yerleştirilen ahşap hatıllarla kuvvetlendirilmiştir.

Güney cephesi, yine eşit aralıklarla duvarın içine yerleştirilen üç ahşap hatılla yüzey dört bölüme ayrılmış olup, altlı-üstlü simetrik olarak yerleştirilen düz atkı kemerli ve ahşap pervazlı, alttakileri biraz daha büyük tutulmuş, dikdörtgen formlu ikişerden dört pencere yerleştirilmiştir. Cephe üstten doğu cephesinde olduğu gibi saçakla belirlenmiştir.

Batı cephesi ise, köyün içinden geçen yola bakmamaktadır. Yüksekçe tutulmuş subasman üzerine oturtulmuş olan cephe, ana mekan ve son cemaat yerinin bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. ana mekanın yüzeyi, diğer cephelerin yüzeylerinde gördüğümüz yatay hatılardan oluşan sistem aynen tekrarlanmıştır. Ancak burada, altlı-üstlü simetrik olarak yerleştirilen üçerden altı orijinal pencerenin yanısıra, son cemaatyerine yakın kısmında da yine altlı-üstlü düzenlenmiş camekanlı bölüm yer almaktadır. Son cemaatyerinin ekseninde 3.59x2.49 m. ölçüsünde yüzeyden dışa taşıntılı bir profille çevrelenen portal görünümlü kapı bulunmaktadır. Yuvarlak kemerli açıklık, iki ahşap kanatla kapatılmıştır. Portalın üzeri boydan boya camekanlıdır. Kapıya, yolun içine yerleştirilen, sağlı-sollu çıkışı bulunan altı adet basamaklı betonarme merdivenle çıkılmaktadır.

Dışa yansıyan kuzey cephesi, son cemaat yeri ve mahil katının bu yöndeki yüzeylerini içermektedir. Cephe dışa kapalıdır.

Yapı kırma çatıya sahiptir.

Her bir yönden kapı ve pencereleri hariç dışa kapalı olan son cemaat yeri, daha önce de belirtildiği gibi iki kattan oluşmaktadır. Alt katın kuzey duvarı boyunca ahşaptan ayakkabılık, doğu duvarında ise musluklu abdest alma yeri bulunmaktadır. Güney duvarı, tümüyle ahşap konstrüksiyondan olup, orta yerde harime açılan kapı, duvarın üst kısımları camekanlara sahiptir. Buranın üzeri düz ahşap tavanla kapatılarak ikinci kat elde edilmek suretiyle mahfile dahil edilmiştir.

1961 yılındaki onarım sırasında mekan genişletmek amacıyla yeniden düzenlendiği anlaşılan son cemaat yeri güney duvarının orta eksenindeki iki kanatlı ahşap kapıdan harime giriş sağlanmaktadır. harimin kuzey bölümünde tek yönlü olarak düzenlenmiş ve son cemaat yerinin üst kısmıyla birlikte 10.62 m. derinliğinde ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Üste, harimin kuzeydoğu köşesine konulan basit

işçilikli ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Alt kısmının giriş bölümü, buradaki ahşap dikmelerin paralelinde her iki yandan yükseltilecek, korkuluklarla vurgulanmıştır. Üst mahfilin de harime bakan yüzeyi ahşap korkuluklara sahip olduğu gibi, orta kısmında süslemeli köşk çıkması dikkat çekmektedir. Mahfil katı, içinde üç sıra halinde yerleştirilmiş toplam on adet, süslemeli ahşap dikme üzerine oturtulmuştur (Res. 144).

Güney duvarın orta ekseninde 2.63x1.53 m. ölçüsündeki çerçeveden meydana gelen ve duvardan içe girinti yapan yarım yuvarlak formunda mihrap nişi bulunmaktadır. Yüzeyden hafif taşını yapan çerçevesi düz, kanal ve oluk şeklindeki üç siltmelerle oluşturulmuştur. Çok özenli işçiliğe sahip olan mihrap nişi, tabandan yukarıya doğru daralan yedi kademeli olarak düzenlenmiş olup, yuvarlak kavsaraya sahiptir. Kavsara çevresinde bitkisel ve yazıdan oluşan süslemeler sahiptir (Çiz. 63; Resim 145).

Güney duvarın batı köşesinde 2.34x0.65 taban ölçüsünde sade işçilikli minber, doğu duvarında da kare kaideli vaaz kürsüsü bulunmaktadır.

İç mekan, cephelerinde belirttiğimiz özelliklerde güney duvarında dört ve batıda altı olmak üzere dışa doğru daralan toplam on adet orijinal; batı ve kuzey duvarına sonradan açılan diğer pencere açıklıklarıyla aydınlatılmıştır.

Harimin üstü, düz ahşap tavana sahiptir. Tavanın güneye kayan orta yerinde etrafi çerçeve içine alınmış sekizgenden oluşan göbek süsüyle hareketlendirilmiştir (Res. 145). Tavan, mahfil kısmında iki ahşap dikmeyle desteklenirken geri kalan bölümü, 1961 yılındaki tamirat sırasında mekan bütünlüğü sağlamak için buranın altındaki iki ahşap dikme kaldırılarak, metal kancalarla çatıya monte edilmiştir. Ancak bu uygulamanın pek sağlıklı olmadığı, tavanın aşağı doğru sarkmasından anlaşılmaktadır.

Arazi yapısından dolayı doğu cephesinin yanında inşa edilen ahşap minare, taban seviyesinden başlayarak yükselen silindirik gövdeli, iki halka şeklinde kaide üzerine oturtulan dışa kapalı silindirik şekilli şerefeye sahiptir. Peteği yoktur. Açıklık üstten konik külahla örtülmüştür. İçine giriş, güneybatı yönünde tabana açılan kapıyla sağlanmaktadır.

Son cemaat yerinin batı cephesindeki ahşap kapı kanatları yüzeyine oyma tekniğiyle oluşturulan bitkisel ve geometrik bezemeler hariç, cephelerinde başka bir süslemesi bulunmamaktadır. Ancak, geçirdiği tadilata rağmen iç mekanın ahşap

elemanlarında ve orijinal taş mihrapın üzerinde; özellikleri bozulmadan günümüze ulaşan zengin süslemeler görülmektedir. Ahşap üzerindeki süslemeler oyma tekniğiyle gerçekleştirilmiş olup; mahfil katını taşıyan dikmelerde, mahfil kirişlerinde ve köşk çıkmasında yoğunlaşmaktadır. Buralara, üçlü geçme, sarmaşık, damga ve su motifleri özenle işlenmiştir. Tavan göbeğinde ise, uçları yuvarlatılmış sekiz kollu yıldız ve iki farklı renkle oluşturulan iç içe altı adet sekizgen bulunmaktadır. Yıldız ve sekizgenin tüm yüzeyleri, oyma tekniğiyle damga ve dört kollu geçmeden meydana gelen motiflerle hareketlendirilmiştir. Mihrapın süslemesi ise, kavsaranın köşelerinde bulunmakta olup, kabartma şeklinde oluşturulan bitkisel ve Arapça ibarelere sahiptir. buradaki süsleme, üstteki hareketlendirilmiş üç silmeyle belirlenmiş çerçeve içinde olmak üzere merkezde bir dal motifi ve ucunda etrafı çevrilmiş beş kollu yıldız ve yanlarında Arapça olarak "Maşallah, Sübhanallah, Ya Muhammed" yer almaktadır. Çiçeğin her iki tabanında "Ebubekir, Ömer" bulunurken, bu orta bölüm her iki yanı birer stilize edilmiş bitkisel motifle doldurulmuştur. Bunların tabanlarına da "Osman, Ali" ve "Hasan, Hüseyin" yazılmıştır.

Cephe duvarları 0.70 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Sonradan yapılan portal hariç tüm cephe kaplamalarında tek tarafı düzeltilmiş moloz taşla örülmüş olup, yatay hatlarla kuvvetlendirilmiştir. Derzler cepheye hakimdir. Minare, kapı kanatları ve pencere pervazları ahşaptır. İç mekanın duvarları sıvanarak badanalandığı için buradaki taş malzemeyi tesbit etmek mümkün değildir. Ancak, mihrap düzgün kesme taştır. Minber ve diğer tüm elemanlar ahşaptır.

Yapı, özelliğini koruyan iç mekandaki zengin ahşap süslemeler ve taş işçiliğinin güzel örneğini sergileyen mihrapla dikkat çekmektedir. Ancak, tavanı bu haliyle tehlike oluşturmaktadır.¹⁷⁷

¹⁷⁷ Yöredeki araştırmalarımız esnasında kamerasıyla destek olan Fevzi GÜLTEKİN Bey'le, yardımlarını gördüğümüz cami imamı ve mahalle sakinlerine teşekkürlerimi sunarım.

KATALOG NO	: 3.4.1.
YAPININ ADI	: AŞAĞI TÜRBE
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ) ZEYTİNLİK BUCAĞI
RESİM	: 147-149
ÇİZİM	: 64 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Yapı, kitabesi bulunmadığından kimler tarafından ve hangi tarihte inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. ancak, yöre halkının nesilden nesile ulaştırdıkları bilgiye göre¹⁷⁸; Selçuklular'la o dönemde çevreye hakim olan Gürcüler arasında bu mevkide bir çatışma olduğu ve bu esnada şehid düşen iki müslüman komutan için daha sonra bu ve diğer türbenin yapıldığı kabul edilmektedir.¹⁷⁹ Bu bilgilerin yanısıra türbede kullanılan malzeme, teknik, plan ve strüktür özellikleri yönünden Selçuklu türbelerine olan benzerlikleri de dikkate alındığında yapı muhtemelen XIII. yy. da ¹⁸⁰ yöreye kısmen hakim olan Saltuklar tarafından yaptırılmış olmalıdır. Günümüzde ot yığınlarının konulduğu samanlık (merek) olarak kullanılan türbenin düzgün kesmetaş kaplamaları, 1857 yılında inşa edilen Zeytinlik Merkez Camisi'nde kullanılmak üzere tümüyle sökülüştür. Bu olumsuzluklara rağmen yapı ayaktaadır.¹⁸¹

KİTABELER

Yapı üstünde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Yapı, Zeytinlik (Sirya) Köyü'nün karışsında, Çoruh Irmağı'nın kıyısındaki geliri Derinköy Camisi'ne ait olan Zeytinler başta olmak üzere çeşitli meyve ağaçlarının bulunduğu düz bir bahçenin kenarında inşa edilmiştir. Altta kriptası olmak üzere tek

¹⁷⁸ Bu bilgiler Zeytinlik Köyü'nden Cezmi FIRTINA Bey tarafından da teyid edilmiştir.

¹⁷⁹ Gerçekten Ziytinlik Bucağı'na bağlı Ağullar ve Okumuşlar köyleri arasında kalan mahalde Çarbiyet Şehri olarak bilinen Ortaçağ'dan kalma yapı kalıntıları mevcuttur.

¹⁸⁰ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 18; Abban a.g.e. (bkz.dn.121) 11.

¹⁸¹ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

kattan meydana gelen türbe dışdan 7.90x7.82 m. ölçüsünde kare plana sahiptir (Çiz. 64; Resim 147).

Yapının doğu cephesi meyve ağaçlarıyla kapanmış olup, üst orta ekseninde formu bozulmuş küçük penceresi hariç yüzeyi sağırdır.

Güney cephesinin genel durumu doğu cephesiyle aynı olup, buradaki pencere yüzeyin orta yerine yakın kısma yerleştirilmiştir.

Batı cephesi de, doğu cephesinde olduğu gibi ağaçlarla kapanmıştır. yüzeyin alt orta ekseninde tamamıyla formu bozulmuş bir pencere bulunmaktadır.

Kuzey cephesi ise, iç mekana giriş sağlayan kısmı teşkil ettiğinden diğer cephe yüzeylerinden biraz daha farklı olarak düzenlenmiştir. Yüzeyin orta ekseninde kapı, her iki yanında ise birer büyük tutulmuş pencereler yer almaktadır. Kapı ve pencerelerin formları bozulmuştur. Günümüzde kapı açıklığı basit işçilikli ahşap çitle, batı yönündeki pencere ise moloz taşla kapatılmıştır (Res. 148).

Yapı dışdan kubbe örtüye sahiptir.

Kuzey yönden giriş sağlanan türbenin iç mekanı 6.15x6.16 m. ölçüsünde kare plana sahiptir. Mekanın tam ortasının tabanında 2.15 m. eninde doğu-batı doğrultusunda duvardan duvara devam eden dikdörtgen formlu kriptası bulunmaktadır. Kısmen tahrib olan kriptanın içi moloz taşla dolmuş olup, beşik tonoz örtüsü iç mekânın taban döşemesi bozulduğundan, orta yerde bombeli olarak durmaktadır.

Güney duvarın orta ekseninde üstten sivri formlu yalancı kemerle belirlenen kısmın eksenine açılan pencere tabanına kadar devam eden ve duvardan içe girinti yapan mihrap nişi bulunmaktadır. Ancak mihrap formu tahrib olmuştur (Res. 149).

İç mekân, doğu ve güney duvarlardaki yalancı kemerlerin eksenlerine yerleştirilen basık kemerli ve dışa doğru daralan iki küçük pencereyle, batı ve kuzey duvarlarının alt kısımlarında bulunan üçü büyük olmak üzere toplam beş adet pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

İç mekânın üstü dışa aynen yanıtılan, iki kademeli ve yuvarlak kemerli tromplarla geçilen 5.70m. çapında kubbe ile örtülmüştür. Trompların yanındaki duvar yüzeyleri, bu seviyede yalancı sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir.

Cephelerinde ve iç mekanda herhangi bir süslemesi yoktur. Ancak, Zeytinlik Camisi'nin cephelerine devşirme malzeme olarak yerleştirilen yıldız ve geometrik şekilli taş süslemeler muhtamelen buradan götürülmüştür.

Cepheler yaklaşık 0.90 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde, kireç harçla örülmüştür. Cephe kaplamalarının tümüyle düzgün kesmetaş olduğu, daha önce belirttiğimiz gibi Zeytinlik Camisi'ne götürülen ve burada kullanılan malzemden anlaşılmaktadır. Kubbesi tuğladandır. İç mekânın duvarları tromp kemerleri hariç moloz taşla kaplanmıştır ve üzerleri sıvanmıştır. Tromp kemerlerinde düzgün kesmetaş, kripta tonuzu ise tuğladır. Günümüzde iç mekânın tüm yüzeyi duman ısıyla kaplanmıştır ve sıvaları bozulmuştur.

Türbe, Artvin çevresinde Selçuklu yerleşmesine tanıklık etmesi açısından önem taşımaktadır.

KATALOG NO	: 3.4.2.
YAPININ ADI	: YUKARI (UÇURUM KENARI) TÜRBE
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ) ZEYTİNLİK BUCAĞI
RESİM	: 150-152
ÇİZİM	: 65 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Yapı, kitabesi bulunmadığından kimler tarafından ve hangi tarihte inşa edildiği Aşağı türbe gibi kesin olarak bilinmemektedir. Her yönüyle Aşağı Türbe ile olan benzerliği dikkate alınarak bu yapının da muhtemelen XII. yy. da Saltuklular tarafından yaptırıldığı söylenebilir.¹⁸² Günümüzde, diğerinde olduğu gibi ot yığınlarının konulduğu merkezi olarak kullanılan türbenin düzgün kesmetaş kaplamaları tümüyle yerlerinden sökülerek Zeytinlik Camisi'nde kullanılmıştır. Meskun mahalden uzak kendi kaderiyle başbaşa yaşamını sürdüren yapı, tüm olumsuzluklara rağmen ayakta durmaktadır.¹⁸³

KİTABELER

Yapı üstünde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Yapı, Aşağı Türbe'nin yaklaşık 500 m. güneybatı yukarısında, Çoruh Irmağı'ndan başlayarak yükselen engebeli arazinin tepesinde bulunmaktadır. Altta kripta olmak üzere tek kattan meydana gelen türbe dışdan 8.55x8.40 m. ölçülerinde kare plana sahiptir (Çiz. 65; Res. 150).

Yapının doğu cephesi yanındaki Zeytin ağaçlarıyla belirlenmiş olup, cephenin orta ekseninde iki pencere bulunmaktadır. Bunlardan üstteki pencere, kubbe eteğine

¹⁸² Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 20; Abban a.g.e. (bkz.dn.121) 9.

¹⁸³ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

yerleştirilmiş olup küçük ebatta ve oval formundadır. Altındaki diğer pencerenin formu bozulmuştur.

Genel düzenlenmesi doğu cephesiyle aynı olan güney cephesinin yüzeyi dışa kapalı tutulmuştur.

Batı cephesi de aynen doğu cephesine benzer şekilde düzenlenmiştir. Ancak bu yüzünde kubbe eteğinde oval formlu küçük bir pencere bulunmaktadır.

Kuzey cephesi, diğer cephelere göre farklı olarak düzenlenmiştir. Yüzeyin orta ekseninde yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu kapı, her iki yanında da birer pencere bulunmaktadır. Kapı ve pencere formları bozulmuştur.

Yapı dışdan trompları dışa yansıtılmış kubbe ile örtülmüştür.

Kuzey cephesindeki kapıdan girişi bulunan türbenin iç mekanı 6.90x6.85 m. ölçüsünde kare plana sahiptir. Mekanın orta yerindeki tabanın altında 4.40 m. eninde güney-kuzey doğrultusunda; güney duvardan başlayıp 6.00 m. devam eden dikdörtgen planlı kriptası bulunmaktadır. Kuzey kısmı tahrip olan kriptanın içi moloz taşla dolmuş olup, kuzeybatı köşesinden içine iniş sağlayan taş basamaklı merdiveni yer almamaktadır. Beşik tonoz şeklindeki örtü iç mekânın taban düşmesi bozulduğundan, ortada bombeli bir şekilde durmaktadır (Res. 151).

Güney duvarın orta ekseninde, duvardan içe girinti yapan basit işçilik ve yarım yuvarlak formlu mihrap nişi bulunmaktadır (Res. 152).

İç mekan, doğu duvarında üstteki yalancı kemerin eksenine yerleştirilmiş oval formlu dışa doru daralan küçük bir pencere ile aynı hizada tabanda formu bozulmuş pencereyle birlikte iki; batı duvarında yine yalancı kemerin ekseninde bulunan oval formlu bir pencere; kuzey duvarında da iki pencere olmak üzere toplam beş adet pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır.

İç mekânın üstü, dışa aynen yansıtılan iki kademeli ve yuvarlak kemerli tromplarla geçilen kubbe ile örtülmüştür. Trompların yanındaki duvar yüzeyleri bu seviyede yalancı sivri kemerlerle hareketlendirilmiştir.

Cephelerinde ve iç mekânında herhangi bir süslemesi yoktur.

Cepheler yaklaşık 0.80 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde, kireç harçla örülmüştür. Cephe kaplamalarının tümüyle düzgün kesmetaş olduğu ve diğer türbede

belirttiğimiz gibi Zeytinlik Camisi'nde kullanılmak üzere yerlerinden sökülmüştür. Kubbesi tuğladandır. İç mekanın duvarları mihrap ve tromp aksanı dışında moloz taştır. Mihrap tuğla ile oluşturulmuştur. Tromp kemerleri düzgün kesmetaştır. Kripta tonozu, tromplar ve kubbe tuğladır. İç mekanın duvarları derzlidir.

Yapı, Aşağı Türbe'nin tipik bir benzeri olarak, aynı ellerin izlerini taşımaktadır.

KATALOG NO	: 3.4.3.
YAPININ ADI	: ZOR MUSTAFA (ZORTANA/ZORO) BEY TÜRRESİ
BULUNDUĞU YER	: ŞAVŞAT-KÖPRÜLÜ KÖYÜ
RESİM	: 153
ÇİZİM	: 66 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Türbe; kitabesi bulunmamasına rağmen yörede kabul edilen ve literatüre de geçen bilgilere göre, Yavuz Sultan Selim zamanında İslamiyeti kendi isteğiyle kabul eden Hristiyan Atabeklerden Mustafa Bey'e (Zoro Ağa) ait olup, muhtemelen XVI. yy.'ın sonlarında yaptırılmıştır.¹⁸⁴ Günümüzde yapı, beden duvarları hariç tahrib olmuştur.¹⁸⁵

KİTABELER

Yapı üstünde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Aynı şahıs tarafından yaptırıldığı bilinen caminin hemen kuzeydoğusuna kalan hazirenin içinde bulunan yapı dışdan 4.40x4.30 m. ölçülerinde kare planlı ve baldaken türünde inşa edilmiştir (Çiz. 66; Res. 153).

Yapının cepheleri kısmen tahrib olmasına rağmen beden seviyesinde doğu cephenin yüzeyi sağlamdır. Yüzey, 2.00 m. enindeki yuvarlak kemerle dışa açılmıştır. Bu düzenleme diğer üç cephenin yüzeyinde de aynen tekrarlanmıştır. Kuzey cephesinin kemeri yıkılmıştır. Güney ve batı yönündeki kemerler korunmasına rağmen, yüzey kaplamalarında yer yer bozulma olmuştur.

¹⁸⁴ Artvin İl Yıllığı (bkz.dn.2) 92.

¹⁸⁵ Yapı, 1988 yılında Kars Müzesi uzmanlarınca incelenerek rapor edilmiştir. Bu durumda eski eser tescilinin yapılmış olması gerekir.

Yapı, muhtemelen tuğla ile oluşturulan ve tromplarla geçilen kubbe örtüye sahipti, ancak günümüze ulaşmamıştır.

Üst örtüsü yıkılan türbenin iç mekanı ister istemez olumsuz yönde etkilenmiştir. Bakımsız bir durumda olan iç mekanda mezar tahrib olmuştur.¹⁸⁶

Türbenin herhangi bir süslemesi bulunmamaktadır.

Cepheler 0.50 m. kalınlığında düzgün kesmetaş olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Harçla tutturulan cephe kaplamaları tek renkten oluşan farklı ebatlardaki taşların özenle yerleştirildiği görülmektedir. İç mekan duvarları kemer köşelerinde tuğla, geri kalan kısımlar düzgün kesmetaştır. Yüzeyler sıvasızdır.

Genel kurgusu bozulmayan türbenin, haziresiyle birlikte restore edilmeye müsait olup, bu; mimari kazançdan çok ecdada olan sadakat gösterilmiş olacaktır.

---

¹⁸⁶ Türbenin etrafındaki hazirede, Zor Mustafa Bey'in yakınlarına ait olduğu sanılan sekiz adet şahideli ve sandukalı mezar bulunmaktadır. Türbe gibi bu mezarlar da bakımsızlıktan bozulmuşlardır. Bunlardan birinin şahidesi üzerindeki Osmanlıca yazıttan Hicri 1881 (M. 1767)'de vefat ettiği anlaşılan Ataullah Bey'e ait olduğu anlaşılmaktadır.

KATALOG NO	: 3.5.1.
YAPININ ADI	: ÇARŞI (ŞEHİR) HAMAMI
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ) ÇARŞI MAH.
RESİM	: 154
ÇİZİM	: 67 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: AĞUSTOS 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Yapının kitabesi bulunmadığından hangi tarihte inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, hamamın bulunduğu çevrede, Osmanlılar'a ait şehirleşme XVIII. yy.'la birlikte başladığı dikkate alındığında, bu yapının da XVIII. yy. içinde yaptırıldığı söylenebilir. Hamamın ahşaptan olan orijinal soyunmalık kısmı yıkıldığından, 1963 yılında betonarme olarak yeniden inşa edilerek, doğu cephesi boyunca da genişletilmiştir.¹⁸⁷ 1988 yılında restore edilen yapı, Artvin Belediyesi'nin mülkiyetinde olmak üzere, kiralama usulüyle işletilmektedir.¹⁸⁸

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Etrafi çeşitli binalarla çevrilmiş olan yapı, kuzeyden güneye doğru alçalan meyilli bir arsanın düzeltilmesi sonucu elde edilen alan üzerine inşa edilmiş olup, önünden başlayarak doğu yönünde devam eden 'L' şeklinde soyunmalık kısmı bulunmaktadır. Soyunmalık kısmının ikinci katı konut olarak kullanılmaktadır. Ana mekan dışdan 15.40x9.70 m. ölçülerinden meydana gelen dikdörtgen çerçeve

¹⁸⁷ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 13.

¹⁸⁸ Yapı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 6.2.1982 tarih ve A-3301 sayılı kararı uyarınca korunması gerekli eser olarak tescil edilmiştir. Uzun yıllardır hamamı aynı zamanda dostumuz olan Ahmet SEVİM Bey işletmektedir. Yapıdaki incelemelerimiz esnasında bize her türlü kolaylık göstermisinden ve ilgilerinden dolayı kendilerine şükranlarımı sunarım.

içerisinde; dört eyvanlı ve dört köşe hücreli klasik Osmanlı hamam plan tipine sahiptir (Çiz. 67; Res. 154).

Kuzeyden kulüha, kuzeybatı köşesinden konuta, güneybatı köşesinden de hamamın soyunmalık kısmına giriş sağlayan üç kapı dışında yapının cepheleri dışa kapalı tutulmuştur.

Hamam dıştan yanlarda sekiz küçük, ortadaki bir büyük olmak üzere toplam dokuz adet kubbeye; iki kattan oluşan soyunmanlık kısmının güney bölümü kırma çatıyla, doğu kanadı ve külah ise tek pahlı çatıyla örtülmüştür.

Güneybatıdaki kapıdan 5.10 m. derinliğindeki soyunmalık kısmına girilmektedir. Soyunmalık kısmı doğu yönünde devam etmekte olup, buranın sonudaki bir kapıdan külah kısmına inilmektedir. Külah, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olmak üzere, üstleri beşik tonozla örtülen iki bölümden meydana gelmiştir. Burası kuzey duvardaki bir başka kapısıyla dışa açılmaktadır.

Soyunmalıktan, ana mekanın güney duvarı ekseninde bulunan basık kemerli ve ahşap kanatlı bir kapıyla, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve üstü aynı yönde beşik tonozla örtülü ılıklik kısmına girilmektedir. Ilıklık, üç bölümlü olarak düzenlenmiştir. Orta kısmı geçiş holü olarak kulanılırken; sol yanında, güneydoğu köşesinden bir kapıyla girilen ve batı duvarında bir adet taştan kurnası bulunan kapalı bir mekan bulunmaktadır. Buranın, güney duvarında, soyunmalık kısmına açılan bir kapı yer almakta olup, sonradan burası kapatılmıştır. Holün sağ yanı ise, tuvalet ve usturalık kısmı olarak kullanılmaktadır.

Ilıklıktan, buraya giriş sağlayan kapının simetriğine ve aynı özellikteki ikinci bir kapıyla sıcaklık kısmına geçilmektedir. 8.00x7.50 m. ölçüsündeki kare planlı sıcaklık kısmı aynı ölçülerden oluşan dört eyvanlı ve dört köşe hücreli olarak düzenlenmiş olup, tüm birimler yuvarlak kemerlerle ortadaki sekiz köşeden meydana gelen göbek taşına açılmaktadır. Giriş eyvanında kurma bulunmazken, diğer üç eyvanda üçer, köşe hücrelerinde ise, ikişer; mermerden kurmalar bulunmaktadır. İç mekanın tabanı orijinalde taş kaplama iken, günümüzde mozayige dönüştürülmüştür.

Kuzeydeki eyvanın, kuzey duvarında su deposuna açılan bir pencere bulunmaktadır. Hamam, dışda olduğu gibi içden de; merkezi mekan 3.55 m. çapında büyük, diğerleri pandantif geçişli toplam dokuz adet kubbe ile örtülmüştür. İç mekan, kubbelere açılan ve camlarla kapatılan küçük delikçiklerle aydınlatılmıştır.

Herhangi bir süslemesi bulunmayan yapının ana mekanına ait cepheler, farklı kalınlıklarda olmak üzere dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Duvarlarda moloz taş kullanılmıştır. Dış ve iç cepheler sıvanarak kapatılmıştır. Ayrıca, iç mekanın duvarları, orta seviyeye kadar fayansla kaplanmıştır. Kubbelerin tümü dıştan betonla sıvanmıştır. Hamam odun ve kömürle ısıtılmaktadır.

Yapı, tarihi değirinin yanısıra, şehirde faaliyette olan tek hamam olma yönünden de önem arz etmektedir.

KATALOG NO	: 3.5.2
YAPININ ADI	: KALE HAMAMI
BULUNDUĞU YER	: ARDANUÇ (MERKEZ) ADAKALE
RESİM	: 155
ÇİZİM	: 68 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmayan yapının hangi tarihte ve kimin tarafından yaptırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, XVI. yy.'dan başlayarak uzun süre Osmanlılara bağlı sancak merkezi olan mahalde bulunan hamam, muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir. Hangi tarihe kadar işlevini sürdürdüğü bilinmeyen hamam, günümüzde terkedilmiş durumdadır.¹⁸⁹

KİTABELER

Yapı üzerinde ve kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Yapı, daha önce tanıttığımız İskenderpaşa Camii Türbe Kompleksi'ne yaklaşık 25 m. güneybatısında, meskun mahalın içinde bulunmaktadır. Hamam dışdan 13.93x6.70 m. ölçülerinde dikdörtgen bir çerçeve içerisinde; batıda soyunmalık, peşine ılıkık, ardından sıcaklık, peşine de külhan kısmı bulunmaktadır. Soyunmalığın üzerinde, bağdadi tarzında bir konut yer almaktadır (Çiz. 68; Res. 155).

Yapının doğu cephesi, külhanın bu yöndeki yüzünden oluşmaktadır. Orta kısmında yuvarlak kemerli ocak yeri haricinde cephe dışı kapalıdır.

Güney cephesi, külhan, sıcaklık, ılıkık ve soyunmalığın ortak yüzeylerinden oluşmaktadır. Cephe, yanından geçen mahalle yoluna açılmaktadır. Sıcaklık kısmına ait yüzeyin batı köşesinde duvardan içe girinti yapan bir çeşme dikkat çekmektedir.

¹⁸⁹ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Ilıklık kısmında küçük bir pencere yer almaktadır. Soyunmalık cephesinde ise 1.03 m. eninde dikdörtgen bir kapı yer almaktadır.

Batı cephesi dışa tümüyle kapalı iken, kuzey cephesinin sadece ılıkık kısmında bir pencere görülmektedir.

Yapının soyunmalık kısmı, üzerindeki çift pahlı konut çatısıyla sonlanırken, ana mekanı teşkil eden sıcaklık bölümü kubbe ile örtülmüştür.

Muhtemelen bir ahşap sundurmayla koruma altına alınmış olan soyunmalık cephesindeki kapıdan geçildiğinde, günümüzde odunluk olarak kullanılan, üzeri ahşap tavanlı, 5.16x4.73 m. ölçüsündeki kare planlı soyunmalık bölümüne girilmektedir. Buranın doğu yönündeki duvarında bulunan 1.00 m. enindeki ikinci bir kapıyla, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve oldukça dar tutulmuş ılıkık kısmına geçilmektedir. Üstü beşik tonozla örtülü bulunan buranın kısa duvarlarında birer adet mazgal pencere bulunmaktadır.

Ilıklık kısmının doğu duvarındaki üçüncü bir kapıyla da 4.95x4.80 m. ölçüsündeki kare planlı sıcaklık bölümüne ulaşılmaktadır. Pandantif geçişli kubbe ile örtü alan bu ana mekan, kubbenin üzerine açılan küçük delikçiklerle aydınlatılmıştır. Ilıklık kısmıyla birlikte burası halihazırda kümes olarak kullanılmakta olup orijinal dizaynı bozulmuştur. Sıcaklığın doğu duvarında, yanındaki külhana açılan bir pencere yer almaktadır. Külhan kısmının da üst örtüsü beşik tonozdur.

Cepheler, 0.60 m. kalınlığında, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Cephe duvarları moloz taş malzemeye sahiptir. Sıcaklığın iç duvarları sıvalıdır.

KATALOG NO	: 3.5.3
YAPININ ADI	: KONAK HAMAMI
BULUNDUĞU YER	: YUSUFELİ-KILIÇKAYA BELDESİ (MERKEZ)
RESİM	: 156
ÇİZİM	: 69 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmadığından hangi tarihte inşa edildiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, yörede egemen olan bey tarafından, yanındaki '40 *Odalık Konak*' için yaptırıldığı söylenmektedir. Sözüünü ettiğimiz ahşap konak; Rus işgalinden dolayı, topraklarından göç etmek zorunda kalan sahipleri tarafından, işgalicilerin eline geçmemesi için ateş vermek suretiyle ortadan kaldırıldığı anlatılmaktadır.¹⁹⁰ Bütün bu bilgiler ışığında yapının muhtemelen XVIII. yy.'da yaptırıldığı söylenebilir. Konaktan hiç bir kalıntı günümüz ulaşmazken, hamam taş olduğundan, harabe de olsa ayaktadır.¹⁹¹

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Meksun mahalın kenarında, düz bir çayırın kenarında bulunan yapı, sıcaklık ve külhan bölümünden oluşmakta olup, her iki bölüm dıştan 7.50x5.55 m. ölçülerinde dikdörtgen çerçeve içine yerleştirilmiş, küçük bir hamamdan meydana gelmektedir (Çiz. 69; Res. 156).

Yapının doğu cephesi, sıcaklık ve külhan kısımlarına ait bu yöndeki yüzeylerinden oluşmaktadır. Dışa kapalı tutulan cephenin külhan bölümünde, duvarın içine yerleştirilmiş bir çeşmenin varlığı, bozulmuş olarak durmaktadır. Cephe üstten

¹⁹⁰ Bilgiler beldenin sakinlerinden emekli öğretmen Zeliha YIKICI hanımdan alınmıştır.

¹⁹¹ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamaktadır.

dışa taşıntı yapan ve tek sıradan oluşan düzgün taş plakalı saçakla sonlanmaktadır. Saçak taşları ve sıcaklık kısmının kuzey köşe duvarı tahrip olmuştur.

Külhan kısmının yüzeyini teşkil eden güney cephenin genel düzenlenmesi, doğu cephesine uymaktadır. yüzeyin üst ekseninde bulunan küçük bir delikçik haricinde cephe dışa kapalı tutulmuştur.

Doğu cephesinde olduğu gibi, iki bölüme ait yüzeylerden oluşan batı cephesi de, külhan kısmında bulunan bir pencere haricinde sağırdır.

Kuzey cephe, hamama giriş salayan yüzeyi oluşturmakta olup, yüzeyin orta yerinde 0.80 m. eninde bir kapı açıklığı bulunmaktadır. Bunun dışında dışa kapalı olan cephenin kapısıyla birlikte her iki köşesi kısmen tahrip görmüştür.

Yapı dışdan sıcaklık kısmı kubbe, diğer birimi ise tek yönlü toprak dam şeklinde örtülmüştür.

Kuzey cephesinden direk girilen sıcaklık bölümü 3.80x3.75 m. ölçüsünde kare plana sahiptir. Üstü pandantiflerle geçilen kubbe ile örtülmüştür. Taban, düzgün taş plakalarla döşenmiş olup, bunlar yer yer bozulmuştur. Bu bozulmalar sonucu açılan boşluklardan, üçer sıradan dokuz adet taş dikmenin yerleştirildiği ısıtma zemin boşluğunun varlığı görülmektedir.

Sıcaklık kısmından, güney duvarındaki bir kapıyla külhan bölümüne geçilmektedir. Doğu-batı doğrultusunda; 3.75x1.18 m. ölçüsünde, dikdörtgen planlı olan bu bölüm, beşik tonozla örtülmüştür. Her iki birim de yer yer tahrib olmuştur.

Herhangi bir süslemesi bulunmayan yapının cepheleri 0.70 m. kalınlığında dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Saçakta ve iç döşemelerinde düzgün taş plakaların yanısıra, cephe köşelerinde büyük ebatlı düzgün taşlar kullanılmıştır. Diğer tüm kısımlar moloz taştır. İç mekânın duvarları sıvanmıştır.

Soyunmalık ve ılıklik kısmı bulunmayan yapı, bu haliyle de Bey'e hizmet verdiği doğrulanmaktadır.

KATALOG NO	: 3.6.1
YAPININ ADI	: ÇELEBİ EFENDİ ÇEŞMESİ
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN (MERKEZ)-ORTA MAH.
RESİM	: 157
ÇİZİM	: 70 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Yapı, kitabesine göre Hicri 1197 (M.1783) tarihinde Âsmâ¹⁹² Sultan'ın kahyası Çelebi Efendi tarafından yaptırılmıştır. Günümüze, işlevini yitirmiş harabe bir şekilde ulaşmıştır.¹⁹³

KİTABELER

Çeşmenin, günümüzde yerinden alınarak kaybolan Celî Ta'lik yazı çeşidiyle kabartma tekniğinde yazılmış ve beyitler şeklinde düzenlenmiş, altı satırdan oluşan Osmanlıca bir kitabesi bulunmaktadır.¹⁹⁴

Asıl Metin:

چلی افندی کیم کنجلی آسما سلطان / همی صاحب کوثر ستوده شیمه نام آور
 بو عین پاکي باپدی تشنگانی صویه قاندردی / بولوب آب حیاتی حضر توفیق اولدی چون رهبر
 عطاش دهره اشراب ایلدی تاریخی هاتف / محمد یوزی سوینه ایچک ماننده کوثر

Okunuşu:

*Çelebi Efendi kim kethuday-ı Âsmâ Sultan
 Hemî Sâhib-i kevser-sutûde şîme-nâm-âver
 Bu ayn-ı pâkî yaptı teşnegâni suya kandırdı
 Bulup âb-ı hayâtı Hızırı tevfik oldu çün rehber
 Itâş-ı dehre işrâb eyledi tarîrîhini hâtîf
 Muhammed yüzü suyuna için mânend-i kevser.*

¹⁹² Kitabede açık olarak 'Asma' ismi okunmaktadır.

¹⁹³ Yapı, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nca 6.2.1982 tarih ve A-3301 sayılı kararla eski eser olarak tescil edilmiştir.

¹⁹⁴ Kitabenin orijinal metni için bkz. Artvin İl Yıllığı (bkz.dn.2) 98.

Türkçe Anlamı:

"Âsmâ Sultan'ın kahyası olan Çelebi Efendi, daima övgüye layık bir bereket ve isim yapmış bir huya sahiptir. Yardımcısı ve rehberi Hızır olduğu için ab-ı hayatı bulup, bu temiz çeşmeyi yaparak, susuzları suya kandırdı. İlhamla, içden gelen bir ses, dünyanın susuzluğunu gidermek için, (Hz.) Muhammed'in (A.S.) yüzü suyu hürmetine kevser suyu gibi iç."

YAPININ İNCELENMESİ

Yapı, daha önce tanıttığımız Orta Mahalle Camisi'nin güneybatı yönünde, yaklaşık 30 m. uzağında bulunmaktadır. Hemen yanından, eskiden beri kullanılan patika bir yol geçmektedir. Çeşme, oldukça meyilli bahçenin altına, arka kısmı toprağa dayandırılmış olarak inşa edilmiş olup, dışdan 3.27x2.50 m. ölçülerinden meydana gelmiştir (Çiz. 70; Res. 157).

Önünde samanlık, üst yanda konutla çevrelenen çeşme, meskun mahalde bulunmaktadır. Kemerinin kilit taşı yanından yükselen incir ağacı, tüm yüzeyine hakim olmuştur. Dikdörtgen çerçeveden oluşan ön yüzü 2.30 m. eninde ve 0.52 m. derinliğinde sivri kemerle vurgulanmıştır. Kemerin alt tabanında 0.42 m. eninde ve 0.70 m. yüksekliğinde yalağı bulunmaktadır.

Herhangi bir süslemesi bulunmayan yapı, moloz yığına duvar üzerine, düzgün kesme taş kaplama ile inşa edilmiştir. Alt seviyedeki kaplama taşları, üste göre daha büyük ebatlıdır ve iyi bir işçilik göstermektedir.

Orijinalde kemerin kuşattığı ön yüzeyinde bulunan kitabe taşıyla birlikte bunun etrafındaki bir kısım kaplamalar yerlerinden sökülüştür. Ayrıca, kemerin her iki yanındaki yüzeyin bir bölümü ile üst kısmının tüm taş kaplamaları yerlerinden alınmıştır. Suyun akıtıldığı musluk bozulmuştur.

Tipik bir Osmanlı çeşmesidir.

KATALOG NO	: 3.6.2
YAPININ ADI	: SAİD BEY ÇEYMESİ
BULUNDUĞU YER	: ARTVİN ARDANUÇ (MERKEZ)-ÇAYAĞZI MAH.
RESİM	: 158
ÇİZİM	: 71 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: TEMMUZ 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Yapı, kitabesine göre Hicri 1225 (M. 1810) tarihinde Saîd Bey¹⁹⁵ tarafından yaptırılmıştır. Yanına inşa edilen Kur'an Kursu binası sırasında, üstü ve yanları kapatılan ve ön kısmı betonla kaplanmak suretiyle günümüze ulaşan çeşme, kullanılmamaktadır.¹⁹⁶

KİTABELER

Çeşme üzerinde, ön yüzünde yer alan kemerin kilit taşı altına gelecek şekilde yerleştirilmiş ve Celî Sülüs yazı çeşidiyle, kabartma şeklinde yazılmış üç sıra ve altı satırdan oluşan Osmanlıca bir kitabe bulunmaktadır.

Asıl Metin:

آفرین سعید بکک بو چشمه اجراسنه / صراطده همتدر رحمت اول باها سنه
 تشنلر قانسون وضوء اتسون عباد الله / اقتدی صوی پدر تربسی قر شو سنه
 دیدی تاریخی خواجه سلیمان / ما شاء الله دی بو چشمه رعنا سنه سنه ۱۲۲۵

¹⁹⁵ Kimin tarafından okunduğu belli olmayan bir tercümesinde bizim 'Saîd Bey' olarak okuduğumuz ve çeşmeyi yaptıranı belirleyen bu isim 'Mehmet Bey' olarak geçmektedir. Bkz. Artvin İl Yıllığı (bkz.dn.2) 98.

¹⁹⁶ Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 6.2.1982 tarih ve A-3301 sayılı kararıyla eski eser olarak tescil edilmiştir.

Okunuşu:

*Âferin Said Beg'in bu çeşme icrâsınâ
Sıratla himmettir rahmet ol babasına
Teşneler kansun, yuzû itsûn ibadullah
Akıttı suyu peder türbesi karşusuna
Dedi tarihini hâce Süleyman
Maşallah de bu çeşme-i rânâsına. Sene Hicri 1225*

Türkçe Anlamı:

"Aferin! Said Bey'in bu çeşmeyi yaptırmasına, bunu yaptırmadaki maksadı, Sırat'ta faide içindir. Susuzlar kansın, Allah'ın (c.c) kulları abdest alsın. Suyu, pederinin türbesinin karşısına akıttı. Tarihi için Süleyman Efendi (Hoca) dedi: Bu güzel çeşmesine Maşallah de. Yıl M. 1810."

YAPININ İNCELENMESİ

Çeşme, daha önce tanıttığımız Salih Bey Camisi'nin kuzeybatı köşesinde, yakın tarihte inşa edilmiş olan üç katlı Kur'an Kursu'nun bitişiğinde yer almakta olup, günümüzde üstten ve yandan kapatılarak orijinal durumu bozulmuştur. Düz bir zemin üzerine inşa edilen yapı dışdan 3.30x2.30 m. ölçülerinde, dikdörtgen bir küleden oluşmaktadır (Çiz. 71; Res. 158).

Üstü beton tabla ile koruma altına alınan çeşme doğuya bakmaktadır. Güney yanı Kur'an Kursu'nun alt kat cephesiyle çevrilirken, kuzey kısmının tabanı, buranın bitişiğinde bulunan üç basamak seviyesinde kapatılmıştır. Ön yüzeyinde 2.45 m. eninde ve 0.20 m. derinliğinde sivri kemerle vurgulanan çeşmenin tabanındaki yalak kısmı sonradan betonla kapatılmıştır.

Herhangi bir süslemesi bulunmayan yapı, moloz yığma duvar üzerine, düzgün kesme taş kaplama şeklinde inşa edilmiştir. Ayrıca, kemerin yan yüzeylerinde moloz taş kullanılmıştır. Daha önce belirttiğimiz gibi, kemerin kilit taşı altında 0.63x0.40 m. ebatında kitabe taşı yer almaktadır. Orijinal musluğu bozulmuştur, bunun yerine

sonradan su tesisatı eklenmiştir, ancak bu da çalışmamaktadır. Kitabe hariç, yüzeyi badanalanmıştır.

Tipik bir Osmanlı çeşmesidir.¹⁹⁷

---

¹⁹⁷ Mahallindeki incelemelerimiz esnasında yardımlarını gördüğümüz cami personeline ve Hüsni ŞENTÜRK Bey'e (esnaf) şükranlarımı sunarım.

KATALOG NO	: 3.7.1
YAPININ ADI	: ARTVİN (LİVANE) KALESİ
BULUNDUĞU YER	: ARDANUÇ (MERKEZ)-KÖPRÜBAŞI MEVKİİ
RESİM	: 159
ÇİZİM	: 72 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: AĞUSTOS 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Herhangi bir kitabesi bulunmayan kalenin kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir.¹⁹⁸ Ancak, çevrede aynı plan ve teknikte inşa edilen bir çok iç kalelere rastlanmaktadır. Diğerlerinde olduğu gibi, burada da küçük bir şapelin varlığı, Ortaçağ'da yörede yaşayan Hıristiyan medeniyetince, yani Bagratlılar tarafından X. yy.'da kurulmuş olmalıdır. Stratejik konumu itibariyle Osmanlılar zamanında temir edilerek kullanılmıştır. Günümüzde, 211'nci Jandarma Hudut Alayı'nın sahası içerisinde kaldığından izinle gezilmektedir. Bu yüzden de oldukça sağlam kalmıştır.¹⁹⁹

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçmiş herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Kale (İçkale), Erzurum ve Samsun bağlantılı devlet karayolunun Artvin şehir merkezine çıkış sağlayan noktada; Çoruh Irmağı üzerinde yer alan Artvin Köprüsü'nün, karşı yanında yükselen ve ırmak tabanında 70 m. yüksekliğe tırmanan anakaya üzerine kurulmuştur. Kalenin giriş yeri, şehir merkezine yaklaşık 3 km. uzaklıktadır (Res. 159).

Toplam alanı 1600 m² olan kale, topoğrafik itibariyle üç kademedden oluşan, yamuk bir plan göstermektedir (Çiz. 72; Res. 160). Kalenin iki adet girişi vardır. bu

¹⁹⁸ Kaleyle alakalı çıkan kısa tanıtım bilgilerinde, buranın 937 tarihinde Bagratlı Krallığı'nca kurulduğu belirtilmektedir. Bkz. Yurt Ansiklopedisi (bkz.dn.38) 956; TDVİA (bkz.dn.30) 420.

¹⁹⁹ Yapı Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 6.2.1982 tarih ve A-3301 sayılı kararıyla eski eser olarak tescil edilmiştir.

girişlerden en önemlisi güneybatı cephesinde bulunmakta olup, iki aşamalı olarak planlanmıştır. Şehir tarafına bakan bunlardan ilk kapı, kalenin en alt kısmını teşkil eden bölüme girişi sağlamaktadır. Buradaki ikinci kapıyla da merkezi teşkil eden kısma geçilmektedir. Orta mekanın kuzeydoğu yönündeki sur duvarı üzerinde Çoruh Irmağı'na açılan kalenin ikinci giriş kısmı yer almaktadır. Bunlardan sonra, asıl kısmın güneybatısında anakaya üzerine oturtulmuş ve kalenin en yüksek kısmını teşkil eden, üçüncü kademeyi oluşturan kule gelemektedir (Res. 161).

Kalenin birinci kademesi, meyilli tabana sahip, küçük ebatlı ve herhangi bir mimari kalıntısı bulunmayan özelliğe sahiptir. Giriş yerini kontrol etmek için oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Kalenin asıl yerleşim alanını teşkil eden ikinci kademedeki mekanın Artvin Köprübaşı yanı Çoruh Irmağı'na bakan doğu ucunda, cephe duvarlarının bir kısmı günümüze kadar ulaşan ve dışdan 7.60x4.10 m. ölçüsünde basit işçilikli bir şapel kalıntısı bulunmaktadır. Bu şapelin yanında, kuzeybatı sur duvarına bitişik ağız kısmı 2.20x1.20 m. ölçüsünde bir adet su sarnıcı dikkat çekmektedir. Sarnıç, toprak çukur açılarak, taş duvar örgüyle gerçekleştirilmiştir. Ağız kısmı hariç günümüze ulaşan sarnıcın içi sıvalı olup, yarısından fazlası moloz yığınlarıyla doldurulmuştur. Sarnıcın yaklaşık 2.50 m. doğu yanında daha önce tanıttığımız kapı açıklığı bulunmaktadır (Res. 162). Bunların yanısıra, kilisenin güney yönünde iki, sarnıcın kuzeybatıda ise dört adet olmak üzere, surun iç kısmına, toprağın içine yerleştirilmiş küpler yer almaktadır.

Orta bölümün üst güneybatısında bulunan kule, 13.50x4.35 m. ölçüsünde ve yaklaşık 13.00 m. yüksekliğinde, kuzey-güney doğrultusunda uzanan oval bir plana sahiptir. Artvin Kalesi'nin zirvesini teşkil eden kuleye, orta bölüme bakan bir kapıyla girilmektedir. Kulenin içi tamamen yıkılmış olup, duvarlarındaki hatıl yerlerinden buranın 2-3 katlı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Kalenin çoruh Irmağı'na bakan kısmı, savunma açısından doğal elverişliliğinden dolayı bu bölümdeki surlar 1.50 -2.00 m. iken, güney ve batı kısımlarında 5.00-7.00 m.'ye ulaşmaktadır. Savunma amacına yönelik olarak surlarda, özellikle orta surlarda belirli bir aralıklarla mazgal delikleri ve sanat tarihi literatüründe Barbata diye bilinen, dışa taşıntılı üçgenimsi koruma siperleri görülmektedir. Ayrıca, surların üst bölümlerinde bendanlara yer verilmiştir.

Kalenin tüm sur duvarlarının yanısıra, kilise ve sarnıçta malzeme olarak küçük moloz taşları kullanılmıştır. Örgü, kireç harcıyla kuvvetlendirilmiştir. Kulenin duvar kalınlığı 1.00 m., diğer surlar ise 0.50-0.70 m. arasında kalınlığa sahiptir. Orta mekanın kuvvetlendirilmesine yönelik yer yer burçlara yer verilmiştir.

Kale, Artvin Şehir merkezine en yakın, Orta Çağ'dan günümüze ulaşan ünik bir eser olarak, önemini kormaktadır.²⁰⁰

---

²⁰⁰ Kalenin ölçülmesinde yardımlarını esirgemeyen Artvin Kadastro Müdürlüğü'ne ve incelemelerimize izin veren ve kolaylık gösteren İl Jandarma Komutanlığı'na teşekkür ederim.

KATALOG NO	: 3.7.2
YAPININ ADI	: GEVHERNİK KALESİ
BULUNDUĞU YER	: ARDANUÇ (MERKEZ)-ADAKALE
RESİM	: 163-168
ÇİZİM	: 73 (Plân)
İNCELEME TARİHİ	: AĞUSTOS 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Literatüre geçen bilgilere göre kale ilk kez İ.S. V. yy.'da İberya Krallığı'nın başkenti olarak kurulmuştur. VI. yy.'da Sasanilerin, VII. yy.'da ise Bizanslıların kontrolüne geçtikten sonra, VIII. yy.'la birlikte Bagratid Krallığı'nın başkentliğini yapar. XII. yy.'da Gürcülerin Tiflis'e çekilmesiyle burası Hıristiyan Atabeklerin eline geçerek, bunlardan I. Şah Tahmasb'a bağlı olarak yönetimi sürdüren II. Keyhüsrev'in (1545-1573) zamanında Erzurum Beylerbeyleri'nden İskender Paşa, Hicri 958 yani 13 Haziran 1551 Cuma günü kaleyi fethederek Osmanlıların sancağı haline getirilir. Kale kapısında bulunan kitabeye göre, Hicri 970'de (M. 1563) kale giriş yaptırılır ve muhtemelen surlar tamir ettirilir. 1878'de Rusların eline terkedilen kale, daha önce kaza iken 1921'den sonra nahiye haline getirilir.²⁰¹ 1948 yılında tekrar kaza merkezi olarak işlevini sürdüren kale, 1954 yılında elverişsizliği dikkate alınarak terkedilmiş ve günümüzde merkeze bağlı mahalle haline dönüşmüştür. Bazı eklemeler dışında kale, eski dokusunu korumakla birlikte, yakın zamanda hiç bir onarım görmediğinden harabeliğini her haliyle yansıtmaktadır.²⁰²

KİTABELER

Yapıdan günümüze, kalenin girişini oluşturan burcun cephesine yerleştirilmiş, Celf Sülüs yazı çeşidiyle kabartma tekniğinde yazılmış iki satırdan meydana gelen Arapça bir kitabe ulaşmıştır.

²⁰¹ Artvin İl Yıllığı (bkz.dn.2) 142, 228; Kırzoğlu a.g.e. (bkz.dn.31) 160-249; Yurt Ansiklopedisi (bkz.dn.38) 904 v.d.; Evliya Çelebi, Seyahatname (Üçdal Neş.), I-II (1986) 630-632.

²⁰² Yapı, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nun 20.3.1987 tarih ve 3058 sayılı kararıyla kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

Asıl Metin:

قد بني هذا البنا في أيام دولت سلطان
سليمان بن سليم خان طال بقائه في تاريخ سبعين وتسعمائه

Okunuşu:

*Kad benâ hâze'l-bînâ fî eyyâmi devlet sultân
Süleyman bin Selîm Han tâle bekâuhû fî târih-i sene
seb'îne vetis'amie.*

Türkçe Anlamı:

*"Bu bînâyı (H.) 970'de; hüküm sürdüğü tarihlerde Selim Han oğlu
Sultan Süleyman -(Allah) saltanatını devamlı kılsın- yaptırmıştır."*

YAPININ İNCELENMESİ

Bugünkü Ardanuç İlçesi, şehir merkezinin kuzeybatı yönünde; hemen karşısında yer alan kale, içkalesiyle birlikte iki bölümden oluşmaktadır. Üç yönden derin vadilerle belirlenen asıl kalenin, batı yönüne kalan üst kısmında, anakaya üzerine kurulan içkalesi bulunmaktadır²⁰³ (Res. 163).

Kale

Meyilli bir araziden oluşan kalenin ancak bir kısmı yerleşime elverişlidir. İçkale yönündeki bölüm, oldukça meyilli olduğundan burada yerleşime rastlanmaz (Res. 164).

Etrafi surlarla çevrili olduğu tesbit edilen kalenin ana giriş yeri, kitabeni de bulunduğu güney yönünde bulunan ve bir kısmı günümüze ulaşan burçla da korunan kapı ile sağlanmaktadır.

²⁰³ İçkalenin ölçüsünü almamıza rağmen, asıl kale, elimizdeki teknik aletlerin yetersizliğinden dolayı ölçülememiştir.

Ortaçağ'da kurulmuş bir yerleşim yeri olmasına rağmen, burada o dönemden günümüze ulaşan sur kalıntıları ve yer yer yapı temelleri dışında bir mimari eser bulunmamaktadır. Belki bunun sebebi de, kalenin değişik dönemlerde uğradığı saldırılar ve Ortaçağ yerleşmesinin içkalede yoğunlaşması şeklinde yorumlanabilir.

Osmanlılar kalenin en elverişli yerine çeşitli sosyal ve dini eserler yaparak, gelişmesini canlandırdıkları anlaşılmaktadır. Hiç kuşkusuz bu eserlerin başında daha önce tanıttığımız İskenderpaşa Camii-Türbe kompleksi, Medrese kalıntısı ve Kale Hamamı gelmektedir. Bunların yanısıra, 1565 tarihli İskender Paşa Vakfiyesi'nde belirtildiği gibi eskiden kalma caminin köklü bir onarımı yapılmış, 1 boyahane ve 61 adet dükkan yaptırılarak, buranın devamı sağlanmaya çalışılmıştır.²⁰⁴ Giriş kapısından, camiye devam eden cadde üzerinde bulunan bu dükkanların bir kısmı günümüze ulaşmış olup, konut olarak kullanılmaktadır. Ayrıca dükkanların yanında ve Hamamın alt kısmında birer çeşme kalıntısı da dikkat çekmektedir.

1889 yılına ait bir eserde 120 hanelik bir kaza merkezi olarak tanıtılan burası,²⁰⁵ günümüzde caminin hemen yanına yapılan iki adet devlet binasının haricinde, eski doku korunurken, daha önce hiç yerleşilmediği içkale yönündeki meyilli arazide, tek kattan oluşan küçük boyutlu gecekondu tipi evler, kalenin manzarasını değiştirmiştir. Kale içinde, ikinci bir mahalle haline gelen bu kısma, güney yönündeki ayrı bir yolla girilebilmektedir.

Girişte ve kuzey yönünde kısmen korunan kale surları moloz taşla inşa edilmiş olup, kireç harcı kullanılmıştır. Ayrıca, kitabenin bulunduğu burçta, düzgün kesme taş görülmektedir.

İçkale

Aşağıya kalan kaleden patika yolla ulaşılan içkaleye, kuzeybatı köşesine yerleştirilen seyyar iki merdivenle çıkış sağlanmaktadır. Aynı yerde bulunan orijinal merdiven günümüzde tahrip olmuştur (Res. 165).

Daha önce belirtildiği gibi oldukça yüksek anakaya üzerine kurulmuş olan içkale, kuzeybatı-güneydoğu istikametine uzanan kaya kütesinden oluşmakta olup,

²⁰⁴ Vakfiyesi için bkz. İskenderoğlu a.g.e. (bkz.dn.118) 13.

²⁰⁵ Şemsedin Sami, , I, (1306/1889) 93.

yaklaşık 200.00 m. uzunluğa, 40.00 m. genişliğinde 8.000 m²'lik alana sahiptir (Çiz. 73).

Kaleye bakan yönde hafif meyilli tabana sahip olan içkalenin her yönden surlarla çevrili olduğu görülmektedir. Ancak, güneydoğudaki surlar diğerlere göre daha yüksek tutulmuştur (Res. 166).

Aşağıdaki kalenin aksine burada Osmanlılara ait yerleşime rastlanmaz. Günümüze gelen tüm mimari kalıntılar Ortaçağ dönemine aittir.

Ortaçağ'dan günümüze gelen kalıntıların başında orta kısmın kuzeydoğu yönünde kalan yerde iki nefli kilise ve ek mekandan oluşan kompleks bir yapı bulunmaktadır (Res. 167). Cephe duvarlarının bir kısmı korunan yapı dışdan 14.50x11.80 m. ölçülerinden meydana gelmektedir. Kilisenin kuzey cephesi boyunca uzanan ek mekanın ön kısmı tonozlu bir yapıdır. Buranın devamında sarnıç yer almaktadır.

Kilisenin güneydoğu yönünde, ağız çapı 6.30x3.30 m. ölçüsünde, kalenin ikinci büyük sarnıcı görülmektedir. Diğer sarnıçta olduğu gibi, buranın da içi moloz taşla doldurularak kapatılmıştır (Res. 168).

Bunlardan başka mimari eleman olarak günümüze ulaşan bir başka yapı da güneydoğu bölümünde, güney surla bitştirilmiş 12.00x11.00 m. ölçüsünde kare plan gösteren, günümüze sadece temel duvarları kalan ve hangi amaç için kullanılmış olduğu tesbit edilemeyen yapı kalıntısıdır. Buranın batı yönünde de, öncesine benzer bir başka alıntı daha yer almaktadır.

Surlar moloz taş örgüye sahiptir. Yer yer yüksekliği 7.00 m.'yi bulan surların duvar kalınlıkları 2.00 m. ile 1.30 m. arasında değişmektedir. Kireç harcıyla örülen surlar, istinad kuleleriyle de desteklenmiş olup, ekseriyeti yıkılmıştır.

Kale, Artvin ve çevresinde iki bölümden meydana gelen tek örnek olmasının yanı sıra, yöredeki kalenin ilklerinden biri olmasıyla da önemini korumaktadır.²⁰⁶

²⁰⁶ 1994 yılındaki Ardanuç ilçesi çalışmalarımızda ekibimize katılan ve ev sahipliği yapan kütüphaneci Ülkü ONAL Hanım'a teşekkür ederim.

KATALOG NO : 3.7.3
YAPININ ADI : ŞAVŞAT (SATLEL) KALESİ
BULUNDUĞU YER : ŞAVŞAT (MERKEZ) SÖĞÜTLÜ MAH.
RESİM : 169-173
ÇİZİM : 74 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : HAZİRAN 1992-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Yapının kitabesi bulunmadığından kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak, plan ve mimari özelliklerinden dolayı, yörede yaygın olarak rastaldığımız Bagratid Krallığı kalelerine olan benzerliği neticesinde kalenin muhtemelen IX. yy.'da kurulmuş olduğu söylenebilir.²⁰⁷ Bundan sonra bir zaman Atabeklerin; XVI. yy.'da Osmanlıların eline geçen kaleden, XVII. yy.'ın ortasında bölgeyi dolaşan ünlü seyyahımız Evliya Çelebi "*Ocaklık olarak idare edilir. Şavşadistan içinde sarp bir yerdir*" diye bahseder.²⁰⁸ Hangi tarihe kadar kullanıldığı bilinmeyen kale günümüze terkedilmiş ve harabe bir şekilde ulaşmıştır. Yakın zamanda onarım geçirmemiştir.²⁰⁹

KİTABELER

Kalenin herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Kale (İçkale), Artvin-Şavşat karayolu üzerinde, Şavşat ilçe merkezinde yaklaşık 2 km. kala, Söğütlü Mahallesi sınırları içerisinde, Çoruh Irmağını besleyen Şavşat suyunu oluşturan iki derenin birleştiği noktanın hemen üstünde, yüksekçe bir ana kayanın üzerine kurulmuş olup, doğu-batı istikametinde 70.00 m., kuzey-güney

²⁰⁷ Artvin İl Yıllığı (bkz.dn.35) 230; Yurt Ansiklopedisi (bkz.dn.38) 905, 957; Kırzioğlu a.g.e. (bkz.dn.31) 83 v.d.

²⁰⁸ Evliya Çelebi a.g.e. (bkz.dn.192) 632.

²⁰⁹ Yapı, Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Yüksek Kurulu'nca 20.3.1987 tarih ve 3058 sayılı kararlar korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

istikametinde ise 48.00 m. olmak üzere oval planda, 3360 m²lik bir alana sahiptir (Çiz. 74; Res. 169).

Güneybatıdan girişi bulunan kalenin iç mekanı, doğudan-batıya doğru alçalan hafif meyilli bir zemine sahiptir. Kuzeyden-batıya doğru devam eden kısmı kalenin ulaşılması zor en yüksek yerini teşkil etmektedir. Bu yüzden bu bölümde surlar yok denecek kadar azken, doğudan başlayıp batı ucuna kadar devam eden çevresinde, yaklaşık 13.00 m.'ye kadar yükselen dört adet silindirik ve dikdörtgen formundaki burçlarla, bunların yarısına kadar çıkan surlarla çevrildiği görülmektedir (Res. 170).

İç mekanın ilk etapta dikkat çeken mimari elamanı kalenin güneybatı surunda, dışa burç şeklinde yansıyan 6.10x5.35 m. ölçülerinde tabana sahip olan silindirik planlı kuledir. Kalenin alt seviyesinde hakimiyetini muhafaza eden kule, halihazırda yaklaşık 15.00 m. yüksekliğe sahip olup, alttan yukarı doğru daralmaktadır. İçi yıkılmış olan kulenin tabanda kuzeydoğudan, orta yüksekliğinde ise doğudan olmak üzere iki kapısı bulunmakla, en az iki katlı olarak planlandığı anlaşılmaktadır (Res. 171).

Bunun yanısıra, asıl mekanda çeşitli yapıların varlığı anlaşılmaktadır. Ancak günümüze, kuzeydoğu köşesinde olmak üzere, cephe duvarlarının bir bölümü korunan 8.00x4.80 m. ölçülerinde dikdörtgen planlı ve üstü iki pahlı çatılı şapel kalıntısı ile hemen kuzeybatı yönünde, surun yanında anakayaya oyulan bir sarnıç ulaşabilmiştir (Res. 172).

Bunlardan başka, doğu yönünde yer alan ve birbirine bitişik olan iki burç, aynı zamanda barınma yeri olarak düzenlenmiştir. Her ikisi de dikdörtgen planlı olup, alt yanındaki tek katlı ve 2.40 m. enine sahip olup üstü tonozla örtülmüştür. Orta duvarında dışa açılan küçük bir penceresi bulunmaktadır. Hemen yanındaki mekan ise, 6.70x3.75 m. ölçüsünde olup, ilk olarak tanıttığımız kule kadar yüksek olmasa da, dört yönden kapalı oluşu ve içe bakan cephesinde 0.85 m. eninde dikdörtgen formu bir kapıya sahip oluşu, kalenin emniyetli yeri olduğunu ortaya koymaktadır. İç kısmı bozulan ve üst duvarları yıkılan kule yaklaşık 7.00 m. yüksekliğe sahiptir (Res. 173). Buranın üst kısmındaki surun üzerinde mazgal bir pencere açıklığının yanısıra surların çeşitli yerlerinde oldukça küçük tutulmuş gözetleme pencereleri bulunmaktadır.

Kalenin tüm birimleri moloz taş malzemenin, kireç harcı kullanımı ile örtülmüştür. Duvar kalınlıkları burçlarda artarken, 0.60-2.00 m. arasında değişiklik göstermektedir. Surun cephe tabanlarına ait taşların bir kısmı yerlerinden alınmış, yer

yer yarıklar oluşmuştur. Üst kısımların tümü tahrip görmüştür. Kapı formu bozulmuştur. İç mekan, moloz yığınlarıyla ve kendi başına oluşan dikenli ağaçlarla kaplanmıştır.²¹⁰

---

²¹⁰ Şavşat ve çevresinde yapmış olduğumuz incelemelerimiz için bize şahsi arabasını tahsis eden ve yardımlarını esirgemeyen muhasebeci Sn. Ekrem BİLGİN'e ve vefakar kaptanlara şükranlarımı sunarım.

KATALOG NO : 3.8.1
YAPININ ADI : BERTA KÖPRÜSÜ
BULUNDUĞU YER : ARTVIN (MERKEZ) BERTA KÖPRÜSÜ MEVKİİ
RESİM : 174-175
ÇİZİM : 75 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmayan köprünün kesi olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Ancak bazı kaynaklarda yapının, 1878'de gerçekleşen Artvin'in Ruslara terkedilmesinden önce, stratejik önemine binaen Osmanlılar tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir.²¹¹ Önemli bir onarım geçirmeden günümüze sağlam olarak yapı, 1980'li yıllarda hemen yakınına yapılan yeni köprüyle eski önemini kaybetmiştir.²¹²

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Köprü, Artvi-Şavşat karayolunun 21. kilometresinde olmak üzere, Çoruh Irmağı'nı besleyen Berta Suyu'nun üzerinde, güneydoğu-kuzeybatı istikametinde kurulmuştur. Yapı, döşeme uzunluğu 64.20 m., ortalama olarak genişliği 5.00 m. ve yaklaşık 7.30 m. yüksekliğe sahip olup, üç gözlü ve yolunun düz olduğu köprüler grubuna girmektedir (Çiz. 75; Res. 174).

Güneydoğudan başlayarak hafif meyilli olarak devam eden köprünün tabliyesi asfaltlanmış olup, her iki yandan 0.50 m. yüksekliğinde ve 0.55 m. genişliğinde taştan korkuluğu bulunmaktadır (Res. 175).

²¹¹ Artvin İl Yıllığı (bkz.dn.2) 97.

²¹² Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmayan köprü, uzun yıllar Ardanuç İlçesi'ne bağlantı sağlayan tek yapı konumundaydı.

Toprağa oturtulan güneydoğu yönündeki ayağı tali göze kadar 26.80 m. uzunluğa, karşı taraftaki ise 5.30 m. uzunluğa sahip olup, burası her iki yönden istinad duvarıyla sağlamlaştırılmıştır. Suyun içinde kalan her iki ayak ise 2.90 m. genişliklere sahip olup menba ve mansab yönlerinden, üst kısımları yarım konik külahla belirlenen, yarım yuvarlak formlu selyaranları (mahmuzları) bulunmaktadır.

Yuvarlak kemerlerle vurgulanan gözlerin her biri 9.15 m. genişliğe ve 3.30 m. yüksekliklere sahip olup, iç yüzeylerin kemer başlangıç yerlerinde, karşılıklı simetrik olarak yerleştirilmiş beşer adet barbakan boşlukları görülmektedir.

Herhangi bir süslemesi bulunmayan yapının tüm yüzeyi birbirine yakın ebatlardan meydana gelen ve dış kısımları bombeli olarak işlenen düzgün taşlarla kaplanmıştır. Harç dışa yansıtılmamıştır ve taşlar düzgün sıralar oluşturacak şekilde kaplanmıştır. Onarım geçirdiği anlaşılan korkuluğu, yüzeyden dışa hafif taşırılmış olarak örülmüştür.

Yapı, yörenin tipik Osmanlı köprülerine benzeyen üç gözlü tek örnek olması açısından önem arz etmektedir.

KATALOG NO : 3.8.2
YAPININ ADI : ÇİFTKEMER KÖPRÜSÜ
BULUNDUĞU YER : ARHAVİ-ORTALAR BUCAĞI
RESİM : 176-177
ÇİZİM : 76 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmayan köprülerin kesin olarak hangi tarihte yapıldıkları bilinmemektedir. Bir araştırmada erken Osmanlı devri eseri²¹³ olarak tanıtılırsa da, yörenin Osmanlıların eline geçtiği tarih dikkate alındığında bunun mümkün olamayacağı görülecektir. Bu durumda köprü geç Osmanlı döneminde muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiş olmalıdır. Her ikisinin yanına Cumhuriyet döneminde yapılan iki adet betonarme köprüyle önemini kaybeden yapılar, tekedilmiş durumda ve kısmen de bozulmuş olarak günümüze ulaşmayı başarmışlardır.²¹⁴

KİTABELER

Yapılar üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Yapılar, Ortacalar Bucağı'na 2.5 km. kala Arılı ve Küçük Köy yol ayrımında, Kamilet ve Soğucak derelerinin birleştiği noktada, birbirine dik gelecek şekilde planlanan, iki köprüden meydana gelmektedir (Res. 176).

Bunlardan Kamilet deresi üzerinde bulunan köprü doğu-batı doğrultusunda döşeme uzunluğu 35.00 m., genişliği 2.68 m., kemer açıklığı 20.50 m. olup, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubuna girmektedir (Çiz. 76; Res. 177).

²¹³ G. Tunç, Taş Köprülerimiz (1979) 58 v.a.

²¹⁴ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Köprünün gözü, 0.50 m. kalınlığında sivri kemerle belirlenmiş olup, bunun üzeri 0.15 m. kalınlığında hafif dışa taşıtlı ikinci bir kemerle kuşatılmıştır. Bunun üzerinde de 0.40 m. yüksekliğinde korkuluk duvarı gelmektedir.

Her iki yönden kemer ayakları 'V' şeklinde istinad duvarlarıyla yükseltilerek, orta yerdeki yükselti giderilmeye çalışılmıştır. Bunlardan doğudakinin alt seviyedeki genişliği 9.25 m. olup, yol seviyesinden başlayıp yukarı doğru daralan ve giderek yükselen yedi basamak şeklinde düzenlenmiştir. Çıkış kolaylığı sağlayan bu uygulama diğer başta da uygulanmıştır.

Tabliyesi taşla döşenmiştir.

Yapının kemerlerinde ve korkuluğunda iyi işçilikli düzgün kesme taş kullanılmıştır. Tempan duvarları ise, moloz taşla örülmüştür.

Halihazırda yayaların kullanabilecek durumda olan yapının kemer korkuluklarının bir kısmı ve özellikle batı yönündeki istinad duvarı üzerinde bulunan merdiven basamakları bozulmuştur. Tabliyesi yer yer otlarla kaplanmıştır.

Hemen yanında yer alan Soğucak deresi üzerinde bulunan ikinci köprü de, plan ve mimari özellikleri bakımından yukarıda tanıttığımız yapıyla tümüyle aynıdır. Ancak, öncekinden biraz daha küçük ebatlı olduğu ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki, döşeme uzunluğu 27.00 m., genişliği 2.50 m. kemer açıklığı ise, 17.00 m.'dir.

İlkinde göre hayli tahrip olan köprünün, bir baştaki istinad ayağı tamamiyle yıkıldığından, ulaşımı sağlama işlevini kaybetmiştir.

KATALOG NO : 3.8.3
YAPININ ADI : BEĞLEVAN KEMER KÖPRÜSÜ
BULUNDUĞU YER : BORÇKA-GÜREŞEN KÖYÜ
RESİM : 178
ÇİZİM : 77 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Yapı üzerinde kitabe bulunmadığından kesin olarak hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Ancak yörede yaygın olarak bulunan bu tip köprülerin geç Osmanlı döneminde yapıldıkları dikkate alındığında, buranın da muhtemelen XVIII. yy.'ın sonlarında inşa edildiği söylenebilir.²¹⁵ Günümüze korkulukları hariç sağlam olarak ulaşan köprü, hemen alt kısmına yapılan betonarme köprüden sonra önemini kaybetmiş olup, yayalara hizmet vermektedir.²¹⁶

KİTABELER

Yapı üzerinde ve kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Güreşen Köyü'ne yaklaşık 2.5 km. kala, meskun mahalden uzak, Beğlevan deresi üzerinde bulunan köprü, kuzeybatı-güneydoğu istikametinde olmak üzere, döşeme uzunluğu 20.90 m, genişliği 2.93 m. ve kemer yüksekliği 8.70 m., genişliği ise, 17.30 m. olan tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubuna girmektedir (Çiz.77, Res. 178).

İki kademeli sivri kemerle vurgulanan köprü gözünün güneydoğu ayağı anakaya üzerine oturtulmuşken, diğer taraftaki dere yatağı içine yerleştirilmiştir. Yolu eğimli olduğundan her iki taraftaki istinad ayakları 'V' şeklinde yükseltilerek ulaşım kolaylaştırılmıştır.

²¹⁵ Artvin İl Yıllığı (bkz.dn.2) 96 v.a.; Yurt Ansiklopedisi (bkz.dn.38) 957.

²¹⁶ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Korkulukları tamamen yıkılmış olan köprünün tabliyesi toprakla kaplanarak stabilize yol şekline dönüştürülmüştür. Kemerlerinde iyi işçilikli düzün kesme taş, tempan duvarlarında ise, moloz taş kullanılmıştır. Kuzeybatı yönündeki tempan duvarının bir kısmı, sonradan beton perde duvarla sağlamlaştırılmıştır. Her iki kemer ayağının içe bakan başlangıç kısmında ikişer adet barbakan boşlukları bulunmaktadır.

Hemen buranın alt kısmına yapılan betonarme köprüyle önemini kaybeden yapı, genelde sağlam olmasına rağmen, kuzeybatı yönündeki çıkış kısmı, yanından geçen karayolu nedeniyle bir nebze tahrip görmüştür.

KATALOG NO : 3.8.4
YAPININ ADI : ESENKIYI (MEÇEĞALİ) KÖPRÜSÜ
BULUNDUĞU YER : HOPA-ESENKIYI KÖYÜ
RESİM : 179
ÇİZİM : 78 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmadığından yapını kesin olarak hangi tarihte yaptırıldığı bilinmemektedir. Ayrıca, çevredeki köprülere de benzemeyişi tarihlemedeki zorluğu daha da artırmaktadır. Bunların yanısıra, mahallinde Rus köprüsü olarak anılması yapının XIX. yy.'da Ruslar tarafından inşa edilmiş olabileceğini ortaya koymaktadır.²¹⁷ Günümüzde de araç yolu olarak kullanılan yapı, tabanındaki tamiratla birlikte sağlamlığını muhafaza etmektedir.²¹⁸

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Esenkiyi Köyü'ne çıkmadan, küçük bir dere üzerinde olmak üzere, kuzey-güney doğrultusunda uzanan köprünün döşeme uzunluğu 7.70 m., genişliği 8.00 m., kemer açıklığı 5.25, kemer yüksekliği ise (eğim hariç) 5.30 m. olup, tek gözlü ve yolunun düz olduğu, sivri tonoz şeklinde bir plana sahiptir (Çiz.78; Res.179).

Orijinalde araç yolunun geçmesi için yapılan ve günümüzde de aynı işlevle kullanılan köprü, her taraftan ağaçların ve çeşitli dikenlerin hücumuna uğrarcasına kapandığı gibi, tabliesinin bir kısmı sebze bahçesi haline dönüştürülmüştür.

²¹⁷ Sözü edilen köyde bundan başka küçük bir kemer köprü daha bulunmaktadır Kayıtlarda bu köprüden söz edilmemektedir. Ancak yöre halkı bu köprünün, Ruslarca yaptırıldığını söylemektedir.

²¹⁸ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

Yapının, mansab tarafından önkısmına aynı paralelde bir taş duvar örülerek, eğimli zemin düzeltilmeye çalışılmıştır. Bunun devamında köprünün tabanı 0.60 m. yüksekliğinde eğime sahip olan betondan perde tableyle kaplanarak geniş tutulmuş ayaklarının zarar görmesi için önlem alınmıştır.

Korkulukları bulunmayan köprünün her iki yanında 'V' şeklinde istinad duvarları, yol bağlantısını düz bir şekle dönüştürdüğü gibi, sağlamlılığını artırmıştır.

Yapının kemerleri başta olmak üzere tüm cepheleri düzgün kesme taştan yapılmıştır. Tabliyesi toprakla döşenmiştir.

KATALOG NO : 3.8.5
YAPININ ADI : YAYLALAR KEMER KÖPRÜSÜ
BULUNDUĞU YER : YUSUFELİ-YAYLALAR KÖYÜ
RESİM : 180
ÇİZİM : 79 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Kitabesi bulunmadığından yapının kesin olarak hangi tarihte yaptırıldığı bilinmemektedir. Ancak yörede yaygın olarak bulunan köprülere olan benzerliği nedeniyle burası da muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir. Günümüze sağlam olarak ulaşan yapı, hemen yanına yapılan betonarme köprüden dolayı önemini yitirmiştir.²¹⁹

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi ibr kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Yaylalar Köyü'nün hemen altında Satalef yaylasından gelen derenin üzerinde bulunan köprü kuzeydoğu-güneybatı istikametinde olmak üzere döşeme uzunluğu 18.00 m. genişliği 2.31 m., kemer açıklığı 9.30 m., kemer yüksekliği 2.90 m. olup, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubuna girmektedir (Çiz.79; Res.180).

Köprü gözü, 0.40 m. kalınlığında yayvan bir kemerle çevrilmiştir. Bunun üzerinde hafif dışa taşıntılı 0.12 m. kalınlığında ikinci bir kemer daha bulunmaktadır. Yolun korkuluk duvarları yıkılmıştır.

Güneybatı yönündeki ayak, anakaya üzerine oturtulmuştur. Diğer ise, toprak tabana sahip olup, kemerlerin tabanlara oturduğu iç kısımlarda ikişer adet barbakan nişleri bulunmamaktadır. Her iki ayağın fazla yana açılmayan istinad duvarlarıyla eğimli yolu dengelenmeye çalışılmıştır. Yolu, farklı ebatlardan oluşan düzgün taşlarla kaplanmıştır. Kemerlerinde düzgün kesme taş, tempa duvarlarında ise, moloz taş kullanılmıştır.

İstinad duvarları ve ikinci kemerin bir kısmı bozulmuştur.

²¹⁹ Araştırmalarımızda eski eser tesciline rastlanmamıştır.

KATALOG NO : 3.9.1
YAPININ ADI : MUSTAFA KARSLIOĞLU EVİ
BULUNDUĞU YER : ARTVİN (MERKEZ) ÇARŞI MAH.
RESİM : 181-183
ÇİZİM : 80-82 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1994-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Zemin katının odasında yer alan kitabesine göre yapı Hicri 1278 (M. 1861) yılında inşa edilmiştir. 1950'li yıllarda tadilat gören ev bazı eklemelerle birlikte günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.²²⁰

KİTABELER

Zemin katının güneydoğu köşesinde bulunan odanın kuzey duvarının orta yerinde, duvarın içine yerleştirilen ocağın kemerinin üstünde, çerçeve içine alınmış ve kabartmalı olarak yazılmış Hicri 1278 tarihinden oluşan bir kitabesi bulunmaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Şehir merkezi içinde, Dik Sok. No: 2A-2B numarada, bahçe içerisinde, meyilli bir arsanın düzeltilmesi sonucu elde edilen alan üzerinde inşa edilen yapı, bodrumla birlikte üç kattan oluşmakta olup, dıştan 9.85x9.10 m. ölçülerindeki kare planlı tabana sahiptir. Üstteki sonradan açılmak üzere üç kapısı bulunmaktadır (Çiz.80-82; Res.181-182).

Yukarıda ölçüleri verilen bodrum katı kare plana sahiptir. Doğu cephesinin ekseninde 1.43 m. eninde yuvarlak kemerli ve iki kanatlı kapısı bulunmaktadır. Kapının her iki yanında, üstte olmak üzere birer küçük pencere bulunmaktadır. Arazi yapısından dolayı güney ve batı cepheleri kısmen, kuzey cephesi ise tümüyle toprakla kaplandığından, dışa kapalı tutulmuştur.

²²⁰ Ev, Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Başkanlığı'nın 6.2.1982 tarih ve A-3301 sayılı kararıyla eski eser olarak tescil edilmiştir.

Bodrum katından zemin katına geçiş, yüzeyden dışa taşıntılı bant şeklindeki bir silmeyle olmuştur. Köşelerinde de tekrarlanan bu olgu, yapıyı kuvvetlendirmek amacıyla taşıyan taş örgünün, dışa yansımada ileri gelmektedir. Doğu cephesinde, yüzeyin tümünü kapsayacak şekilde yan yana yerleştirilen düz atkı kemerli, ahşap pervazlı ve dikdörtgen formlu yedi adet pencere bulunmaktadır. Güney cephesi ise, kata giriş kısmını teşkil etmekte olup, kapıya ulaşımı sağlayan ve bir merdivenle çıkılan balkon yer almaktadır. Cephenin orta yerinde düz atkı kemerli ve ahşap kanatlı kapı yer almaktadır. Kapının her iki yanında birer adet dikdörtgen formlu pencerelerin yanısıra, batı köşesinde, sonradan binaya eklenen iki katlı betonarme mutfak bölümü yer almaktadır. Batı cephesi dışa kapalı iken, kuzey cephesinde iki pencere bulunmaktadır.

Üst katın cephe düzenlemesi zemin katla hemen hemen aynıdır. Doğu cephesinde yedi pencere görülürken, güney cephesinde ortada balkonu, balkonun her iki yanında ikişer penceresi, batı köşesinde de mutfak olarak kullanılan eklemesi yer almaktadır. Batı cephesinin yüzeyi, boydan boya devam eden ve tek kattan oluşan ikinci bir betonarme eklemeye kapanmıştır. Buranın kuzey köşesine yakın yerde ahşap kanatlı kapı yer almaktadır.

Ana mekan dıştan çift pahlı (semerdam) çatıyla örtülmüştür. Dışa taşıntılı olmak üzere batı yönünde üçgen, diğer yönlerde ise düz ahşaba sahip olan ana mekanın çatısında; doğu ve batı köşelerine gelecek şekilde yerleştirilmiş yaklaşık 2.50 m. yüksekliklerinde ve sekizgen formunda, tuğladan örülen ince uzun bacalar dikkat çekmektedir. Üstleri düz bir plakayla örtülen bacaların, sivri kemerli olmak üzere dörder adet duman delikçikleri bulunmaktadır. Ek mekanlar tek pahlı çatılara sahiptirler.

Doğu cephesinden girişi bulunan ve günümüzde de depo olarak kullanılan bodrum katının iç mekanına ait orijinal düzenlemesi özelliğini yitirmiştir. Kuzeydoğu yönünde, duvarın içine yerleştirilmiş, yuvarlak kemerli bir ocak bulunmaktadır. Batı bölümü boydan boya yüksekçe seki şeklinde düzenlenen bodrumun üstü yatay ahşap hatıllar üzerine oturtulan ve üç sıradan oluşan ahşap dikmelerle desteklenen düz ahşap tavana sahiptir. Doğu yönünde, kuzey duvarına yakın yere konulan ahşap bir merdivenle üst kata (zemin kata) içten çıkış sağlanmaktadır.

Bodrum katından çıkılan ve güney cephesindeki kapılarla girilen zemin katının orta yerinde güney-kuzey doğrultusunda uzanan 9.60x2.50 m. ölçüsünde dikdörtgen

formlu holü bulunmaktadır. Buranın her iki yanında odalar bulunmaktadır. Bunlardan doğu yönünde yan yana düzenlenmiş iki oda yer almaktadır. Güneydoğu köşedeki ilk odaya 0.90 m. eninde, ahşap bir kapıyla girilmektedir. 3.42x2.95 m. ölçüsündeki odanın doğu duvarında 0.80 m. eninde üç pencere açıklığı, güney duvarında ise, bunlardan büyük tutulmuş bir pencere açıklığı görülmektedir. Kuzey duvarı sağırdır. Halihazırda misafir odası olarak kullanılan odanın, üzeri düz ahşap tavana sahiptir. Yanındaki odaya ilk odanın köşesine yakın yerde bulunan bir kapıyla girilmektedir. Burası 4.40x2.90 m. ölçüsünde dikdörtgen planlı olup, sadece doğu duvarına açılan dört pencere açıklığıyla aydınlatılmıştır. Kuzey yönündeki duvarın içine yerleştirilen 1.14 m. eninde ve üç dilimli kemerden oluşan ocak bulunmaktadır. Zamanımızda ocak boşluğu duvar örülerek kapatılmıştır ancak, yüzeyden hafif taşınılı kemer ve çerçevesi zengin süslemelerle vurgulandığı gibi, kitabe de burada bulunmaktadır (Res.183). Diğer düzenlenmesi, ilk odayla aynıdır. Günümüzde yatak odası olarak kullanılmaktadır. Holün diğer kısmında ise, güneybatı köşede oda ve buraya bağlantılı olarak kiler. Devamında, ana holün kuzey köşesinden geçilen tuvalet ve banyo birimleri yer almaktadır. Bunlardan güneybatıdaki odaya, doğu yüzeyinin eksenden güneye kayan yerinden açılan kapıyla girilmektedir. 4.25x2.75 m. ölçüsündeki odanın, kapı yönündeki (içden) duvarında ahşaptan iki dolap (yükçük) bulunmaktadır. Aynı şekilde batı duvarının her iki köşesinde 0.70 m. eninde ve 0.30 m. derinliğinde nişler bulunmaktadır. Güneybatı köşesinden sonradan açılan bir kapıyla, 1953'lü yıllarda sonradan eklenen ve günümüzde mutfak olarak kullanılan tek odadan oluşan mekana geçiş sağlanmaktadır. Ayrıca, güney duvarında bir pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu odanın kuzeydoğu köşesindeki bir kapıyla 'kilere' girilmektedir. Kilrin kuzey duvarında bir pencere yer almaktadır.

Holün bitiminden batı yönüne açılan bir kapıyla ikinci bir hole geçilmektedir. Buranın batı yönünde tuvalet, güney yönünde de banyo bulunmaktadır. Hol kuzey duvarına açılan büyük bir pencereyle aydınlatılmıştır. Ana holün batı köşesinde üst kata (üçüncü kata) çıkış sağlayan ahşap merdiven bulunmaktadır.

En üst kata içden ve dıştan olmak üzere iki yerden girilebilmektedir. Alt katında olduğu gibi ortada kuzey-güney doğrultusunda boydan boya uzanan ve merdiven boşluğuna kadar 7.10x3.00 m. ölçülerine sahip ana hol bulunmaktadır. Holün doğu yönde altta gördüğümüz gibi yan yana yerleştirilmiş iki oda aynen korunurken batı bölümü biraz farklı olarak düzenlenmiştir. Doğru yönündeki her iki odaya, ortak duvarlarının köşelerine yakın yerde açılan birer kapıyla girilmektedir.

Güneydoğudaki oda 4.42x3.51 m. ölçüsündedir. Doğu duvarında üç, güney duvarında ise, iki pencere açıklığı bulunmakta olup, düz ahşap tavanlıdır. Yanındaki diğer oda da, 4.40x3.45 m. ölçüsüyle önceki odayla aynı büyüklüğe sahiptir. Buranın kuzeydoğu köşesine yakın duvarda 1.08 m eninde dolap nişi bulunmakta olup, sadece doğu duvarında dört pencere açıklığına sahiptir. Ana holün güney köşesinde, bir kapıyla çıkılan 3.80x1.26 m. ölçüsünde, metal korkuluklu balkonu yer almaktadır. Holün batı yönünde, ortasındaki ikinci bir holle birbirinden ayrılan yan yana düzenlenmiş iki oda yer almaktadır. Bunlardan güneybatı köşedeki odaya doğu yüzeyinin eksenden kuzeye kayan kısmında bulunan kapıyla girilmektedir. 4.73x3.85 m. ölçüsündeki odanın doğu duvarında, alt katta olduğu gibi iki ahşap yüklük bulunmaktadır. Güney duvarındaki iki pencereden başka, güneybatı köşesindeki bir kapıyla, sonradan eklenen mutfak kısmına girilmektedir. Yanındaki ikinci odaya ara holden ve ana holden olmak üzere iki kapıyla girilmekte olup 4.80x3.74 m. ölçüsüne sahiptir. Kuzey duvarında bir pencere bulunmaktadır. Ara hol geçildikten sonra, sonradan eklenen bölüme gelinmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olan bu bölümün kuzey yönünde tuvalet, güney yönünde ise banyo bulunmaktadır. Batı duvarının orta yerinde de dışa açılan kapı açıklığı yer almaktadır. Bu durumda, orijinalde üst katın banyo ve tuvaletine sahip olmadığı, sadece yatma yeri olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Yapının cephelerinde ve iç mekanında önemli bir süslemesi bulunmamasına rağmen, ocak çevresi yüzünden bulunan zengin süslemeye dayanarak diğerlerinin zamanla bozulmuş olabileceği düşünülebilir. Ocağı çevreleyen yüzeyde, kazma tekniğiyle oluşturulan selvi ağaç motiflerinin yanısıra, barok uslupta bitkisel bezemeler ve saç örgüsü şeklinde geçmeden oluşan süslemeler dikkat çekmektedir. Yüzey daha sonra, geçme bordürü sarı, geri kalan kısmı yeşile boyanmıştır.

Evin bodrum katı cepheleri 0.70 m. kalınlığında, moloz taşlarla örülmüştür. Üst katlar ise cephelre 0.50 m., iç bölmeleri 0.15 m. kalınlığında olmak üzere yörede çakatura olarak bilinen ahşap arası kerpiç örgüye sahiptir. Bodrum katının iç duvarları hariç diğer tüm birimler iç-dış sıvanarak badanalanmıştır. Taban ve tavan döşemeleri, kapılar, merdivenler ve pencere pervazları ahşaptır. Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır. Bacalar tuğladır.

Yapı, kısmen değişikliğe uğramış olsa da, yörenin sivil mimari tarzı yansıtması ve tarihli oluşula kıymet arz etmektedir.²²¹

²²¹ Evlerini bize açarak, incelememize ve ölçü almamıza müsade eden ev sahibi Erdem KARSLIOĞLU Bey'e ve kiracılarına şükranlarımı sunarım.

KATALOG NO : 3.9.2
YAPININ ADI : HEMŞİOĞULLARI KONAĞI
BULUNDUĞU YER : ŞAVŞAT-SÖĞÜTLÜ MAH.
RESİM : 184-186
ÇİZİM : 80-82 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : HAZİRAN 1992-TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Batı yönünde bulunan portal şeklindeki kapının kemeri üzerinde bulunan kitabesine göre yapı, Hicri 1249 (M.1833) tarihinde yaptırılmıştır. XIX. yy.'in sonlarına kadar yönetim binası olarak kullanılan konak, muhtemelen Rus işgali sırasında herhangi bir sebeple yangın geçirerek, orijinal durumunu kaybetmiştir. Günümüze, mevcut yapını iç mekanına yerleştirilen iki katlı ahşap evle, buna bağlı olarak değerlendirilen birimlere hizmet veren tek kat olarak ulaşmayı başarmıştır.²²²

KİTABELER

Yapının batı yönündeki portalın kemeri üzerinde kabartma tekniğinde kartuş içine yazılmış Osmanlıca bir kitabesi bulunmaktadır. Alt alta dört satır şeklinde düzenlenmiş olan yazıtta "Maşallah ve Sene 1249" okunmaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Doğu yönü vadinin yükseltisiyle belirlenen düz bir arazinin kenarında bulunan yapı, 13.93x12.32 m. ölçülerinden meydana gelen iç avlunun etrafında gelişen; kuzey, güney ve batıda, ana çerçeveden dışa taşıntılı eyvanlar şeklinde mekanları bulunan, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen, komplike bir plana sahiptir (Çiz.83, Res.184).

Yapının doğu cephesi, farklı ebatlarda ve düzlemlerde olmak üzere üç kademeli yüzeylerden oluşmaktadır. En dışda, 11.60 m. uzunluğa sahip olan güney yönündeki kanadı, 1.70 m. batıya (içe) doğru girinti yaptıktan sonra 6.25 m.

²²² Yapı, Kars Müzesi uzmanlarınca incelenerek, 22.12.1988 tarihinde rapor edilmiştir. Muhtemelen tescil edilmiştir.

uzunluğunda kuzeye doğru devam eden ikinci kademesi, tekrar batıya doğru kademelenme yaptıktan sonra, kuzeye doğru 7.68 m. uzanarak cephenin bu yöndeki yüzeyleri tamamlanmaktadır. İlk kolun kuzeye yakın köşesinde 1.14 m. eninde yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve ahşap kanatlı kapı yer almaktadır. Bu kapının güneye kalan üst yüzeyinde yan yana yerleştirilmiş düz atkı kemerli, ahşap pervazlı ve dikdörtgen formlu iki pencere bulunmaktadır. İkinci kademeyi teşkil eden yüzeyde ise, tabanına yakın yerde yine yan yana iki küçük pencere bulunmaktadır. Aynı tür küçük pencereden bir tane de üçüncü kademedeki yüzeyde bulunmaktadır. Cephe yüzeyleri üstten, ilk bölüm üçgen alınlıklı çatıyla, diğerleri, çatı başlangıç seviyesinde üst kısımları yıkılmış duvar örgüsüyle sonlanmaktadır.

Güney cephesinin düzenlenmesi de, doğuda olduğu gibi üç kademeli ve farklı uzunluklardaki yüzeylerden meydana gelmiştir. Doğru yönüne kalan en dışdaki yüzey 7.27 m. uzunluğa sahip olup, saçağına yakın yerde düz atkı kemerli, ahşap pervazlı ve dikdörtgen formlu bir pencere yer almaktadır. Buranın devamında 4.08 m. uzunluğunda kuzeye (içe) doğru girinti yapan cephenin ikinci kademedeki yüzeyi 11.60 uzunluktadır. Bu yüzeyin, öncekiyle aynı yükseklikte ve özelliklerde yan yana iki pencere bulunmaktadır. Ayrıca tabana yakın yerde de küçük bir pencere dikkat çekmektedir. Buranın bitiminde yine kuzeye doğru girinti devam ettikten sonra 5.62 m. uzunluğundaki üçüncü kademeye gelinmektedir. Burasının üst kısımdaki duvarı kısmen yıkıldığından, penceresi bozulmuştur.

Batı cephesi ise önceki cephelerden daha hareketli olup burası dört kademelenme yapmaktadır. Güney yönde kalan en içteki yüzeyi 4.08 m. uzunluğa sahiptir. Buranın üst kısmında bir pencere yer almaktadır. Devamındaki ikinci kademesi ise, 10.85 m. uzunluğa sahip olup, kuzeye yakın köşesinde portal şeklinde düzenlenen ve iki basamakla çıkış sağlanan kapı yer almaktadır. Kapı, dıştan içe doğru beş adet düz, kaval ve oluk şeklindeki silmelerle üç yönden dikdörtgen çerçev içine alınmıştır. 1.23 m. enindeki kapı açıklığı, ikili ahşap kanada sahip olup, yüzeyden hafif içe girintili olarak yerleştirilmiştir. İki yandan, geniş sövelere oturtulan sivri kemerini üzerinde kitabesi bulunmaktadır. Dışdaki silmelerden oluşan çerçevesi, tabanda yüzeyde taşıntı yapan oturtmalığa bindirilmiştir. Ayrıca kemer üzengi seviyesinde içde iki adet konsol, yüzeyde de konik biçimli şamdanlıklar yer almaktadır (Res. 185). Kapının bulunduğu yüzey üstten üçgen alınlıklı çatıyla belirlenmiştir. Devamındaki üçüncü yüzey ise, 7.85 m. uzunluktadır. Tabana yakın yerde iki küçük

penceresi bulunmaktadır. Üst kısımdaki pencereleri bozulmuştur. Portalin hizasında bulunan dördüncü kademedeki yüzey de 8.90 m. uzunluğa sahiptir. Altta küçük bir penceresi bulunmaktadır.

Kuzey cephesine gelince, batıda olduğu gibi dört kademelidir. Batı yönündeki ilk yüzeyi 5.83 m.'dir. Buranın bitişiğindeki ikinci yüzeyi ise 7.00 m. uzunluğa sahiptir. Yanındaki üçüncü kademededen sonra, doğu yönüne kalan ve 1.70 m. uzunluğa sahip olan dördüncü yüzeyle cephe sona ermektedir. Cephenin pencereleri bozulduğundan izlenememiştir.

Orijinalde çatısının nasıl olduğu bilinmemektedir ancak sonradan oluşturulan konut çift pahlı çatılı ve sac kaplamalıdır.

Asıl giriş yerini teşkil eden batı yönündeki kapıdan girilince geniş tutulmuş avluyla karşılaşmaktadır. Bu kapının simetriğinde, doğu duvarında ikinci bir kapı açıklığı yer almaktadır. Kapıların her ikisi de içden düz atkı kemere sahiptir (Res.186).

Her iki kapının üst köşelerinden başlayarak doğu-batı doğrultusunda uzanan kısmın güney bölümüne bu yöndeki mevcut duvarlardan da yararlanmak suretiyle ahşap destekli iki katlı ev yerleştirilmiştir. Üst katı konut, alt katı ise samanlık olarak kullanılmaktadır. İçde yapılan bir değişiklik de 7.70x4.90 m. ölçülerindeki kuzey yönündeki eyvanın içine yerleştirilen ahşap ahırdır. Evin ve ahırın dışındaki tüm mekanların üstü açıktır ve duvarlar yer yer bozulmuştur. Buralarda mazgal pencereler, ocak yerleri ve niş şeklinde dolap yerleri göze çarpmaktadır.

Cephe duvarları 1.20 m. kalınlıkta olup, dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Kapılarda cephelerin bir kısmında ve köşe yerlerinde iki renkli düzgün kesme taş kullanılmışken, geri kalan tüm kısımlar, moloz taştır. Düzgü kesme taşın kullanıldığı birimler iyi işçili ve derzsizdir. Moloz taşın kullanıldığı yüzeyler düzgün sıralar oluşturacak şekilde örülmüş olup, derzlidir.

Yörede pek rastlanmaya konak örneği olmasının yanısıra, değişik plan yapısıyla da dikkat çekmektedir.²²³

²²³ Halihazırda konakta Hemsioğulları sülalesinden Şahap ŞENOL Bey oturmaktadır. Kendisinde, Osmanlıca olarak düzenlenmiş aile şecereleri bulunmaktadır. Konağı bizlere açan ve ölçü almamıza müsaade eden Şahap Bey'le, bizleri onunla tanıştıran ve refakat eden Mazlum ÇİFTÇİ amcaya şükranlarımı sunarım.

KATALOG NO : 3.9.3
YAPININ ADI : ZOR MUSTAFA BEY KONAĞI
BULUNDUĞU YER : ŞAŞAT-KÖPRÜLÜ KÖYÜ
RESİM : 187-188
ÇİZİM : 84 (Plân)
İNCELEME TARİHİ : TEMMUZ 1995

TARİHÇESİ

Yapının kitabesi bulunmadığından kesin olarak hangi tarihte yapıldığı bilinmemektedir. Ancak daha önce tanıttığımız Zor Mustafa Bey Camii gibi konağın da yine aynı şahıs tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.²²⁴ Bu durumda, diğerlerinin olduğu gibi, buranın da XVI. yy. içinde yaptırılmış olması gerekir. Yapı günümüzde kullanılamayacak derecede haraptır.²²⁵

KİTABELER

Yapı üzerinde veya kayıtlara geçen herhangi bir kitabesi bulunmamaktadır.

YAPININ İNCELENMESİ

Köyün içinde, çevreye hakim bir yere kurulan konak dıştan 15.25x13.80 m. ölçülerinde kareye yakın plana sahiptir. Zamanımıza; alt katın cephe duvarlarının ekseriyeti, üst katın ise, çok az bir kısmıyla ulaşan konak, en az iki katlı olduğu anlaşılmaktadır (Çiz.84, Res.187).

Yapının doğu cephesinin kuzey köşesinde günümüzde bozulmuş olsa da zemin katına (bodrum katı) giriş sağlaya nbir kapı bulunmaktadır. Yüzeyin güney cephesine yakın yerde küçük bir penceresi bulunmaktadır. Üst kata ait cephe duvarlarının taban kısmı hariç yıkılmıştır.

²²⁴ Artvin İl Yıllığı (bkz.dn.2) 92.

²²⁵ Yapı, Kars Müzesi uzmanlarınca incelenmiş olup, 23.12.1988 tarihli rapor düzenlenmiştir Muhtemelen tescil edilmiştir.

Güne cephesi en fazla tahrip olmuş durumdadır. Yüzeyin doğu köşesine yakın yerde bozulmuş olarak duran ve muhtemelen hemen yanındaki yıkılmış ek mekanla irtibatı sağlayan bir kapı yeri görülmektedir.

Batı cephesinin de genel düzenlenmesi de diğer cepheleriyle aynıdır. Ancak burada alttakileri küçük, üsttekileri büyük olmak üzere dörderden sekiz pencere yer almaktadır.

Kuzey cephesi de dışa kapalı tutulmuştur.

Çatısı tamamen bozulmuştur.

İç mekan oldukça tahrip olmuştur. Taban, örtüye ait moloz taş yığınlarıyla dolmuştur (Res.188). Hemen yanında kuzey duvardan güneye doğru devam eden, iç bölmeye ait duvar kalıntısı dikkat çekmektedir. Bunlardan başka, batı ve kuzey duvarında birer ocak, kuzey duvarında iki, güney duvarında ise bir niş bulunmaktadır. Ocak ve nişlerle birlikte, pencere açıklıklarının da formları bozulmuştur.

Cephelerinde ve içte herhangi bir süslemesi bulunmayan yapının güney duvarı 0.90 m., diğer duvarlar ise 1.20 m. kalınlığa sahip olup, dolgu duvarı tekniğinde örülmüştür. Cephelerinde ve iç mekanın duvarlarında küçük ebatlı moloz taş malzeme kullanılmıştır. Taşlar harçla tutturulmuş, duvarlar derzlidir. Ayrıca, cephelerde ikinci kat başlangıç seviyesinde, içde ise, biri dıştakinin simetriğinde olmak üzere diğeri bunun altına gelecek şekilde duvarın içine yatay olarak yerleştirilmiş, ahşap hatıllara sahip olduğu anlaşılmaktadır. duvarı kuvvetlendiren bu sisteme ait hatılların tümüne yakını yerlerinden alınmıştır. Yapıda dikkat çeken bir başka teknik de, alt katın duvar içine bırakılan yatay boşlukla, konağın merkezi sistemle ısıtma yoluna gidilmesidir.

4. DİĞER MİMARİ ESERLER

4.1. HALEN MEVCUT OLANLAR

4.1.1. ARTVİN (MERKEZ) İLÇE

4.1.1.1. KİLİSELER

4.1.1.1.1. ORTAKÖY-DUGANALAR MEZRASI ÇİFTE KİLİSE

Kitabeleri bulunmayan ve herhangi bir kaynakta adı geçmeyen yapıların kesin olarak hangi tarihte inşa edildikleri belli değildir. Muhtemelen Ortaçağ'da Bagratlılar tarafından yapılmıştır.

Yapılar, Duganalar mezarına ulaşım sağlayan eski patika yol üzerinde mezraya çıkmadan '*Pareti*' olarak adlandırılan mahalde bulunmaktadır (Res. 189).

Oldukça meyilli arazide, çok az suyu olan vadi yatağının kenarında, anakayanın üzerine, istinad duvarlarının yardımıyla altı-üstlü olarak inşa edilen kiliselerin her ikisi de doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plana sahiptir. Cepheleri hariç, diğer kısımları yıkılan yapılardan alttakinde, diğerine göre daha özenli taş işçiliği görülmektedir.

Günümüzde terkedilmiş olan yapılar herhangi bir amaç için kullanılmamaktadır.¹

4.1.1.1.2. KARÇKAL-ALABALIK KÖYÜ KİLİSESİ

Kitabesi bulunmayan ve herhangi bir kaynakta adı geçmeyen yapının kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir.

Dere Mahallesi içinde bulunan yapının ancak cephe duvarlarının bir kısmı ulaşabilmiştir. Mevcut kalıntılardan kilisenin '*Yunan Haçı*' planına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde iç mekanı '*mısır tarlası*' olarak kullanılmaktadır (Res. 190).

---

¹ Yöredeki araştırmalarımızda bize eşlik eden, eski arkadaşım Yusuf UĞUR'a teşekkür ederim.

4.1.1.1.3. OKUMUŞLAR KÖYÜ KİLİSESİ

Kitabesi bulunmayan ve herhangi bir kaynaktan geçmeyen kilisenin kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği belli değildir. Muhtemelen Ortaçağ'da Bagratlılarca yapılmıştır.

Yapı, Ağıllar Köyü ile Okumuşlar köyü arasında, derince bir vadinin içinde, meskun mahalden uzak bir yerde bulunmaktadır (Res. 191).

Cephelerinin bir kısmı hariç, tümüyle yıkılan kilisenin mevcut kalıntılarla 'haç planı'na sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hemen yanında, 'Şarbet Örenyeri' olarak bilinen Ortaçağ dönemine ait yapı kalıntıları yer almaktadır.

4.1.1.2. CAMİLER

4.1.1.2.1. YUKARI MADEN KÖYÜ CAMİİ

Yapının kitabesi bulunmadığından, kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği bilinmemektedir. Muhtemelen XIV. yy.'a aittir. Cami, 1980 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onarılmıştır.²

Dikdörtgen planlı, ahşap tavanlı ve kırma çatılı olan yapının kuzeyinde iki katlı son cemaat yeri bulunmaktadır. Minaresi yoktur. Onarım sırasında son cemaat yerinin alt katının önü ve yanları kapatılmıştır (Res. 192).

Ana mekana son cemaat yerinden (kuzey cephesi) ve batı cephesinden, basık kemerli birer kapıyla girilmektedir. İç mekanında ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Harimin üstü düz ahşap tavanlıdır ve orta yerinde küçük bir kubbesi vardır. Ana mekan doğu ve batı duvarlarında ikişer, güney duvarında da üç olmak üzere toplam yedi adet pencereyle aydınlatılmıştır. İç-dış sıvalıdır. Çatısı kiremitlidir.

Günümüzde ibadete açık bulunmaktadır.

4.1.1.2.2. SARIBUDAK KÖYÜ CAMİİ

Harime giriş sağlayan kapının üzerindeki altı satırdan oluşan kitabesine göre yapı Hicri 1316 (M.1899) tarihinde inşa edilmiştir.

² Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 23 v.a.

Dikdörtgen planlı, ahşap tavanlı ve kırma çatılı olan yapının kuzeyinde tek katlı son cemaat yeri bulunmaktadır. Kuzeybatı köşesinde tek şerefeli minare yer almaktadır. Doğu ve batı cephelerinde üçer, güneyde iki, kuzeyde de dört pencereye sahiptir. Cepheleri moloz taşla inşa edilmiştir. Minaresi düzgün kesme taştır. Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır.

Günümüzde ibadete açıktır³ (Res. 193).

4.1.1.2.3. DOKUZOĞUL KÖYÜ CAMİİ

Mahfil katındaki kitabesine göre yapı Hicri 1158 (M.1745) tarihinde inşa edilmiştir.

Küçük ebatlı, düz ahşap tavanlı ve kırma çatı olan yapının batı cephesinde son cemaat yeri bulunmaktadır (Res. 194). İç mekanına batı cephesindeki yuvarlak kemerli kapıyla girilmektedir. Hariminde ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Kuzeybatısında ahşaptan kısa tutulmuş minareye sahiptir. Çatıda alaturka kiremit yer almaktadır. Son cemaat yerinin ahşap kirişleri süslemelidir.

Günümüzde ibadete açık bulunmaktadır.

4.1.1.3. KÖPRÜLER

4.1.1.3.1. KARÇKAL-ALABALIK KÖYÜ KEMER KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan ve herhangi bir kaynakta adı geçmeyen yapı, muhtemelen Ortaçağ'da Bagrathlarca inşa edilmiştir.

Köprü, Karkçal suyu üzerinde, Alabalık Köyü Dere Mahallesi sınırları içerisinde yer almakta olup, vadinin her iki yanındaki yerleşim yerlerini birbirine bağlamaktadır (Res.195).

Tek gözlü ve yolunun düz olduğu köprüler grubuna giren yapının köprü gözü basık kemere sahiptir. Günümüzde de kullanılabilecek yapı, kemerinde düzgün taş olmak üzere, moloz taşla inşa edilmiştir.

³ İnceleme yaptığımız gün cami kapalı olduğundan içine girilememiştir.

4.1.1.4. KALELER

4.1.1.4.1. OKUMUŞLAR (BOSELT) KALESİ

Kitabesi bulunmayan ve herhangi bir kaynakta geçmeyen yapı muhtemelen Ortaçağ'da Bagrathlılarca inşa edilmiştir.

Kale, Okumuşlar Köyü'nün alt kısmında, iki derin vadi arasında kalan kaya silsilesinin zirvesinde kurulmuştur (Res. 196).

Sur duvarlarının ekseriyeti günümüze sağlam olarak ulaşan yapının kuzeydoğu ve güneybatı yönlerinden iki kapısı bulunmaktadır. Güneybatı yönünde dikdörtgen planlı ve iki katlı yüksekçe kulesi yer almaktadır. İçde küçük bir şapeli ve sarnıcının yanısıra surlar üzerinde mazgal pencerelere ve ocağa rastlanmaktadır. Tüm yapı moloz taşla inşa edilmiştir.

Herhangi bir amaçla kullanılmayan yapı, hemen yakınındaki '*Şarbet Örenyeri*'yle irtibatlıdır.

4.1.1.4.2. SÜMBÜLLÜ VE BAKIRKÖY KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapının kesin olarak hangi tarihte inşa edildiği belli değildir. Muhtemelen Ortaçağ'da Bagrathlılarca yapılmıştır.

Yapı, Sümbüllü Köyü ile Bakırköy'ün arasında, çevreye hakim bir tepe üzerinde bulunmaktadır (Res. 197). Surlarının bir kısmı günümüze gelebilmiştir.

4.1.1.4.3. YUKARI MADEN KÖYÜ KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen Ortaçağ'da Bagrathlılarca inşa edilmiştir.

Uğur Mezrası'nın (Tanzagara) yanında, derin vadini içinde yükselen anakaya üzerine kurulmuştur (Res. 198). Surları yıkılmış olup, kulesi kısmen ayakta.

4.1.1.4.4. SARIBUDAK (MELO) KÖYÜ KALESİ

Kitabesi bulunmadığından hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Muhtemelen Bagratlılarca inşa edilmiştir.

Yapı, Sarıbudak Köyü'nün hemen yakınında, derin vadinin içinde yükselen tepenin üzerine kurulmuştur (Res. 199). oldukça küçük bir kale olan yapının sur duvarları yıkılmıştır. İki katlı kulesi ayakta. İç mekanında sarnıcı bulunmaktadır. Moloz taşla inşa edilmiştir. Herhangi amaç için kullanılmamaktadır.

4.1.1.5. EVLER

4.1.1.5.1. ESKİ ASKERLİK ŞUBESİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XIX. yy. sonu veya XX. yy.'ın başında, Artvin'in Ruslar'ın elinde bulunduğu dönemde inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Şube Sok. No:22'de bulunan yapı, zemin ve çatı katı ile birlikte dört katlıdır (Res. 200). Kat geçişleri ikişer silmeyle vurgulanan yapının zemin ve birinci katlarının cephelerinde birer adet kapıları bulunmaktadır. Birinci katın girişte bir, ikinci katın ise, buranın üzerinde ve öne bakan cephede olmak üzere iki, toplam üç balkonu yer almaktadır. Cephelerinde, simetrik olarak düzenlenmiş dikdörtgen formlu pencereler görülmektedir. Semerdam çatının üçgen alınlığı içerisinde bulunan çatı katının her iki yönünde ikişer yuvarlak kemerli pencerelerin yanısıra, her iki yanlarında birer yuvarlak formlu havalandırma yerleri vardır. Çatı sacıla örtülmüştür. Bodrum katı moloz taşla, diğer katlar ise tuğla ile örülmüştür. İçden ve dıştan sıralıdır. Birinci katın odasının tavanında göbek süsü bulunmaktadır.

Bir zamanlar '*Askerlik Şubesi*' olarak kullanılan yapı günümüzde herhangi bir amaçla kullanılmamaktadır.

4.1.1.5.2. KADASTRO MÜDÜRLÜĞÜ BİNASI

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen Artvin'in Rusların İşgali altındaki dönemde, XIX. yy. sonu veya XX. yy.'ın başlarında inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Mazlumoğlu Sok. No: 1'de bulunan yapı, çatı katıyla birlikte dört kattan oluşmaktadır (Res.201).

Yapıya giriş sadece birinci katından sağlanmaktadır. Giriş kısmındaki cephede dört, ikinci ve üçüncü katların bu yöndeki cephelerinde beşer adet dikdörtgen formlu pencere bulunmaktadır. Ayrıca, üçüncü katın bir adet balkonu yer almaktadır. Çatı katının ön yüzünde de iki pencere görülmektedir. Buradaki pencerelerin ortasında ve üstünde alçı kabartmalı süslemeleri dikkat çekmektedir.

Semerdam çatıya sahip olan yapının iç ve dış cepheleri sıvanmıştır. Yapının yanına ek bir bina inşa edilmiştir. Tamirat geçirmiştir. Bir zamanlar '*Kız Meslek Lisesi*' olarak kullanılan yapı, günümüzde '*Kadastro Müdürlüğü*' hizmet binası olarak işlev görmektedir.

4.1.1.5.3. ADLİYE BİNASI

Birinci katın üzerindeki kapının üzerinde bulunan bozulmuş tarihine göre yapı 1900'lü yıllarda inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Adliye Sok. No: 8'de bulunan yapı, zemin ve çatı katlarıyla birlikte dört kattan oluşmaktadır (Res. 202).

Zemini bodrum olarak kullanılan yapının, birinci katına çift kanatlı ve süslemeli kapıyla girilmektedir. Ön yüzeyinde birinci ve ikinci katların dörder adet dikdörtgen formlu, çatı katının ise, ortada dikdörtgen, yanlarında yuvarlak kemerli üç penceresi bulunmaktadır. İkinci katın, giriş kapısının üzerine gelecek şekilde bir balkon yerleştirilmiştir. Birinci kattan ikinci kata geçiş iki silmeyle vurgulanmış olup, arası askı ve rozet kabartmalarla hareketlendirilmiştir. Semerdam çatı sacı örtülmüştür. Yapı içden ve dışdan sıvanmıştır. Günümüzde '*Adliye*' binası olarak işlevini sürdürmektedir.

4.1.1.5.4. SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ İDARİ BİNASI

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XX.yy.'ın başında inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Yavuz Sok. No: 1'de bulunan yapı, zemin ve çatı katlarıyla birlikte beş kattan oluşmaktadır (Res. 203).

Yapının; zemin, birinci ve ikinci katlarında birer kapısı bulunmakta olup, caddeye bakan kısmında ikinci katın ve üçüncü katın birbirine benzer, çatı katının ise

farklı olmak üzere üç, diğer yönde üçüncü katta bir olmak üzere orijinal dört adet balkon yer almaktadır. Katlar birbirinden ikişer silmelerle ayrılmış olup, içlerine alçıdan kabartma şeklinde rozetler yerleştirilmiştir. Ayrıca köşebentler de hareketlendirilmiştir. İkinci ve üçüncü katın pencereler simetrik olarak yerleştirilmiş olup, dikdörtgen formludur. Çatı katının her iki yüzeyinde yuvarlak kemerli ikiz pencereler ve her iki yanında yuvarlak formu birer havalandırma delikçiklikleri bulunmaktadır. Semerdam çatısı saca örtülüdür. Yapı içten ve dıştan sıvanarak, badanalanmıştır.

Yapı günümüzde Sağlık Müdürlüğü'ne bağlı iki şubesine hizmet vermektedir. Daha önce '*Artvin Devlet Hastanesi*' olarak kullanılmıştır.

4.1.1.5.5. SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ LOJMANI

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XX. yy.'ın başında inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Yavuz Sok. No: 2'de bulunan yapı zeminle birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res.204).

Yapıya giriş, birinci kattan sağlanmaktadır ve kapının üzerinde ikinci kata ait balkonu bulunmaktadır. Katlar; ikili silmelerle ayrılmış olup, aralarına kabartma şeklinde rozetler yerleştirilmiştir. Ayrıca köşebentler de hareketlendirilmiştir. Giriş yönünde her iki katın simetrik olarak yerleştirilmiş, dörderden sekiz adet dikdörtgen formu sekiz pencere bulunmaktadır. Kıрма çatıya sahip olan yapı, içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır.

Halen lojman olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.5.6. SAĞLIK MÜDÜRLÜĞÜ LOJMANI

Kapı üzerinde bozulan kitabesine göre yapı, 1899 yılında inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Yavuz Sok. No: 3'de bulunan yapı zeminle birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res. 205).

Yandan, birinci kata girişi bulunan yapının bu yönde ve önde ikinci katların birer balkonu bulunmaktadır. Katlar birbirinden ikişer silmelerle ayrılmış olup, içleri kabartma şeklinde rozetlerle doldurulmuştur. Köşebentleri de yivlidir. Süslemeli

kapısının yanısıra, saçağın altındaki kuşak kabartma şeklinde meander bordürüyle vurgulanmıştır. Kıрма çatısı alaturka kiremitle örtülmüştür. Yapı, içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır.

Yapı, günümüzde lojman olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.5.7. TEKEL BAŞMÜDÜRLÜĞÜ BİNASI

Kapının üzerindeki kitabesine göre yapı 1908 yılında inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Tekel Sok. No: 14'de bulunan yapı zemin ve çatı katıyla birlikte dört kattan oluşmaktadır (Res. 206).

Birinci kattan girişi bulunan yapının, iki kanatlı ve zengin süslemeli kapısı bulunmaktadır. Kapı üzerinde, ikinci katın balkonu yer almaktadır. Yan cephenin, biri hariç, diğer yüzeylerinde dikdörtgen formlu pencereler görülmektedir. Kat geçişleri silmelerle vurgulanmış olup, içleri kabartma şeklinde melek ve değişik motiflerle doldurulmuştur. Semerdan çatı, kiremitle örtülmüştür. Yapı, içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır.

Yapı halihazırda Tekel Müdürlüğü hizmet binası olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.6.8. TEKEL BAŞMÜDÜRLÜĞÜ DEPOSU

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy.'da inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Tekel Sok. No. 20'de bulunan yapı, zeminle birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res. 207).

Hemen Tekel Müdürlüğü'nün yanında bulunan yapı, tümüyle depo olarak kullanılmaktadır. Zemin katına doğudan, birinci kata ise kuzeyden girişi bulunmaktadır. Doğu yönündeki pencereler katına ait yüzeyde iki küçük pencere korunurken, üstündeki katın bu yöndeki pencereleri kapatılmıştır. Kıрма çatı, alaturka kiremitle örtülmüştür. Zemin katın birbölümü ve arka yüzü moloz taş, diğer yerler ise ahşap arası taş dolguya sahiptir (göz dolması). Tuğladan sekizgen formunda bacaları bulunmaktadır. Köşebentlerinde ahşap hatillar vardır.

Yöresel özellikli tipik bir konuttur.

4.1.1.6.9. VEHİP İRMİŞ EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XIX. yy.'ın sonunda inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Yurt Sok. No. 11'de bulunan yapı zemin ve çatı katlarıyla birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res.208).

Zeminin önden, birinci katın ise yandan girişi bulunan yapının, yan taraftaki kapısı ağaçtan olup zengin oyma tekniğinde süslemelere sahiptir. Ayrıca buranın orijinal sundurması korunmuştur. Ön tarafından, birinci ve çatı katının balkonları bulunmaktadır ve bu yüzünde ortada kapı, yanlarda ikişer adet dikdörtgen pencereler görülmektedir. Semerdam çatıya sahip olan yapı sacla örtülmüştür. Yapı, içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır.

Yapı halihazırda, konut olarak kullanılmakta olup, orijinalde '*yönetim*' binası olarak inşa edildiği bilinmektedir.

4.1.1.6.10. HASAN BAYRAMOĞLU EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı muntelen XIX. yy.'da inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Dik. Sok. No:12'de bulunan yapı, zeminle birlikte dört kattan oluşmaktadır (Res.209).

Zemine önden, diğer katlara ise yanlardan girilmektedir. Orijinal balkonları bulunmayan yapının yanlarına tuvalet yerleri eklenmiştir. Percere pervazları yüzeyden hafif taşıntılı olup, düzgün kesme taştandır. Bunlardan son katın ön yüzünde bulunan ortadaki ikiz pencereler dilimli kemerli olarak vurgulanmıştır. Kıрма Çatı, alaturka kiremitle örtülmüş olup, sekizgen formunda sekiz adet tuğladan uzunca bacaları bulunmaktadır. Yapı içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır. Günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.

Yöresel özellikli önemli bir yapıdır.

4.1.6.11. İBRAHİM DEMİRÖZ EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XIX. yy. içinde inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Dik Sok. No: 9'da bulunan yapı, zeminle birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res. 210).

Zemin katı depo olarak kullanılan yapı, ön yüzünden zemin katına, yandan ise birinci katına girişi bulunmaktadır. Ön yüzünde zemin katın üç küçük pencereye karşılık, birinci katın altı penceresi yer almaktadır. İkinci katın ahşaplarla desteklenmiş bir balkonu bulunmaktadır. Kıрма çatı, alaturka kiremitle örtülmüştür.

Zemin katında moloz taş, birinci katı ahşap arası taş, ikinci kat ise ahşap arası taş ve arası kerpiç örgüye sahiptir.

Günümüzde konut olarak kullanılan ev, tuğla bacalarıyla birlikte yöresel özelliklerini korumaktadır.

4.1.1.6.12. ERDAL TAŞKAN EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı, 1901 yılında inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Adliye Sok. No: 31'de bulunan yapı, zemin ve çatı katıyla birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res. 211).

Zemin kata yandan, birinci kata ise arka cephesinden girilmekte olup, birinci katın giriş kapısı zengin süslemelere sahiptir. Kat birbirinden silmelerle ayrılmıştır. Çatı katının giriş yönüne bakan yüzeyde üç sütunçeyle vurgulanan yuvarlak kemerli ikiz pencereleri bulunmaktadır. Semerdam çatı alaturka kiremitle örtülmüştür. Yapı içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır.

Ev halihazırda konut olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.6.13. ÇARŞI MAH. ORTAYOL SOK.'TAKİ EV

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy. içinde inşa edilmiştir.

No: 21'de bulunan yapı, zeminle birlikte dört kattan oluşmaktadır (Res.212).

Zeminin önden yuvarlak kemerli giriş kapısı bulunmaktadır. Diğer katlara ise yandan girilmektedir. Zeminin ön yüzünde pencere yokken, birinci katta beş, diğer ikisinde ise altışar pencere görülmektedir. İkinci ve üçüncü katlar yatay ve dikey ahşap kirişlerle kuvvetlendirilmiştir. Kıрма çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır. Yapı içten

ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır. Sekizgen formlu bacaları tuğladır. Konut olarak kullanılmaktadır.

Yöresel özellikte, değişik bir yapı tipi sergilemektedir.

4.1.1.6.14. TURAN KAYA EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XIX. yy.'ın sonunda inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Sok. No: 1'de bulunan yapı zemin ve çatı katıyla birlikte dört kattan oluşmaktadır (Res.213).

Zemine önden, bir ve ikinci katlara yandan girilen yapının ikinci kat ön yüzünde ve yan yüzünde birer balkonu bulunmaktadır. Ön yüzünde zeminin iki, birinci katın dört, ikinci katın ise beş penceresinin yanısıra çatı katının, yuvarlak kemerli ikiz pencereleri yer almaktadır. Yanda, tuvalet olarak kullanılan eklemesi vardır. Semerdam çatı alaturka kiremitle örtülmüştür. Yapı içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır.

Ev halihazırda, konut olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.6.15. ALİ RIZA GÜRBÜZ EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy.'da inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Akçay Sok. No: 13'de bulunan yapı zeminle birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res.214).

Zemini bodrum olarak kullanılan yapının zemin kısmına önden birinci katına ise yandan girilmektedir. Birinci kat kapısının üzerine ahşaptan köşk şeklinde süslemeli balkonu bulunmaktadır.

Birinci kat kafesli pencerelere sahiptir. Kıрма çatı alaturka kiremitle örtülmüştür. Yapının cepheleri ağaç arası taş dolgudur.

İkinci kattın bir bölümü ahşap arası kerpiçtir.

Yapı, etrafını saran modern mimariye karşı adeta ayakta kalma direncini göstermektedir.

4.1.1.6.16. MÜFİT BEY EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy.'ın sonunda inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Akçay Sok. No: 5'de bulunan yapı zemin ve çatı katıyla birlikte dört kattan oluşmaktadır (Res.215).

Zemine önden ikinci kata arka cepheden girişi bulunan yapının kat ayrımı ikili silme ile olmuştur. Birinci ve ikinci katın ön cephesinde birer balkonu mevcut olup, üçer pencere yerleştirilmiştir. Çatı katının her iki yönden yuvarlak kemerli ikiz pencereler ve yanlarında yuvarlak formlu birer havalandırma delikleri bulunmaktadır. Semerdan çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır. Yapı içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır.

Yapı günümüzde konut olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.6.17. KAYDI ASLANTÜRK EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy.'ın sonunda inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. Hastahane Cad. No: 27'de bulunan yapı zemin ve çatı katıyla birlikte dört kattan oluşmaktadır (Res.216).

Zemin katının önden, diğeri iki katın yanlardan giriş kapıları bulunmaktadır. Birinci kat kapı kanatları, orijinalliğini muhafaza etmekte olup, süslemelidir. Önden ikinci katın balkonu orijinaldir. Kat geçişleri kademeli ikili silmelerle vurgulanmıştır. Çatı katının yuvarlak kemerli ikiz pencereler ve yanlarında birer yuvarlak formlu pencereler görülmektedir. Yapı semerdan çatıya sahip olup iç-dış sıvanarak badanalanmıştır.

Yapı halihazırda konut olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.6.18. ALİ RIZA DEMİRÖZ EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy. içinde inşa edilmiştir.

Çarşı Mah. No: 30'da bulunan yapı zemin katıyla birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res. 217).

Zemin katına önden, birinci katına ise yandan girilen evin üstü kırma çatıya sahiptir. Son katın ön yüzünde boydan boya uzanan ahşaptan balkonu bulunmaktadır. Kapı kanatları, balkon korkulukları ve balkon üstüne gelen saçak zengin süslemelere sahiptir. Ön yüzünde bir ve ikinci katların simetrik olarak yerleştirilmiş pencereleri yer almaktadır. Yapı içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır.

Bahçe içerisinde bulunan yapı, yöresel özelliklerini koruyan önemli evlerden biridir. Halihazırda konut olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.6.19. METE AKSAKAL EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy.'ın sonunda inşa edilmiştir.

Orta Mah. Aksakaloğlu Sok. No.33'de bulunan yapı zeminle birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res. 218).

Zemin katı bodrum olarak kullanılan yapının zemin katına önden, birinci katına ise yan cephesinden girilmektedir. Önde her iki katın boydan boya ahşaptan balkonu bulunmaktadır. Caddeye bakan giriş yüzeyinde altta ve üstte simetrik olarak yerleştirilmiş dörderden sekiz pencere yer almaktadır. Dikdörtgen formlu olan pencerelerden üsttekiler üçgen alınlıkla vurgulanmıştır. Kat geçişleri silmeyle belirlenmiştir. Ortadaki silme dış sırası şeklinde hareketlendirilmiştir. Kırma çatısında alaturka kiremit bulunmaktadır. Zemin moloz taş, diğer cepheler tuğla ile örülmüştür.

Değişik bir tip sergileyen yapı, halihazırda konut olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.6.20. İSMAİL ÖZGÜN EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy. içinde inşa edilmiştir.

Dere Mah. (Haypet) Ahmet Çavuş Sok. No: 17'de bulunan yapı zeminle birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res.219).

Zemin katı bodrum olarak kullanılmakta olup, ön cephesinden girişi bulunmaktadır. Birinci katın ise yandan kapısı yer almaktadır. Giriş yönünde birinci katın iki küçük pencere, üstte ise kepenkli üç pencere yer almaktadır. Kırma çatısı alaturka kiremitle örtülüdür. Zemin kat, birinci kat ve arka cephe moloz taş örgü, geri kalan cepheler ahşaptan çandı tekniğinde inşa edilmiştir.

Halihazırda konut olarak kullanılan yapı, yöresel özelliklerini muhafaza etmektedir.

4.1.1.6.21. Dr. ÖMER ÖZGÜN EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı muntemelen XIX. yy.'ın sonunda inşa edilmiştir.

Dere Mah. Halit Paşa Cad. No: 27'de bulunan yapı zemin ve çatı katlarıyla birlikte dört kattan oluşmaktadır (Res.220).

Bodrum olarak kullanılan zemin katına önden, birinci ve ikinci katlarına yandan girilmektedir. Birinci katına ait kapı kanatları kademeli ikili silmelerle belirlenmiştir. Ön yüzünde birinci ve ikinci katların balkonu olup bu yöndeki her iki katın pencereleri simetrik olarak yerleştirilmiştir. Çatı katının her iki yönden yuvarlak kemerli ikiz pencereleri bulunmaktadır. Buranın her iki yanında yuvarlak formlu havalandırma delikleri yer almaktadır. Bu pencerelerin üstünde alçıdan kabartma motifler görülmektedir. Semerdam Çatıda alaturka kiremit bulunmaktadır. Yapı içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır. Halihazırda konut olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.6.22. RASİM KÖKSAL EVİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy. içinde inşa edilmiştir.

Dere Mah. Ahmet Çavuş Sok. No: 1'de bulunan yapı zemin katıyla birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res.221).

Depo olarak kullanılan zemin katına ön yüzünden, diğer katlara ise yanlardan ahşap merdivenler yardımıyla girilmektedir. Her iki katın ön yüzeylerinde birer balkon, ikinci katın caddeye bakan yüzünde ise gömme balkon bulunmaktadır. Kıрма çatı alaturka kiremite sahiptir. Çatıda sekizgen formlu tuğladan bacaları yer almaktadır. Zemin katla birlikte birinci katın bir kısmı moloz taş, geri kalan cepheler, ahşap ve ahşap arası taş dolgu şeklinde inşa edilmiştir. Halihazırda konut olarak kullanılmaktadır.

4.1.1.6.23. ORTA MAH. SAKIP SABANCI SOKAKTAKİ EV

İkinci katın odasındaki ocak üzerinde bulunan kitabesine göre yapı Hicri 1263 (M.1847) yılında inşa edilmiştir.

No. 35'de bulunan yapı zemin katla birlikte üç kattan oluşmaktadır (Res.222).

Yapının her üç katına yan cephesinden giriş sağlamaktadır. Zemin katı bodrum olarak kullanılan evin ikinci katının özenle yapıldığı anlaşılmaktadır. Buranın giriş yönünde küçük olmak üzere, ön kısmında cephe yüzeyi boyunca devam eden zengin süslemeli anıtsal balkonu bulunmaktadır. Kıрма çatısı alaturka kiremitle örtülmüştür. Çatıda sekizgen formulu bacalar tuğladandır ve üst kısımları tahrip olmuştur. Zemin katının cepheleri ve arka duvarın tümü moloz taşla inşa edilmiştir. Üst cepheler ahşap arası kerpiç dolgudur.

Bugüne kadar tamir geçirmediğinden orijinalliğini kaybetmeyen yapı oldukça harap durumdadır. Yalnız orta katı konut olarak kullanılmaktadır. Yöresel özellikli önemli bir evdir.

4.1.2. ARDANUÇ İLÇESİ

4.1.2.1. KİLİSELER

4.1.2.1.1. AYDIN KÖYÜ KİLİSESİ

Portalindeki kitabesine göre yapı 1843 yılında yaptırılmıştır. Yörede rastlanan tek Ermeni kilisesidir (Res.223).

Köyün içinde bulunan yapının sadece cephe duvarları ayakta olup, diğer tüm kısımları yıkılmıştır. Yapı dıştan 16.00x16.00 m. ölçüsünde kare plana sahiptir. Batı cephesinden girişi bulunmaktadır. Doğu duvarında ortadaki büyük, yanlardaki küçük üç apsisi yer almaktadır. Pastaforion odaları bulunmamaktadır. Porfillerden oluşturulan portalinin yanısıra, içde alçıdan yapılmış melek figürlerinden oluşan plastik süslemelerle, apsisinde fresk kalıntıları mevcuttur. Portalinde ve apsisinde düzgün kesme taş, diğer kısımları moloz taşla inşa edilmiştir. Herhangi bir amaçla kullanılmamaktadır.

4.1.2.2. CAMİLER

4.1.2.2.1. AYDIN KÖYÜ CAMİLERİ

Köyün içinde, birbirine yakın olarak inşa edilen iki camisi bulunmakta olup, üst kısmında kalan caminin giriş kapısında Osmanlıca bir kitabesi bulunmaktadır. Ancak bozulmuştur. Altaki diğer caminin kapı üzerinde bulunan kitabesine göre yapı Hicri 1169 (M.1756) tarihinde inşa edilmiştir.

Her iki camide plan açısından birbirine benzemektedirler. Yörede sıkça rastlanan silindirik gövdeli ahşap minareleri bulunmaktadır (Res.224). İç mekan anlayışları da aynıdır. Özellikle üst caminin mahfil ve çatıyı tutan ahşap dikmeleri anıtsal bir görünüm arz etmektedir (Res.225).

4.1.2.3. ÇEŞMELER

4.1.2.3.1. AYDIN KÖYÜ ÇEŞMESİ

Yukarıda kısaca tanıttığımız camilerden, alttakinin hemen yanında bulunan yapı, kitabesine göre Hicri 1249 (M.1833) yılında inşa edilmiştir (Res.226).

Kısmi onarımlarla günümüzde de kullanılan çeşme, dikdörtgen yüzeye sahip olup, suyun aktığı kısım iki kademeli sivri kemerle vurgulanmıştır. Kemerin belirlediği alanın orta yerinde, tek gözeli su gözesi bulunmaktadır. Buranın üzerinde üç satırlardan oluşan Osmanlıca kitabe bulunmaktadır. Ancak kitabenin yüzeyi badanalandığından bir kısmı okunamamaktadır. Kemerli düzgün kesme taş, diğer kısımlar moloz taşla inşa edilen yapının üstü semerdam şeklinde ahşap çatıyla koruma altına alınmıştır.

4.1.2.4. KALELER

4.1.2.4.1. AYDIN (TANZOT) KÖYÜ KALESİ

Kitabesi bulunmadığından ve herhangi bir kaynakta geçmeyen yapının kesin olarak hangi tarihte yapıldığı belli değildir. Muhtemelen Ortaçağ'da Bagratlılarca inşa edilmiştir.

Köye çıkmadan, vadi içerisindeki anakayanın üzerine yerleştirilmiş, küçük bir karakol amaçlı kaledir. Kuzeydoğu sur duvarı üzerinde giriş kapısı bulunmaktadır. İç mekanın doğu yüzünde bir sarnıcı yer almaktadır. Moloz taşla inşa edilen yapı 0.70 m. kalınlığında surlara sahiptir. Surlarının ekseriyeti ayakta (Res.227).

4.1.2.4.2. KUTLU KÖYÜ KALESİ

Kitabesi bulunmayan ve herhangi bir kaynakta adı geçmeyen yapının tarihini saptamak oldukça zordur. Yapı yörede tesbit ettiğimiz kalelerden farklı bir mimari yapı sergilemektedir.

Yapı, köyden yaklaşık yayan 45 dk. uzaklıkta bulunan Bağlar Mah.'si içinde, düz bir arazi üzerinde bulunmaktadır (Res.228-229).

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan yapı içten yaklaşık 65.00x38.00 m. ölçülerine sahiptir. Cümle kapısı batı cephesinden olup, doğu ve kuzey cephelerinde daha küçük tutulmuş iki kapı daha yer almaktadır. İç mekanı tamamen bozulmuştur. Sur duvarlarının bir kısmı ayakta olup, duvar kalınlığı 2.50 m.'ye kadar ulaşmaktadır. Yapıda dikkat çeken bir başka özellik de 2.00x1.45 m. ölçüsüne varan büyüklüklerde düzgün blok taşların duvar örgüsünde kullanılmış olmasıdır.

Günümüzde herhangi bir amaçla kullanılmamayan yapının, kayda değer bir yerleşmeye ait olduğu anlaşılmaktadır.

4.1.2.4.3. BEREKET KÖYÜ-KİLARCET KALESİ

Kitabesi bulunmayan ve herhangi bir kaynakta geçmeyen yapı muhtemelen Ortaçağ'da Bagratlılarca inşa edilmiştir.

Köyden uzak, vadinin içinde yükselen anakaya üzerine kurulmuş küçük bir kaledir. Kuzeybatı yönünde kapısı bulunmaktadır. Kuzey yönünde 7.00 m. yüksekliğindeki kulesi dışında surlarının ekseriyeti yıkılmıştır.

4.1.2.4.4. FERHATLI KÖYÜ KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ döneminde, Bagratlılarca yapılmıştır.

Yapı, Ardanuç İlçesi'ne çıkmadan, Ardanuç suyunun kenarında, vadi paralelinde yükselen anakaya üzerine inşa edilmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde '*Harbe Kalesi*' olarak bahseder. Sur duvarlarının bir kısmı ayakta. Moloz taş kullanılmıştır.

4.1.3. ARHAVİ İLÇESİ

4.1.3.2. KÖPRÜLER

4.1.3.1.1. ORÇİ DERESİ KEMER KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.da inşa edilmiştir.

Kavak Köyü ile Kemerköprü Köyü arasında, Orçi deresinin üzerinde bulunan köprü, 1995 yılı başında yıkılmıştır. 1995 Temmuz ayında incelemeye gittiğimizde, ana gözü tamamen yıkılmış, tali gözler ayakta (Res. 230).

Köprü; üç gözlü, yolunun eğimli olduğu gruba girmektedir. Ana göz oldukça büyük (yıkılan kısım) tutulur kentali gözler küçük ebatlıdır. Kemerlerinde düzgün kesme taş, diğer kısımları moloz taşla inşa edilmiştir.

Yapı, yörede; kemer gözü büyüklüğü ve yol uzunluğu açısından tek örnektir.

4.1.3.1.2. DERECEK KÖYÜ KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir.

Derecik Köyü'nden geçen derenin üzerinde bulunan yapı, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır. Yol döşemi bozulmuştur. Korkuluk duvarı yoktur. Kemerinde düzgün kesme taş, diğer kısımları moloz taştır. Hemen yanına betonarme bir köprü yapıldığından önemini kaybetmiştir. Yayaların geçebileceği durumdadır (Res.231).

4.1.3.1.3. AŞAĞI ŞAHİNLER KÖYÜ KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir.

A. Şahinler Köyü yanından geçen derenin üzerinde bulunan yapı, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır. Yol döşemesi moloz taş olan köprünün korkulukları tamir görmüştür. Kemerli düzgün kesme taş, diğer yerleri moloz taştandır. Sarmaşık dallarıyla adeta kaybolan köprü, yayalarca kullanılmaktadır (Res.232).

4.1.3.2. KALELER

4.1.3.2.1. CİĞA TEPESİ KALESİ

Kitabesi bulunmayan ve herhangi bir kaynakta adı geçmeyen yapının tarihini belirlemek mümkün olmamıştır.

Arhavi İlçesi'nin zirvesinde bulunan kalenin etrafı geçilemeyecek şekilde orman ağaçlarıyla kaplanmıştır. Ana kayanın üzerinde bulunan kaleden günümüze sur kalıntıları ulaşabilmiştir (Res.233).

4.1.4. BORÇKA İLÇESİ

4.1.4.1. CAMİLER

4.1.4.1.1. DÜZKÖY-CEVİZLİ MAH. CAMİİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.da yapılmıştır.

Yapı, moloz taş örgülü bodrum katı üzerinde ahşap malzeme ile çandı tekniğinde inşa edilmiştir. İki katlı son cemaat yeri bulunmaktadır. Kıрма çatısı alaturka kiremitle kaplanmıştır. Günümüzde terkedilmiş olup kullanılacak durumda değildir (Res.234).

4.1.4.2. KÖPRÜLER

4.1.4.2.1. DEMİRCİLER KÖYÜ-ÇALA KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı, yöredeki bilgilere göre, aslen aynı köyden olup, Köstence'de Valilik yapmış '*Osman Paşa*' tarafından muhtemelen XVIII. yy.'da yaptırılmıştır.

Demirciler Köyü'nün Handüzü Mah.si yanında bulunan yapı, Hopa yönünden gelen dere üzerinde bulunmakta olup, Handüzü Mah.si ile Elmalı Mah.'sini birbirine bağlamaktadır (Res.235). Yapı, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubuna girmektedir. Köprü gözü, iki kademeli sivri kemerle belirlenmiştir. Kemer düzgün kesme taş, diğer yerleri moloz taşla inşa edilmiştir. Yol döşemesi moloz taştır. Her iki yöndeki korkuluk duvarları sağlamdır.

Yapı, günümüzde işlevini sürdürmektedir.

4.1.4.2.2. ARALIK KÖYÜ KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir.

Aralık Köyü'nün yanından geçen dere üzerinde bulunan yapı, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır. Köprü gözü, iki kademeli kemerle vurgulanmıştır. Kemerde düzgün kesme taş, diğer kısımlarında moloz taş malzeme kullanılmıştır. Yol döşemesi de moloz taştır ve korkuluk duvarları sağlamdır. Günümüzde yayalara hizmet vermektedir (Res.236).

4.1.4.2.3. VANİTİ KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir.

Borçka-Hopa karayolunun 3. km.'sinde, Çiftköprü girişinde dere üzerinde bulunmaktadır. Yapı, iki gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır. Köprü gözleri iki kademeli yuvarlak kemerlerle belirlenmiştir. Kemerlerinde düzgün kesme taş, tempan duvarları moloz taştır. Korkulukları bulunmamaktadır. Günümüzde araçlar da geçebilmektedir. Onarım görmüştür (Res.237).

4.1.4.2.4. DÜZKÖY-CEVİZLİ MAH. KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir.

Yapı, Borçka-Hopa karayolu kenarında, Hopa yönünden gelen derenin üzerinde bulunmakta olup, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır (Res.238). Köprü gözü iki kademeli yuvarlak kemerle belirlenmiştir. Kemerinde düzgün kesme taş, tempan duvarlarında moloz taş kullanılmıştır. Korkuluk duvarları yoktur. Günümüzde araç geçişini de sağlamaktadır.

4.1.4.2.5. GÜREŞEN KÖYÜ KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir.

Köyün girişinde bulunan yapı, dere üzerinde bulunmakta olup, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır (Res.239). Kemerinde düzgün kesme taş, tempan duvarlarında ise moloz taş kullanılmıştır. Korkulukları kısmen korunmuştur. yolu moloz taş döşelidir. Yayaların geçebileceği durumundadır.

4.1.4.2.6. EFELER KÖYÜ KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ dönemine aittir.

Yapı, Efeler Köyü'nün yakınında, dere yatağının kenarında bulunmakta olup, günümüze tek gözü ulaşabilmiştir (Res.240). Yanındaki derenin genişliği dikkate alındığında, birkaç gözlü olabileceği ortaya çıkmaktadır. Kemer gözü basık kemerle belirlenmiş olup, kaba yonu taşları kullanılmıştır.

4.2.5. HOPA İLÇESİ

4.2.5.1. CAMİLER

4.2.5.1.1. SARP CAMİİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XIX. yy.'da inşa edilmiştir.

Yapı, eski Sarp Sınır Kapısı'nın Türkiye kısmında bulunmakta olup, günümüzde askeri saha içerisinde yer almaktadır. Yapıya kuzey cephesinden yuvarlak

kemerli bir kapıyla girilmektedir. Cephelerinde alttakileri büyük olmak üzere toplam ondokuz pencere yer almaktadır. Son cemaat yeri bulunmayan caminin kuzeybatı köşesinde tek şerefeli minaresi bulunmaktadır. Kıрма çatısı alaturka kiremitle kaplanmıştır. İç mekanında ahşaptan mahfil katına sahiptir. Harim, ahşap tavan örtüye sahip olup, ortada büyük, kible yönünde yanlarda küçük olmak üzere üç adet bağdadi kubbe yer verilmiştir. Kubbe tabanı ve köşelikleri süslemelidir. Yapı içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır. Günümüzde ibadete açıktır (Res.241).

4.2.5.2. KÖPRÜLER

4.2.5.2.1. ESENKIYI KÖYÜ KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XVIII.yy.'da inşa edilmiştir.

Yapı, Esenkıy Köyü merkezine çıkmadan yolun kenarında küçük bir derenin üzerinde bulunmaktadır (Res.242). Tek gözlü, yolunu eğimli olduğu köprüler grubundandır. Yol döşemesi tamir görmüştür. Korkuluk duvarları bulunmamaktadır. Günümüzde yayalara hizmet vermektedir.

4.2.5.2.2. SUGÖREN KÖYÜ KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir.

Yapı, köyün içinde küçük bir derenin üzerinde olup tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır. Korkulukları ve yol döşemesi tamir geçirmiş olup, betonarmeye dönüştürülmüştür. Günümüzde yayalara hizmet vermektedir (Res.243).

4.2.5.2.3. KÖPRÜCE KÖYÜ KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir.

Yapı Köprüce Köyü içinden geçen küçük bir dere üzerinde bulunmakta olup, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır (Res.244). Kemerli düzgün kesme taş, diğer kısımları moloz taştır. Yol döşemesi de moloz taştır. Korkulukları tamir geçirmiş olup, betonarmeye dönüştürülmüştür. Yayalara hizmet vermektedir.

4.2.5.2.4. KEMALPAŞA BELDESİ KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XVIII.yy.'da inşa edilmiştir.

Yapı, şehir merkezinden geçen derenin üzerinde bulunmakta olup, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır (Res.245). Köprü gözü iki kademeli yuvarlak kemerle belirlenmiştir. Yol döşemesi moloz taştır. Korkulukları tamir görmüş olup, düzgün kesme taştan yapılmıştır. Kemer düzgün kesme taş, tempan duvarları moloz taştır. Günümüzde yayalara hizmet vermektedir.

4.2.6. MURGUL İLÇESİ

4.2.6.1. CAMİLER

4.2.6.1.1. BAŞKÖY-ASLANLI MAH. MOLLA HAMİT

CANA HOCA CAMİİ

Yapı, kapı üzerine konulan yazıtına göre M. 1520 yılında inşa edilmiştir (Res.246).

Kuzey cephesindeki basık kemerli kapıyla harimine girilmektedir. Son cemaat yeri yoktur. Yapının iç-dışı sıvanarak badanalanmıştır. Tamir geçirmiştir. Sanat tarihi açısından önemli bir özelliği yoktur. İbadete açıktır. Yörenin ilk camilerinden biri olarak kabul edilmektedir.

4.2.6.2. KÖPRÜLER

4.2.6.2.1. GEVÜL KÖPRÜSÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir.

Yapı, Borçka-Murgul karayolu kenarında, Murgul ilçesine çıkmadan Murgul yönünden gelen derenin üzerinde bulunmakta olup, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır (Res.247). Köprü gözü yuvarlak kemerle belirlenmiştir. Yolu moloz taş döşelidir. Korkulukları tamir görmüştür. Kemerleri düzgün kesme taş, tempan duvarları moloz taştır. Günümüzde yayalara hizmet vermektedir.

4.2.7. ŞAŖSAT İLÇESİ

4.2.7.1. CAMİLER

4.2.7.1.1. ÇAĞLIYAN KÖYÜ CAMİİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen XVIII. yy.'da kiliseden camiye çevrilmiştir.

Yapı, Cami Mah.'si içinde bulunmaktadır. Kuzeyinde iki katlı son cemaat yeri yer almaktadır. Kuzeybatı köşesinde ahşap minaresi bulunan caminin üstü semerdam çatıyla örtülmüştür (Res.248). Pencereleri düzensiz olarak yerleştirilmiştir. İçde 'U' şeklinde ahşaptan mahfil katına sahiptir. Harim, düz ahşap tavanlı inşa edilmiştir. İç mekanı sıvanarak badanalanmıştır. İbadete açıktır.

4.2.7.2. TÜRBELER

4.2.7.2.1. CİRİTDÜZÜ KÖYÜ-ATABEK TÜRBESİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XVIII. yy.'da inşa edilmiştir.

Yapı, köy camisinin yanındaki hazire içinde bulunmakta olup, kare planlı ve baldaken türünde yapılmıştır (Res.249). Cephelerinin düzgün kesme taş kaplamalara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kubbesi tuğladır. İç mekanı bozulmuş, kaplamaları yerlerinden alınmış, kubbesi yıkılmıştır.

4.2.7.3. KÖPRÜLER

4.2.7.3.1. DUTLU-ILICA YOL AYIRMIINDAKİ KÖPRÜ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ döneminde inşa edilmiştir.

Yapı; Dutlu Köyü'nün karşısında, Ilica Köyü'ne giderken küçük bir derenin üzerinde bulunmakta olup, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundandır (Res.250). Köprü gözü basık kemerli olup, korkulukları bulunmamaktadır. Yapı, tümüyle kaba yonu taşlarıyla yapılmıştır. Yayaların geçeceği durumdadır.

4.2.7.4. KALELER

4.2.7.4.1. ESKİKALE (USTAMİS) KÖYÜ KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ'da Bagratlılarca inşa edilmiştir.

Yapı, köyün üst kısmında, çevreye hakim tepede, anakaya üzerinde kurulmuştur (Res.251). Sur duvarlarının bir kısmı günümüze ulaşan kaleminin içinde şapel ve sarnıç kalıntısı bulunmaktadır. Kalenin hemen alt kısmındaki eteğinde yöre halkınca '*meyhane*' olarak adlandırılan birbiriyle irtibatlı tonoz örütlü iki yapı yer almaktadır. Bu yapılar ve kale surlarında moloz taş kullanılmıştır. Günümüzde terkedilmiş durumdadır.

4.2.7.4.2. HANLI-KARAAĞAÇ KÖYLERİ KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ'da Bagratlılarca inşa edilmiştir.

Yapı, Hanlı Köyü ile Karağaç Köyü'nü birbirinden ayıran tepe üzerinde bulunmaktadır (Res.252). Sur duvarları yıkılmıştır. Yüksekçe kulesi kısmen ayakta. Kalenin en önemli yanı, Hanlı Köyü tarafına açılan, anaka içinden yapılmış tunel şeklindeki gizli yoludur.

4.2.7.4.3. KİREÇLİ KÖYÜ KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ'da inşa edilmiştir.

Yapı, köyün yakınında, meyilli bir arazi üzerinde bulunmakta olup, sadece gözetleme kulesinden oluşmaktadır (Res.253). Silindirik kule moloz taşla inşa edilmiş olup, üst kısmı yıkılmıştır.

4.2.7.4.4. TAŞKÖPRÜ KÖYÜ-PARİH KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ'da Bagratlılarca inşa edilmiştir.

Yapı, Bocanat Mevkisi'nin yanında, hakim tepenin üzerinde, anakaya üzerine kurulmuştur (Res.254). Kulesi ve sur duvarlarının bir kısmı ayakta. Moloz taştandır.

4.2.7.4.5. SEBZECİ KÖYÜ-CVARİSHEV KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ'da inşa edilmiştir.

Yapı, Sebzeli Köyü'nün yakınında, vadiye hakim yüksekçe tepe üzerindeki anakaya üzerinde bulunmaktadır (Res.255). Yapı, yan yana iki kuleden meydana gelmiştir. Moloz taşla inşa edilen kuleler kısmen ayakta.

4.2.8. YUSUFELİ İLÇESİ

4.2.8.1. CAMİLER

4.2.8.1.1. DEMİRKENT KÖYÜ CAMİİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen XIX. yy.'da kiliseden camiye çevrilmiştir.

Yapı, köyün merkezinde bulunmaktadır (Res.256). Kuzeyinde önü açık ahşaptan iki katlı son cemaat yeri yer almaktadır. Pencereler simetiksiz olarak yerleştirilmiştir. Kıрма çatısı alaturka kiremite sahiptir. Harime kuzey cephesindeki kapıdan girilmektedir. İçde 'U' şeklinde ahşaptan mahfil katı bulunmaktadır. Tavanı düz ahşap olup, orta yerinde süslemeli göbeğe yer verilmiştir. Ahşap minberi başta olmak üzere iç mekanın tüm ahşap birimleri zengin ağaç oymacılığına sahiptir (Res.257). Minaresi kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır. Yapı, moloz taşla inşa edilmiş olup içten ve dıştan sıvanarak badanalanmıştır. Günümüzde ibadete açıktır.

4.2.8.2. KALELER

4.2.8.2.1. ÇEVRELİ (PETEREK) KÖYÜ KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ'da Bagratlılarca inşa edilmiştir.

Yapı, köyün arkasında, vadiye hakim tepe üzerindeki anakaya üzerine kurulmuştur (Res.258). Batı yönünde silindirik planlı yüksekçe bir kulesi bulunmaktadır. İçde bir adet sarnıcı yer almaktadır. Moloz taşla inşa edilen surları kısmen ayakta ve burçlarla desteklenmiştir. Yörenin önemli kalelerindedir.

4.2.8.2.2. ÖĞDEM KÖYÜ KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen Ortaçağ'da inşa edilmiştir.

Yapı, köyün yakınında yüksek bir anakayanın üzerinde bulunmaktadır (Res.259). Kuleyle sahip olmayan kalenin surları yıkılmıştır.

4.2.8.2.3. ESENDAL KÖYÜ KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen Ortaçağ'da inşa edilmiştir.

Yapı, köyün yanında, yüksekçe bir anakayanın üzerinde bulunmaktadır (Res.260). Moloz taştan olan surları kısmen ayaktaadır.

4.2.8.2.4. DÖRTKİLİSE KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ'da Bagratlılarca inşa edilmiştir.

Yapı, köye çıkmadan, yolun kenarında bulunan yüksekçe anakayanın üzerinde bulunmaktadır (Res.261). Doğu ucunda küçük bir şapeli yer almakta olup düzgün kesme taştaadır. Batı yönündeki kulesi kısmen ayaktaadır. Sur duvarları yıkılmıştır.

4.2.8.2.5. KÖPRÜGÖREN KALESİ (I)

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ'da inşa edilmiştir.

Yapı, köyün uzağında, dere yatağının yanında, meyilli bir arazi üzerine kurulmuştur (Res.262). Zirve yerinde kare planlı kulesi bulunmaktadır. Kapısı ve surları kısmen ayaktaadır. Surları moloz taştan olup, mazgal pencerelere yer verilmiştir.

4.2.8.2.6. KÖPRÜGÖREN KALESİ (II)

Kitabesi bulunmayan yapı muhtemelen Ortaçağ'da inşa edilmiştir.

Köyün yakınında bulunan yapı, vadilerin kesiştiği yerde, yüksekçe bir tepe üzerindeki anakaya üzerine kurulmuştur (Res.263). Dikdörtgen planlı tek kuleden oluşmaktadır. Köşeleri düzgün taş, cepheleri moloz taş örgülüdür. Üst kısmı yıkılmıştır.

4.2.8.7. KILIÇKAYA KALESİ

Kitabesi bulunmayan yapı, muhtemelen Ortaçağ'da inşa edilmiştir.

Meskun mahalden uzak, hemen hemen Yusufeli İlçesi'nin zirvesine yakın, etrafı çam ağaçlarıyla kaplı, çevresindeki yaylaları koruma ve köyleri kontrol altında tutma amacıyla kurulan, giriş yönü hariç, diğer cephelerden ulaşımı zor anakayanın üzerine inşa edilmiş bir kaledir (Res. 264). Giriş cephesinde daha yüksek surlara ve kuleye sahip olan kale, günümüze hayli sağlam olarak ulaşmıştır. İç donanımı bozulmuştur.

4.2. KAYITLARDA ADI GEÇEN ESERLER

4.2.1. ARTVİN (MERKEZ) İLÇE

4.2.1.1. KİLİSELER

4.2.1.1.1. ORTADOKS KİLİSESİ

Çok harap durumda, taş bir bazilika olarak tanıtılan yapı⁴ Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Kararı izniyle yıktırılarak günümüzde yerine Sümerbank ve PTT Baş Müdürlüğü'ne hizmet veren betonarme birbina yaptırılmıştır.

4.2.1.1.2. ÇAYAĞZI MAH.SİNDEKİ KİLİSE

Dikdörtgen planlı kilise, moloz yığma taş üzerine sıvalı olduğu ve üzerine kesme taş süsünün verildiği belirtilmektedir. Girişinin dikdörtgen çerçeveli, taş lentolu çift kanatlı demir bir kapıyla sağlandığı ve semerdam çatısının alaturka kiremitle örtülü olduğu vurgulanarak, dar saçağının ahşap kaplı, bulunduğu yazılmaktadır.⁵ Yapı, ilgili kurul kararı izniyle yıktırılmıştır.

⁴ Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanteri. Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Arşivi.

⁵ a.g.e.

4.2.1.2. KÖPRÜLER

4.2.1.2.1. BAĞLICA KÖYÜ-ÇIDIL KÖPRÜSÜ

Tarihi hakkında bilgi bulunmayan köprü, Artvin-Şavşat Karayolunun Bağcılar Köyü önünde;berta suyu üzerinde bulunuyordu. Yapı, tek gözlü ve yolunun eğimli olduğu köprüler grubundan olduğu anlaşılmaktadır.⁶ Günümüzde köprü tamamen kaldırılarak yerine betonarme bir köprü yaptırılmıştır.

4.2.1.2.2. ARTVİN (ÇORUH İLİ) KÖPRÜSÜ

Tarihi belirlenemeyen yapının tanısı olarak nerede bulunduğu anlaşılmamaktadır. Bir büyük kemeri ile onun yanında küçük bir boşaltma gözüne sahip olduğu belirtilmektedir. Yolunun meyili ve klasik taş köprülerden olduğu vurgulanmaktadır.⁷

4.2.1.3. EVLER

4.2.1.3.1. ÇORUH İLKOKULU BİNASI

Çayağzı Mah. Öğretmen Okulu Cad. No: 28'de bulunan yapı, ilgili kurul kararı izniyle yıktırılmıştır.

Yapı, zeminin ve çatı katıyla birlikte dört kattan oluştuğu ve semerdam çatısının alaturka kiremitle örtülü olduğu belirtilmektedir. Zeminin yığma moloz taş, diğer kısımları tuğla üzeri sıralı olduğu yazılmaktadır.⁸

4.2.1.3.2. ESKİ VALİ KONAĞI

Çarşı Mah. Halkevi Cad. No: 23'de yer alan yapı ilgili kurul kararı izniyle yıktırılmış olup, yerine aynı işlevli betonarme bir bina yaptırılmıştır.

Yapı, zemin ve çatı katıyla birlikte dört kattan oluştuğu, zeminin moloz yığma taş, diğer kısımlarının ise tuğla örgülü olduğu ve semerdam çatısının alaturka kiremitle örtülü bulunduğu belirtilmektedir.⁹

⁶ Artvin İl Yıllığı (bkz.dn.2) 96 v.a.

⁷ C. Çulgan, Türk Taş Köprüleri, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar (1975) Res.129.

⁸ Doğal ve Kültürel Varlıkları Koruma Envanterinden.

⁹ a.g.e.

4.2.2. HOPA İLÇESİ

4.2.2.1. CAMİLER

4.2.2.1.1. ÇAMLIKÖY MERKEZ CAMİİ

Hopa İlçesi merkezine 4 km. uzaklıktaki Çamlıköy'de bulunan caminin XIX.yy. sonlarına ait olduğu ve kitabesinin bulunmadığı belirtilmektedir. Yapı, dikdörtgen planlı, ahşap tavanlı ve kiremit çatılı olarak tanıtılmaktadır.

Camiye kuzey cepheden, kemerli bir kapı ile girildiği mahfil katını taşıyan iki sütunun arası camekanla kapatılarak, caminin içinde bir son cemaat yeri oluşturulduğu söylenmektedir. Ahşap tavanın ortasında yer alan ahşap kubbenin eteğinde boydan boya dolaşan ve bitkisel motiflerle oluşturulan ahşap bir bordürün varlığından bahsedilmektedir. Caminin altta sekiz, üstte ise yine sekiz küçük pencereyle aydınlatıldığı vurgulanmaktadır. Taş mihrabın ve ahşap minberinin önemli bir özelliği bulunmadığı anlatıldıktan sonra, yapının moloz taş duvarlara sahip olduğu ve dıştan sıvanarak kapatıldığını yanısıra, kuzeybatı cephesinde tek şerefeli minaresinin varlığıyla tanıtım sona erdirilmiştir.¹⁰

¹⁰ Vakıf Abideler (bkz.dn.16) 43 v.a. 1995 yılındaki araştırmalarımızda yörede edinilen bilgilere göre yapı yıktırılarak yerine yeni caminin inşa edildiği söylendiğinden mahalline gidilmemiştir.

5. DEĞERLENDİRME

5.1. PLÂN VE MEKAN ANLAYIŞI

5.1.1. MANASTIR VE KİLİSELERDE

Hıristiyan dini mimarisinde manastırlar, din adamlarının inzivaya çekildikleri, kent hayatından uzak; dağlık ve tenha yerlerde kurulmuş, aynı zamanda din eğitimi ve öğretimini de üstlenen kompleks yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır.¹ Bu kompleksin içerisinde sözkonusu kurumun ihtiyaçlarını karşılamak üzere kilise başta olmak üzere keşişhane, şapel, vaftizhane, çan kulesi, kütüphane, seminer odası, yemekhane, yatakhane, hamam, çeşme, ayazma (kutsal su), revir, kripta, zindan ve şarap mahzeni gibi dinsel ve sosyal amaçlı yapı elemanları bulunmaktadır. Yine buralarda tarım vazgeçilmez etkinliklerdendir.

Manastırlar, İslam medeniyetinde sıkça görülen ve Osmanlılarda daha da gelişen '*külliyeleri*' çağırıştırırlar. Özellikle Osmanlı külliyesi şehrin önemli merkezlerinde, bulunduğu yerin odak noktasını teşkil edecek tarzda yapılmışlardır. Bir caminin etrafında gelişen bu külliyeler medrese, kütüphane, sıbyan mektebi gibi eğitim, darüşşifa, bimarhane, sebil gibi toplumsal hizmet; arasta, han, kervansaray gibi ticaret işlevine yönelik fonksiyonlarıyla halkın daha çok sosyal ihtiyaçlarını karşılamak üzere planladıkları ortaya çıkmaktadır.² Bunların yanısıra manastır ile külliye arasındaki bir önemli fark da külliyelerde halka hizmet, halkla bütünleşme hedeflenirken, manastırlarda sadece din adamlarına hizmet ve toplumdan uzak durma gözetilmiştir. Ayrıca külliyeler belirli bir plan içinde; şehircilik anlayışına uygun bir kompozisyon oluştururken, manastırlar genellikle sarp ve kayalık yerlerde oldukları için düzgün bir planlamaya gidilememiş, buldukları yerin konumuna göre şekillenmişlerdir.

Başlangıçta bir yolun her iki yanı boyunca dizilen kulübelerin çevresi zamanla savunma amaçlı duvarlarla çevrilerek, orta yerde oluşan boşluğun; kilise, çeşme ve yemekhane gibi dinsel ve sosyal yapılarla doldurulması neticesinde olgunlaşan ilk manastıra IV. yy.'da Mısır'da rastlanmakta olup, Protestan mezhebi hariç tüm Hıristiyan mezheplerinde uygulanagelen önemli dini yapılar topluluğu olarak karşımıza

¹ Sözen-Tanyeli a.g.e., (bkz. dn. 4) 153; D. Hasol, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü (1990) 345.

² Ana Britannica, XIV, 173; C.E. Arseven, Sanat Ansiklopedisi, II, 1983, 1270; A. Uluçam, Irak'taki Türk Mimari Eserleri (1989) 230 v.a.

çıkmaktadır. Avrupa'da ilk manastır, 529'da Nursiali Aziz Benedictus tarafından İtalya'da Monte Cassino'da kurulmuştur.³ Bizans'ta olduğu gibi Ermeni ve Gürcü mimarisinde de başından beri bu tür yapılar inşa edilmiştir.

Ortaçağ'da, IV. yy.'dan sonra Artvin ve çevresine Hıristiyan kültürü hakim olmaya başlamasıyla birlikte sanat ve edebiyatın yanısıra, özellikle mimaride dinin etkinliği artmıştır. Bu arada, VII. yy. ortasında müslüman Araplar'ın Gürcüler'in o dönemde yönetim merkezi olan Tiflis'e hakim olmaları neticesinde, Gürcü Krallığı, kültür ve politik merkezini Tiflis'ten Ardanuç'a taşımak zorunda kalmıştır. Böylece, VIII-XI. yy.'larda yöredeki Gürcü halkın nüfus yoğunluğu artmış, komşusu Bizans ve Ermeniler'le din bağının ağırlıklı olduğu karşılıklı çıkar ilişkileri, Artvin'in o dönemdeki önemini artırmış, sosyo-ekonomik gelişmesine katkı sağlamıştır. Söz konusu krallığın yönetim merkezini tekrar Tiflis'e taşımasına kadar yaklaşık 4 asırlık sürede Artvin çevresinde anıtsal niteliklerde birçok manastır kompleksleri inşa edilmiştir.⁴

Artvin topraklarında ilk manastır İberya Kralı I. Vahtang Gorgasal tarafından, V. yy.'da Bağcılar (Opiza)'da kurulmuştur.⁵ Ancak, Arap akınları sırasında bu kompleks tahrip edildiğinden orijinal durumunu yitirmiştir. Opiza başta olmak üzere günümüze 10 manastır ulaşabilmiştir. Katalogda uzun uzadıya tanıtmaya çalıştığımız Artvin'deki manastırların genel özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür;

-10 manastırdan 4 tanesi Merkez (Opiza-VIII. yy. Khanzda-VIII. yy., Porta-IX. yy., Dolishana-X. yy.); 4 tanesi Yusufeli (İşhan-IX. yy., Dörtkilise-IX. yy., Parhal-X. yy., Tekkale Dağ-X. yy.); 1 tanesi Şavşat (Tbeti-X. yy.); diğeri de Ardanuç (Yeni Rabat-XI. yy.) ilçelerine bağlı yerleşim birimlerinde bulunmaktadır.

-Bu manastırlardan Opiza, Dolishana, İşhan, Parhal, Tbeti ve Yeni Rabat günümüzde köy yerleşmesinde; Porta ve Dörtkilise mevrada; Khanzda ve Tekkale Dağ manastırları ise kırsal kesimde yer almaktadır (Res. 1, 13, 26, 42, 22, 20).

³ Ana Britannica, XV, 264 v.a.

⁴ 4 Artvin'i de için alan Tao-Klardjethie bölgesi topraklarında bulunan Gürcü manastırlarının kuruluşunda din adamı rahip Grigor Khanzda'nın (759-861) büyük rolü olmuştur. Gürcistan'ın Kaspi Eyaleti'nden yöreye gelen Khanzda, iyi eğitim görmüş biri olarak tanıtılmaktadır. IX. yy.'ın başında müslüman Arap akınları sırasında tahrip edilen Opiza Manastırı'nı onartıp ilk etapta buraya yerleşen Khanzda'nın kendisi 5, talebelerinin ise 7 manastır kurduğu varsayılmaktadır. Tanıtımını yaptığımız Opiza, İşhan, Pırnallı, Khanzda ve Yeni Rabat'ın bu rahip ve talebeleri tarafından kurulduğu kabul edilmektedir. Bkz. Kadiroğlu a.g.e. (bkz. dn. 1) 4 v.d.; Salia a.g.e. (bkz. dn. 18) 45; Lang a.g.e. (bkz. dn. 15) 91.

⁵ Kadiroğlu a.g.e. (bkz. dn. 1) 12 v.a.

-Kırsal kesimdekiler hariç diğerlerinin, çevrelerindeki topraklardan oluşan arazileri bulunmaktadır. Bu, sözkonusu dinsel kurumun yörede birer feodal birimler şeklinde örgütlendiğini doğurulamaktadır.

-İşhan ve Yeni Rabat manastırlarını yer seçiminde dinsel yönlendirmenin yanısıra, düşman saldırısı dikkate alınarak, stratejik özelliği bulunan yerleşim birimlerinin tercih edildiği anlaşılmaktadır.

-Manastır komplekslerini oluşturan yapı elemanları çeşitli sebeplerle yıkılarak özelliklerini kaybetmişlerdir. Yöredeki manastırların genelde kilise, şapel, çan kulesi, kripta, zindan, seminer odası, yemekhane, yatakhane ve çeşme gibi birimlerden oluştuğu görülmektedir. Mimari açıdan özen gösterilen ve abidevi büyüklüklerde inşa edilen yapı kiliselerdir. Bunu şapeller izlemektedir. Fakat tüm manastırların aynı ölçüde gelişim gösterdikleri de söylenemez. Bu anlamda, Porta ve Dörtkilise manastırları bir Gürcü manastır yapılaşmasını günümüze taşıyan önemli yapılardır (Çiz. 5-9, 21-23; Res. 4, 49).

-Mevcut manastırların ekseriyeti eğitim-öğretim ağırlıklı faaliyette bulunmuşlardır. Bunlardan Khanzda ve Tekkale-Dağ manastırları ise buldukları yer ve mimari tasarım açısından sadece inziva amaçlı olarak kullanıldıkları ortaya çıkmaktadır (Çiz. 11, 14; Res. 18, 57).

Artvin'deki manastır oluşumuna benzer örneklerin başında, aynı medeniyetin eserleri olan Tortum İlçesi'nin Çamlıyamaç Köyü'ndeki Öşk (X. yy.) ve Bağbaşı Köyü'ndeki Haho (X. yy.) ile Kağızman İlçesi'nin Çengelli Köyü'ndeki Çanlı (XI. yy.) manastırları gelmektedir.⁶ Artvin'dekilerde olduğu gibi bu üç manastır da meskun mahalde bulunmaktadır. Bunlardan Haho Manastır'ında dikkat çeken bir önemli farklılık, yapı kompleksinin bir duvarla koruma altına alınmış olmasıdır. Etrafi koruma duvarlı Gürcistan'daki gelişmiş bir manastır da Largvisi (XIII/XIV. yy.)'dir.⁷

Ermenilerce yaşadıkları bölgelerde çeşitli manastırların kurulduğu bilinmektedir. Anadolu'da bu türün en tanınmış örneği olan Akdamar Adası Manastırı (X. yy.)'nda, incelediğimiz yapı topluluklarında olduğu gibi kompleksin odak noktasında kilise bulunmaktadır. Bir kısmı daha geç dönemlerde olmak üzere kiliseye

⁶ Kadiroğlu a.g.e. (bkz. dn. 1) 21, 26, 36; Zakaraya a.g.e. (bkz. dn. 3) 147-163.

⁷ R. Mepişaşvili-W.Zinzadze, Apxhtektya (1975) 140 v.d.

çeşitli yapıların eklendiği görülmektedir.⁸ Yine günümüze ulaşan Ermenistan'ın Amağ'u'da Noravank (IX/X. yy.) ve Azerbaycan'daki Dadivank (XII/XIII. yy.)'da gelişmiş⁹; Van-Muradiye İlçesi'nin kırsal kesiminde bulunan Saint-Etienne Manastırı (XVIII. yy.)'nda görüleceği üzere, Khanzda ve Tekkale-Dağ manastır yapılarında izlediğimiz gibi sadece küçük ebatlı bir kiliseden oluşan '*yalın*' manastırlara da rastlanmaktadır.

Bu örneklerle Gürcü ve Ermeni manastır mimarisinin birbirlerine oldukça yakın benzerlikler içinde oldukları ortaya çıkmaktadır. Ancak Akdamar, Noravank ve Dadivank manastırlarında izlendiği gibi, kiliselerin batı cephelerine XII.-XIII. yy.'lardan başlayarak '*Jamaton*' adı verilen ek yapıların eklendiği görülmektedir. Bu uygulamanın Ermeni mimarisinde daha geç tarihlerde de vazgeçilmeden sürdürüldüğünü, yine Van Gölü'ndeki Çarpanak Adası'nda yer alan Ktouts Manastırı (XVIII. yy.) doğrulamaktadır.¹⁰ Artvin'deki manastır kiliselerinde bu tür yapılara rastlanmamıştır (Çiz. 2,3,5,11,12,13,15,19,21,24).

Bizans dini mimarisinde de İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yerlerinde manastırlar inşa edilmiştir. Bunlardan başkent İstanbul'daki Studios (V. yy.), Khora, Pantokrator, Akataleptos, Lips ve Pammakaristos meskun mahale yakın yerlerde inşa edilen manastır yapıları olup,¹¹ günümüzde cami olarak kullanılan kiliseleriyle ulaşılmış olduklarından Artvin'deki manastırlarla bir karşılaştırma imkanı olmamıştır. Ancak, Karaman-Mut yolu güzergahındaki bir dağ yamacına yaslanmış olarak kurulan Alacahan Manastırı (V. yy.) peşpeşe kayaya oyulmuş mezarları, bir maağara-şapel, bazilikal kilisesi, bir vaftiz binası ve çok büyük tutulmuş asıl kilisesiyle Bizans manastır oluşumunu günümüze taşıyan iyi bir örnektir.¹² Biraz daha geç tarihe sahip olan, Trabzon-Maçka yolundaki Sumela Manastırı (XIV. yy.) kırsal kesimde bir dağ yamacına kurulmuş, Bizans'ın önemli yapılarından biridir. Kompleksi; kilise, şapeller, zindan, ayazma, mutfak, fırın, kütüphane ve 72 odadan oluşan barınma

⁸ G. Öney, Akdamar Kilisesi (1987) 1 v.d.

⁹ J.-M.Thierry, Armenian Art (1989) 478 v.a., 511, v.a.

¹⁰ a.g.e., 549 v.a.

¹¹ C. Mango, Byzantine Architecture (1976) 58 v.d.; S. Eyice, Son Devir Bizans Mimarisi (1980) 1 v.d.; a.y., Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, II, 1982, 522-546; R. Krautheimer, Early Christian And Byzantine Architecture (1965) 149.

¹² Eyice, Karadağ Binbirkilise ve Karaman Çevresindeki Arkeolojik İncelemeler (1971) 89 v.d.

yerlerine sahiptir.¹³ Bu iki örnek, Artvin'deki manastırların aksine, kırsal kesimde olsa dahi, yapılar yalnlıktan kurtarılarak, mevcut kayalardan da yararlanmak suretiyle zengin mimari yapılaşmaya gildildiğini doğrulamaktadır.¹⁴

Bu örnekler göz önünde tutularak Artvin'deki Gürcü manastırlarının hem bulunduğu mekan, hem de kapsamındaki yapı elemanları açısından özde bir olmak üzere Bizans manastırlarından biraz daha farklı, buna mukabil Ermeni manastırlarına yakın olduğu; ancak, dönemin şartları ve coğrafi yapının da etkisiyle kendine özgü plan anlayışı çerçevesinde şekillenen kompleks yapılar şeklinde tanımlanabilir.

Tarihte ilk kiliseler sözkonusu dinin doğuşundan birkaç yüzyıl sonra inşa edilmeye başlanmıştır. IV. yüzyıla gelinceye kadar başka yapılar küçük değişiklikler yapılarak dinsel amaç için kullanılmıştır. İlk kiliseler bazilikal biçimde tasarlanmıştır. Özellikle bizans kilise mimarisinde erken dönemde görülen bazilikal planın, Roma mimarisindeki profan bizilikalalarının Hıristiyan inancına uydurulmuş bir devamı niteliği taşıdığı kabul edilmektedir. Yine Bizans mimarisinin erken döneminde Roma hamam ve mezar yapılarında esinlenerek 'merkezi planlı' dini yapıların inşa edildikleri bilinmektedir. Bizans egemenliğindeki Anadolu'da bu iki ayrı mimari anlayışı birleştiren bir başka yapı tipinin doğruduğu görülür ki bu '*kubbeli bazilika*'dır. VI. yy.'da kubbeli bazilika ile merkezi yapı prensipleri kaynaştırılarak '*serbest haç planı*' elde edilmiştir. Orta Bizans döneminde, özellikle IX. yy.'dan itibaren '*kapalı yunan haçı planı*'nın ağırlık kazandığı görülmektedir.¹⁵

Bizans kilise mimarisinde olduğu gibi, Gürcü ve Ermeni kilise mimarisinde de IV. ve V. yy.'lardan itibaren '*bazilikal planlı*' kiliselerin varlığı görülmektedir. Fakat, Bizans mimarisinde izlenen '*kubbeli bazilika planı*' tipi, Gürcü ve Ermeni kilise mimarisinde çok nadir '*kapalı yunan haçı planı*' ise Gürcü ve Ermeni kilise mimarisinde Bizans'tan erken kullanılmıştır. Ayrıca, Gürcü mimarisinde '*serbest haç planı*' ve '*karma planı*' tipleri de sevilerek uygulanmıştır. Bunlardan karma plan tipi içinde değerlendirilen içte tetrakonchos, dışta rotand uygulaması Ermeni ve

¹³ Eyice, BELLETEN, XXX, 118, 1966, 242-264; Ö. Tüfek, The Monastery of Sumela. Meryemana (1978) 11 v.d.; M. Uzunlar, Trabzon Yakınındaki Sumela Manastırı (Basılmamış Atatürk Ün. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Böl. Lisans Tezi 1991) 9 v.d.

¹⁴ Y. Ötüken, Göreme (1987) 34 v.d.

¹⁵ Eyice ve bşk., Mimarbaşı Kocasinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I (1988) 45 v.d.; a.y., Sanat Dünyamız, 41, 1990, 12.

Gürcülerde ortakken; içte altıgen, dışta ise oniki cepheli plan uygulaması sadece Gürcülerde izlenebilmektedir.¹⁶

Artvin'de bulunan Gürcü kiliselerinin plan ve mekan anlayışını günümüze taşıyan yapıların başında manastır kiliseleri gelmekte olup, üç plan tipinin uygulandığı görülmektedir. Bunlardan Opiza, Tbeti, Dolishana ve Yeni Rabat kiliselerinde '*serbest haç planı*'; Dörtkilise, Parhal, Khanzda ve Tekkale-Dağ kiliselerinde '*bazilikal plan*'; Porta Kilisesi'nde '*iki destekli kapalı yunan haçı planı*'; İşhan Kilisesi'nde ise '*karma plan*' tipi izlenmektedir (Çiz. 3,13,10,12,22,20,11,24,6,16).

İlk manastır kilisesi olan Opiza'da, VIII. yy.'da serbest haç plan anlayışının temeli atılmış, bu plan denemesi bazı farklılıklarla XI. yy.'a kadar sürdürülmüştür. Bazilikal plan da çok sevilmiş; tek nefliden başlayarak üç nefli'ye kadar uygulama alanı bulmuştur. IX ve X. yy.'lara ait olan Dörtkilise ve Parhal kiliselerinde geç tarihlerde bazilikal planın görülmesi de bu tesbitimizi doğrulamaktadır. Dört serbest destek ile taşınan bir kubbe ile örtülü mekanın serbest destek ile taşınan bir kubbe ile örtülü mekanın dört haç koluyla sınırlanması ve köşe odaları '*kapalı yunan haçı*'nı batı haç kolunun batı yönündeki dikdörtgen uzantısı da '*bazilikal plan*' tipinin ortak oluşumundan meydana gelen İşhan Kilisesi'nin karma planı¹⁷, bir yandan bilinen özellikleri tekrarlarken, diğer yandan da kendisinden sonraki yapıları etkilediği görülmektedir. İki destekli kapalı Yunan haç planı Porta kilisesi bunun en yakın örneğidir (Çiz. 6).

Bunların yanısıra Artvin'deki kiliselerin plan ve mekan anlayışı şu şekilde özetlenebilir;

-70 ile 725 m² arasında değişen büyüklüklere sahip kiliselerden en küçük yapı Tekkale-Dağ Kilisesi (71 m²) iken, en büyüğü İşhan Kilisesi'dir (725 m²).

-Dışa fazla açılmayan yapılardır. Girişlerdeki sadelik, apsis yarım yuvarlağının dışa taşırılmamasıyla da sürdürülmüştür (Res. 19,27,43,50,58).

-Bazilikal planlı olanlar hariç Naos'un üzerinde yüksek kasnaklı kubbeler bulunmaktadır (Res. 5,12,20,23,31).

¹⁶ Kadiroğlu a.g.e. (bkz. dn. 1) 133 v.d.; Khatchtrian a.g.e. (bkz. dn. 5) 203-208; Nozadze a.g.e. (bkz. dn. 8) 79 v.d.

¹⁷ Takashvili a.g.e. (bkz. dn. 39) 9 v.d.; Kadiroğlu a.g.e. (bkz. dn. 1) 68 v.d.; a.y., a.g.e. (bkz. dn. 40) 99 v.d.

-Bütün kiliselerde anıtsallık etkindir. Çok uzaklardan yapıyı görmek mümkün olmaktadır. Bu anlamda cephe taban genişliği ile çatı son seviyesi arasındaki yükseklik, bazilikal planlı olanlarda birbirine yakın ölçülere sahipken; İşhan Kilisesi'nde dıştan 20.75 m. taban genişliğine karşılık, kot hizasından kubbenin zirvesine kadar yükseklik 27.50 m.dir.

-Kiliselerin hemen hemen tümünde apsisin her iki yanında olmak üzere pastoforion odalarına yer verilmiştir. Yapının büyüklüğüne göre bu odalar şekillenmekte, Dörtkilise ve Parhal'da olduğu gibi iki katlı ve ikişer odalı olarak da uygulanabilmektedir (Çiz. 22,20).

-Yapılar genellikle büyük ebatlı olmalarına karşın İşhan, Dörtkilise ve Parhal kiliselerinde içte yeni bir mekan elde etme yoluna gidilmiş; İşhan'da apsisin yanındaki dehliz ve yan mekanlar, Dörtkilise ve Parhal kiliselerinin batı bölümlerindeki galeriler iki katlı olarak inşa edilmiştir (Res. 32,52,45).

-Şapeller ya kilisenin herhangi bir cephesine eklenmekte, ya da İşhan ve Dörtkilise'de olduğu gibi hemen yanlarına inşa edilmektedir (Res. 38,56).

VI. yy.'la birlikte görölmeye başlayan serbest haç planlı yapılar Bizans'ta ender kullanılmıştır.¹⁸ Ermeni mimarisindeki yakın benzeri Ermenistan'ın Artık şehrindeki kutsal İsa'ya adanan kilisesidir (VI/VI. yy.). Ancak burada, Artvin'deki serbest haç planlı kiliselerden farklı olarak apsisin her iki yanında pastoforion adaları bulunmamaktadır. Yine Karasamb'daki (VII. yy.) kilise planında da pastoforion odaları bulunmadığı gibi, kuzey ve güney haç kollarının doğu cephelerine apsisler yerleştirilmiştir.¹⁹

Karma ve iki destekli kapalı yunan haçı planlı kiliselerin benzerlerine daha önce tanıttığımız Çamlıyamaç ve Bağbaşı köylerindeki kiliselerde rastlanılmaktadır. Bölge dışında kapalı yunan haçı planının ilk örnekleri Gürcistan'ın Kaspi Eyaleti'ndeki Zromi (VIII. yy.) ve Arması (IX. yy.) kiliselerinde yer verilmiştir. Ermeni mimarisinde ise, Van Gölü'nün doğusundaki Tekor'da bulunan Aziz Sergios Kilisesi (VII. yy.) ile Kars-Anı'deki Mren Katedrali (VII. yy.)'nde izlenmektedir. Bizans mimarisinde ise, Elmalı-Demre yolu civarındaki Dereağzı Kilisesi (IX. yy.), İstanbul'daki Lips Kilisesi (X. yy.) ve Trabzon'daki Hagios Evgenios Kilisesi (XIII. yy.)'nde rastlanılmaktadır.

¹⁸ Eyice a.g.e. (bkz. dn. 15) 45 v.a.

¹⁹ Kadiroğlu a.g.e. (bkz. dn. 1) 136 v.d.

Bunların yanısıra Orta Bizans Dönemi (824-1204)'nde kilise mimarisine kapalı yunan haçı planı hakim olmuş, bunlarda; bema ve pastoforion odalarının yerleştiriliş biçimlerine göre '*gelişmiş*' ve '*basit*' tip ayrımlarına gidilmiştir.²⁰

Gürcistan'da IV. yy.'dan itibaren bazilikal plan kiliselerde kullanılmıştır. Bunların yanısıra '*üç kiliseli bazilika*' diye adlandırılan ortadaki mekan ile yanlardaki mekan arasında duvar olan ve yandaki mekana sadece batıdaki bölümden ve orta mekandan birer kapı ile geçilen Gürcüler'e özgü bazilika tipi de her yüzyılda sevilerek kullanılmıştır. Ancak Artvin'deki Dörtkilise ve Porhal bizilakaları üç nefli ve tonozu duvarlardan taşan payelere oturan takviye kemerleri ile bölünen özelliklere sahip olup, benzerlerini Meşhet'teki Steti Zvoli (V. yy.), Bolvisi'deki Kutsal Haç Bazilikası (V. yy.), Urbnissi'deki Aziz Stefon Kilisesi (VI. yy.)'nde bulmak mümkündür. Ermeni mimarisinde ise, Leninakan'ın doğusundaki Direkler (V. yy.) ve Erivan'ın güneyindeki Ganni gibi tek nefli; Lenanakan'ın güneyinde Karak (V. yy.), Ani'nin güneyindeki Eruk (VII. yy.)'daki kiliseler üç nefli bazilikalara örnektir.²¹ Gürcü ve Ermeni mimarisinde kubbe genelde her plan tipinde, ama en az bazilikal yapılarda kullanılmıştır. Bizans mimarisinde V. yy.'dan itibaren bazilikal planlı yapılar kubbelerle örtülmüştür. İstanbul'daki Studios Manastırı'na ait olan İonnes Pradromos Bazilikası (V. yy.) üç nefli ve nef ayrımları sütunlarla yapılan Helenistik bir bazilika olarak karşımıza çıkar. Yine İstanbul'daki Bayezit 'A' ve 'B' bazilikaları da (IV/V.yy.) Helenistik bazilikalara örnektir. Bunlarda yan nefler galerilidir ve pastoforion odaları yoktur.²²

Manastırlarda olduğu gibi, Artvin'deki kilise mimarisinde de devamlı plan ve mekan anlayışında bir arayış ve yeni denemeler gündemdedir. Bu, Bizans mimarisinde izlenen plan şemalarının daha özgürce kullanımını sağlamakla birlikte, sadece Gürcü mimarisine özgü planların doğuşunu da getirmiştir. Mimari alanında ilişkiler, Bizans'tan çok Ermeniler'le olmuştur. Ancak Gürcü ve Ermeni kilise mimarisini birbirinden ayıran üsluplar da yok değildir. İşhan kilisesi bunun en güzel örneğidir.

Sonuç olarak; Gürcü mimarisinde '*geçiş dönemi*' olarak kabul edilen VIII-X. yy.'daki en önemli dini yapılar Artvin'deki bu kiliselerle temsil edilmektedir. Ayrıca,

²⁰ Khatchatrian a.g.e. (bkz. dn. 5) 203 v.d.; Kadiroğlu a.g.e. (bkz. dn. 1) 133 v.a.; Eyice a.g.e. (bkz. dn. 11) 7 v.d.

²¹ Kadiroğlu a.g.e. (bkz. dn. 1) 136 v.d.

²² Mango a.g.e. (bkz. dn. 11) 58 v.d.

Gürcü mimarisinde XIII. yy.'a kadar sürecek olan '*büyük dönem*' mimarisinin geleneksel çizgilerin oluşumunda hiç şüphesiz Artvin'deki dini mimarinin önemli katkıları olmuştur.

5.1.2. CAMİLERDE

Emeviler döneminde İslam'la tanışmaya başlayan bölge halkının tümüyle müslümanlaşması ancak XVI. yy.'da Osmanlılar zamanında gerçekleştirilmiştir.²³ Bir kısmı hıristiyanlıktan dönen yöre halkı, inançlarının gereğini yerine getirmek amacıyla sözkonusu dinin anlayışı doğrultusunda mabet edinme ihtiyacını duymuşlardır. Bu anlamda bir taraftan Ortaçağ'dan kalma Gürcü kiliselerinin bazen tümünü, bazen de bir bölümünü çok az tadilatla camiye çevrilmiş; ayrıca, Ardanuç-İskenderpaşa Camii (XVI. yy.), Murgul-Molla Hamit Cana Hoca Camii (XVI. yy.) ve Şavşat-Zor Mustafa Bey Camii (XVI. yy.) gibi üç yeni cami inşa edilmiştir. Yeni bir camiye kavuşamayanlar ve eski yapılardan da bu yönde yararlanamayanlar ise, mahalle içlerinde oluşturdukları '*oda tipi*' küçük mescitlerde ibadetlerini sürdürmüşlerdir.

Katalogda teker teker tanıtmaya çalıştığımız yöredeki ilk camiler XVI. yy.'da (3 adet) inşa edilmeye başlanmış, XVII. yy.'da görülmezken, XVII. yy.'da (4 adet) durgun, XIX. yy.'da (21 adet) giderek artmıştır. Dini mimarideki bu atılım, Artvin'in Ruslar'a terkedilmesi sonucu olumsuz yönde etkilenmiştir.

Konuya dahil ettiğimiz XVI. yy.'dan başlayarak XX. yy.'ın başına kadar devam eden yaklaşık 4 asırlık süreçteki Artvin camilerinde plan açısından mimari birliğinin sağlandığı açıkça görülmektedir. Bu plan; önde son cemaat yeri bulunan, çoğunlukla kare, bazen de dikdörtgen planda olmak üzere 100 m² civarında harim, tümü ahşaptan olmak üzere ekseriyeti 'U' şeklinde ve mutlaka köşklü mahfil katı, genellikle düz ahşap tavan, bazen de düz tavanın ortasına yerleştirilen küçük çaplı bağdadi veya ahşap kubbe, dıştan nadiren semerdam, çoğu kırma çatıyla örtülen ve ana mekanın kuzeybatı köşesine yerleştirilen tek minare uygulamasından oluşan '*ahşap tavanlı*' tip olarak özetlenebilir.

Ahşap tavanlı veya ahşap destekli ilk camilerin Gazneli ve Karahanlı sanatında uygulandığı bilinmektedir. Gazne'de Sultan Mahmut'un yaptırdığı '*Arusu'l-Felek Camii*' çatısının ahşap direklerle taşındığı kaynaklarda belirtilmektedir. Düz çatılı ve

²³ Kırzioğlu a.g.e. (bkz. dn. 31) 205-249.

ahşap ayaklı camilere X-XII. yy.'larda Semerkant'ın doğusundaki Oburda Buhara'nın batısında ise Hive'de rastlanmaktadır.²⁴

Anadolu'da ahşap camiler Selçuklular zamanından başlayarak Osmanlı'nın son dönemine kadar inşa edilmiştir.²⁵ Anadolu'da bilinen ahşap direkli ilk cami, Konya'daki Sahip Ata Camii'dir (1258). Bu tarihten sonra ahşap tavanlı camilerin çoğaldığı görülür. Selçuklu döneminin bu tarzdaki diğer önemli camileri olarak Afyon Ulu Cami (1272-73), Sivrihisar Ulu Camii (1275), Ankara-Arslanhane Camii (1289-90) ve Beyşehir-Eşrefoğlu Camii (1297-99) sayılabilir.

XIV-XV. yüzyıl Beylikler devri cami ve mescitlerinde ahşap tavanlı örneklerin daha da arttığı görülmektedir.²⁶ Konya ve Ankara'daki örneklerin yanısıra Candaroğulları tarafından bu plan tipi öylesine benimsenir ki Kastamonu ve çevresinde bulunan 21 camiden 17 tanesi bu tarzda inşa edilmiştir.²⁷

Artvin'deki camilere yakın benzerlik gösteren Candaroğulları'na ait Kastamonu'nun Kasaba Köyü'ndeki Mahmut Bey Camii (1367) ve Araç-Demirli Köyü'ndeki İsmail Bey Camii (1451) orijinal yapılarını koruması açısından önem arz etmekte olup, '*ahşap girişlemeli ve ahşap direkli camiler*' grubuna girmektedir.²⁸ Bunlardan Mahmud Bey Camii, boyuna (derinlemesine) düzenlenmiş dikdörtgen plana sahiptir. 11.15x9.15 m. ölçüsündeki harim iki sıralı dört ahşap sütunla mihraba dik üç sahna ayrılmıştır. Orta sahnın diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutulmuştur. İsmaili Bey Camii de derinlemesine düzenlenen dikdörtgen planlı olup 15.60x10.65 m. ölçüsündeki harim tek sıradan oluşan iki ahşap sütunla mihraba dile iki eşit sahna bölünmüştür. Her iki yapının kuzey cephelerinde son cemaat bölümleriyle, hariminde bulunan ahşap mahfil katları da Artvin'deki camilere genelde benzemektedir. Ancak, bu iki örnekten yola çıkarak Artvin'deki cami plan ve mekan anlayışındaki farkları şöyle özetlemek mümkündür;

-Harim bu yapılarda derinlemesine dikdörtgenken Artvin'deki camilerde kareye yakındır. Bu, Kılıçkaya (17.27x16.80) ve İnanlı (7.30x7.14 m.) camilerinde izlendiği gibi iç mekanın büyük ve küçük olmasıyla da değişmemektedir (Çiz. 55, 58).

²⁴ A. Kuran, *Malazgirt Armağanı* (1972) 179-186.

²⁵ E.H. Ayverdi, *Osmanlı Mimarisinin İlk Devri*, I (1966) 155 v.d.; a.y., *Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve Sultan Murad Devri II*, (1972) 179 v.d. a.y., *Osmanlı Mimarisinde Fatih Devri III*, (1973) 170 v.d.; İnce a.g.e. (bkz. dn. 112) 369-371.

²⁶ G. Öney, *Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl* (1989) 11 v.a.

²⁷ M. Özkarıcı, *Candaroğulları Beyliği Mimari Eserleri* (Basılmamış Atatürk Ün. Sosyal Bilm. Enst. İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi 1992) 97 v.d.

²⁸ a.g.e., 125, 198.

-Mahfil bunlarda tek yönlü olarak uygulanırken, Artvin'deki Muratlı, Kılıçkaya ve Esenal camilerinde olduğu gibi ekseriyetle 'U' biçimindedir (Res. 101, 137, 144).

-Haşap sütunlar bu yapılarda tabandan tavana yükseltilmişken, Artvin'deki Zor Mustafa Bey, Fındıklı ve Zeytinlik camilerinde uygulandığı gibi iki kademeli ve mahfil katının kanatları doğrultusunda şekillenmiştir (Çiz. 54,46,33).

-Bu yapılarda sütunlar harimde sahin oluşturacak şekilde tavanı taşıyıcı unsur olarak karşımıza çıkarken, Artvin camilerindeki sütunlar; İskenderpaşa, Muratlı ve Bakırtepe'de görüldüğü gibi genellikle düz ahşap tavanın ortasına yerleştirilen kubbeyi taşımaktadır (Çiz. 37,45,59).

-Belki de en önemlisi Candaroğlularının bu plan tipindeki yapılarda kubbenin hiç kullanılmamış olmasıdır. Ancak, Artvin'deki İskenderpaşa, Muratlı, Arhavi, Merkez, Dikyamaç, Bakırtepe, Aşağı Sundura, Oruçlu, Ulukent, Orta Hopa camilerinde olduğu gibi yapıların bir kısmında sembolik de olsa kubbe kullanılmıştır (Çiz. 37,45,41,44,59,49,35,42,48).

Bu tip yapılarda kubbe uygulamasının ilk örneğine Eşrefoğlu Camii (XIII. yy.)nde rastlanmaktadır. Ancak, mihrabın önünde yer alan kubbe kargir ayaklar üzerine oturmaktadır. Bu anlamda yakın bir örnek de İspir Çarşı Camii'dir (XIII. yy.). Ağaç direkli cami tavanının orta yerinde Erzurum-Ulu Cami kubbesini andıran ahşap kubbesi, her sırada 45° dönen ve küçük sekizgenler şeklinde tertiplenmiştir.²⁹

Fatih döneminde birçok mahallede '*sakıflı camiler*' olarak adlandırılan ahşap çatılı ve önünde ahşap direklere dayanan camilerin inşa edildikleri bilinmektedir. Fakat yangına karşı fazla dayanıklı olmadıklarından bunlardan XX. yy.'a pek azı ulaşabilmiştir. Mimar Sinan'ın da bu tipte cami inşa ettiği görülmektedir. Bunlardan ancak sekizi bazı değişikliklerle günümüze gelebilmiştir. 1559-60 tarihli olan Kanlıca İskenderpaşa Camii'nin Evliya Çelebi'den yola çıkarak kurşun kaplı ahşap çatısının içinde aslında tahtadan bir kubbeye sahip olduğu tahmin edilmektedir.³⁰

Artvin'deki cami plan anlayışına benzer bir örnek de Olur İlçesi'ne bağlı Çataksu'da bulunan Osmanlı Külliyesi'ne ait camidir.³¹ 1667 tarihli olan yapı; dış mimarisi bakımından pek sade oluşu, kuzeyde yer alan ve altı ahşap sütuna oturan son cemaatyeri ile birlikte, kuzey-güney doğrultusunda 19.60x14.30 m. dikdörtgen

²⁹ Kuran a.g.e. (bkz. dn. 24) 179 v.d.

³⁰ A. Kuran ve bşk., Mimarbaşı Kocasınan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I (1988) 176 v.d.

³¹ H. Gündoğdu, Türk Halk Mimarisi Sempozyumu Bildirileri, 5-7 Mart 1990, 1991, 85-90; V. İrmış, Yusufeli-İşhan Tortum Öskvank Kiliseleri Olur-Çataksu Külliyesi (Basılmamış Atatürk Ün. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Böl. Lisans Tezi 1990) 16 v.d.

planlıyla, ahşap çatısıyla, düz ahşap tavan ve ortasındaki tekne göbeğiyle, tavanı taşıyan dört ahşap sütun ve mahfil köşküyü Artvin'deki Zor Mustafa Bey, Ortacalar, Esental, Zeytinlik, Cevizli, Kocabey, Kılıçkaya ve Aşağı Maden camilerinin plan ve üslup benzerliklerini yansıtması açısından önemli bir eserdir (Çiz. 54,43,62,33,52,53,57,36; Res. 128,93,143,7,120,123,135,80).

Bu erken örneklerden sonra Trabzon ve Rize'de Artvin'deki cami plan anlayışına adeta aynı ustanın elinden çıkarırcasına benzerlik gösteren yapılarla rastlanmakta olup, bunların başında Trabzon/Of-Ağaçlı Köyü Camii, Trabzon/Çaykara-Çambaşı Köyü, Düz Mahalle Camii, Çaykara-Uzungöl Filak Mahallesi Camii (XIX. yy.), Çaykara-Kabataş Köyü Camii (XIX. yy.), Rize (Merkez)-Uzunkaya Camii (XIX. yy.), Rize/Hemşin-Baltacılı Mahallesi Camii (XVIII. yy.) gelmektedir.³²

Sonuç olarak, İslam medeniyetinde gelişen ve Osmanlılar'da zenginleşerek anıtsal boyutlara ulaşan camilerde izlenen zengin plan denemesi Artvin'deki camilerde görülmemektedir. Bunun bir nedeni de, merkezden yönetilen ve planlanan Osmanlı plan şemasının XVIII. yy.'la birlikte eski disiplinini kaybetmesi ve Batı'daki mimari gelişmelere uygun olarak kendi içinde yeni arayışlara girmesi sonucu taşranın bildiği geleneklerini sürdürmesi olarak açıklanabilir.³³ Bu, özde Gazneliler'en beri bilinen geleneğin çevre illerdeki camilerde olduğu gibi, plan ve mekan anlayışının; bölgedeki zengin halk mimarisinin etkisinde kalmasıyla da doğrulanmaktadır.³⁴ Candaroğulları'nda karşımıza çıktığı gibi ahşap tavanlı camilerin Artvin'de yaygın olarak yapılmasında D. Karadeniz Bölgesi'nin zengin ormanlara sahip olması ve bir anlamda da halkın ekonomik durumuyla yakından alakalı olduğu ortaya çıkmaktadır.³⁵ Zamanla bu tür uygulamaların gelenekselleştiği de gözardı edilmemelidir.

³² H. Karpuz, Rize (1993) 20 v.a.; a.y., Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, 2, 4, 37-45; a.y., Şebinkarahisar (1989) 15-29; M. Yavuz, Çaykara-Dernekpazarı ve Köylerindeki Osmanlı Dönemi Camileri (Basılmamış Atatürk Ün. Arkeoloji ve Sanat tarihi Böl. Lisans Tezi 1993) 16 v.d.

³³ O. Aslanapa, Türk Sanatı 2 (1989) 27 v.d.; M. Sözen ve bşk., Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan (1975) 1 v.d.; Kuran a.g.e. (bkz. dn. 29) 176 v.a.; a.y., İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami (1964) 2 v.d.; A. Altun, Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet (1988) 71-80; S.K. Yetkin, İslam Mimarisi (1965) 1 v.d.

³⁴ Karpuz a.g.e. (bkz. dn. 32) 70 v.a.; a.y., a.g.e. (bkz. dn. 32) 44; Yavuz a.g.e. (bkz. dn. 32) 63 v.d.

³⁵ Özkarcı a.g.e. (bkz. dn. 27) 394.

5.1.3. TÜRBELEERDE

Özellikle İslâm-Türk Medeniyeti'nde olmak üzere Karahanlılardan başlayarak B. Selçuklar, devamında Anadolu Selçukluları ve Osmanlılarda sevilerek inşa edilen türbe veya kümbetlere³⁶ Artvin'de de az da olsa rastlanmaktadır. 7 tane olarak tesbit ettiğimiz bu yapılardan Artvin (Merkez)-Zeytinlik'teki Aşağı ve Yukarı Türbe kesin olmamakla birlikte Selçuklu dönemine; Şavşat'taki Zor Mustafa Bey ve Atabek türbeleri ile Ardanuç'taki Hatice Hanım, Ali Paşa ve Süleyman Paşa türbeleri Osmanlı döneminin eserleridir.

Bunlardan Zeytinlik-Aşağı Türbe, dıştan 7.90x7.82 m. ölçüsünde olmak üzere kare planlı ve kubbeli bir yapı olup, iç mekanın tabanına doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen beşik tonozlu mummyalık kısmıyla dikkat çekmektedir (Çiz.64; Res.147). Hemen yakınında bulunan Yukarı Türbe, aynı kültürün önemli bir değişikliğe uğramadan uygulanan ve adeta ilkinin tıpkısıdır (Çiz.65; Res.150). Hangisinin daha erken yapıldığı bilinmez ama, birbirine yakın tarihlerde inşa edildikleri anlaşılmaktadır. İkincisinde göze çarpan bir değişiklik, tabanındaki mummyalık kısmının kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş olmasıdır (Res.151). Her ikisinin de yanında başka bir yapı veya hazire bulunmamaktadır. Güney duvarlarına açılan mihrap nişleriyle, Selçuklu döneminde mescit işlevini üstlenmiş yörenin yapıları olarak dikkat çekmektedir (Res.149, 152).

XVI. yy.'a ait olan Şavşat-Zor Mustafa Bey Türbesi, baldaken türünde inşa edilmiş, üzeri kubbeli, dıştan 4.40x4.30 m. ölçülerinde küçük bir yapıdır (Çiz.66). Hazirenin içinde bulunan yapı, hayli tahrip olmuştur (Res.153). XVIII. yy.'a tariheddiğimiz Şavşat'taki Atabek Türbesi, Zor Mustafa Bey Türbesi'yle yakın benzerlik içindedir (Res.249).

Ardanuç-İskenderpaşa Camii'nin batı cephesine bitştirilmiş olarak inşa edilen Hatice Hanım, Ali Paşa ve Süleyman Paşa türbeleri, XVIII. yy.'dan kalma yöredeki son örneklerdir (Res.84). Birbirine yakın ölçülere sahip olan türbeler kare planlı ve üzerleri kubbeli yapılarıdır (Çiz.37). Ali Paşa Türbesi'nde mezar yokken, Hatice Hanım Türbesi'nde iki, Süleyman Paşa Türbesi'nde ise dört adet mezar bulunmaktadır.

³⁶ O. Aslanapa, Anadolu'da İlk Türk Mimarisi Başlangıç ve Gelişmesi (1991) 96 v.d.; Altun a.g.e. (bkz.dn.33) 84-86; H. Önkal, Osmanlı Hanedan Türbeleri (1992) 19 v.d.; S. Başkan, Kültür ve Sanat, 3, 1989, 54-59.

Görüleceği üzere Artvin'de türbe mimarisi pek gelişmemiştir ve iki tür plan uygulanmıştır. Bunlardan Selçuklu türbeleriyle tanıdığımız kare planlı ve üzeri kubbeli plan tipi, epey bir aradan sonra XVIII. yy.'da biraz daha küçültülerek Hatice Hanım, Ali Paşa ve Süleyman Paşa türbelerinde tekrarlanmıştır. Ancak, son örneklerde mihrap nişi bulunmadığı gibi, kubbe geçişleri ve iç mekan düzenlemeleri farklıdır. Diğer planın ilk temsilcisi olan Zor Mustafa Bey Türbesi'nde gördüğümüz baldaken türündeki plan geleneği epey bir aradan sonra XVIII. yy.'da Atabek Türbesi'nde değişikliğe uğramadan tekrarlanmıştır.

Böylece, Artvin'deki erken tarihli olan iki türbenin özellikle kare planlı gövdesi ve tuğla formlu kubbesiyle B. Selçuklulara ait kare planlı mezar anıtlarına genel olarak benzerlik göstermektedir. Ancak, malzemedeki değişiklik, mumyalık kısmının kendisine özgü uygulaması ve günümüzde cephe kaplamalarının, kapı ve pencere formlarının bozulmuş olmasıyla gerek İran'daki B. Selçuklara ait, gerekse Anadolu Selçukluları ve Saltukluların mezar anıtlarıyla çok yakın benzerlik kurmak mümkün olmamıştır.³⁷ Kare planlı ve kubbeli anlayışının geç örnekleri olan Ardanuç-Adakale'deki üç türbe geç Osmanlı döneminde yakın benzerleri bulunmakla birlikte, daha basitçe uygulanan yapılardır.³⁸

Bu yapılardan farklı olarak baldaken tarzında inşa edilen Şavşat'taki her iki türbe, erken Osmanlı dönemine ait olan İznik-Saltukdede Türbesi'nde olduğu gibi az da olsa mezar anıtlarında görülen yapı tipidir.³⁹ Artvin'dekilerine benzer yakın örnekler ise Erzurum'daki Anne Hatun, Mahmut Paşa ve Oltu-Çataksu Camii'nin yanında bulunan türbe gösterilebilir.⁴⁰

5.1.4. HAMAMLARDA

Hamam mimarisi, eskiden beri bilinen ve çeşitli medeniyetlerde uygulama alanı bulan, insanlığın ortak kullanım yapılarıdır. Ancak, yörede yapmış olduğumuz

³⁷ M. Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık* (1977) 305-326; O.C. Tuncer, *Vakıflar Dergisi*, 12, 1978, 137-152; a.y., *Anadolu Kümbetleri*, I, (1986) 13 v.d.; Aslanapa a.g.e. (bkz.dn.33) 69-85, 153-170.

³⁸ O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi* (1986) 482 v.d.

³⁹ E. Diez-O. Aslanapa, *Türk Sanat* (1946) 169.

⁴⁰ İ.H. Konyalı, *Erzurum Tarihi Abideleri ve Kitabeleri İle* (1960) 413-415; R.H. Ünal, *AÜEFĐ*, 5, 1974, 109 v.a.; *Gündoğdu a.g.e.* (bkz.dn.31) 90.

araştırmalarda İslâm öncesi, yani Ortaçağ dönemine ait 'hamam' yapısı tesbit edilememiştir. Tanıtımını yaptığımız üç hamam da geç Osmanlı dönemine aittir.

Yöredeki en önemli hamam yapısı Artvin (Merkez)'de bulunan '*Şehir Hamamı*'dır (Res.154). XVIII. yy.'a tarihlediğimiz yapı, haç planlı, dört eyvanlı ve dört köşe hücreli şekliyle, sıcaklık bölümü orijinal durumunu muhafaza etmektedir (Çiz.67). Soyunmalık kısmı zamanla değişikliğe uğramıştır. Günümüzde de kullanılmakta olan yapı, yörede çalışır vaziyette olan tek örnektir. Aynı yüzyılın bir başka yapısı olan Ardanoç'taki '*Kale Hamamı*', Osmanlılarca da uzun süre yönetim merkezi olarak kullanılan Adakale'de bulunmaktadır (Res.155). İskenderpaşa Camii'nin yakınında bulunan bu yapı, Artvin'deki Şehir Hamamı'ndan küçük tutulmuş olup, dıştan 13.93x6.70 m. ölçülerindeki dikdörtgen çerçeve içine yerleştirilmiş birimlerinden oluşmaktadır (Çiz.68). Plan açısından Artvin-Şehir Hamamı'ndan esinlenmediği anlaşılmaktadır. Yöredeki üçüncü örneğimiz olan Yusufeli'deki Konak Hamamı, yapılış amacına uygun olarak dıştan 7.50x5.55 m. ölçülerinde küçük bir yapıdır (Res.156). Soyunmalık ve ılıklik birimleri bulunmayan yapı, kendisine özgü plan denemesinin tipik bir örneğidir (Çiz.69).

Böylece, Kale Hamamı ve Konak Hamamı bir yana, Şehir Hamamı'nın özellikle Osmanlılarda kullanılan plan anlayışına paralellik gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu, erken dönem Osmanlı yapısı olan İznik-Hacı Hamza Mamamı ve XVI-XVII. yy.'a verilen Erzurum'daki Kırkçeşme Hamamı'nın sıcaklık bölümleriyle de doğrulanmaktadır.⁴¹

5.1.5. ÇEŞMELERDE

Hamamlarda olduğu gibi, çeşme mimarisinin de geçmişi eskilere dayanmaktadır. Ancak, Artvin'de biri Ortaçağ'dan, üç tanesi de geç Osmanlı döneminden olmak üzere tanımlanabilecek durumda dört adet çeşme ulaşmıştır.

Bunlardan ilki Ortaçağ'dan kalan çeşme olup, Artvin (Merkez)-Pırnalı (Porta) Manastırı için yapılmış, farklı bir uygulama örneği göstermektedir (Çiz.8-9). Halen çalışır vaziyette olan çeşme, şapelin doğu cephesine yerleştirilmiştir. Böylece sosyal amaçlı bir yapıya da manevi hava kazandırılmıştır. Bu, gözelerin bulunduğu yere

⁴¹ Diez-Aslanapa a.g.e. (bkz.dn.39) 185 v.a., Şek. 350; Ünal a.g.e. (bkz.dn.40) 131, 134, Şek. 33.

işlenen kabartma şeklindeki '*haç motifiyile*' de vurgulanmıştır. Yapının ön yüzü iki kademeli yuvarlak kemerle vurgulanan ve yan yana yerleştirilen ilk taş gözeden suyu akıtılan bir şekilde inşa edilmiştir (Res.10).

Osmanlı döneminin yöredeki ilk çeşmesi 1783 tarihli Artvin (Merkez)'deki Orta Mahalle Camii'nin yakınında bulunan Çelebi Efendi Çeşmesi'dir (Res.157). Yapı, camiden çok, hemen yanından geçen eskiden kalma patika yolun kenarında bulunmakla gelip-geçen yolcular için inşa edildiği anlaşılmaktadır. Günümüzde çalışmayan yapı, ön yüzü sivri kemerle belirlenen 3.27x2.50 m. ölçülerine sahiptir (Çiz.70). Yine, Artvin (Merkez)'deki Salihbey Camii'nin yanına inşa edilen Saîd Bey Çeşmesi ise, 1810 tarihlidir. Diğerinde olduğu gibi günümüzde çalışmayan ve kısmen değişikliğe uğrayan yapının, Çelebi Efendi Çeşmesi'nde gördüğümüz özelliklerin tekrarlandığı görülmektedir (Çiz.71; Res.158). Halen çalışır vaziyette bulunan son örneğimiz ise, Ardaneç'teki Aydın Camii'nin yanında bulunmakta olup, 1833 tarihlidir. Her ikisinde izlediğimiz gelenek aynen tekrarlanmıştır (Res.226).

Bu örnekler neticesinde ilk bakışta geç Osmanlı dönemine ait Artvin'deki çeşme örneklerinin Ortaçağ'dan kalma Pırnallı Çeşmesi'yle benzerlik gösterirse de, çeşmeyi belirleyen kemerlerin Pırnallı Çeşmesi'nde yuvarlak kemere, diğer üçünün ise, sivri kemerlere sahip olduğu görülmektedir. Osmanlıda bu tip çeşmelerin ilki 1485 tarihli İstanbul'daki Davut Paşa Çeşmesi olup,⁴² daha gelişmiş olarak sevilerek kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴³

5.1.6. KALELERDE

Tarihi geçmişi çok eskilere dayanan kaleler; sanat tarihi literatüründe halkın da oturduğu, etrafı surlarla çevrili geniş alana, yayılan ve bugünkü şehir görevini üstlenen sivil amaçlı '*dışkale*' ile daha çok arazinin tabii özelliklerinden faydalanarak yüksek kayalıklar üzerine ya da deniz, göl ve nehir kenarlarına inşa edilmiş askeri amaçlı, küçük ebatlı '*içkale*'lerden oluşmaktadır.⁴⁴

⁴² Aslanapa a.g.e. (bkz.dn.38) 538 v.d.

⁴³ H.Ö. Barışta, İstanbul Çeşmeleri (1993) 1 v.d.; Karpuz a.g.e. (bkz.dn.32) 42; Aslanapa a.g.e. (bkz.dn.33) 303 v.a.; Karpuz a.g.e. (bkz.dn.32) 29 v.a.

⁴⁴ N. Sevgen, Anadolu Kaleleri, I, (1959) 5 v.d.

Yaptığımız araştırmalarda Artvin'den günümüze ulaşan ilk kaleler Ortaçağ Dönemi'ne aittir. Yusufeli başta olmak üzere Artvin (Merkez), Ardanuç ve Şavşat ilçelerinin sınırları içerisinde birçok 'kale' olarak bilinen yapılar inşa edilmiştir. Bunlardan en önemlisi 'Ardanuç'taki Gevhernik Kalesi olup, diğerleri genellikle askeri amaçlı olarak yapılan ve stratejik önemleri bulunan küçük yapılardır. Belirli aralıklarla tepelerden başlayarak gitgide alçalan vadiler boyunca yerleştirilen bu yapıların birbirleriyle irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır.

İ.S. V. yy.'dan başlayarak uzun süre önemini koruyan Gevhernik Kalesi, 1551 yılında Osmanlıların eline geçtikten sonra da onartılarak kullanımına devam edilen yapı, etrafı surlarla çevrili 'asıl kale-dışkale' ve hemen üzerinde anakayadan yararlanarak oluşturulan 'içkale'den oluşmaktadır (Res.163-164). Asıl kalenin orijinal durumu bozulmuştur (Res.166). İçkale ise, 8.000 m²lik alanı ile yörenin en büyük yapısını teşkil etmektedir (Çiz.73). Etrafındaki surları, kilisesi ve sarnıcıyla, hemen hemen hiç değişmeden uygulanan çevredeki diğer kalelere öncülük etmektedir (Res.165-168).

Yörenin ikinci önemli yapısı olan Şavşat'taki Satlel Kalesi, stratejik önemi bulunan bir mahalde, anakayanın üzerine yerleştirilen bir yapıdır (Çiz. 74; Res.169). Burada dikkat çeken en önemli yenilik, silindirik gövdeli ve birkaç kattan oluşan gözetleme kulesine yer verilmiş olmasıdır (Res.171). Gevhernik Kalesi'nde gördüğümüz gibi burada da bir şapel ve sarnıç aynen korunmuştur (Res.172-173). Katalogda tanıttığımız üçüncü örneğimiz Artvin (Merkez)'deki Livane Kalesi'dir (Çiz.72; Res.159). X. yy.'da inşa edilen yapı, yine stratejik önemi bulunan bir mahalde, anakaya üzerine oturtulmuştur (Res.160). Günümüze, diğerlerine nazaran daha sağlam olarak ulaşan yapı, oval planlı yüksek kulesiyle, şapel ve su sarnıcı kalıntısıyla aynı geleneğin bozulmadan devam ettirildiği bir kale olarak karşımıza çıkmaktadır (Res.161-162).

Yörenin diğer önemli kaleleri ise Artvin (Merkez)'deki Okumuşlar, Ardanuç'taki Ferhatlı, Şavşat'taki Eskikale ve Yusufeli'deki Peterek ve Köprügören sayılabilir. Bunlardan Okumuşlar Kalesi, ulaşımı zor, saklı bir yerde bulunmakta olup, hemen yanındaki 'Şarbiyet' yerleşmesiyle irtibatlı olarak planlandığı anlaşılmaktadır. Günümüzde ekseriyeti korunan surları, yüksek kulesi ve şapeliyle aynı kültürün geleneğini tekrarlamaktadır (Res.196). Eskikale Kalesi ise, Şavşat ve çevresini kontrol edebilecek yükseklikte bulunmakla kulesine ihtiyaç duyulmadığı görülmektedir

(Res.251). Ardanuç Suyu'nun kenarındaki Ferhatlı Kalesi gibi, Peterek Kalesi de vadi içinde, yüksekçe bir anakayanın üzerinde bulunmakta olup, çevresindeki yerleşim birimlerini düşman saldırısından koruma ve yönetim amaçlı yapıldığı anlaşılmaktadır (Res.258). Köprügören'de bulunan büyük kale, aynen Peterek Kalesi işlevinde bir yapıdır (Res.263). Arhavi'deki Ciğa Tepesi'ndeki kale hariç, diğer tüm yapılar daha küçük ebatlı, stratejik önemi bulunan ve bazıları sadece gözetleme kulesinden meydana gelen plan ve mekan anlayışına sahiptirler.

Bütün bunlardan sonra, Artvin ve çevresindeki kale mimarisinin gelişimi adeta yaşama koşulu olarak algılanmış, en yüksek tepelerden başlayarak, hemen hemen her meskun mahalın yakınına; bulunduğu mekanın önemi ve büyüklüğüne göre planlanmış yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki, Borçka, Hopa ve Arhavi ilçeleri hariç, geri kalan yöre coğrafyasına 'kaleler' diyarı demek yanlış olmayacaktır. Hiç kuşkusuz bu yöndeki gelişmenin temelinde, kendi dini inançlarını, dolayısıyla kimliklerini koruma mecburiyetini hissedilen ve daima korku içinde bulunan sözkonusu Hıristiyan toplumunun psikolojik yapısında yattığı gözden uzak tutulmamalıdır.

Görülebileceği üzere Artvin'deki kalelerin hemen hepsi topoğrafik konuma göre şekillenen, yüksek kayalık, nehir veya dere kenarındaki vadiler üzerinde bulunmaktadır. Bu tipte planlanan kaleler, Anadolu'nun özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde eski çağlardan beri görülmektedir.⁴⁵

İşlevi açısından ise, Artvin kalelerin ekseriyeti stratejik yerlerde bulunan gözetleme ve koruma amaçlı küçük yapılardan meydana geldiği ve aynı zamanda bir bölümünün meskun mahalın yanbaşıda bulunmakla, kısmen şehri içine alan kaleler grubunu teşkil ettikleri anlaşılmaktadır (Satlel ve Pekrek kaleleri gibi). Ardanuç Adakale'deki tek örneğimiz ise, şehri kuşatan sur duvarları ile, bu şehrin içinde bulunan içkale ve kuşatma surları olan kaleler grubuna dahil edilebilir. Bu durumda şehirlerin yanbaşıda kurulmuş, kısmen de şehri içine alan kalelerin yakın çevredeki benzerleri Kemah, Bayburt, Avnik, Hasankale kaleleri gösterilebilir. Dış surları ve iç kalesi olan kaleler ise, daha gelişmiş olarak Erzurum, Erzincan, Van ve Hoşap kalelerinde karşımıza çıkmaktadır.⁴⁶

⁴⁵ Sevgen a.g.e. (bkz.dn.44) 1 v.d.

⁴⁶ A. Uluçam, Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu 23-25 Mayıs 1988, 1994, 415-432; Gündoğdu a.g.e. (bkz.dn.31) 220; H. Karpuz, I-II. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri, 1993, 157-170; M. Top, Hoşap'taki Mahmudi Beyliği Mimarisi (Basılmamış Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji ve Sanat Tar. Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi 1993) 21 v.d.

5.1.7. KÖPRÜLERDE

Askeri ve sosyal amaçlı olarak inşa edilen köprüler, Anadolu'da Hititlerden beri inşa edilegelen yapılar olup, başlangıçta basit ve ahşap olarak, daha sonra ise yuvarlak ve sivri kemerli düzgün kesme taş şeklinde uygulanmıştır.⁴⁷

Yaptığımız araştırmalarda Artvin'deki en eski köprüler Ortaçağ dönemine ait olup, hemen hemen hepsi dereler üzerinde kurulmuş taş yapılardır. Bunların yanısıra yörede halen yapımı süren ahşap köprülere de rastlanmaktadır. Ancak eski ahşap köprülerin çoğu zamanımızda yıkılmıştır. Ortaçağ'a ait örneklerin dışında incelemesini yaptığımız taş köprülerin hepsi geç Osmanlı dönemine aittir.

Ortaçağ'dan günümüze sağlam olarak ulaşan köprülerden biri Artvin (Merkez)'deki Alabalık Köyü'nde, Karçkal suyu üzerinde bulunmakta olup, tek gözlü ve basık kemerli bir yapıdır (Res.195). Aynı dönemin bir diğer örneği ise, Şavşat-Dutlu Köyü'nün yakınındaki dere üzerinde bulunmakta olup, yine tek gözlü, basık kemer ve eğimli yoluyla bu dönemdeki köprü geleneğinin belirleyicileri olmuştur (Res.250).

Osmanlı dönemindeki köprülerin de çoğu tek gözlü, sivri kemerli ve eğimli yola sahiptirler. Bu tipteki köprülerinin en önemlisi Arhavi-Ortacalar'daki yan yana bulunan Çiftkemer köprüleridir (Çiz.76; Res.176). Bu tipin devamcısı Borçka'daki Beğlevan Köprüsü ve Borçka-Hopa yolu üzerindeki Demirciler Köprüsü'dür (Çiz.77; Res.178, 235). Katalogda yer vermiş olduğumuz tek gözlü köprü tiplerinden küçük boyutlu bir örnek de Yusufeli-Yaylalar Köyü'nde bulunmaktadır (Çiz.79; Res.180). Tek gözlü köprülerin yanısıra, iki ve üç gözlü taş köprülere de rastlamak mümkündür. İki gözlü ve yolunun eğimli olduğu örneğimiz Borçka-Hopa karayolu kenarında bulunan Vaniti Köprüsü'dür (Res.237). Üç gözlü köprülerin en önemlisi, günümüzde ana gözü yıkılmış bulunan Arhavi'deki Orçi deresi üzerinde yer alan Kemer Köprüsü olup, bir büyük, iki küçük köprü gözüne sahiptir (Res.230). Üç gözlü ancak, yolunun düz olduğu yöredeki tek örnek ise, Artvin (Merkez)'deki Berta Köprüsü'dür. Günümüzde halen kullanılabilir durumda olan köprü, birbirine yakın ölçülerde, yuvarlak kemerli üç göze sahiptir (Çiz.75; Res.174). Burada diğer hiçbir köprüde rastlamadığımız, köprü ayaklarında silindirik gövdeli selyaranlara yer verilmiş

⁴⁷ C. Çulpan, Türk Taş Köprüleri. Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar (1975) 1 v.d.; Tunç a.g.e. (bkz.dn.204) 1. v.d.

rastlamadığımız, köprü ayaklarında silindirik gövdeli selyaranlara yer verilmiş olmasıdır. Yörenin bir farklı tipteki örneği de Hopa-Esenkırı'daki Meçeğali Köprüsü'dür. Ruslar tarafından yaptırılan köprü, tonozlu köprü gözüne ve yolu düz olan şekle sahiptir (Çiz.78; Res.179).

Ortaçağ ve Rus köprüsü hariç Artvin'deki diğer köprülerin Osmanlı geleneğinde inşa edildikleri anlaşılmaktadır. Bu yüzden de komşu Rize İli'ndeki hemen hemen aynı dönemin eserleri olan Şenyuva, Köprüköy, Kaptanpaşa, Yeşiltepe ve Çağlayan köprülerine çok yakın benzerlik içinde oldukları görülmektedir.⁴⁸ Ayrıca, Erzurum-İspir'deki Dervişağa ve Kız Köprüleri de aynı geleneğin farklı yerdeki uygulamaları olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁹ Tek gözlü taş köprülerin XII-XIII. yy.'lardan kalma örneğine ise, Çemişgezek'deki Sividin Köprüsü'nde izlenmektedir.⁵⁰

5.1.8. EV VE KONAKLARDA

İnsanoğlu varolalıdan beri barınma ihtiyacını duymuş, iklimin özellikleri başta olmak üzere, coğrafik koşullar ve mevcut malzemenin belirleyiciliğinde zaman içinde mimari gelenek edinerek, sahip olduğu kültürü doğrultusunda değişik ev tiplerini oluşturmuştur.⁵¹

Artvin'de yaptığımız araştırmalarda Ortaçağ'dan günümüze sivil mimarlık örneğinden biri olan herhangi bir 'ev' ulaşmamıştır. Bunun belki en önemli nedeni yörede özellikle evlerde yaygın olarak kullanılan ahşap malzemenin dayanma gücüdür.

Artvin (Merkez)'deki evlerin çoğu yöresel özellikte ve XIX. yy.'a aittir. Buradaki bir kısım diğer evler ise, XIX. yy.'ın sonu ve XX.yy.'ın başında; Artvin'in Rusların elinde bulunduğu dönemde inşa edilmiştir.

Ev mimarisi, başlıbaşına bir araştırma konusu olabileceğinden bu çalışmamızda kapsamlı bir inceleme yapılamamıştır. Ancak, şehir merkezindeki mevcut evlerden biri plan bazında, diğerleri ise kısaca tanıtılarak bu konudaki eksiklik giderilmeye çalışılmıştır.

⁴⁸ Karpuz a.g.e. (bkz.dn.32) 47-48, 52-54, Res. 67, 75, 80.

⁴⁹ H. Gündoğdu-H. Özkan, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, 1995, 29/30.

⁵⁰ Çulpan a.g.e. (bkz.dn.47) 76, Lev. XLVIII, Res. 47.

⁵¹ R. Naumann, Eski Anadolu Mimarlığı³ (1991) 346 v.d.

Artvin'deki yöresel özelliklere sahip olan şehir evleri genellikle bodrumuyla birlikte üç kattan oluşmaktadır. Mustafa Karşoğlu Evi'nde görüleceği üzere, katlarda ortada iç sofa ve her iki yanına yerleştirilen odalardan oluşmaktadır (Çiz.80-82). Bodrum katın ve birinci katın dıştan orijinal girişleri bulunurken, içten de ahşap merdivenler sayesinde birbirine çıkış sağlanmaktadır. Odalarda duvar içlerine yerleştirilen yuvarlak kemerli ocak, yatak odalarında da ahşaptan yüklüklerin yanısıra, yine farklı odaların duvarlarına konulan niş şeklindeki küçük dolap yerleri dikkat çekmektedir (Res.183). Odalar fazla pencere konularak iç mekanda ferah bir aydınlık sağlanmıştır. Dıştan genellikle kırma çatıyla örtülen yapılarda dikkat çeken bir başka özellik de, çatının her bir köşesine gelecek şekilde yerleştirilen sekizgen formlu ve yaklaşık 2.50 m. yüksekliklere sahip tuğladan yapılmış tipik bacalardır (Res.182). Bunların yanısıra yöresel özellikle değişik planlama ve cephe uygulaması gösteren evlere de rastlamak mümkündür (Res.212, 217, 221, 222).

Yöresel özellik taşımayan diğer evler ise, ilk etapta farklı bir kültüre sahip bulunduğu açıkça belli olmaktadır. Bu tipteki evler bodrum ve çatı katlarıyla birlikte genellikle dört kattan meydana gelmektedir. Çatıları semerdam, ön ve arka yüzeyleri üçgen alınlıklara sahiptir. Bir kısımda çatı katı bulunmadığı gibi bu çatı katlarının her iki cephelerinde yuvarlak kemerli ikiz pencereler ve yanlarında yuvarlak formlu havalandırma delikleri dikkat çekmektedir. Yöresel evlerden ayrılan bir başka özellik de ekseriyetle katların ön cephelerinde asma küçük balkonlara yer verilmiş olmasının yanısıra çatılarında kare formlu, kısa tutulmuş ve üçgen biçiminde sonlanan bacaların görülmesidir (Res.200-208).

Artvin'deki evleri iyi bir şekilde değerlendirebilmek için tüm ilçelerinde ve bağlı birimlerinde kapsamlı bir araştırma yapmak gerekmektedir.⁵² Ancak, incelemesini yaptığımız Mustafa Karşoğlu Evi, Osmanlılarda çeşitli bölgelerde görebileceğimiz '*İç Sofalı Evler*' tipinde inşa edildiği anlaşılmaktadır.⁵³

Evlerin yanısıra, yörede günümüze ulaşmış iki konak bulunmaktadır. Her ikisi de Şavşat İlçesi'nde bulunan bu konaklardan erken tarihli Zor Mustafa Bey Konağı'nın bodrum katı kareye yakın dikdörtgen plana sahiptir (Çiz.84). Üst katları yıkılmış

⁵² C. Eruzun, Mimarlık, 6, 1972, 51-58; H. Tokdemir, Artvin Yöresi Folkloru (1993) 43-66.

⁵³ M.A. Esmer, Avanos'un Eski Türk Evleri (1992) 20 v.d.; H. Karpuz, Erzurum Evleri (1993) 79; H. Tayla, Kültür Sanat, 5, 1979, 7-10; S.H. Eldem, Türk Evi Plan Tipleri (1968) 1 v.d.; Y. Sayan, Uşaktaki Tarihi Türk Evleri (Basılmamış Yüzüncü Yıl Sos. Bil. Ens. Arkeoloji Sanat Tar. Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi 1995) 32 v.a.

bulduğundan buradaki plan ve mekan anlayışını izlemek mümkün olmamıştır (Res.187-188). Diğer örneğimizi teşkil eden Hemsioğulları Konağı ise XIX. yy.'a aittir. Plan açısından Zor Mustafa Bey konağına benzerlik göstermeyip, adeta dıştan kale görünümünü vermektedir (Res.184). Diğerinde olduğu gibi sadece bodrum katı günümüze ulaşan yapı iç avlunun etrafında gelişen, dışa taşıntılı eyvanlar şeklinde planlandığı anlaşılmaktadır (Çiz.83; Res.186). Her iki konağın bir başka özelliği de 'Ocaklık' sahibi olan yönetici beyler için inşa edilmiş olmasıdır. Yöresel plan ve mekan anlayışı hakimdir.

5.2. YAPI ELEMANLARI

5.2.1. MİMARİ ELEMANLAR

5.2.1.1. ORTAÇAĞ YAPILARININ

5.2.1.1.1. CEPHE DÜZENLERİ

Yöredeki Ortaçağ dönemine ait mimari eserlerin cephe düzenlerinin izlenebildiği en önemli yapılar manastır kiliseleridir. İkinci bir koruma duvarına sahip olmayan bu yüzden de avlulu geleneğin gelişmediği bu yapılardan Opiza, İşhan, Tbeti ve Yeni Rabat kiliselerinde bölüntülü cephe düzeni görülürken, diğer yapılar dikdörtgen çerçeve içine alındığından bu olguya rastlanmaz. Dikkat çeken bir başka özellik de ekseriyetinin merkezi mekanlarının üzerlerinde, haç kollarının arasından yükselen kümbet formundaki kubbe kasnaklarıdır.

Çevrenin ilk yapılarından biri olan Khanzda Kilisesi'nin cephe sadeliğinden sonra (Res.18-19) günümüze sağlam olarak ulaşamayan Opiza Kilisesi'nin elimizde bulunan doğu haç kolunun yüzeyinde aynı yüksekliklere sahip yuvarlak kemerli üçlü arkadlı düzen, kasnağın çevresinde de uygulanmıştır (Çiz.4). Bu denemelerden sonra yöredeki en gelişmiş cephe düzenlemesi İşhan Kilisesi'nde izlenmektedir. Öyle ki, kendisinden önce bilinen gelenekleri geliştirdiği gibi, yeni denemelerle birlikte, kendisinden sonra yapılan Gürcü kiliselerinin cephe düzenlerine etki etmiştir. Burada görülen cephe anlayışını şöylece özetlemek mümkündür: Cephelerin asıl kısımlarını teşkil eden haç kolların yüzeyleri yuvarlak kemerli, ortadaki yüksek, yanlardaki eşit seviyelerden oluşan ve cephe yüksekliğinin 3/4 oranındaki üçlü duvar arkadıyla hareketlendirildiği sistemdir (Res.26-30). Arkad kemerlerinin eksenlerinde yuvarlak

kemerli ve dikdörtgen formlu pencereler konmuş, bunlar üstten taç kemerlerle vurgulanmıştır (Res.28). Ayrıca, doğu ve batı haç kollarına ait yan arkadların içleri yuvarlak kemerle sonlanan üçgen nişlerle (çirtma) hareketlendirilmiştir (Res.27). Bu canlılık kubbe kasnağında da sürdürülmüştür. İki kademedan oluşan yuvarlak kemerli duvar arkadları burmalı çifte sütuncelere sahip olup, tüm yüzeyi dolaşmaktadır (Res.31). Buradaki arkadların aksenlerine birer atlamalı olarak yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu pencerelerin yanısıra, geri kalan arkadlara daire formundaki küçük delikçiklere, haç kollarındaki yüzeylerinde de rastlanmaktadır (Res.27). Bunların yanısıra figürlü ve mimari plastik, düzgün kesme taş cephenin görkemini artırmaktadır (Res.29, 36). Tarihi seyrine göre İşhan'da izlediğimiz cephe anlayışı farklı bir plana sahip olan Dörtkilise Kilisesi'nde de rastlamak mümkündür (Res.49-51). Fakat uygulamada bazı farklılıklar gözlenmektedir. Şöyle ki, doğu ve batı cephelerinde üçlü arkad sistemi korunurken, arkadları oluşturan kemerlerin iki kademeye düşürülmesi ve İşhan Kilisesi'nde gördüğümüz bu kemerleri dıştan kuşatan kaval sütuncelere yer verilmemiş olmasıdır (Res.49). Ayrıca burada boydan boya uzanan ve iki kademedan meydana gelen kuzey ve güney cephelerinin yüzeyleri baştan sona sayıca çok, eşit yüksekliklerdeki arkadlarla hareketlendirilmiştir (Res.51). Üst kademedekiler ise adeta İşhan'daki kubbe kasnağında izlenen arkad geleneğinin tıpkısıdır. Pencereler sayıca arttığı gibi, altlı-üstlü düzenleme de yenidir (Res.51). Porta ve Dolishana kiliselerinin cepheleri sade iken, kubbe kasnaklarında çift sütunceli duvar arkadlı gelenek aynen korunmuştur (Res.4, 13). Parhal Kilisesi'nin cephe anlayışı Dörtkilise Kilisesi'nde izlediğimiz çok az farklılıklarla aynen tekrarlanmıştır (Res.43-44). Yusufeli'deki Dağ Manastırı Kilisesi'nin sadece doğu cephesinde bilinen gelenekten iki çirtma bulunmaktadır (Res.58). İşhan Kilisesi'nde tanıttığımız cephe düzenlenişinin en yakın örneğini Tbeti Kilisesi'nde izlenmektedir (Res.22-24). Ancak, burada İşhan Kilisesi'nin doğu ve batı haç kollarının cephelerinde görülen üçgen formlu çirtma uygulamasına gidilmediği gibi, arkad yükseklikleri de biraz daha kısaltılmıştır (Res.24). Ayrıca güney haç kolunun orta arkadı aksenine daha önce izlemediğimiz şekilde düz atkı taş kemerli ve dikdörtgen formlu yan yana iki pencereye yer verilmiştir (Res.24). Yöredeki en geç tarihli olan Yeni Rabat Kilesesi'nin cephe düzenlenişinde öncelilerden biraz daha farklı uygulamalar göze çarpmaktadır. Bunlar, doğu cephesinin pastoforion odalarının yüzeylerine gelecek şekilde konulan ikişer çirtmaların yanısıra, diğer tüm cepheleri kuşatan ve aynı yüksekliklerden oluşan kör arkadların varlığıdır (Res.20). Ayrıca, güney haç kolunun yüzeyindeki pervazları dışa taşıntılı ve yuvarlak kemerli ikiz

pencereler ilk olduğu gibi, kasnaktaki arkadların içine açılan birer atlamalı üçgen çirtmalar da yenidir (Res.20).

Tüm kiliselerde pencereler benzer yerlerde bulduklarından, yerden yükseklikleri ve boyutları yapının büyüklüğüne göre az da olsa değişiklik gösterse de birbirine yakın oranların uygulandığı görülmektedir. Hemen hepsinde yuvarlak kemerli, dikdörtgen formlu ve içe doğru genişleyen pencereler ortaktır (Res. 36, 49, 53). Yine bu pencerelerin önemlileri üstten genellikle atnalı şeklindeki kuşatma kemerleriyle vurgulanmıştır. İstisna olarak İşhan Kilisesi'nin batı cephesindeki, Tbeti Kilisesi'nin güney cephesindeki pencerelerin kuşatma kemerleri yoktur (Res. 24, 30). Ayrıca, cephe süslemelerinden bir kısmı pencere çevrelerinde gelişme göstermektedir.

Yöredeki Ortaçağ dönemindeki yapılara ait kapıların ekseriyeti sadedir (Res. 18, 44, 51, 57). Bu dönemin portal niteliğindeki tek örneğimiz İşhan Kilisesi'nin güney cephesinde bulunmaktadır (Res.28). Fazla yüksek olmayan ve dışa taşıntısı bulunmayan portal, dikdörtgen bir açıklık ve yuvarlak kemerle kuşatılan yarım daire şeklindeki alınlıktan meydana gelmiş olup, en önemli özelliği çevresindeki plastik süslemeler ve kemeri tutan çifte burmalı sütuncelerin varlığıdır (Res.29).

Özellikle kilise cephe düzenlerine farklı bir görünüm kazandıran kubbe kasnakları başlı başına birer mimari elemandır. Bunlardan Opiza, Dolishana ve Porta kiliselerinin kasnakları onikişer köşeli; İşhan, Tbeti ve Y. Rabat kiliselerinin ise silindirik gövde üzerine onaltışar yüzeyle olarak düzenlenmiştir (Çiz. 4; Res.13, 20, 23).

Tao-Klardjethie bölgesinde cephelerin arkadlarla hareketlendirilmesi ilk kez zengin bir biçimde İşhan Kilisesi'nde uygulanmıştır. Daha sonra Oltu'daki Çamlıyamaç ve Ani'deki Tigran Honents kiliselerinde olduğu gibi Gürcü ve Ermeni kiliselerinde sevilerek sürdürülmüştür. Bu uygulamanın proto tipine VII. yy.'a ait olan Ermenistan'daki Zvartnotz'da rastlanmaktadır.⁵⁴

Artvin'deki kilise pencerelerinde gördüğümüz gibi diğer yerlerdeki Gürcü ve Ermeni mimarisinin pencere şekilleri yuvarlak kemerli ve dikdörtgen formlu oluşlarıyla aynıdır. Pencerelerin üstten kuşatılması ve süslemeye yer verilmesinde bazı farklılıklar görülmektedir.

⁵⁴ Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 133 v.d.

Gürcü mimarisinde olduğu gibi Ermeni sanat eserlerinde de kapılar fazla anıtsal değildir. Kapılar yüzeyden dışa taşırılmadığı gibi bazen niş şeklinde cephenin içine yerleştirilmiştir.⁵⁵

Merkezi mekanların üzerinde bulunan kubbe kasnağı ve külahlarının formu açısından Artvin'deki kubbe kasnak formları, diğer Gürcü ve Ermeni kiliselerinin kasnak ve külahlarıyla yakın benzerlik içindedir. Gerçi Bizans kiliselerinde de yüksek kubbe kasnakları varsa da düzenlenişleri farklıdır.

Artvin'deki kiliselerde izlenen kubbe kasnak formlarının yakın benzerleri Oltu'daki Çamlıyamaç ve Bağbaşı'nda bulunan kiliselerdeki başta olmak üzere, Ani'deki Ermeni yapılarında da görülmektedir.

Başlangıçta B. Selçuklar, peşine de Anadolu Selçuklularınca mezar anıtları olarak inşa edilen kümbetlerin Gürcü ve Ermeni kiliselerinin merkezi mekanları üzerinde bulunan yüksek tutulmuş kubbe kasnaklarının düzenlenişi ve örtülerindeki benzerlik gözden kaçmamaktadır. Coğrafik yakınlıkları dikkate alındığında, farklı kullanımları bulunan sözkonusu mimari elemanlarındaki bu benzeşme, karşılıklı etkileşimi gündeme getirmektedir. Ancak hangisinin öncelik taşıdığı; günümüzde tartışması devam eden ve henüz somut bir sonuca oluşulamayan bir olgu olarak güncelliğini korumaktadır.⁵⁶

Araştırmacıların tesbitlerine göre İran'da B. Selçuklar zamanında yapılan kümbetler XI-XII. yy.lara tarihlenmektedir. Daha sonra, Anadolu Selçuklularınca ülkemizde sürdürülen bu geleneğe ait yapılar XII. yy.'ın sonu ve XIII. yy.'ın başına verilmektedir. Bu durumda Artvin'deki kümbet formundaki bu kasnaklar Selçuklu kümbetlerinden erken tarihte yapılmış oldukları anlaşılmaktadır. Bu erkenliğin yanı sıra Anadolu'da orijinal örnek olarak tanıtılan Erzurum'daki Emir Saltuk Kümbeti (XII. yy.'ın ikinci yarısı)'nin külaha geçiş silmelerinde görülen plastik süslemelerle, İşhan Kilisesi'nin külaha geçiş silmelerindeki plastik süslemeler arasında çok yakın benzerlikler bulunmaktadır. Ayrıca, Emir Saltuk kümbeti yanında bulunan Anonim Kümbetleri'nin cephelerinde görülen ikiz sütünceli arkadlarda X. yy.'da Artvin'deki kilise ve kasnak cephelerinde izlenen geleneğin, XIV. yy.'a yansması olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine, X. yy.'a ait olan Pırnallı'daki çan kulesi, başlıbaşına kümbet

⁵⁵ Thierry a.g.e. (bkz.dn.9) 47 v.d.

⁵⁶ S. Başkan, *Kültür ve Sanat*, 3, 1989, 54-59; G. Öney, *Yıllık Araştırmalar Dergisi*, III, 1981, 41-66; R. Arık, *Vakıflar Dergisi*, VIII, 1969, 149-156.

formuna benzerlik gösteren özgün bir yapıdır (Res. 7). Bunlar bir yana, XII. yy. yapısı olan Erzurum Kale Mescidi'ndeki mihrap önü kubbesinin dışa yansıyan kasnak ve külâhı, kiliselerde olduğu gibi örtünün bir parçası olarak karşımıza çıkması, belki de kiliselerdeki kasnak formuyla bu tipteki kümbet formuna aynı kültür içinde geçişi sağlayan bir örnek olarak değerlendirilebilir. Bütün bunlardan sonra etkileşimin boyutunu ve yönünü belirleyebilmek için kapsamlı ve tutarlı araştırmaya ihtiyaç olduğu kuşkusuzdur.

Sonuç olarak; kiliselerdeki cephe anlayışını, sade düzgün taş, dışa taşıntısız kapı formları, duvar arkadlarının eksenlerine yerleştirilen küçük ve sayıca az pencereler, yüksek tutulmuş kasnak, pencerelerin etrafında gelişen figürlü ve mimari plastik ve kubik yapılar olarak özetlemek mümkündür.

5.2.1.1.2. APSİSLER

Hristiyan kilise mimarisine Roma bazilikalarından geçtiği belirtilen apsis (apsid) camilerdeki kibleyi belirleyen mihrap görevi üstlenen mimari elemanlardır.

Artvin'deki Ortaçağ kiliselerinde birbirine benzer apsis uygulaması görülür. Doğu yönünde olmak üzere yarım daire planlı olarak düzenlenen apsisler, üstten yarım kubbeyle sonlanmaktadır ve içlerinde genellikle nişler bulunmaktadır. Ancak, İshân'daki apsis uygulaması diğerlerinden farklı olarak planlanmış olup, yöredeki tek örnekdir (Res.32). Burada iki kademeli yuvarlak kemerler sütunlar üzerine oturtularak yarım daire formulu (eksedralı) apsis elde edilmiştir ve burası yanındaki iki katlı dehlizle kuşatılmıştır. Bu tür apsis uygulaması Gürcü ve Ermeni mimarisinde sadece tetrakonchos, Bizans ve Suriye mimarisinde ise, tetrakonchos, trikonchos veya oktagon planlı yapılarda görülmektedir. Bu tip uygulamanın yakın örnekleri Erzurum'daki Bana (X.yy.) ve Ani'deki Gagik (XI. yy.) kiliselerinde de izlenmektedir.⁵⁷ Artvin'deki apsislerin bir özelliği de dışa yansıtılmaması olup, Bizans mimarisindeki uygulamalardan bu yönden ayrılmaktadır.

⁵⁷ Kadiroğlu a.g.e. (bkz.dn.1) 152 v.a.

5.2.1.1.3. PASTOFORİON ODALARI

Erken Hıristiyan ve Bizans mimarisinde diakonikon ve prothesis olarak adlandırılan ve apsisin her iki yanına yerleştirilen ve herkesin giremeyeceği şekilde kutsiyet taşıyan pastoforion odaları Artvin'deki kiliselerde de hiç aksatılmadan uygulanmıştır. Öyle ki, Khanzda Kilisesi'nde yer kısıtlaması olmasına rağmen, yine de pastoforion odaları konmuştur (Çiz.11). Buradaki pastoforion odalarının ekseriyeti doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve batı cephelerinden girişleri bulunan, doğu duvarlarındaki küçük pencerelerle dışa açılan yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan Tbeti Kilisesi'ndeki pastoforion odalarına farklı olarak batı cephesinden değil, güneybatı köşelerinden giriş sağlandığı gibi diakonikonun planı da düzgün değildir (Çiz.13). Ayrıca, Dörtkilise ve Parhal kiliselerindeki bu odalar iki katlı olarak düzenlenmiştir.

5.2.1.2. ORTAÇAĞ SONRASI YAPILARININ

5.2.1.2.1. CEPHE DÜZENLERİ

XVI. yy.'dan başlayarak XX. yy.'ın ilk çeyreğine kadar incelediğimiz İslâmi eserler, 'külliye' şeklinde gelişen büyük programlı yapılar olmadığı gibi, mevcut eserlerin oldukça küçük ve yöresel özellikler çevresinde olgunlaşmasından dolayı etkin ve muhafazalı cephe anlayışı gelişmemiş, Selçuklularda gördüğümüz ve Osmanlılarda da kısmen sürdürülen görkemli portaller inşa edilememiştir.⁵⁸

Bu dönemin önemli yapılardan olan camilerin cepheleri oldukça sade tutulmuştur ve kiliselere göre küçük yapılarıdır. Cephelerde ekseriyetle iki sıradan oluşan, düz atkı kemerli ve dikdörtgen formlu pencereler başta olmak üzere yuvarlak kemerli pencere formlarına da rastlamak mümkündür. Evlerdeki pencerelerin çoğu düz atkı kemerlidir. Portal olarak niteleyebileceğimiz kapılara nadiren camilerde rastlanmaktadır ve bunlar ana mekanın kuzey cephelerinde bulunmaktadır. Tarihi itibarıyla ilk önemli portal şeklinde düzenlenmiş kapı Artvin (Merkez)-Salihbey Camii'nde bulunmaktadır (Res.74). Cephe yüzeyinden fazla taşıntı yapmayan dikdörtgen çerçeve ile belirlenen portal, yuvarlak kemerli kapı açıklığı, iki kademeli sivri kemerle kuşatılmıştır. Burada dikkat çeken bir başka özellik de kalem işi

⁵⁸ R.H. Ünal, Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimarisinde Taçkapılar (1982) 30 v.d.

süslemelere yer verilmiş olmasıdır. Çok az farkla gerçekleştirilen diğer portal şeklindeki kapılar Zeytinlik, İncilli, Cevizli, Kocabey, Bakırtepe, Esendal, Kılıçkaya ve Yaylar camilerinde izlemek mümkündür (Res.76, 86, 124, 136, 140, 142, 143). Bunların dışında ahşap malzemeye gerçekleştirilen bir başka görkemli kapı da Muratlı Camii'nde bulunmaktadır (Res.100). Tümüyle ahşaptan olan bu kapılar zengin ağaç oymacılığına sahiptir. Farklı bir yapıda olmak üzere, camilerdekilere benzer portal şeklindeki kapı örneğine Hemşioğulları Konağı'nın cephesinde rastlanmaktadır (Res.185).

5.2.1.2.2. MİNARELER

İslâm mimarisinde ilk örnekleri VIII. yy.'da Emevilerde ortaya çıkan minare, zamanla gelişmiş, değişik form ve sayılarıyla Osmanlılarda sevilerek kullanılmıştır.⁵⁹ Hoparlörlerin bulunmadığı dönemde üstlendikleri işlevlerinden dolayı önemlerini muhafaza eden bu yapılar zamanla camilerin simgesi haline dönüşmüşlerdir.

Artvin'deki minare mimarisinin temel özelliği; ana mekanın kuzeybatı köşesinde bulunması, silindirik gövdeli ve konik külahla sonlanması, tek şerefeye sahip olması, fazla yüksek bulunmaması, çıkışların mahfil katından olması, köylerdeki orijinal minarelerin tümüyle ahşap, şehir merkezdekilerinin ise tuğla ve taş malzemeye inşa edilmiş sade yapılar olarak özetlenebilir.

Bunlardan, 1792 tarihli olan Salihbey Camii'nin minaresi, yöredeki erken tarihli tuğladan yapılmış önemli bir yapıdır (Res.73). Artvin'deki çoğu minare zaman içinde yıkıldıklarından yenilenmiştir. Günümüzde minaresi yıkılıp yenisi yapılamayan veya hiç bulunmayan örneklere de rastlanmaktadır. Bunlardan Orta, Oruçlu, Düzköy, Fındıklı, Erenköy, Zor Mustafa Bey, İnanlı ve Yaylar camilerinin minareleri bulunmaktadır (Res.80, 224, 248).

Yöredeki minareler geç Osmanlı döneminde taşrada uygulanan formlarla aynıdır.⁶⁰

⁵⁹ A. Uluçam, Sosyal Bilimler Dergisi, I, 1, 1990, 17-72.

⁶⁰ H. Harpuz, Trabzon (1990) 39 v.d.

5.2.1.2.3. MİHRAPLAR

İslâm'da, cemaatle kılınan namazlarda, kibleyi ve imamın bulunacağı yeri gösteren mihrap, ilk dönemlerinden itibaren dini mimaride yer almış olup, başlangıçta renkli bir çizgi, dikili taş veya basit levhalar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. VIII. yy.'dan itibaren Emevilerle birlikte, duvar içine yerleştirilen niş şeklini almış, zamanla şekil ve kompozisyon bakımından camide ilk göze çarpan elemanlardan biri haline gelmiştir. Daha sonra mihraplar, türbe, ribat, medrese, han ve saraylarda da görülmeye başlanmıştır.⁶¹

Artvin'deki mihrap formları genellikle birbirine benzemekte olup düzgün kesme taş başta olmak üzere, ahşaptan olanlara da rastlanır. Ekseriyetle mihraplar zaman içinde tamirat geçirdiğinden bir kısmının orijinal durumları bozulmuştur. Ama, özdeki uygulama duvarın içine yerleştirilen yarım daire formundaki niş, bazen köşeli olarak devam edip, çoğunlukla dilimli kavsarayla sonlanmaktadır. Mihrap nişinin etrafında duvardan hafif dışa taşıntı yapan ve farklı ölçü ve tiplerden oluşan silmelerle çerçeve oluşturulmuştur. Bu çerçeveler genellikle değişik renklerde boyanarak, bulunduğu duvarda etkin olarak vurgulanmıştır.

Yöredeki mihraplar içinde düzgün kesme taşa sahip olup, orijinal durumları bozulmayan örneklerin başında Kocabey ve Esenal camilerindeki örnekler gelmektedir. Adeta cümle kapısındaki çerçevenin benzeri ile kuşatılan Kocabey Camii mihrabı, yarım yuvarlak nişiyle ve dilimli kavsarasıyla tipik bir örnektir (Res.126). Süsleme açısından oldukça sade olan mihrabın hareketliliği taş renginin yanısıra kavsara dilimlerinde ve kavsara çevresindeki yazı kuşağıyla sağlanmıştır. İkinci örneğimiz olan Esenal Camii'nin mihrabı ise, Kocabey Camii'nin mihrabıyla özde aynıdır (Çiz.63; Res.145). Burada, yarım yuvarlak formlu olan mihrap nişi giderek daralma gösterirken, kavsara çevresinde kabartma şeklinde taşa işlenen bitkisel bezeme ve içindeki yazı kuşağı, sade işçiliğiyle uyum içindedir. Taş mihraplarının son örneklerinden biri olan Kılıçkaya Camii mihrabı, daha önce pek izlenmeyen bir düzenleme göstermektedir (Çiz.58). Taş mihrapların yanısıra ahşap mihrap tipinin belirgin örneklerine Muratlı, Fındıklı ve Düzköy camilerinde rastlanmaktadır. Bunlardan Muratlı ve Fındıklı camilerinin mihrapları yörede diğer cami mihraplarından farklı olarak cepheden dışa taşırılmıştır. Ancak içteki form

⁶¹ Ö. Bakırcı, Anadolu Mihrapları (1976) 1 v.d.

uygulamaları önkeleriyle aynıdır (Res.99, 102, 106). Düzköy Camii'nin mihrabı ise çevrede örneğine rastlanmayan zengin ağaç oyma süslemelerinin yanısıra canlı renklerle boyanarak abartılı bir görünüm kazanmıştır (Res.110).

Sonuç olarak, Artvin'deki mihrapların hemen hemen hepsi camilerde bulunmaktadır. Ancak, Zeytinlik türbelerindeki basit ve sade işçilikli mihrap nişleri de gözden uzak tutulmamalıdır (Res.152). Bütün bunlar göstermektedir ki, tanıtımını yaptığımız Artvin'deki tüm mihraplar, Osmanlı mimarisinin Batılılaşma döneminde izlenen geleneğinin daha basitçe uygulamalarıdır.

5.2.1.2.4. MİNBERLER

Cuma ve bayram namazı kılınan camilerin önemli elemanlarından biri olan minber, yapılarda ekseriyetle mihrabın yanına, bazen de bu yandaki köşeye; kible duvarına bitiştirilen özgün yapılardır.

Artvin'deki camilerin hepsinde minber bulunmakta olup, tümü ahşaptır. Ebatları ve düzenlenişleri de birbirine benzemekte olup, yöredeki en önemli minberler olarak (Merkez)-Çarşı, Ortacalar, Dikyamaç, Muratlı, Camili, Sugören ve Cevzili camilerinde bulunmaktadır (Res.69, 94, 97, 102, 105, 117, 121). Bunlardan 1865 tarihli olan Artvin (Merkez)'deki Çarşı Camii minberi, cevizden, baştan sona ahşap süslemeciliğinin güzel bir örneğidir (Res.69). Yörenin hiç kuşkusuz en görkemli minberi Borçka'daki Muratlı Camii'nde bulunmaktadır (Res.102). 1847 yılına ait olan minber tarihi önceliğiyle de, kendisinden sonra yapılan minberlere örneklik etmişse de zerafeti, bitkisel ve konulu süsleme anlayışı aşlamamıştır. Şavşat'taki Cevzili Camii minberi de damalı süslemesiyle üniktir (Res.121). Bunlardan başka, Yusufeli'nin Demirkent Camii'nde bulunan minber de Muratlı Camii minberinden sonra, özelliğini yitirmeden günümüze ulaşan şaheser bir yapıdır (Res.257).

Yöredeki minberler, Anadolu'da Selçuklulardan itibaren gelişen ahşap minber geleneğine uysa da dönemin ve çevrenin özelliklerine uygun bir gelişme izlemiştir.⁶²

⁶² Karpuz a.g.e. (bkz.dn.32) 140, 145.

5.2.1.2.5. MAHFİLLER

Camilerde, sultan, emir, vali gibi devletin ileri gelenlerinin emin şekilde ibadet yapabilmesi, müezzinin üstlendiği görevi kolayca icra edebilmesi ve belirli zamanlarda kadınların namaz kılabilmeleri ve ek mekan kazanmak amacıyla; genellikle, ikinci katlarda bulunan bölümlere '*mahfil*' veya '*mahfe*' denilmektedir. İslâm mimarisinde, özellikle İstanbul ve Anadolu camilerinde sevilerek kullanılmıştır.⁶³

Artvin'deki camilerde de hemen hemen hiç aksatılmadan uygulanan mahfillerin yapılış amacı, köşk şeklindeki çıkıntılı kısımlarında da anlaşılacağı gibi müezzinin sesini duyurabilmesi gözetildiği gibi, genellikle küçük ebatlı olan cami harimlerinin cemaate yetmemesi ve bayanlara uygun mekan oluşturma düşüncesi çerçevesinde geliştiği anlaşılmaktadır.

Araştırmalarını yaptığımız tüm mahfiller ahşaptır ve harimin içinde olmak üzere çoğunluğu '*U*' şeklinde planlanmıştır. Bir kısmının dıştan ayrı bir kapısı bulunduğu gibi, hemen hemen hepsine harimin kuzey duvarı kenarlarına konulan bir veya iki ahşap merdivenle çıkış sağlanmaktadır. Daha önce belirttiğimiz gibi kuzey kanatların orta kısmında, yüzeyden çıkıntılı '*müezzin köşkeleri*' yer almaktadır. Adeta balkonları hatırlatan mahfil kolları korkuluklarla çevrilirken, üç yönlü kirişlerinin altına gelecek şekilde yerleştirilen ahşap dikmelerle taşınmaları sağlanmıştır. Halen orijinal durumlarını koruyan ve süslemeli köşklere sahip olan örneklere Zeytinlik, İskenderpaşa, Arhavi-Merkez, Muratlı, Aşağı Sundura, Erenköy, Kocabey, İnanlı, Öğdem, Kılıçkaya ve Esendal camilerinde rastlamak mümkündür (Res. 77, 83, 90, 102, 115, 119, 125, 132, 134, 137, 144).

5.2.2. STRÜKTÜREL ELEMANLAR

5.2.2.1. DESTEK VE GEÇİŞ UNSURLARI

5.2.2.1.1. PAYE, SÜTUN VE SÜTUN BAŞLIKLARI

Artvin'deki Ortaçağ dönemi yapılarının başlıca destek unsuru payeler olup, serbest ve duvar payeleri şeklinde uygulanmıştır. Bu dönemin özellikle kiliselerin kubbe ve tonozlarının taşınmasında kullanılan payelerden serbest tipte olanlarından en önemlisi İşhan Kilisesi'nin kubbe altında bulunmakta olup doğudakiler dokuzgen,

⁶³ Uluçam a.g.e. (bkz.dn.2) 255.

batıkadiler ise haç planlıdır (Res.33). Haç planlı serbest payelere bu kez tonoz taşıyıcısı olarak Dörtkilise ve Parhal kiliselerinde uygulanmıştır (Res.52). Duvar payeleri ise, tüm kiliselerde olmak üzere birbirine benzer şekillerde tertiplenmiş olup, iki kademeli olarak düzenlenmiştir (Res.45, 52).

Yine Ortaçağ dönemine ait yapılarda sütun uygulaması, İşhan Kilisesi'nin apsis eksedrasında bulunmaktadır (Res.32). Ayrıca, bu sütunlar kompozit başlıklarıyla da yöredeki erken tarihli tek örnektir. Bu örneklerden sonra geç Osmanlı dönemine ait camilerin ekseriyetinde destek unsurları olarak kısa ahşap dikmeler kullanılmıştır. Ancak harimlerinin bir bölümü örten kubbeleri desteklemek amacıyla kalın ahşap sütunların kullanıldığı örnekler de bulunmaktadır. Bu tipteki sütunlar İskenderpaşa, Arhavi-Merkez ve Ulukent camilerinde rastlanmaktadır (Res. 90, 91). Bunların yanısıra düz ahşap tavanı desteklemek amacıyla kullanılan sütunlar da görülmektedir. Sütunların uygulandığı örneklere Orta Mahalle ve Öğdem camilerinde de rastlanmaktadır (Res.134). Belirli bir sütun başlığına sahip olan tek yapı Arhavi-Merkez Camii'ndeki sütunlarda görülmekte olup '*gotik*' tiptedir.

Yöredeki Ortaçağ dönemi destek unsurları ile Osmanlı dönemine ait taşıyıcı unsurlar arasındaki en belirgin özellik ilkinde taş, diğerlerinde ahşabın kullanılmış olmasıdır.

5.2.2.1.2. KEMERLER

Bir açıklığı geçmek için tüm mimari elemanlarda eskiden beri sevilerek kullanılan kemerlerin çeşitli örnekleri bulunmaktadır.

Artvin'deki Ortaçağ dönemi yapılarından başlayarak incelediğimiz bütün eserlerin çeşitli yerlerinde atnalı, yuvarlak, basık ve sivri kemer tipinin uygulandığı görülmektedir. Bunlardan Ortaçağ yapılarında, atnalı, yuvarlak ve basikkemer tipleri seçilmişken, Osmanlı yapılarında sivri ve yuvarlak kemerler tipi daha fazla kullanılmıştır (Res. 76, 81, 86). Sadece Camili Camii'nin cephesinde '*kalkık*' kemer tipine rastlanmıştır (Res.104).

5.2.2.1.3. TKOMP VE PANDANTİFLER

Dört köşeli yapı duvarlarından, üzerini örten kubbe veya tonozlara geçiş elemanları olarak karşımıza çıkan trompun ilk kullanımı eski Sasani sanatına kadar uzanmaktadır.⁶⁴

Artvin'de kubbe örtü sistemi nadiren kullanıldığından buna bağlı olarak tromp ve pandantif kullanımı gelişmemiştir. Ortaçağ kiliselerinin kubbe geçişlerinde tromp görünümü verilmiş olmasına rağmen pandantiftir (Res.37). İslâmi eserler içerisinde tromp kullanımı sadece Zeytinlik'teki iki türbede görülmekte olup, bunlar sivri kemerli düz trompların tipik örneklerindedir (Res.152). Bu dönemin kubbe ile örtülü olan Zor Mustafa Bey, Atabek ve Ardanuç'taki türbelerde de pandantif kullanılmıştır (Res.153).

5.2.2.2. ÖRTÜ SİSTEMLERİ

İlk kullanımları İran ve Roma mimarisinde rastlanan kubbe ve tromp kullanımı zamanla geliştirilerek çeşitli sanat eserlerinde kullanılmıştır. Artvin'deki eserlerde büyük hacimli kubbelere rastlanmazken, Hıristiyan eserlerinde tonoz örtü, Osmanlı çağı eserlerinde ise düz ahşap örtü etkindir. İçte uygulanan bu örtülerin tümü dıştan ya çift pahlı (semerdam); ya kırma çatı, ya da konik külah şeklinde kapatılmıştır.

5.2.2.2.1. KUBBELER

Artvin'deki yapılarda ilk kubbe, Ortaçağ dönemine ait kiliselerin merkezi mekanlarını örtmek için kullanılmış olup, kemerler yardımıyla payelere oturtulan yüksek kasnaklı kubbe uygulaması şeklindedir. İşhan başta olmak üzere Opiza, Porta, Dolishana, Tbeti ve Yeni Rabat kiliselerinde 5.00 ile 7.00 m. çaplarında küçük ebatlı düzgün kesme taşlardan oluşturulan kubbelere bulunmaktadır (Res.37). İslâmî eserlerde de Osmanlılarda gördüğümüz şekilde tüm mekanı örten kubbelere rastlanmaz. Ancak Zeytinlik'teki türbeler bu yönde tuğladan inşa edilen ilk denemeler olarak görülebilir de, küçük ebatlı oluşu bu olguyu önlemektedir (Res. 148). Bu dönemin diğer kubbe örnekleri camilerde, düz ahşap tavanlarının orta yerlerine yerleştirilen ve ahşap sütunlarla desteklenen küçük boyutlu bağdadı ve ahşap kubbelerdir. Bu tip örneklere

⁶⁴ Sözen-Tanyeli a.g.e. (bkz.dn.1) 140.

Oruçlu, İskenderpaşa, Muratlı, Arhavi-Merkez, Ulukent, Dikyamaç, Ortahopa ve Bakırtepe camilerinde rastlanmaktadır (Res. 79, 83, 90, 91, 98, 113). İçteki kubbe örtünün dışa yansıtıldığı ender yapılar Zeytin'likteki türbelerle diğer baldaken türbeler gösterilebilir.

5.2.2.2.2. TONOZLAR

Tonoz örtünün yörede ilk kullanımı Ortaçağ kiliselerinde görülmektedir. Tümü beşik tonoz tipinde, düzgün kesme taş kullanımıyla inşa edilmişlerdir. Opiza, Porta, Dolishana, İşhan, Tbeti ve Yeni Rabat kiliselerinin merkezi mekanları hariç tüm birimleri beşik tonozlarla örtülmüştür (Res. 45, 52). Dörtkilise ve Parhal kiliseleri başta olmak üzere diğer kiliselerin örtüleri doğu-batı doğrultusunda beşik tonozdur (Res.45, 92). İslâmi eserlerde ise tonoz örtü kullanılmamıştır. Bir farklı uygulama olarak Esenkıyı (Maçeğali) Köprüsü'nün gözü ve Zeytin'likteki türbelerin tabanlarında bulunan mumyalıklar beşik tonoz örtüye sahiptirler (Res. 151, 179).

5.2.2.2.3. DÜZ ÖRTÜLER

Osmanlı dönemine ait dini ve sivil yapıların içten başlıca örtüsü düz ahşap tavan şeklindeki örtüdür.

Başlangıçta belirttiğimiz gibi Ortaçağ dönemindeki eserlerde iç örtü sistemi dışa yansıtılmamıştır. Bu dönemin sevilen çatıları tonozların üstünde tek ve çift pahlı çatı, kubbelerinin ise konik veya piramidal külahtır. İslâmi eserlerde ise, ender olarak semerdam, genellikle kırma çatı kullanılmıştır.

5.3. SÜSLEME

Bir yüzeyi estetik açıdan daha etkileyici kılmak amacıyla üzerinde yapılan her türlü bezeme olarak tarif edilen süsleme, eski dönemlerden beri çeşitli malzemelerde her kültürün kendi gelenekleri ve inançları doğrultusunda uygulanagelmiştir.⁶⁵

⁶⁵ S. Mülayim, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi, III, 1984, 97-114; S.Ögel, Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı (1987) 1 v.d.; Y.Demiriz, H. Gündoğdu, Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar. G. İnal'a Armağan, (1993) 197-211.

Artvin'deki süsleme programını malzeme açısından değerlendirmek gerekirse; duvar yüzeyinde, taş ve ahşap malzemede gerçekleştirilmiş olduğu görülecektir. Bunlardan duvar yüzeyinde fresko; taş malzemede figür, bitkisel, geometrik ve yazı; ahşap malzemede ise, bitkisel ve geometrik motifli unsurların varlığı görülmektedir. Fresko ve figürlü motifler Ortaçağ kiliselerinde, ahşap malzemedeki süslemeler ise, camilerde bulunmaktadır.

5.3.1. FRESKO

Hıristiyan dini mimarisinde çok sevilerek kullanılan freskli süsleme geleneği Artvin'deki Ortaçağ dönemi kiliselerinde de, sözkonsu dinin anlayışı çerçevesinde, iç mekanlarında sürdürülmüştür. Özellikle kubbe ve kasnakların yüzeyleri freskler için en uygun yer olarak seçildiği görülmektedir. Ekseriyeti bozulmuş olsa da tüm kiliselerde freskli bezemeye yer verilmiştir. Bunlardan İşhan'daki kubbe yüzeyine işlenen '*haçın göğe yükseltişi*' sahnesi hala canlılığını muhafaza etmektedir (Res.37).

5.3.2. FİĞÜR

İslâm sanatında ender olarak kullanılan figürlü süsleme Hıristiyan sanatında sevilerek uygulanmıştır.⁶⁶

Artvin'deki en önemli figürlü süsleme İşhan Kilisesi'nin batı haç kolu pencere pervazında bulunmaktadır (Res. 36). Buradaki arslan-ejder mücadelesi yöredeki tek örnektir. Dolışa Kilisesi'nin kubbe kasnağı cephesinde bulunan kilise maketinin sunulması sahnesi Gürcü ve Ermeni yapılarında da rastlanmaktadır (Res.15). Bunlardan başka Parhal kilisesinin batı cephesinde '*arslan*' kuzey cephesinde de çeşitli hayvan figürleri görülmektedir (Res. 46).

⁶⁶ N. Çam, İslâm'da Sanat Resim ve Mimari (1994) 7 v.d.; Ögel a.g.e. (bkz.dn.51) 122 v.d.

5.3.3. BİTKİSEL VE GEOMETRİK ÖRNEKLER

Bitkisel ve geometrik süsleme değişik kültür ve ortamlarda sevilerek kullanılmıştır.⁶⁷

Artvin'deki mimari eserlerde bitki ve geometrik motiflerden oluşan süsleme programı ortaktır. Ayırıcı özellik uygulanan malzeme çeşidinde ve motiflerin tiplerindedir.

Yöredeki Ortaçağ dönemine ait bitkisel ve geometrik motifler taş malzeme üzerinde olmak üzere kiliselerin kapılarında, kuşatma kemerlerinde, pencerelerde, taşıyıcı ve geçiş unsurlarıyla cephelerin çeşitli yerlerinde bulunmaktadır. İshan'daki kilise başta olmak üzere yirmiyi aşkın bitkisel ve geometrik şekiller bulunmakta olup; bunlar 'geçme' ve 'tekrarlama' motifleri olarak nitelenebilir. Geometrik motifler üçgen, kare ve dairesel şekilli iken, bitkisel motiflerin başında üç yapraklı bir bitki gelmektedir (Res.36).

Bitkisel ve geometrik motiflerin bu kez ahşap malzeme üzerinde olmak üzere camilerin kapıları, mihrapları, minberleri, mahfil, köşk, korkulukları ve tavanlarda izlenmektedir. Buralarda görülen bitkisel motifler; stilize ağaçlar, vazoda çiçekler, kıvrım dallar, S ve C kıvrımları şeklindedir. Geometrik olanlar ise, sarma kordon, sepet örgü, kare içinde yıldız, üçgen dizileri, mührü Süleyman, çarkifelek ve zikzak en çok kullanılanlardır. Araştırmamızı yaptığımız camilerden yukarıda özetlemeye çalıştığımız motiflere hemen hemen her camide rastlamak mümkünse de en önemlileri Zeytinlik, A. Maden, Muratlı, Fındıklı, Esendal ve Demirkent camilerinde görülmektedir (Res. 77, 81, 100-102, 107, 146, 257). Ayrıca, bitkisel süslemenin taş malzemede uygulandığı tek mihrap örneğine Esendal Camii'nin mihrabında rastlanmaktadır (Res.145).

Doğu Karadeniz bölgesinde araştırmalar yapan Sn. Prof. Dr. Haşım KARPUZ'un da belirttiği gibi, çevre illerde XVIII. yy.'dan sonra bölgeye özgü bir ahşap üslubunun ortaya çıktığı ve bunun antik karakterli bazı yerli motifler ile klasik Osmanlı ve Avrupa menşeli motiflerin yöre sanatçıları tarafından başarılı bir sentez ve yorumla biçimlendiği; ayrıca, Artvin'deki camilerde uygulanan plan ve süsleme

⁶⁷ S. Mülayim, Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler (1982) 61-65; H. Yurttaş, Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihindeki Yeri, I (Basılmamış Atatürk Ün. Sos. Bilm. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tar. Anabilim Dalı Doktora Tezi 1991) 338 v.d.

programlarının çok yakın benzerlerine Trabzon ve Rize'de de rastlandığı ve ustaların Artvin yöresinden gelmiş olabilecekleri söylendiğine göre,⁶⁸ Artvin'deki sanat eserlerindeki süsleme kaynağını ortaya çıkarabilmek için özellikle kısaca tanıttığımız yöredeki kiliselerin süsleme ve programları ile camilerde ve sivil mimarlık örneklerinde bulunan motiflerin ciddi bir analizine ihtiyaç duyulmaktadır. Şimdilik, figürlü kabartmaların millattan önceki bin yıllık tarihi süreçte Orta Asyalı kavimlerce oluşturulan ve geniş manada '*Avrasya Hayvan Üslubu*' denilen kültür ortamının etkisinde geliştiğini söylemek yanlış olmayacaktır.⁶⁹

5.3.4. YAZI

İslâm sanatında, yazının önemli bir yeri vardır. Özellikle Kur'an ve Hadisler'den seçilen çeşitli mesajlar, uygulanan yapı türünün şekline göre ya doğrudan doğruya duvar yüzeylerine ya da panolarda süsleme amaçlı olarak kullanılmıştır.⁷⁰ Hiç kuşkusuz mimaride yazının sevilerek kullanımında Arap harflerindeki estetik görünüm ve kitabe yazımının payı büyüktür.

Artvin'deki mimari eserlerde ilk yazı Ortaçağ dönemine ait kiliselerin kitabelerinde izlenmektedir. Büyük Gürcü harflerinden oluşan bu yazılar İslâmi eserlerde gördüğümüz şekilde geniş kullanım alanına sahip değildir. Bu dönemin en önemli yazıları İşhan Kilisesi ve Meryem Ana portolleriyle, Pırnalı'daki çan kulesinin kubbe kasnağının cephesinde görülmektedir (Res. 8, 9, 29, 39).

Yöredeki İslâmî eserlerde yazı kullanımı pek gelişmemiştir. Ancak camiler başta olmak üzere çeşmelerde kitabe amaçlı Celif Sülüs ve Celif Ta'lik yazı çeşidi kullanılmıştır. Araştırmamızı yaptığımız eserlerden en önemli yazılara Salihbey, Zeytinlik, Esendal ve Yaylalar camilerinin cümle kapılarında; Saîd Bey ve Çelebi Mehmet çeşmelerinde ve Esendal Camii'nin mihrabında izlemek mümkündür (Res. 142, 145).

5.4. MALZEME VE TEKNİK

Zengin ormanlara sahip olmasına rağmen Artvin'in Ortaçağ dönemine ait olan mimari eserlerin ana malzemesi taştır. Çok az da tuğla kullanılmıştır. Özellikle

⁶⁸ Karpuz a.g.e. (bkz.dn.32) 69-74; a.y.; a.g.e. (bkz.dn.32) 37 v.d.

⁶⁹ H. Gündoğdu, IV. Millî Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Semineri Bildirileri. 25-26 Nisan 1994, 1995, 19-31.

⁷⁰ O. Aslanapa a.g.e. (bkz.dn.33) 386 v.d.

kiliselerin cephelerinde, kapı pencere, geçiş ve tayıcı elemanlarında, kasnak ve kubbelerinde düzgün kesme taş, kalelerde ise moloz taş kullanılmıştır. Moloz taş yakın çevrede kolayca bulunurken, düzgün kesme taşlar çok uzak yerlerden getirildiği anlaşılmaktadır.

Kiliselerdeki düzgün kesme taşlar farklı boyutlardan oluşmakta olup, volkanik cinsli ve birbirine yakın renk tonlarına sahiptir.

Tuğla malzeme ise, Dolishana Kilisesi ile Dörtkilise Kilisesi ve şapelinde kısmen kullanılmıştır.

Çatılarda ise, Dolishana ve İşhan kiliselerinin kasnak külahlarında kaburgalı kiremit, Dörtkilise Kilisesi çatısında Marsilya kiremiti, Parhal Kilisesi'nin çatısı başta olmak üzere günümüze ulaşan diğer çatılarda düzgün taş plaka kaplamaları dikkat çekmektedir.

Bu dönemin cephe duvarları dolgu duvar tekniğinde örülmüştür. Dıştan ve içten kaplama duvarların ortası farklı büyüklüklerdeki moloztaşlarla doldurularak, harçla kuvvetlendirilmiştir. İçteki ve dıştaki düzgün kesme taş kaplamalar ile ortasındaki dolgu duvar arasında, 1/3'lük oran bulunmaktadır. Düzgün kesme taş kaplamaların tümünde iyi bir işçilik görülmektedir.

Osmanlı dönemindeki eserlerde kalite ve cinsindeki farklılığa rağmen taş malzeme başta köprü ve çeşmelerde olmak üzere kullanımına devam edilmiştir. Camilerde ise, beden duvarları dışında, ahşap malzeme kullanımına geçilmiştir. Çatılarda genellikle alaturka kiremit, son zamanlarda ise sac kaplama kullanılmıştır. Bu dönemde de tuğla ender kullanılmıştır.

Ortaçağda izlediğimiz malzeme kalitesi ve iyi işçilik Osmanlı eserlerinde sürdürülememiş, bu yüzden de cephelerin sıvanarak kapatılması yoluna gidilmiştir. Ancak, iç donanımdaki ahşap malzemenin kullanımında taş nazaran kaliteli işçilik sergilenmiştir.

Borçka'daki camilerde olduğu gibi tümüyle ahşap malzemeyle; çandı tekniğinde inşa edilen yapılara da rastlanmaktadır. Bu uygulama köy evlerinde halen, sürdürülmektedir. Şehirdeki tarihi evlerde ise, yörede '*çakatura*' olarak bilinen bağdadi örgü ile '*göz dolması*' şeklindeki uygulamalar görülmektedir.

6. SONUÇ

Araştırmalarımız göstermiştir ki, tarihi geçmişi İ.Ö.'ki dönemlere dayanan Artvin'in ilk mimari yapılaşması; Ortaçağ'da Hıristiyan kültürü çerçevesinde olmuş, XVI. yy.'dan sonra Osmanlı hakimiyeti ile birlikte İslâm Medeniyeti'nin eserleriyle tanışmıştır.

Ortaçağ'dan günümüze ulaşan yöredeki en önemli yapılar manastırlardır. Bu eserler Artvin (Merkez), Ardanuç, Şavşat ve Yusuflei ilçelerinde yoğunlaşmaktadır. Manastırların çekirdeğini kiliseler oluştururken, etrafında '*şapel*' başta olmak üzere çeşitli dini ve sosyal yapıların varlığı gözlenmektedir. Bu anlamda çevrenin en önemli manastırı Yusufeli'nin Tekkale Köyü'ndeki '*Dörtkilise Manastırı*'dir. IX. yy.'a ait olan bu manastırın mimari anlamda etkin yapısı; düzgün kesme taş işçilikli ve üç nefli bazilikal planına sahip kilisesidir. Kiliseye bağlı olarak '*yemekhane*' ve '*seminer odası*'nin yanısıra yanındaki '*şapeli*'yle, bu kültürdeki manastır oluşumunu günümüze ulaştıran tek örnektir. Başlıbaşına bir örenyeri görünümündeki Artvin (Merkez)'de bulunan Porta Manastırı diğer hiçbir manastırda rastlamadığımız '*çan kulesi*' ve '*çeşme*'ye sahiptir. Yusufeli'deki İşhan Manastırı ise '*piskoposluk*' makamı oluşuyla dikkat çekmektedir.

Ortaçağ Dönemi'nin bir başka önemli yapıları da kalelerdir. Yüksek tepelerden başlayarak vadiler boyunca yerleştirilen bu yapıların ekseriyeti gözetleme ve korunma amaçlı olarak stratejik noktalarda inşa edilmiştir. Yörenin içkale ve dışkalesiyle günümüze ulaşan yapısı Ardanuç-Adakale'de bulunan '*Gevhernik Kalesi*' olup, V. yy.'dan başlayarak Osmanlı döneminde de önemini korumuştur. Artvin (Merkez)'deki Livane, Şavşat'taki Satlel ve Yusufeli'ndeki Peterek kaleleri de yüksek gözetleme kuleleri ve stratejik konumlarıyla yörenin önde gelen yapılarıdır.

Bu dönemin günümüze ulaşan bir başka yapı tipi de köprülerdir. Tek gözlü ve basık kemerli olan köprülerin tümü taştan inşa edilmiştir.

Yörede izlenen Ortaçağ dönemine ait yapılaşma XI. yy.'la birlikte durmuş, 1551'de Artvin'in o dönemdeki yönetim merkezi olan Ardanuç Kalesi'nin Osmanlılar tarafından fethedilmesiyle birlikte '*Müslümanlık*' çevreye hakim olmuştur. Böylece İslâm mimarisinin önemli yapılarından biri olan camiler inşa edilmeye başlanmıştır. Yörenin ilk camileri Ardanuç'taki İskenderpaşa, Şavşat'taki Zor Mustafa Bey ve Murgul'daki Molla Hamit Cana Hoca camileridir. Kıрма-semerdam çatılı ve ahşap

tavanlı olan bu camilerdeki yapı geleneği XX. yy.'ın başına kadar sürdürülmüştür. Bir kısmında görülen '*kubbe*' sadece sembolik özellik taşımaktadır.

Bu dönemde Osmanlılarda izlediğimiz şekilde '*külliye*' inşa edilmediğinden camiler başta olmak üzere türbe, hamam ve çeşmeler kendi başına birer mimari yapı olarak karşımıza çıkarlar. Bu yüzden yörede bir külliye'nin birimlerini oluşturan imaret, kütüphane, medrese, bedesten ve han bulunmamaktadır. Bir istisna olarak Ardanuç'taki İskenderpaşa Camii-Türbe Kompleksi çevresinde bulunan medrese, hamam ve çeşmesiyle külliye anlayışının basitçe tasarımı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sivil mimarlık yapılarından saray ve köşk niteliğinde herhangi bir esere rastlanmazken, yöresel anlayışla, Osmanlı plan geleneğinin kaynaştırıldığı; iki veya üç kattan meydana gelen evlerin ekseriyeti XVIII-XIX. yy.'a aittir. Özellikle Artvin şehir merkezinde bulunan ve XIX. yy.'ın sonu, XX. yy.'ın ilk çeyreğine tarihlenen evlerdeki tip ve plan değişimi; yöredeki Rus egemenliğinin ürünlerini yansıtmaktadır. Ender de olsa konak yapılmışsa da, günümüze sağlam bir şekilde ulaşamadıklarından düzenlenişleri hakkında fikir edinilememiştir.

Cami ve ev mimarisinde izlendiği gibi bu dönemin yöredeki diğer eserlerini teşkil eden türbe, hamam, çeşme ve köprülerin gelişimi özellikle Türk-İslâm medeniyetinde baştan beri gördüğümüz ve Osmanlılarda da yakın benzerleri bulunan taşra tipindeki uygulamalarıdır.

Artvin'deki sanat eserlerinde dikkat çeken bir başka özellik de çeşitli süslemelerdir. Ortaçağ dönemine ait mimari eserlerde fresko ve plastik bezeme gelişmişken, İslâmî eserlerde ağaç oymacılığı etkindir. Freskli süslemeden günümüze ulaşan en güzel örneğine İşhan Kilisesi'nin kubbe yüzeyinde rastlanmakta olup, '*haçın göğe yükseltişi sahnesi*' hala canlılığını muhafaza etmektedir. Figürlü plastiğin yine en güzel örneği İşhan Kilisesi'nin güney cephesinde olmak üzere '*arслан-ejder mücadelesi*' üniktir. Bunların yanısıra Dolishana Kilisesi'nin güney cephesinde bulunan '*güneş saati*' ise, tarihin derinliklerinden X. yy.'a ulaşmış, bilinen geleneğin farklı bir kültürdeki temsilcisidir. İslâmî eserlerdeki ahşap oyma tekniğindeki süslemeler; camilerin kapı, minber, mahfil ve tavanlarında yoğunlaşmakta ve yöresel şekiller ağırlık taşımaktadır. Bu anlamda en zengin süsleme örneğine, Borçka'daki Muratlı Camii'nin kapı ve minberinde rastlanmaktadır.

Artvin'in tüm mimari eserlerinde kullanılan ana malzeme taştır. Bunlardan Ortaçağ yapılarında düzgün ve iyi işçilikli, İslâmî eserlerde ise, moloz taş ağırlıklıdır. İkinci önemli malzeme, özellikle Osmanlı döneminde ahşaptır. Tuğla nadiren kullanılırken, mermer malzeme bulunmamaktadır. Ortaçağ yapılarının duvarları daha kalındır.

Bütün bunlardan sonra, yörede V. yy.'la birlikte başlayan mimari yapılaşma VIII. ve XI. yy.'da yoğunlaşmış, bunun ardından XVI. yy.'a kadar gerileme göstererek XVII. yy.'da yeniden bir toparlanma göstermişse de, Ortaçağ dönemindeki seviyesine ulaşamamıştır. 1878'deki Rus hakimiyeti, 1921'e kadar sürmüş, Osmanlı dönemindeki mimari geleneğin durmasına sebep olmuştur.

Başlangıçta iddia ettiğimiz gibi, tüm olumsuzluklara rağmen Artvin ve ilçelerinde zengin mimari miras bulunmaktadır. Bu, çalışmamızda ele aldığımız Ortaçağ dönemine ait 54, Türk-İslâm dönemindeki 104 eserle tescil edilmiştir. Dileriz yeni araştırmalar bizim ulaşamadığımız yerlerde olabilecek sanat eserlerinin sayısını daha da artırır.

Hiç kuşkusuz Artvin'deki ilk mimari yapılaşmanın gelişmesinde '*inanç*' ve buna bağlı olarak '*korunma-barınma*' anlayışı bulunmaktadır. Günümüzde bile ulaşılması zor mekanlarda oluşturulan görkemli dinsel yapılar bu düşüncemizi doğrulamaktadır. Çok sayıdaki Ortaçağ kaleleri de kimliklerini, dolayısıyla canlarını çağın şartlarına göre muhafaza edebilme anlayışının taşa yansımaları olarak algılanabilir. Ancak gün gelmiş, kader hükmünü koymuş, çeşitli şekilde korunmaya çalışılan topraklar, yeni bir dinin inançlarına geç de olsa açılmış, eskiden kalan kiliseler bu yolda hizmet vermeye başlamışlardır. Öyle ki, kendi isteğiyle Müslüman olan Zoro Bey, daha önce yaptırmış olduğu kilisesinin yanına yeni bir cami inşa ettirerek, inançtaki değişimin, mimarideki aksini sağlamıştır.

7. ZUSAMMENFASSUNG

Artvin im Osten der Schwarzen Meerküste, von Kars im Nordosten, von Erzurum in Südosten und Süden, von Rize im Westen; vom Schwarzen Meer im Norden und von der Georgischen Republik im Nordosten begrenzt, ist eine Grenzstadt der Türkei. Sie besteht aus 7436 qm² und hat 7 Landkreise. Die hauptsächlichlichen Bautätigkeiten von Artvin, deren Vorgeschichte auf den Epochen v. chr. beruht, entstanden unter dem Einfluß der christlichen Kultur im Mittelalter. Von den Osmanen im XVI. Jahrhundert erobert, hat Artvin zum ersten mal die Werke der islamischen Zivilisation kennengelernt. Während aber eine wissenschaftliche Forschung, die die alle architektonischen Werke in dieser Gegend untersucht, ohne den Kulturunterschied zu betrachten und in die Epochen zu verteilen, nicht vorhanden ist, sind die Untersuchungen, die zu dem Mittelalter vor der osmanischen Zeit und den ausländischen Forschern gehören, nicht genügend; die wissenschaftlichen Forschungen nach dem XVIII. Jahrhundert aber sind so wenig wie möglich. Davon ausgehend werden die geschichtlich wertvollen 158 Bauwerke von dieser reichen architektonischen Erbschaft in Artvin untersucht. Außerdem haben wir versucht, das Bauwesen dieser Gegend mit 84 Zeichnungen und 264 Bildern wissenschaftlich bekannt zu machen.

Die bedeutendste architektonische Entwicklung in dieser Gegend geschah zwischen VIII. und XI. Jahrhundert. Neben den prächtigen Kirchen wurden auch zahlreiche Festungen, die eine strategische Bedeutung haben, von den Georgiern in Artvin und in ihrer Umgebung in der Zeit von Bagraten errichtet.

Nach dem XI. Jahrhundert ist das Bauwesen in der Gegend zurückgedrängt. Mit der Herrschaft der Osmanen im XVI. Jahrhundert begann die zu der islamischen Zivilisation gehörenden Bauwerke errichtet zu werden. Aber die weite Entfernung dieser Gegend von der Residenz, die Verkehrsschwierigkeiten, der geringere Anteil dieser Gegend an Nationalprodukt, schlechte Situationen des Osmanischen Reiches in sozialer und wirtschaftlicher Hinsicht, wirkten negativ auf die Entwicklung der Bauwerke in dieser Zeit, und die Bauwerke führten ihr Wesen mit lokalen Eigenschaften. Als die Provinz von den Russen im Krieg 1878 zwischen Osmanen und Russen besetzt wurde, wurde die Bevölkerung umgesiedelt. Als ein gefangenes Volk konnte die Bevölkerung dieser Gegend nicht mehr die Gelegenheit finden, sich mit den künstlerischen Tätigkeiten zu beschäftigen und das Bauwesen in dieser Gegend konnte nie die ehernalige Lage erreichen.

8. KAYNAKLAR

- ABBAN, Zehra; Artvin Türbeleri (Basılmamış Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Böl. Lisans Tezi 1992) 12 v.a.
- ARSEVEN, C. Esad; Sanat Ansiklopedisi, III, İstanbul, 1983, 230 v.a.
- AKURGAL, Ekrem; Anadolu Uygarlıkları, İstanbul, 1990, 30-48.
- ALGAN, Kamber ve bşk.; Çoruh-Şavşat, İstanbul, 1945, 101.
- ALTUN, Ara; Ortaçağ Türk Mimârîsinin Anahatları İçin Bir Özet, 1988, 71-80.
- AMİRANAŞVİLİ, S.; Kartveli Helovnebis İsporia (Gürcü Sanat Tarihi), Tiflis, 1971. AnaBritanica, "Artvin", II, İstanbul, 1992, 364.
- Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi, III, 1982, 522-546.
- ARIK, Rüçhan; "Erzurum'daki İki Cami", VAKIFLAR DERGİSİ, VIII, 1969.
- Artvin İl Yıllığı; Ankara, 1967-1973, 45-47; 67 v.d.
- ASLANAPA, Oktay; Osmanlı Devri Mimârîsi, 1986, 482 v.d.
- ASLANAPA, Oktay; Anadolu'da İlk Türk Mimârîsi Başlangıç ve Gelişmesi, 1991, 96 v.d.
- ASLANAPA, Oktay; Türk Sanatı, İstanbul, 1989, 27 v.d.
- AYVERDİ, E. Hakkı; Osmanlı Mimârîsinin İlk Devri, I, 1966, 155 v.d.
- AYVERDİ, E. Hakkı; Osmanlı Mimârîsinde Çelebi ve Sultan Murad Devri, II, 1972, 179 v.d.
- AYVERDİ, E. Hakkı; Osmanlı Mimârîsinde Fatih Devri, III, 1973, 170 v.d.
- BAKIRER, Ömür; Anadolu Mihrapları, 1976, 1 v.d.
- BARIŞTA, H.Ö.; İstanbul Çeşmeleri, 1993, 1 v.d.
- BAŞKAN, Seyfi; "Anadolu Selçuklu Beylikler Dönemi Türk Mimarlığında Türbe ve Kümbetler", KÜLTÜR VE SANAT 3, Ankara, 1989, 54-59.
- BAYKARA, Tuncer; Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş, I, Ankara, 1988, 104-109.
- BERİDZE, V.; Zveli Kartali Horotmozgreba (Eski Gürcü Mimârîsi), Tiflis, 1974.
- BERKOK, İsmail; Tarihte Kafkasya, İstanbul, 1958, 325.
- BİTTTEL, Kurt; "Artvin'de Bulunan Tunçtan Mamül Asarı Attika", TÜRK TARİH ARKOLOGYA VE ETNOGRAFYA DERGİSİ, I, Ankara, 1933, 150-156.
- BOZKURT, Cevat; "Artvin'in Tarihi Üzerine Bir İnceleme" TARİH MECMUASI, II, 11, 1968, 82.
- BROSSET, M.F.; Histoire de la Georgie, II, St. Petersburg, 1849, 232-273.

- ÇAM, Nusret; Osmanlı Güneş Saatleri, Ankara, 1990, 1 v.d.
- ÇAM, Nusret; İslâm'da Sanat, Resim ve Mimarî, Ankara, 1994, 7 v.d.
- CEZAR, Mustafa; Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, 1977, 305-326.
- ÇULPAN, C.; Türk Taş Köprüleri, Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar, Ankara, 1975.
- DÉDEBEK, Orhan, Dörtkilise Manastırı ve Parhal Kilisesi (Basılmamış Hacettepe Ün. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Böl. Bitirme Tezi 1985) 32 v.a.
- DIEZ, E.-ASLANAPA, O.; Türk Sanatı, 1946, 169.
- ELDEM, S.H.; Türk Evi Plan Tipleri, 1968, 1 v.d.
- ERUZUN, Cengiz; "Artvin ve Çevresinde Halk Mimârîsi, MİMARLIK, 6, 1972, 51-58.
- ERZEN, Afif; Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara, 1984, 16-18.
- ESMER, M.A.; Avanos'un Türk Evleri, Ankara, 1992, 20 v.d.
- Evlîya Çelebi Seyahatnamesi (Üçdal Neş.); I-II, İstanbul, 1986, 630-632.
- EYİCE, Semavi; "Bizans Mimârîsi", Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, I, İstanbul, 1988, 45 v.d.
- EYİCE, Semavi; "Hıristiyanlıkta Mimari Değişiklikler Anadoludan Çıkmıştır", SANAT DÜNYAMIZ, 41, 1990, 12-15.
- EYİCE, Semavi; Karadağ Binbirkilise ve Karaman Çevresindeki Arkeolojik İncelemeler, İstanbul, 1971, 89 v.d.
- EYİCE, Semavi; "Trabzon Yakınında Meryem Ana (Sumela) Manastırı", BELLETEN, XXX, Ankara, 1976, 243-264.
- EYİCE, Semavi; Son Devir Bizans Mimârîsi, İstanbul, 1980, 1 v.d.
- FAYDA, Mustafa; "Artvin", TDVİA, III, İstanbul, 1991, 420-422.
- GÜNDOĞDU, H.-ÖZKAN, H.; Erzurum Çevresindeki Bazı Köprüler I, GÜZEL SANATLAR ENSTİTÜSÜ DERGİSİ, Erzurum, 1995, 23-46.
- GÜNDOĞDU, Hamza; Doğubeyazıt İshak Paşa Sarayı, Ankara, 1991, 46.
- GÜNDOĞDU, Hamza; "İslami Devir Erzurum Yapılarındaki Figürlü Kabartmalar Üzerine", IV. MİLLÎ SELÇUKLU KÜLTÜR VE MEDENİYETİ SEMİNERİ BİDİRİLERİ, 25-26 Nisan 1994, KONYA, 1995, 19-33.
- GÜNDOĞDU, Hamza; "İkonografik Açıdan Türk Sanatında Rûmi ve Palmetler" Güner İnal'a Armağan, Ankara, 1993, 197-211.

- GÜNDOĞDU, Hamza; "Çataksu (Tavusker)'da Halk Sanatı Tarzında Süslenmiş Bir Osmanlı Dönemi Camii", Türk Halk Mimârîsi Sempozyumu Bildirileri 5-7 Mart 1990 Konya, Ankara, 1991, 85-96.
- HASOL, Doğan; Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul, 1990, 345.
- HONIGMANN, E., Bizans Devletinin Doğu Sınırı, İstanbul, 1970, 50-52.
- İNCE, Kasım; II. Selim-IV. Mustafa ve II. Mahmud Dönemi (1789-1839). Osmanlı Cami ve Mescidleri, I, (Basılmamış Atatürk Ün. Sos. Bilm. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tar. Anabilim Dalı Doktora Tezi 1995) 39.
- İnönü Ansiklopedisi, "Artvin", III, Ankara, 1949, 419 v.a.
- İRMİŞ, Vehip; Yusufeli İşhan, Tortum-Öşvank Kiliseleri, Olur-Çataksu Külliyesi (Basılmamış Atatürk Ün. Arkeoloji ve Sanat Tar. Böl. Bitirme Tezi 1990) 10.
- İSKENDEROĞLU, Reşit; Beğlerbeyi Gazi İskender Paşa, Ankara, 1989, 11.
- KADİROĞLU, Mine; Doğu Anadolu'da IX.-XI. Yüzyıl Manastır Toplulukları İşhan Manastırı (Basılmamış Hacettepe Ün. Sos. Bil. Ens. Arkeoloji ve Sanat Tar. Anabilim Dalı Doktora Tezi 1989) 1 v.d.
- KADİROĞLU, Mine; The Architecture of the Georgian Church at İşhan, New York, 1991, 10 v.d.
- KADİROĞLU, Mine; Oltu-Tao Bölgesinde 9-11. Yüzyıl Kiliseleri (Basılmamış Hacettepe Ün. Sos. Bilm. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tar. Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi 1984) 1 v.d.
- KARABEKİR, Kâzım; İstiklâl Harbimiz, İstanbul, 1960, 785.
- KARPUZ, Haşim; Şebihkarasihar, Ankara, 1989, 15 v.d.
- KARPUZ, Haşim; Rize, Ankara, 1993.
- KARPUZ, Haşim; Erzurum Evleri, Ankara, 1993, 79.
- KARPUZ, Haşim; "Doğu Karadeniz Bölgesinde Bazı Ahşap Camiler", SANAT TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ, II, 4, 1989, 37-45.
- KARPUZ, Haşim; "Erzurum Çevresindeki Bazı Selçuklu Kaleleri", I-II, MİLLÎ SELÇUKLU KÜLTÜR VE MEDENİYETİ SEMİNERİ BİLDİRİLERİ, KONYA, 1993, 157-171.
- KARPUZ, Haşim; Trabzon, Ankara, 1990, 29 v.d.
- KHATCHARIAN, A.; "Les Eglises Craci formes du Tayo", C. ARCH. 17, 1967, 203-208.
- KIRZİOĞLU, Ani Şehri Tarihi, Ankara, 1982, 34 v.d.

- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin; Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, Ankara, 1976, 20 v.a.
- KIRZIOĞLU, M.F.; Kars Tarihi, İstanbul, 1953, 349-357.
- KIRZIOĞLU, M.F.; "Artvin Tarihi'nin Kısa Bir Özeti ve Osmanlıların Ardıncık Sancağını Fethi", Bursa Hakimiyet Gazetesi (29.3.1964-18.4.1964).
- KONYALI, İ. Hakkı; Erzurum Tarihi (Abideleri ve Kitabeleri ile) İstanbul 1960, 210 v.d.
- KÖKTEN, İ. Kılıç; "Kars'ın Tarihi Öncesi Hakkında İlk Kısa Rapor, BELLETEN, VII, Ankara, 1943, 601-613.
- KÖKTEN, İ. Kılıç; "Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları, BELLETEN, VIII, Ankara, 1944, 659-680.
- KRAUTHEIMER, Richard; Early Christian and Byzantine Architecture, Maryland, 1965, 149 v.d.
- KSENOFON; Anabasis, (Çev. Tanju Gökçül), İstanbul, 1976, 134.
- KUBAN, Doğan; Sanat Tarihimizin Sorunları, İstanbul, 1975, 7 v.d.
- KURAN, Aptullah; İlk Devir Osmanlı Mimârisinde Cami, 1964, 2 v.d.
- KURAN, Aptullah; "Anadolu'da Ahşap Sütunlu Selçuklu Mimarisi", Malazgirt Armağanı, Ankara, 1972, 179-186.
- KURAN, Aptullah; "Mimar Sinan'ın Camileri", Mimarbaşı Kocasinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri, I, İstanbul, 1988, 176 v.d.
- LANG, D.M.; The Georgians, London, 1966, 56 v.d.
- MANGO, Cyril; Byzantine Architecture, New York, 1976, 58 v.d.
- MARR, N.; Grigol Hantstenis Sovreba, Tao-Klardjetida Savşatı Ekbetisa, St. Petersburg, 1911, 103-184.
- MEPİSAŞHVİLİ, R. - ZİNZADZE, W.; Architectura (Rusça), Tiflis, 1975, 140 v.d.
- MÉRİÇ, B.; Artvin İlinin Sosyo-Ekonomik Yapısı (Basılmamış Atatürk Ün. Ziraat Fak. Tar. Ek. Böl. Lisans Tezi 1993) 17 v.a.
- MUAHHİD Zeki; Artvin Vilayeti Hakkında Mâlumat-ı Umumiye, İstanbul, 1927, 181.
- MÜLAYİM, Selçuk; Anadolu Türk Mimârisinde Geometrik Süslemeler, 1982, 61-65.
- MÜLAYİM, Selçuk; "Plastik Sanatlarda Anlatım Biçimleri ve Üslup", ARKEOLOJİ-SANAT TARİHİ DERGİSİ, III, İzmir, 1984, 97-114.
- NAUMANN, N.; Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara, 1991, 346 v.d.
- NOZAZDE, G.; "Aperçu sur L'architecture Religieuse Georgienne, B.K.; 11/12, 1961, 79-93.
- ÖGEL, S.; Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı, 1987, 1 v.d.

- ÖGEL, Semra; Anadolu Selçuklarının Taç Tezyinatı, Ankara, 1987, 122 v.d.
- ÖNEY, Gönül; "İran ve Anadolu Selçuklu Türbelerinin Mukayesesi" YILLIK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ, III, Ankara, 1981, 41-48.
- ÖNEY, Gönül; Akdamar Kilisesi, Ankara, 1989, 1 v.d.
- ÖNEY, Gönül; Beylikler Devri Sanatı XIV-XV. Yüzyıl, Ankara, 1989, 11 v.a.
- ÖNKAL, Hakkı; Osmanlı Hanedan Türbeleri, Ankara, 1992, 12 v.d.
- OSTROGORSK, G.; Bizans Devleti Tarihi, Ankara, 1986, 46 v.d.
- ÖTÜKEN, Yıldız; Göre, İstanbul, 1987, 7 v.d.
- ÖZDER, M. Adil; Çoruh-Şavşat, Ankara, 1945, 50.
- ÖZDER, M. Adil; Artvin ve Çevresi, 1828-1921 Savaşları, Ankara, 1971, 46 v.d.
- ÖZKAN, Haldun; Erzurum ve Çevresindeki Hıristiyan Mimarisi (Basılmamış Atatürk Ün. Sosl. Bilm. Enst. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi 1994).
- ÖZKARCI, Mehmet; Candaroğulları Beyliği Mimari Eserleri (Basılmamış Atatürk Ün. Sosyal Bilm. Enst. İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı Doktora Tezi 1992) 97 v.d.
- ÖZTUNA, Yılmaz; Devletler ve Hanedanlar, III, Ankara, 1990, 487-491.
- ÖZTÜRK, K. ve bşk.; Çoruh Havzası, Turizm ve Rekreasyon Geliştirme Projezi-Rapo, Trabzon, 1994, 2 v.d.
- SALIA, K.; "La Tao-Klardjetie et ses monasteres", B.K., X/XII, 1961, 41-62.
- SAYAN, Yüksel; Uşaktaki Tarihi Türk Evleri (Basılmamış Yüzüncü Yıl Ün. Sos. Bilm. Enst. Ark. ve Sanat Tar. Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi 1995) 32 v.a.
- ŞEMSETTİN Sami; Kamûs'ul A'lam, I, İstanbul, 1889, 93.
- SEVGİN, Nazmi; Anadolu Kaleleri, I, Ankara, 1959, 5. v.d.
- SÖZEN, M-TANYELİ, U.; Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul, 1986, 187.
- SÖZEN, M. ve bşk.; Türk Mimârîsinin Gelişimi ve Mimar Sinan, 1975, 1 v.d.
- TAKAŞVİLİ, E.; 1917 Ğlis Crkğologişri Eksaedihic Scbzret Sckertveloui (1917 Yılında Gürcistan'ın Güneyinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar) Tiflis, 1960, 10 v.d.
- TARKAN, M. Tefvik; Orta ve Aşağı Çoruh Havzası, Ankara, 1973, 7.
- TAYLA, Hüsrev; "Türk Evi" KÜLTÜR SANAT, 5, İstanbul, 1979, 7-10.
- THIERRY, J.M.; Armenian Art, New York, 1989, 47 v.d.

- THIERRY, M.-N.; "Peintures du Xe siecle en Georgie Meridionale et luers rapports avec la peinture byzantine d' Asie Mincure", CARCH, 24, 1975, 86-105.
- THIERRY, M.-N.; "Notes d' une nouveau voyage en Georgie Turquie", B.K., 25, 51 v.d.
- TOKDEMİR, M.; Artvin Yöresi Folkloru, 1993, 43-66.
- TOP, Mehmet; Hoşaptaki Mahmudi Beyliği Mimârîsi (Basılmamış Yüzüncü Yıl Ün. Sos. Bilm. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tar. Böl. Yüksek Lisans Tezi 1993) 21 v.d.
- TÜFEK, Özkan; The Monastery of Sumela (Meryemana), İstanbul, 1978, 11 v.d.
- TUNÇ, G.; Taş Köprülerimiz, İstanbul, 1979, 58 v.a.
- TURAN, Osman; Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul, 1984, 14-21.
- TURAN, Osman; Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul, 1980, 20 v.a.
- Türkiyede Vakıf Abideler ve Eski Eserler. Artvin İli; 1984, 1 v.d.
- ULUÇAM, Abdüsselâm; Iraktaki Türk Mimari Eserleri, Ankara, 1989, 230.
- ULUÇAM, Abdüsselâm; "Irak Selçukluları ve Atabekler Dönemi'nden Kalan Tuğla Minareler" SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ, Van, 1990, 17-72..
- ULUÇAM, Abdüsselâm; "Bayburt Kalesi'nin Tarihi ve Mimari Özellikleri", Türk Tarihinde ve Kültüründe Bayburt Sempozyumu 23-25 Mayıs 1988, 1994, 415-432.
- ÜNAL, R.H.; Osmanlı Öncesi Anadolu Türk Mimârîsinde Taçkapılar, İzmir, 1982, 30 v.d.
- ÜNAL, R.H.; "Erzurum İli Dahilindeki İslâmi Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme", ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ, 5, 1974, 190 v.a.
- USTAOĞLU, Mahmut Mithad; Batum Risalesi, Trabzon, 1923, 26 v.a.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı; Osmanlı Tarihi, III, Ankara, 1988, 105.
- UZUNLAR, Mustafa; Trabzon Yakınında Sumela Manastırı, (Basılmamış Atatürk Ün. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümü Lisans Tezi 1991) 9 v.d.
- YAVUZ, Mehmet; Çaykara-Dernekpazarı ve Köylerindeki Osmanlı Dönemi Camileri, (Basılmamış Atatürk Ün. Arkeoloji ve Sanat Tar. Böl. Lisans Tezi 1993), 17 v.d.
- YETKİN, S. Kemal; İslâm Mimârîsi, Ankara, 1965, 1 v.d.

- YILDIZ, H. Dursun ve bşk.; Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, II, Ankara, 1989, 199.
- Yurt Ansiklopedisi, "Artvin", II, 1982, 899-908.
- YURTTAŞ, Hüseyin; Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihindeki Yeri, I, (Basılmamış Atatürk Ün. Sos. Bilm. Enst. Arkeoloji ve Sanat Tar. Anabilim Dalı Doktora Tezi 1991) 338.
- WINFIELD, David; "Some Early Medieval Figure Sculpture from North-East Turkey". JOURNAL OF THE WARBURG AND COURTLAND INSTITUTES, 31, 1968, 33-72.
- ZAKARAYA, Parmen; Zodçestvo Tao-Klardjeti (Rusça), Tiflis, 1992, 62 v.d.

9. TABLO VE ÇİZİM LİSTESİ

9.1. TABLO LİSTESİ

Tab. 1: Başlangıcından Günümüze Gürcü Alfabeti ve Sayısal Değerleri.

9.2. ÇİZİM LİSTESİ

Çiz.1: Artvin İl Haritası.

Çiz.2: Artvin (Merkez), Bağcılar (Opiza) Manastır Topluluğu Planı (J.-M. Thierry'den).

Çiz.3: Artvin (Merkez), Bağcılar (Opiza) Manastır Kilisesi Planı (J.-M. Thierry'den).

Çiz.4: Artvin (Merkez), Bağcılar (Opiza) Manastır Kilisesi Doğu Cephesi Görünüşü (V. Beridze'den).

Çiz.5: Artvin (Merkez), Pırnallı (Porta) Manastır Topluluğu Planı (P. Zakaraya'dan).

Çiz.6: Artvin (Merkez), Pırnallı (Porta) Manastır Kilisesi Planı.

Çiz.7: Artvin (Merkez), Pırnallı (Porta) Manastır, Çan Kulesi Planı.

Çiz.8-9: Artvin (Merkez), Pırnallı (Porta) Manastır, Şapel-Çeşme Kompleksi Planı.

Çiz.10: Artvin (Merkez), Hamamlı (Dolishana) Manastır Kilisesi Planı (M. Dupin'den).

Çiz.11: Artvin (Merkez), Kaçkal (Khanzda) Manastır Kilisesi Planı.

Çiz.12: Ardanuç, Bulanık (Yeni Rabat) Manastır Kilisesi Planı.

Çiz.13: Şavşat, Cevizli (Tbeti) Manastır Kilisesi Planı (H.M. Tokapckü'den).

Çiz.14: Şavşat, Cevizli (Tbeti) Manastır Kilisesi Naos İzdüşümü (H.M. Tokapckü'den).

Çiz.15: Yusufeli, Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi Planı (E. Takashvili'den).

Çiz.16: Yusufeli, Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi Planı (M. Kadiroğlu'dan).

Çiz.17: Yusufeli, Dağyolu İşhan Manastır Kilisesi Naos İzdüşümü (E. Takashvili'den).

Çiz.18: Yusufeli, Dağyolu (İşhan) Manastır, Meryem Ana Şapeli Planı (M. Kadiroğlu'dan).

Çiz.19: Yusufeli, Altıparmak (Parhal) Manastır Topluluğu Planı (E. Takashvili'den).

Çiz.20: Yusufeli, Altıparmak (Parhal) Manastır, Kilise-Camii Planı.

Çiz.21: Yusufeli, Tekkale (Dörtkilise) Manastır Topluluğu Planı (E. Takashvili'den).

- Çiz.22: Yusufeli, Tekkale (Dörtkilise) Manastır Kilisesi Planı (E. Takaşvili'den).
- Çiz.23: Yusufeli, Tekkale (Dörtkilise) Manastırı, Şapeli Planı (E. Takaşvili'den).
- Çiz.24: Yusufeli, Tekkale (Dörtkilise) Dağ Manastır Kilisesi Planı.
- Çiz.25: Artvin (Merkez), Cuma Camii [Kilise-Camii] Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.26: Şavşat, Söğütlü (Satlel) Kilise-Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.27: Şavşat, Kemalpaşa Kilise-Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.28: Artvin (Merkez), Çarşı (Merkez) Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.29: Artvin (Merkez), Balcioğlu Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.30: Artvin (Merkez), Orta Cami Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.31: Artvin (Merkez), Çayağzı (Salih Bey) Cami Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.32: Artvin (Merkez), Çayağzı (Salih Bey) Camii Portalı Planı.
- Çiz.33: Artvin (Merkez), Zeytinlik (Merkez) Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.34: Artvin (Merkez), Zeytinlik (Merkez) Camii Portalı Planı.
- Çiz.35: Artvin (Merkez), Oruçlu Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.36: Artvin (Merkez), Aşağı Maden (A. Hod) Camii Planı.
- Çiz.37: Ardanuç, İskenderpaşa Camii-Türbe Kompleksi (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.38: Ardanuç, İskenderpaşa Camii Portalı Planı.
- Çiz.39: Ardanuç, İncilli Camii Planı.
- Çiz.40: Ardanuç, Anaçlı Camii Planı.
- Çiz.41: Arhavi, Merkez (Çarşı) Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.42: Arhavi, Ulukent Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.43: Arhavi, Ortacalar Merkez Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.44: Arhavi, Dikyamaç Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.45: Borçka, Muratlı Merkez Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.46: Borçka, Fındıklı Camii Planı.

- Çiz.47: Borçka, Düzköy Merkez Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.48: Hopa, Orta Hopa Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.49: Hopa, Aşağı Sundura Cami Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.50: Hopa, Sugören Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.51: Murgul, Erenköy Cami Planı.
- Çiz.52: Şavşat, Cevizli Camii Planı.
- Çiz.53: Şavşat, Kocabey Camii Planı.
- Çiz.54: Şavşat, Zor Mustafa (Zortana) Camii Planı.
- Çiz.55: Yusufeli, İnanlı Camii Planı.
- Çiz.56: Yusufeli, Öğdem Merkez Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.57: Yusufeli, Kılıçkaya Camii Planı.
- Çiz.58: Yusufeli, Kılıçkaya Camii Mihrap Planı.
- Çiz.59: Yusufeli, Bakırtepe Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.60: Yusufeli, Yaylalar Camii Planı (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.61: Yusufeli, Yaylalar Camii Portali Planı.
- Çiz.62: Yusufeli, Esendal Camii Planı.
- Çiz.63: Yusufeli, Esendal Camii Mihrap Planı.
- Çiz.64: Artvin (Merkez), Aşağı Türbe (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.65: Artvin (Merkez), Yukarı (Uçurum Kenarı) Türbe (Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nden).
- Çiz.66: Şavşat, Zor Mustafa (Zortana/Zoro) Bey Türbesi.
- Çiz.67: Artvin (Merkez); Çarşı (Şehir) Hamamı Planı.
- Çiz.68: Ardanuç, Kale Hamamı Planı.
- Çiz.69: Yusufeli, Konak Hamamı Planı.
- Çiz.70: Artvin (Merkez), Çelebi Efendi Çeşmesi Planı.
- Çiz.71: Artvin (Merkez), Saîd Bey Çeşmesi Planı.
- Çiz.72: Artvin (Merkez), Artvin (Livane) Kalesi Planı.
- Çiz.73: Ardanuç, Gevhernik Kalesi (İçkale) Planı.
- Çiz.74: Şavşat, Satlel Kalesi Planı.
- Çiz.75: Artvin (Merkez), Berta Köprüsü Planı.
- Çiz.76: Arhavi, Çiftekemer Köprüsü Planı.
- Çiz.77: Borçka, Beğlevan Kemer Köprüsü Planı.

- Çiz.78: Hopa, Esenkıyı (Meçeğali) Köprüsü Planı.
Çiz.79: Yusufeli, Yaylalar Kemer Köprüsü Planı.
Çiz.80-82.Artvin (Merkez), Mustafa Karşlıoğlu Evi Planı .
Çiz.83: Şavşat, Hemşioğulları Konağı Planı.
Çiz.84: Şavşat, Zor Mustafa Bey Konağı Planı.

10. RESİM LİSTESİ

- Res.1: Bağcılar (Opiza) Manastırı, genel görünümü.
- Res.2: Bağcılar (Opiza) Manastır Kilisesi, günümüze ulaşan kalıntıları.
- Res.3: Bağcılar (Opiza) Manastırı, ek yapıların güney cephesi.
- Res.4: Pırnallı (Porta) Manastırı, genel görünümü.
- Res.5: Pırnallı (Porta) Manastır Kilisesi, genel görünümü.
- Res.6: Pırnallı (Porta) Manastır Kilisesi, iç mekanı.
- Res.7: Pırnallı (Porta) Manastırı, Çan Kulesi, genel görünümü.
- Res.8-9: Pırnallı (Porta) Manastırı, Çan Kulesi kitabeleri detayı.
- Res.10: Pırnallı (Porta) Manastırı, Şapel-Çeşme Kompleksi, doğu cephesi.
- Res.11: Hamamlı (Dolishana) Manastır Kilisesi, kasnağındaki kitabe detayı.
- Res.12: Hamamlı (Dolishana) Manastır Kilisesi, güney haç kolundaki kitabe detayı.
- Res.13: Hamamlı (Dolishana) Manastır Kilisesi-Camii, genel görünümü.
- Res.14: Hamamlı (Dolishana) Manastır Kilisesi-Camii, iç mekanı.
- Res.15: Hamamlı (Dolishana) Manastır Kilisesi, kubbe kasnağındaki plastik süsleme.
- Res.16: Hamamlı (Dolishana) Manastır kilisesi, güney haç kolu cephesindeki plastik süsleme.
- Res.17: Hamamlı (Dolishana) Manastır Kilisesi, güneş saati detayı.
- Res.18: Kaçkal (Khanzda) Manastır Kilisesi, genel görünümü.
- Res.19: Kaçkal (Khanzda) Manastır Kilisesi, doğu ve güney cephesi.
- Res.20: Bulanık (Yeni Rabat) Manastır Kilisesi, genel görünümü.
- Res.21: Bulanık (Yeni Rabat) Manastır Kilisesi, iç mekanı.
- Res.22: Cevizli (Tbeti) Manastır Kilisesi, genel görünümü.
- Res.23: Cevizli (Tbeti) Manastır Kilisesi, genel görünümü (P. Zakaraya'dan).
- Res.24: Cevizli (Tbeti) Manastır Kilisesi, güney haç kolu cephesi.
- Res.25: Cevizli (Tbeti) Manastır Kilisesi, apsis yuvarlağındaki fresk kalıntısı.
- Res.26: Dağyolu (İşhan) Manastırı, genel görünümü.
- Res.27: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, doğu cephesi.
- Res.28: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, güney cephesi.
- Res.29: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, güney cephesindeki portalı.
- Res.30: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, batı cephesi.
- Res.31: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, kubbe kasnağı dıştan.
- Res.32: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, eksedrali apsisi.

- Res.33: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, haç kolları içten.
- Res.34: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, batı haç kolu üzerindeki cami çatısı (P. Zakaraya'dan).
- Res.35: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, batı haç kolu üzerindeki cami minaresi (P. Zakarya'dan).
- Res.36: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, güney haç kolundaki 'arşlan-ejder' mücadelesi.
- Res.37: Dağyolu (İşhan) Manastır Kilisesi, kubbe ve kasnağındaki freskler, içten.
- Res.38: Dağyolu (İşhan) Manastır, Meryem Ana Şapeli'nin genel görünümü.
- Res.39: Dağyolu (İşhan) Manastır, Meryem Ana Şapeli'nin kuzey cephesindeki portali.
- Res.40: Altıparmak (Parhal) Manastır Kilisesi, batı cephesindeki kitabe detayı.
- Res.41: Altıparmak (Parhal) Manastır Kilisesi, güney cephesi arkadlarındaki kitabeler.
- Res.42: Altıparmak (Parhal) Manastır Kilisesi, genel görünümü.
- Res.43: Altıparmak (Parhal) Manastır Kilisesi, doğu cephesi.
- Res.44: Altıparmak (Parhal) Manastır Kilisesi, güney cephesi.
- Res.45: Altıparmak (Parhal) Manastır Kilisesi, orta nef, içten.
- Res.46: Altıparmak (Parhal) Manastır Kilisesi, batı cephesindeki figürlü kabartma detayı.
- Res.47: Tekkale (Dörtkilise) Manastır Kilisesi, batı cephesindeki kitabe detayı.
- Res.48: Tekkale (Dörtkilise) Manastır Kilisesi, güney cephesindeki kitabe detayı.
- Res.49: Tekkale (Dörtkilise) Manastır, genel görünümü.
- Res.50: Tekkale (Dörtkilise) Manastır Kilisesi, doğu cephesi.
- Res.51: Tekkale (Dörtkilise) Manastır Kilisesi, kuzey cephesi.
- Res.52: Tekkale (Dörtkilise) Manastır Kilisesi, orta nef, içten.
- Res.53: Tekkale (Dörtkilise) Manastır Kilisesi, apsis yuvarlağındaki fresk kalıntıları.
- Res.54: Tekkale (Dörtkilise) Manastır Kilisesi, narteksi ve ek yapılar.
- Res.55: Tekkale (Dörtkilise) Manastır, Seminer Odası, doğu cephesi.
- Res.56: Tekkale (Dörtkilise) Manastır, Şapelin genel görünümü.
- Res.57: Tekkale-Dağ Manastır, genel görünümü.
- Res.58: Tekkale-Dağ Manastır Kilisesi, doğu cephesi.
- Res.59: Artvin (Merkez), Cuma Camii [Kilise-Camii], genel görünümü.
- Res.60: Artvin (Merkez), Cuma Camii [Kilise-Camii], minaresi.
- Res.61: İbrikli (Ebrika) Kilisesi, genel görünümü.

- Res.62: İbrikli (Ebrika) Kilisesi, kubbe geçişindeki fresk kalıntıları.
- Res.63: Söğütlü (Satlel) Kilise-Camii, genel görünümü.
- Res.64: Söğütlü (Satlel) Kilise-Camii, kuzey iç mekanı.
- Res.65: Şavşat, Kemalpaşa Kilise-Camii, genel görünümü.
- Res.66: Şavşat, Kemalpaşa Kilise-Camii, harim kubbesi.
- Res.67: Artvin (Merkez), Çarşı (Merkez) Camii, cümle kapısı üzerindeki kitabe.
- Res.68: Artvin (Merkez), Çarşı (Merkez) Camii, genel görünümü.
- Res.69: Artvin (Merkez), Çarşı (Merkez) Camii, minberi.
- Res.70: Artvin (Merkez), Balcıoğlu Camii, genel görünümü.
- Res.71: Artvin (Merkez), Balcıoğlu Camii, mihrabı.
- Res.72: Artvin (Merkez), Orta Camii, genel görünümü.
- Res.73: Artvin (Merkez), Çayağzı (Salih Bey) Camii, genel görünümü.
- Res.74: Artvin (Merkez), Çayağzı (Salih Bey) Camii, portali.
- Res.75: Zeytinlik (Merkez) Camii, genel görünümü.
- Res.76: Zeytinlik (Merkez) Camii, portali.
- Res.77: Zeytinlik (Merkez) Camii, mahfil köşkü.
- Res.78: Oruçlu Camii, genel görünümü.
- Res.79: Oruçlu Camii, harim kubbesi.
- Res.80: Aşağı Maden (A. Hod) Camii, genel görünümü.
- Res.81: Aşağı Maden (A. Hod) Camii, cümle kapısı detayı.
- Res.82: Ardanuç, İskenderpaşa Camii-Türbe Kompleksi, genel görünümü.
- Res.83: Ardanuç, İskenderpaşa Camii, mahfil köşkü.
- Res.84: Ardanuç, İskenderpaşa Camii-Türbe Kompleksi, türbeler.
- Res.85: İncilli Camii, genel görünümü.
- Res.86: İncilli Camii, portali.
- Res.87: Anaçlı Camii, genel görünümü.
- Res.88: Anaçlı Camii, tavan göbek süsü.
- Res.89: Arhavi, Merkez (Çarşı) Camii, genel görünümü.
- Res.90: Arhavi (Merkez) Çarşı Camii, iç mekânın kuzey bölümü.
- Res.91: Ulukent Camii, genel görünümü.
- Res.92: Ulukent Camii, harim kubbesi.
- Res.93: Ortacalar Merkez Camii, genel görünümü.
- Res.94: Ortacalar Merkez Camii, minberi.
- Res.95: Ortacalar Merkez Camii, tavan göbek süsü.

- Res.96: Dikyamaç Camii, genel görünümü.
- Res.97: Dikyamaç Camii, minberi.
- Res.98: Dikyamaç Camii, harim kubbesi detayı.
- Res.99: Muratlı Merkez Camii, genel görünümü.
- Res.100: Muratlı Merkez Camii, cümle kapısı.
- Res.101: Muratlı Merkez Camii, mahfil köşkü.
- Res.102: Muratlı Merkez Camii, minberi.
- Res.103: Muratlı Merkez Camii, minber süsü.
- Res.104: Camili Camii, genel görünümü.
- Res.105: Camili Camii, minberi.
- Res.106: Fındıklı Camii, genel görünümü.
- Res.107: Fındıklı Camii, tavan göbek süsü.
- Res.108: Düzköy Merkez Camii, genel görünümü.
- Res.109: Düzköy Merkez Camii, cümle kapısı.
- Res.110: Düzköy Merkez Camii, mihrabı.
- Res.111: Düzköy Merkez Camii, tavan göbek süsü.
- Res.112: Orta Hopa Camii, genel görünümü.
- Res.113: Orta Hopa Camii, harim kubbesi.
- Res.114: Aşağı Sundura Camii, genel görünümü.
- Res.115: Aşağı Sundura Camii, mahfil katı.
- Res.116: Sugören Camii, genel görünümü.
- Res.117: Sugören Camii, mihrap ve minberi.
- Res.118: Erenköy Camii, genel görünümü.
- Res.119: Erenköy Camii, mahfil köşkü.
- Res.120: Cevizli Camii, genel görünümü.
- Res.121: Cevizli Camii, minberi.
- Res.122: Cevizli Camii, tavan göbek süsü.
- Res.123: Kocabey Camii, genel görünümü.
- Res.124: Kocabey Camii, portalı.
- Res.125: Kocabey Camii, mahfil köşkü detayı.
- Res.126: Kocabey Camii, mihrabı.
- Res.127: Kocabey Camii, tavan göbek süsü.
- Res.128: Şavşat, Zor Mustafa (Zortana Bey) Camii, genel görünümü.
- Res.129: Şavşat, Zor Mustafa (Zortana Bey) Camii, güney cephesi.

- Res.130: Şavşat, Zor Mustafa (Zortana Bey) Camii, cümle kapısı.
- Res.131: İnanlı Camii, genel görünümü.
- Res.132: İnanlı Camii, mahfil köşkü.
- Res.133: Öğdem Merkez Camii, genel görünümü.
- Res.134: Öğdem Merkez Camii, harim orta mekanı.
- Res.135: Kılıçkaya Camii, genel görünümü.
- Res.136: Kılıçkaya Camii, kuzey cephesi ve portali.
- Res.137: Kılıçkaya Camii, iç mekanın kuzey bölümü.
- Res.138: Kılıçkaya Camii, tavan göbek süsü.
- Res.139: Bakırtepe Camii, genel görünümü.
- Res.140: Bakırtepe Camii, portali.
- Res.141: Yaylalar Camii, genel görünümü.
- Res.142: Yaylalar Camii, portali detayı.
- Res.143: Esendal Camii, genel görünümü.
- Res.144: Esendal Camii, iç mekanın kuzey bölümü.
- Res.145: Esendal Camii, mihrabı detayı.
- Res.146: Esendal Camii, tavanı göbek süsü.
- Res.147: Artvin (Merkez), Aşağı Türbe, genel görünümü.
- Res.148: Artvin (Merkez), Aşağı Türbe, kuzey cephesi.
- Res.149: Artvin (Merkez), Aşağı Türbe, iç mekan güney duvarı detayı.
- Res.150: Artvin (Merkez), Yukarı (Uçurum Kenarı) Türbe, genel görünümü.
- Res.151: Artvin (Merkez), Yukarı (Uçurum Kenarı) Türbe, kripta detayı.
- Res.152: Artvin (Merkez), Yukarı (Uçurum Kenarı) Türbe, iç mekan güney duvarı detayı.
- Res.153: Şavşat, Zor Mustafa (Zortana) Bey Türbesi, genel görünümü.
- Res.154: Artvin (Merkez), Çarşı (Şehir) Hamamı, giriş cephesi.
- Res.155: Ardanuç, Kale Hamamı, genel görünümü.
- Res.156: Yusufeli, Konak Hamamı, genel görünümü.
- Res.157: Artvin (Merkez), Çelebi Efendi Çeşmesi, genel görünümü.
- Res.158: Artvin (Merkez), Saîd Bey Çeşmesi, genel görünümü.
- Res.159: Artvin (Livane) Kalesi, genel görünümü.
- Res.160: Artvin (Livane) Kalesi, şehir yönünden görünümü.
- Res.161: Artvin (Livane) Kalesi, zirvedeki kulesi.
- Res.162: Artvin (Livane) Kalesi, orta kısımdaki yapı kalıntıları.

- Res.163: Ardanuç, Gevhernik Kalesi, uzaktan görünümü.
- Res.164: Ardanuç, Gevhernik Kalesi, genel görünümü.
- Res.165: Ardanuç, Gevhernik Kalesi, içkaleye çıkış kısmı.
- Res.166: Ardanuç, Gevhernik Kalesi, içkale surları.
- Res.167: Ardanuç, Gevhernik Kalesi, içkaledeki kilise kalıntısı.
- Res.168: Ardanuç, Gevhernik Kalesi, içkalesi sarnıç kalıntısı.
- Res.169: Şavşat (Satlel) Kalesi, genel görünümü.
- Res.170: Şavşat (Satlel) Kalesi, kulesi ve surları.
- Res.171: Şavşat (Satlel) Kalesi, kule detayı.
- Res.172: Şavşat (Satlel) Kalesi, sarnıç kalıntısı.
- Res.173: Şavşat (Satlel) Kalesi, yapı kalıntıları.
- Res.174: Berta Köprüsü, genel görünümü.
- Res.175: Berta Köprüsü, köprü yolu.
- Res.176: Arhavi, Çiftkemer Köprüleri, uzaktan genel görünümü.
- Res.177: Arhavi, Çiftkemer Köprüsü, yakından genel görünümüleri.
- Res.178: Borçka, Beğlevan Kemer Köprüsü, genel görünümü.
- Res.179: Esenkıyı (Meçeğali) Köprüsü, genel görünümü.
- Res.180: Yaylalar Kemer Köprüsü, genel görünümü.
- Res.181: Artvin (Merkez) Mustafa Karşlıoğlu Evi, doğu cephesi.
- Res.182: Artvin (Merkez) Mustafa Karşlıoğlu Evi, batı cephesi.
- Res.183: Artvin (Merkez) Mustafa Karşlıoğlu Evi, ocak çerçevesi.
- Res.184: Şavşat, Hemşioğulları Konağı, genel görünümü.
- Res.185: Şavşat, Hemşioğulları Konağı, portalı.
- Res.186: Şavşat, Hemşioğulları Konağı, avlusu.
- Res.187: Şavşat, Zor Mustafa Bey Konağı, genel görünümü.
- Res.188: Şavşat, Zor Mustafa Bey Konağı, içten kuzey duvar detayı.
- Res.189: Ortaköy, Duganalar Mezrası Çifte Kilise, genel görünümü.
- Res.190: Karçkal, Alabalık Köyü Kilisesi, duvar kalıntıları.
- Res.191: Okumuşlar Köyü Kilisesi, duvar kalıntıları.
- Res.192: Yukarı Maden Köyü Camii, genel görünümü.
- Res.193: Sarıbudak Köyü Camii, genel görünümü.
- Res.194: Dokuzoğul Köyü Camii, genel görünümü.
- Res.195: Karçkal, Alabalık Köyü Kemer Köprüsü, genel görünümü.
- Res.196: Okumuşlar (Boselt) Kalesi, genel görünümü.

- Res.197: Sümbüllü ve Bakırköy Kalesi, uzaktan genel görünümü.
- Res.198: Yukarı Maden Köyü Kalesi, genel görünümü.
- Res.199: Sarıbudak (Melo) Köyü Kalesi, genel görünümü.
- Res.200: Artvin (Merkez), Eski Askerlik Şubesi, ön cephesi.
- Res.201: Artvin (Merkez), Kadastro Müdürlüğü Binası, ön cephesi.
- Res.202: Artvin (Merkez), Adliye Binası, giriş cephesi.
- Res.203: Artvin (Merkez), Sağlık Müdürlüğü İdari Bina, yandan görünümü.
- Res.204: Artvin (Merkez), Sağlık Müdürlüğü Lojmanı, yandan görünümü (I).
- Res.205: Artvin (Merkez), Sağlık Müdürlüğü Lojmanı, önden görünümü (II).
- Res.206: Artvin (Merkez), Tekel Başmüdürlüğü Binası, genel görünümü.
- Res.207: Artvin (Merkez), Tekel Başmüdürlüğü Deposu, yandan görünümü.
- Res.208: Artvin (Merkez), Vehip İrmış Evi, yandan görünümü.
- Res.209: Artvin (Merkez), Hasan Bayramoğlu Evi, önden görünümü.
- Res.210: Artvin (Merkez), İbrahim Demiröz Evi, yandan görünümü.
- Res.211: Artvin (Merkez), Erdal Taşkan Evi, giriş cephesi.
- Res.212: Artvin (Merkez), Çarşı Mah. Ortayol Sok.'taki Ev, önden görünümü.
- Res.213: Artvin (Merkez), Turan Kaya Evi, yandan görünümü.
- Res.214: Artvin (Merkez), Ali Rıza Gürbüz Evi, yandan görünümü.
- Res.215: Artvin (Merkez), Müfit Bey Evi, yandan görünümü.
- Res.216: Artvin (Merkez), Kaydı Aslantürk Evi, önden görünümü.
- Res.217: Artvin (Merkez), Ali Rıza Demiröz Evi, önden görünümü.
- Res.218: Artvin (Merkez), Mete Aksakal Evi, giriş cephesi.
- Res.219: Artvin (Merkez), İsmail Özgün Evi, yandan görünümü.
- Res.220: Artvin (Merkez), Dr. Ömer Özgün Evi, önden görünümü.
- Res.221: Artvin (Merkez), Rasim Köksal Evi, önden görünümü.
- Res.222: Artvin (Merkez), Orta Mah. Sakıp Sabancı Sok.'taki Ev, yandan görünümü.
- Res.223: Aydın Köyü Kilisesi, portali detayı.
- Res.224: Aydın Köyü Camii, minare detayı.
- Res.225: Aydın Köyü Camii, mahfil-tavan detayı.
- Res.226: Aydın Köyü Çeşmesi, genel görünümü.
- Res.227: Aydın (Tanzot) Köyü Kalesi, genel görünümü.
- Res.228: Kutlu Köyü Kalesi, giriş yönü.
- Res.229: Kutlu Köyü Kalesi, sur kalıntısı.
- Res.230: Arhavi, Orçî Deresi Kemer Köprüsü, günümüzdeki kalıntısı.

- Res.231: Derecik Köyü Köprüsü, genel görünümü.
- Res.232: Aşağı Şahinler Köyü Köprüsü, genel görünümü.
- Res.233: Arhavi, Ciğa Tepesi Kalesi, uzaktan genel görünümü.
- Res.234: Düzköy, Cevizli Mah. Camii, genel görünümü.
- Res.235: Demirciler Köyü, Çala Köprüsü, genel görünümü.
- Res.236: Aralık Köyü Köprüsü, genel görünümü.
- Res.237: Borçka, Vaniti Köprüsü, genel görünümü.
- Res.238: Düzköy, Cevizli Mah. Köprüsü, genel görünümü.
- Res.239: Güreşen Köyü Köprüsü, genel görünümü.
- Res.240: Efeler Köyü Köprüsü, günümüzdeki kalıntıları.
- Res.241: Sarp Camii, giriş cephesi.
- Res.242: Esenkıyı Köyü Köprüsü, genel görünümü.
- Res.243: Sugören Köyü Köprüsü, yol döşemesi.
- Res.244: Köprüce Köyü Köprüsü, genel görünümü.
- Res.245: Kemalpaşa Beldesi Köprüsü, genel görünümü.
- Res.246: Başköy, Aslanlı Mah. Molla Hamit Cana Hoca Camii, cümle kapısı detayı.
- Res.247: Murgul, Gevül Köprüsü, genel görünümü.
- Res.248: Çağlıyan Köyü Camii, kuzey ve batı cephesi.
- Res.249: Cirirdüzü Köyü, Atabek Türbesi, genel görünümü.
- Res.250: Dutlu-İlica Yol Ayrımındaki Köprü, genel görünümü.
- Res.251: Eski kale (Ustamis) Köyü Kalesi, uzaktan genel görünümü.
- Res.252: Hanlı-Karaağaç Köyleri Kalesi, uzaktan genel görünümü.
- Res.253: Kireçli Köyü Kalesi, genel görünümü.
- Res.254: Taşköprü Köyü, Parıh Kalesi, uzaktan genel görünümü.
- Res.255: Sebzeci Köyü, Cvarishev Kalesi, uzaktan genel görünümü.
- Res.256: Demirkent Köyü Camii, kuzey cephesi.
- Res.257: Demirkent Köyü Camii, minberi.
- Res.258: Çevreli (Peterek) Köyü Kalesi, genel görünümü.
- Res.259: Öğdem Köyü Kalesi, genel görünümü.
- Res.260: Esendal Köyü Kalesi, uzaktan genel görünümü.
- Res.261: Dörtkilise Kalesi, genel görünümü.
- Res.262: Köprügören Kalesi, genel görünümü (I).
- Res.263: Köprügören Kalesi, genel görünümü (II).
- Res.264: Kılıçkaya Kalesi, genel görünümü.